

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

KUR'ÂN-I KERÎM'DE HİCRET

YAŞAR DOĞRU

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN
PROF. DR. HARUN ÖĞMÜŞ**

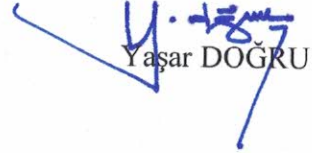
KONYA-2020

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yaşar DOĞRU		
	Numarası	058106023001		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Tefsir		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
Tezin Adı	Kur'ân-ı Kerîm'de Hicret			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Yaşar DOĞRU

ÖZET

Hicret, Kur'ân-ı Kerîm'de üzerinde durulan önemli konulardan bir tanesidir. Kur'ân'da Arap dilinde mastar kalıbı olan “hicret/el-hicre” şeklinde yer almasa da “h-c-r” asli harflerinin çeşitli türevleri isim ve fiil formunda bulunmaktadır.

İniş sıralaması bakımından ilk vahiyler arasında “ühcur” şeklinde emir formunda yer alan kelime, müfessirler tarafından daha çok tevhidi, nebevi, ahlaki değişimi ifade ettiği belirtilmektedir. Daha sonraki süreçte “h-c-r” harflerinin türevleri “Kur'ân'ın terk edilmesi”, “Allah (c.c.) için, yaşanan yerin terk edilmesi” gibi farklı konularda kullanılmıştır.

Göç, insanlık tarihi boyunca yaşanmıştır. Hz. Peygamber'den önce gönderilen elçiler ve bağlıları da göç etmek zorunda kalmışlardır. Hicret dendiğinde özelde Hz. Peygamber ve O'na inananların Medine'ye göç etmeleri kastedilmektedir. Kur'ân ayetlerinin açıklamaları, Hadislerin ifadelerine bakıldığında hicretin sadece bir göç olmayıp, ruhi kalbi, ahlaki değişim olduğu anlaşılmaktadır.

Hz. Peygamber'in Medine'ye hicreti ile İslam tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Öncelikle göç edilen şehrin adı değiştirilmiş, göç eden Muhacirler ve onlara yardım eden Ensar arasında dünya tarihinde benzeri görülmeyen kardeşlik anlaşması yapılmış, sosyal, siyasal, ekonomik, askeri, hukuki, uluslararası ilişkiler gibi her alanda önemli değişimler gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hicret, Kur'ân, Ahlak, Mekke, Medine, Peygamber

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Yaşar DOĞRU		
	Student Number	058106023001		
	Department	Basic Islamic Studies-Tafsir		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree	X	
	Supervisor	Prof. Dr. Harun ÖĞMÜŞ		
Title of the Thesis/Dissertation	Migration in the Quran			

Migration (Hijra) is one of the important issues in Qur'an. Although it is not included in the Qur'an in the form of "hijra / al-hijra" with an infinitive pattern in the Arabic language, various derivatives of the original letters "h-c-r" are in noun and verb form.

The root letters and derivatives of "h-c-r", which have a very rich content in the Arabic language, have been included in the text of the Quran since the first revelation began. In terms of descent order, it is stated that the word included in the form of order (uhcur) among the first revelations means more as tawhid (monotheism), prophetic, moral changes by commentators. In the following process, the derivatives of the letters "h-c-r" were used in different subjects such as "abandoning the Qur'an", "for Allah (c.c.), abandoning the living place", and the Quran's verse took place in the Medina period as well as in the Mecca period.

Migration has been experienced throughout human history. Prophet Mohammad and believers sent before the Prophet had to migrate. When it is said to migrate, Hz. Prophet and those who believe in him are meant to migrate to Madina. When the explanations of the verses of the Qur'an and the expressions of the Hadiths are examined, it is understood that the migration is not just a migration, but a spiritual, heart and moral change.

With the migration of the Prophet Mohammad to Madina, a new period started in the history of Islam. First of all, the name of the immigrated city was changed, and the brotherhood was unprecedented in the history of the world

between the emigrants and immigrants who helped them, and important changes were made in all areas such as social, political, economic, military, legal and international relations.

Keywords: Migration, Qur'an, Moral, Mecca, Madina, Prophet

KISALTMALAR

ÂİBÜ	Abant İzzet Baysal Üniversitesi
a.s	Aleyhisselâm
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
B./b.	Bi'set
b.	bin, ibn (Oğlu)
bnt./bint	bint (Kızı)
Bkz/bkz.	Bakınız
c.c.	Celle Celâluh
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİTA	Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî
DKİ	Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye
H.	Hicrî
H.z.	Hazreti
İA	Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İB	İstanbul Baskısı
M/m	Milâdî
İA	İslâm Ansiklopedisi
OMÜİF	Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ö.	Ölüm
s.	Sayfa
s.a.v.	Sallallâhü aleyhi ve sellem
ŞÜİFD	Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
thk.	Tahkik Eden
tsz	Tarihsiz
vb.	ve benzerleri
vd.	ve devamı
yy.	Yayın yeri yok

ÖNSÖZ

Hicret, Hz. Peygambere vahyedilmeye başladığı dönemlerden itibaren Kur’ân metninde yer alan konulardan bir tanesidir. Müzzemmil (vehcur) ve Müddessir (fehcur) surelerinde emir formunda geçmekte olan kelime vahyin nüzulünün Mekke ve Medine aşamalarında gündemde bulunmuştur. Kur’ân-ı Kerîm’de her ne kadar Arap dilinde masdar kalıbı olan “el-hicre” formunda zikredilmese de “vehcur” örneğinde olduğu gibi emir, “hâcerû” şeklinde fiil “muhâcir” şeklinde isim formunda yer almaktadır.

Hicret kelimesini oluşturan “h-c-r” asli harfleri Arap dilinde zengin bir içeriğe sahip bulunmaktadır. Belki de bu zengin içeriğe sahip bulunmasından ötürü “h-c-r” kök harflerinden türeyen kelimeler, Ma’mer b. Müsennâ el-Basrî’nin (v. 209/824 [?]) telifi başta olmak üzere ilk dönemlerden itibaren manası tam olarak anlaşılamayan kelimelerin ele alındığı *Garîbu’l-Kur’ân* literatürüne konu olmuştur.

Kur’ân-ı Kerîm’de, kısaca “hicret” tanımlamasıyla ifade ettiğimiz “h-c-r” asli harflerinden türemiş kelimeler farklı bağlamda kullanılmaktadırlar. Bu manada Kur’ân ilimlerinden *el-Vücûh ve’n-Nezâir* bahsinin sahasına giren kelime, sahanın âlimlerince incelenmiş birkaç anlamda kullanıldığı belirtilmiştir. Örnek vermek gerekirse Nübüvvet’in başlarında Hz. Peygamber’in şahsında tüm insanlığın her türlü kir/çirkinlik, şirk, azaba götüren konulardan uzak durması istenirken, Medine döneminde nazil olan Nisâ suresinde aile içi sorunun çözüm önerisi olarak sunulmaktadır.

Hicret, merkeze Allâh’ın (c.c.) alındığı Râgıb İsfahânî’nin (v. 425/1034) ifadesiyle dil, kalp ve beden ile daha iyi olanı arayış (taharrî)’tir. Bu değerlendirmeden de anlaşılacağı üzere hicret, soyut (manevî, hissî, ruhî) ve somut (maddi, coğrafi, mekânî) olmak üzere çok boyutlu bir değişim ve dönüşüm hareketidir.

Göç, insanlık tarihi boyunca yaşanmış ve yaşanmakta olan bir gerçekliktir. Bu göçlere yol açan çeşitli faktörler bulunmaktadır. Bunların bir kısmı iradi olup diğer bir kısmı gayri iradidir. Kur’ân-ı Kerîm’de insanların yer değiştirmelerini ifade eden kelimeler bulunmaktadır. Hicret ise bunlardan farklı bir mana ve muhteviyata sahiptir. Hicret, İslâm’ın aydınlığını iç dünyada ve dış dünyada inşa etmek üzere gerçekleştirilen bir harekettir. Bu tarife göre her hicret bir göç olarak kabul edilebilir fakat her göç hicret olarak kabul edilmemektedir.

İslâm dininin esasları olan Kur’ân-ı Kerîm aşama aşama nazil olmuş ve belirli bir sistematığe göre düzenlenmiş, tertip edilmiştir. Kur’ân âyet ve surelerinin bir iniş/nüzul

bir de Mushaf tertibi olmak üzere iki dizilişi bulunmaktadır. “H-c-r” asli harflerinden müteşekkil kelimelerin Kur’ân’ın nüzul sürecinde kullanıldıkları bağlam ve konular, “h-c-r” harflerinden oluşan kelimelerin içerikleri, bu içeriklerdeki mana değişimleri ve Hz. Peygamber’in davet safahatındaki dönemleri göstermesi bakımından dikkat çekici olmaktadır.

Kur’ân-ı Kerîm’in kelimeleri kendisine mahsus bir kullanım şekli bulunmaktadır. Kur’ân’da yer alan her bir kelime, diğer kelime ve kavramlarla irtibat içerisindedir. Aynı zamanda her bir kelimedede İslâm’ın merkezi, temel esası olan şirkten imana, dalâletten hidâyete, câhiliyyeden hakikate götüren, ulaştırın, işaret eden bir mana bulunmaktadır. Hicret bu anlamıyla Hz. İbrâhim’in ifadesiyle “Allâh’a (c.c.) doğru yürüyüş” manası taşıyan bir kelimedir.

Hicret, Arap dilinde, Kur’ân-ı Kerîm’in ve Hz. Peygamber’in beyanlarında bedevîliğin, a‘râbîliğin zıddı ve karşıtı olarak konumlandırılmakta ve anlatılmaktadır. Bu konumlandırmanın tabiî sonucu olarak Medîne döneminde inşa edilen İslâm toplumu modeli hicretin maksat, gaye ve hedeflerini de ortaya koymaktadır. Bu değerlendirme ışığında söylenirse Hicret, bireysel hicretini gerçekleştirmiş insanların Hz. Peygamber’in etrafında kuracağı şehir, bu şehirde Nebevî eğitim almış şehirlî insan modeli ve birlikte yaşamının kurallarını belirleyen, insan hak ve hukukunu koruyan yargı ve benzeri konuları kapsamaktadır.

Araştırmamız yukarıda kısaca değinilen esaslar çerçevesinde üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Kur’ân-ı Kerîm’de geçen “h-c-r” asli harflerinden türeyen kelimelerin anlaşılmasını zorlaştırdığını düşündüğümüz sebepler üzerinde durulmuş, “h-c-r” harfleri yapısı bakımından ele alınmış, Arap dilinde “h-c-r” harfleri ve türevleri incelenmiş, dil bakımından sahip olduğu anlam çerçevesi ortaya konmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde “h-c-r” asli harflerine sahip kelimelerin Kur’ân-ı Kerîm’de yer alış zamanını belirlemek üzere, ayet ve surelerin nüzul sıralaması, nüzul tertibinde göz önünde bulundurulmuş esaslar ve nüzul sıralaması itibariyle Kur’ân-ı Kerîm’de “h-c-r” harflerinden müteşekkil kelimelerin kullanıldıkları muhteva belirlenmeye çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde coğrafya, yurt değişikliği anlamında hicret konusu ele alınmış, Kur’ân’da yer değişikliği ifade eden yakın anlamlı kelimelere değinilmiş, Kur’ân vahyi öncesi dönemde Peygamberlerin hicretlerine kısaca temas edilmiş, Kur’ân vahyi döneminde hicret konusu üzerinde durulmuş, hicretin, karşısında konumlandırıldığı a‘râbîlik, göçebe hayatı ve şehir hayatı anlatılmıştır. Hz. Peygamber’in Mekke’den

Medine'ye hicretiyle birlikte oluşan Şehir yapısı, yargı gibi konuların hicretle bağlantısı üzerinde durulmuş, Kur'an-ı Kerim'de hicretle birlikte anılan kavramlar, Muhacir ve Ensar gibi konular aktarılmıştır. Ayrıca yerleşim yerlerinin hicret açısından değerlendirilmesi ve hicreti gerektiren ahkâm üzerinde durulmuştur.

Çalışma sırasında teknik desteklerinden istifade ettiğim Dr. Öğretim Üyesi Ali DADAN, engin birikim ve hoşgörüsüyle Prof. Dr. Sait ŐİMŐEK, Konya İl Müftülüğü görevini sürdürdüğü dönemde hazırlamış olduğum notların bir kısmını okuyarak düzeltme ve tavsiyelerde bulunan, sonraki süreçte destek ve teşviklerini gördüğüm Prof. Dr. Ali AKPINAR, çalışmanın her aşamasında katkısı bulunan danışmanım Prof. Dr. Harun ÖĞMÜŞ Beyefendi'ye teşekkür ediyorum.

İÇİNDEKİLER

Önsöz ve Teşekkür

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, METODU VE KAYNAKLARI

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAP DİLİNDE HİCRET

1.1. H-c-r Maddesinin Anlaşılmasını Zorlaştıran Nedenler.....	8
1.1.1. Lafzın Garîbu'l-Kur'ân'dan Oluşu.....	8
1.1.2. Lafzın Çok Anlamlı Oluşu.....	11
1.1.3. Lafzın Ezdâd/Zıt Anlama Sahip Oluşu.....	14
1.2. Kur'ân-ı Kerîm'de H-c-r Maddesinden Türemiş Kelimeler ve Arap Dilindeki Anlamları.....	21
1.2.1. H-c-r Harflerinden Türemiş Kelimelerin İştikâkı.....	22
1.2.2. H-c-r Harflerinden Türemiş Kelimelerin Arap Dilindeki Anlamları.....	22
1.2.2.1. Terk.....	24
1.2.2.2. Uzaklık, Bu'd.....	31
1.2.2.3. Hurûc.....	32
1.2.2.4. Gaflet.....	33
1.2.2.5. Üstünlük (Fâikiyyet).....	36
1.2.2.6. Bağ/İp, Bağlama.....	41
1.2.2.7. Tâc, Yüzük, Gerdanlık.....	44
1.2.2.8. Karye.....	46
1.2.2.9. Hecer.....	47
1.2.2.10. Diğer Anlamlar (Âdet, Söz, Zaman Dilimi vd.).....	49

İKİNCİ BÖLÜM

HİCRET KELİMESİNİN KUR'ÂN-I KERÎM'DE KULLANIMI

2.1. Kur'ân-ı Kerîm'de "H-c-r" Maddesinden Türemiş Kelimelerin Yer Aldığı Ayetlerin ve Surelerin Nüzul Sıralamalarının Belirlenmesi.....	57
2.2. Kur'ân-ı Kerîm'de "H-c-r" Kökünden Türemiş Kelimelerin Kullanıldıkları Anlamlar.....	61
2.2.1. Uzaklaşma.....	62
2.2.2. Kur'ân-ı Kerîm'in Mehcûr Bırakılması.....	67
2.2.3. Söz Çirkinliği.....	71
2.2.4. Mekân Değişikliği/Hicret.....	78
2.2.5. Yatakların Ayrılması/Aile İçi Sorunun Çözümü	82
2.2.5.1. Yatak İçerisinde Ayrı Durmak.....	90
2.2.5.2. Ayrı Yatak/Yatağı Ayırmak.....	90
2.2.5.3. Ayrı Oda/Odayı Ayırmak.....	92
2.2.5.4. Ayrı Ev/Evi Ayırmak.....	92

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEKÂN DEĞİŞİKLİĞİ ANLAMINDA HİCRET

3.1. Kur'ân-ı Kerîm'de Hicretle Birlikte Anılan Kavramlar.....	102
3.1.1. İmân-İttibâ.....	103
3.1.2. Cihâd.....	104
3.1.3. Sabır.....	106
3.2. Kur'ân-ı Kerîm'de Hicretle Yakın Anlamlı Kelimeler.....	107
3.2.1. İ'tizâl.....	107
3.2.2. İhrâç.....	109
3.2.3. Nefy.....	114

3.2.4. Celâ.....	115
3.2.5. Haşr.....	115
3.2.6. Tarh.....	116
3.2.7. Tard.....	117
3.2.8. Diğer.....	118
3.3. Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzulü Öncesinde Hicret (Peygamberlerin Hicretleri)	120
3.3.1. Hz. Âdem.....	123
3.3.2. Hz. İbrahim.....	124
3.3.3. Hz. Lût.....	132
3.3.4. Hz. Yakûb.....	133
3.3.5. Hz. Şuayb.....	136
3.3.6. Hz. Musa.....	137
3.3.7. Diğer Peygamberler.....	139
3.4. Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzulü Döneminde Hicret	142
3.4.1. Habeşistan'a Hicret.....	142
3.4.2. Hz. Peygamber'in Hicret Teşebbüsleri.....	151
3.4.3. Medine'ye Hicret.....	153
3.4.3.1. Hicret ve Sosyal Hayat.....	163
3.4.3.2. Hicret ve A'râbî'ler.....	165
3.4.3.3. Hicretten Dönüş/Ta'arrub.....	168
3.4.3.4. Hicret ve Endişeler.....	170
3.4.3.5. Hicret ve Şehirleşme.....	172
3.4.3.6. Hicret ve Mescid.....	177
3.4.3.7. Hicret ve Yargı.....	180
3.4.3.8. Hicret ve Biat.....	182
3.4.3.9. Mekke'den Medine'ye Hicret'in Sona Ermesi.....	183
3.4.4. Kadınların Hicreti.....	183

3.4.5. Muhâcirler.....	186
3.4.6. Muhacirlere Yardım Edenler/Ensar.....	189
3.4.7. es-Sâbikûn el-Evvelûn.....	191
3.4.8. Mekke'ye Hicret.....	193
3.4.9. Muhâcir Ensâr (Hicret Eden Ensar).....	194
3.5. Kur'ân-ı Kerîm Nüzulü Sonrası Hicret.....	195
3.5.1. Hicret Müddeti.....	195
3.5.2. Hicret ve Dâr Kavramı.....	196
3.5.3. Hicret Ahkâmı.....	203
SONUÇ.....	208
EKLER.....	213
EK: I. TABLOLAR LİSTESİ.....	213
EK: II. HARİTALAR LİSTESİ.....	214-221
KAYNAKÇA.....	222-274

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, METODU VE KAYNAKLARI

Kur'ân-ı Kerîm'de “*h-c-r*” kök harflerinden türeyen kelimelerin Arap dilindeki anlamları, nüzûl tertibi açısından Kur'ân-ı Kerîm'de yer alışı, bağlam bakımından kullanıldıkları alanlar olarak düşünülen araştırmanın adı, uzunluğu nedeniyle kısaca “*Kur'ân-ı Kerîm 'de Hicret*” olarak kullanılmıştır. Araştırmanın adında belirtildiği gibi konu “*h-c-r*” maddesidir. Arap dilinde “*h-c-r*” maddesinden türeyen kelimelerin anlamları, Kur'ân'ın nüzul sürecinde vahyin gündemine ilk girişi, sıralaması ve yurt değişikliği anlamında hicret'in etraflıca incelenmesidir.

Araştırmada Arap dilinde “*h-c-r*” maddesi ve türevlerinin anlamları üzerinde geniş boyutlu bir biçimde durulmuş, Kur'ân-ı Kerîm'in vahyedildiği, nüzul dönemindeki muhataplar dikkate alınarak, “*h-c-r*” maddesi ve türevlerinin kullanıldığı zihni arka planın belirlenmesine gayret gösterilmiştir. İster soyut (ruhsal), ister somut (bedensel) hicret olsun dikkatlerden kaçan hususlara işaret etmeye, farkındalık meydana getirmeye çalışılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de farklı bağlamlarda kullanılan konunun eksik ya da yanlış anlaşılabilir noktalarına temas etmeye gayret edilmiştir.¹ Konu ile ilgili araştırma yapmak, bilgi sahibi olmak isteyenler için ilgili eserlere atıfta bulunulmuştur.

İslâm insanın değerli oluşuna vurgu yapmakta² ve bu değer doğrultusunda sorumluluğunun bilincinde bir hayat sürmesini istemektedir.³ Kur'ân-ı Kerîm'in hitaplarının, insanı birey olarak hedef aldığı gibi⁴, toplumu ve tüm insanlığı muhatap aldığı görülmektedir.⁵ Bunun yanında, birey ve toplumu hakikatten uzaklaştıran ayartıcılara karşı, koruyan, yol ve yön gösteren, çeki düzen veren, daha iyiye, daha güzel olana sevkeden bir bilince ihtiyaç duyulmaktadır. Bu anlamda hicret, inananların doğuştan getirdikleri (fitri) ve hayat içerisinde kazandıkları (kesbî) değerleri yaşamak ve sürdürmek için imkânlar sunmaktadır.

---

¹ Bkz. Muhibbî, Muhammed el-Emîn b. Fazlillâh b. Muhibbillâh el-Muhibbî el-Ulvânî el-Hamevî ed-Dimaşkî, *Hulâsatu'l-Eser fi A'yâni'l-Karni'l-Hâdi Aşer*, Matba'atu'l-Vehbiyye, Mısır 1284 (IV, 41).

² İsrâ 17/70.

³ Zâriyât 51/56; Kıyâme 75/36.

⁴ “*Ey insan*” hitabı için bkz. İnfîtâr 82/6; İnşikâk 84/6.

⁵ “*Ey İnsanlık*” hitabı için bkz. Bakara 2/21, 168; Nisâ 4/1, 133, 170, 174; A'râf 7/158; Yûnus 10/23, 57, 104, 108; Hac 22/1, 5, 49, 73; Neml 27/16; Lokmân 31/33, Fâtır 35/3, 35/5, 15; Hucurât 49/13. “*Ey âdem'in çocukları*” hitabı için bkz. A'râf 7/26, 27, 31, 35; Yâsîn 36/60. “*Ey kullarım*” hitabı için bkz. Ankebût 29/56; Zümer 39/53. “*Biz seni tüm insanlığa gönderdik*” hitabı için bkz. Sebe' 34/28.

Kur'ân-ı Kerîm'de "h-c-r" maddesiyle ilgili geniş bir kitâbiyat bulunmaktadır. Bunlar tefsir, tefsir usulü, Kur'ân ilimleri, hadis, fıkıh, İslâm tarihi gibi bilim dallarına ait eserlerde bölümler halinde olduğu gibi müstakil çalışmalar olarak da bulunmaktadır. Bu çalışmaları hecr ve hicret ana başlığı altında tasnif etmek mümkündür. Terk etmek, ilişkiyi, irtibatı kesmek anlamındaki hecr, Müslümanlar ve dışındakilerle ilişkiyi kesmekle bağlantılı olarak ele alınmaktadır. Örneğin bidatleri işleyen Müslümanlardan uzak durma manasında "*Hecru'l-Mübtedi'*" konusu ele alındığı gibi, "*Hecr*" başlığı altında "*Hecr ve Ahkâmı*" gibi çalışmalar bulunmaktadır.⁶

Furkân suresi 25/30 âyette Hz. Peygamber'in toplumunun Kur'ân'dan uzak durmasını şikâyet olarak dile getirdiği beyan edilmektedir. Müfessirler bu ayette birkaç hususa dikkat çekmektedirler. Mekke toplumunun yahut ileri gelenlerinin Kur'ân'a karşı kayıtsızlık sergilemeleri, "kavmî/toplum" denerek Hz. Peygamber'in içerisinde yaşadığı topluma yönelik bir ikaz oluşu ve "bu Kur'ân" şeklinde işaret edilerek Kur'ân'ın azametini dikkat çekilmesinin yanı sıra bizzat şikâyetin kendisinin önemli olduğu üzerinde durmaktadırlar.⁷ Yine müfessirler, Kur'ân'dan yüz çevirme, ilgisizlik gösterme konusunda Müslümanlara uyarı bulunduğu ifade etmektedirler.⁸ Bu doğrultuda Kur'ân'dan uzak kalmanın sakıncaları ve çözümlerinin ele alındığı *Hecru'l-Kur'ân* başlığı altında araştırmalar yapılmıştır.⁹

Evlilik hukukunun gereklerini yerine getirmeyen, sâliha kadının mukâbili nâşize kadına karşı, onun uyumlu yaşama dönmesi için takip edilmesi önerilen süreçlerden "*Hecr*" konusuna¹⁰ tefsirlerde temas edilmektedir. Ahkâm'a dair eserlerde, muhtelif eserlerin aile içi ilişkileri hukuki yönden ele alan bölümlerinde ve bağımsız çalışmalarda *hecr* daha çok *nüşûz* konusuyla birlikte ele alınmaktadır. Bu konuda tez düzeyinde araştırmalar yapıldığı gibi, kitap ve makale çalışmaları da bulunmaktadır.¹¹

⁶ Bkz. Şurrâb, Ömer b. Abdulhay b. Hamdân Âlu Şurrâb, *el-Hecru fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* [Dirâse Mevzû'iyeye], Danışman. Velîd b. Muhammed el-Âmûdî, Câmi'atu'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans, Gazze 1433/2012.

⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâfu an Hakâiki Gavamizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fi Vucûhi't-Te'vîl*, Neşr. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvîd, Mektebetu'l-Ubeykân, Riyad 1418/1998, IV, 347; İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru't-Tûnisîyye, Tûnus 1984, XIX, 17.

⁸ Derveze, Muhammed İzzet, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, İkinci Basım, Beyrut 1421/2000, III, 80.

⁹ Bkz. Devserî, *Hecru'l-Kur'âni'l-Azîm Envâ'uhû ve Ahkâmuhû*, Dâru İbni'l-Cevzî, Riyâd 1429/2008; Âlu Abdilâzîz, Ebû Enes Muhammed b. Fethî-Mellâh, Ebû Abdurrahmân Mahmûd b. Muhammed el-Mellâh, *Fethu'r-Rahmân fi Beyâni Hecri'l-Kur'ân*, Dâru İbn Huzeyme, Riyâd 1431/2010.

¹⁰ Nisâ 4/34.

¹¹ Örneğin bkz. Nûr Hasen Kârût, *Mevkıfu'l-İslâm min Nuşûzi'z-Zevceyn ev Ehaduhumâ*, Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, Mekketu'l-Mukerrame 1415/1995; Mansûr, Mu'tasım Abdurrahmân Muhammed, *Ahkâmü Nuşûzi'z-Zevce fi Ş-Şerâti'l-İslâmiyye*, Danışman: Hasen Sa'd Avaz Hızır, Câmi'atu'n-Necâh

Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber'den önceki dönemlerde de çeşitli sebeplerle bir başka yerde yaşamak durumunda kalan veya inkârcılar tarafından yurtlarından çıkartılmak zorunda bırakılan peygamberler ve onlara inanan insanların inançları uğrunda yurtlarını bırakıp başka yerlere gittiklerinden bahsetmektedir. Bunları aktaran, Kur'ân-ı Kerîm'in nüzulünden önceki dönemde peygamberlerin hicretlerinden söz eden eserler bulunmaktadır.¹² Araştırmanın üçüncü bölümünde mekân değişikliği anlamında hicret konusunu ele alırken bu eserlerden istifade etmeye çalışılmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'in nüzülü döneminde hicret konusunda, Müslümanların Habeşistan'a hicretleri¹³, özellikle Hz. Peygamber'in Mekke'den Medîne'ye hicretiyle ilgili geniş bir dökümantasyon mevcuttur. Bu çalışmalarda hicret farklı boyutlarıyla ele alınmaktadır. Mekke'den Medine'ye hicretle ilgili klasik kaynaklarda bölümler bulunduğu gibi, hicret konusunu ele alan müstakil ve akademik çalışmalar yapılmıştır.¹⁴ Bu çalışmalarla birlikte hicreti ölçü alan, hicretle bağlantılı akademik araştırmaların¹⁵ yanında içerisinde yaşanılan ülke, yurt vatan gibi yerleşim yerlerinin durumunu İslâmî açıdan ele alan ve bu konudaki hükümleri belirten “*Dâr, Diyâr Ahkâmı*”, “*Hicret ve Ahkâmı*” gibi çalışmalar bulunmaktadır.¹⁶

---

el-Vataniyye, Yüksek Lisans, Nâblûs/Filistîn 2007; Ebû Lihye, Nuruddîn, *el-'İlâcu's-Şer'i li'l-Hulâfâti'z-Zevciyye*, Dâru'l-Kitâbi'l-Hadîs, tsz.; Şendî, İsmâil, *Ahkâmu Hecri'z-Zevce fi'l-Fıkhî'l-İslâmî-Dirâse Mukârane, Mecelletu Câmi'ati'l-Kudsi'l-Meftûha*, Sayı: 36, Haziran 2015.

¹² Bkz. Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Alî b. el-Huseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Huzelî, *Ahbâru'z-Zamân ve Acâibu'l-Buldân*, Mektebetu'n-Nâfîze, Cize 2013; Ni'metullâh el-Cezâirî, Seyyid Ni'metullâh b. Abdillâh b. Muhammed el-Müsevî el-Huseynî el-Cezâirî et-Tusterî, *en-Nûru'l-Mubîn fi Kasasi'l-Enbiyâ ve'l-Murseîn*, Neşr. Alâuddîn el-A'lemî, Muessesetu'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, 2. Basım, Beyrut 1423/2002; Tabbâra, Afif Abdulfettâh, *Me'a'l-Enbiyâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, Beyrut 1985; Köksal, Mustafa Asım, *Peygamberler Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Sekizinci Baskı Ankara 2004.

¹³ Bkz. Levent Öztürk, *Hz. Muhammed'in Habeşistan'la Münasebetleri*, Danışman: Mustafa Fayda, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans-1988; Kasım Şulul, *Hz. Peygamber Devrinde Habeşistan'la Münasebetler*, Danışman: Hüseyin Algül, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans-1991; Safâ Mûsâ Beylû Osmân, *Hicretu'l-Müslimîn ile'l-Habeşe*, Danışman: el-Fâtiḥ eş-Şeyḥ Yûsuf-Ahmed Abdullâh Muhammed, Câmi'atu'l-Cezîre, Yüksek Lisans-2005; Yezîdî, Ervâ binti Alî b. Muhammed el-Yezîdî, *el-Hicretu ile'l-Habeşeti ve Eseruhâ fi Neşri'd-Da'veti'l-İslâmiyye*, Danışman: Hâlid b. Abdillâh b. Muslim el-Kuraşî, Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, Yüksek Lisans-1431/2011.

¹⁴ Bkz. Cezûlî, Ahzemî Sâmi'ün, *el-Hicratu fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Yüksek Lisans 1413/1992; Topuz, Mahmut, *Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da Hicret*, Danışman: Günay Tümer, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 1994; Cemal, Ebû Muhammed Ahmed Abdulganî Muhammed en-Necûlî el-Cemel, *Hicretu'r-Rasûl ve Sahâbetuhû fi'l-Kur'âni ve's-Sünne*, Dâru'l-Vefâ, Mansûra/Kâhire 1409/1989.

¹⁵ Bkz. Çonkor, Burhan, *Boykotun Bitiminden Hicrete Kadar Olan Dönemde İnen Surelerin Tahlili*, Danışman: Halis Albayrak, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora-2015.

¹⁶ Guleyfi, Ebû Selmân Abdullâh b. Muhammed el-Guleyfi, *Ahkâmu'd-Diyâr ve Ahkâmuhâ ve Ahvâlu Sâkinihâ*, Dâru'l-Kur'ân, Guleyfe/Mekketu'l-Mukerrame Tsz; Selkînî, İbrâhîm Abdullâh, *el-Hicretu ve Ahkâmuhâ*, Dâru'n-Nevâdiri'l-Lubnâniyye, Beyrut 1435/2014.

Biz bu araştırmamızda diğer çalışmalardan farklı olarak Kur'ân-ı Kerîm'in çizdiği sınırlar çerçevesinde, bütüncül bir bakışla, beş esası gözeterek çalışmaya gayret ettik. Birincisi, dil ağırlıklı olarak "h-c-r" maddesinin incelenmesi, ikincisi, "h-c-r" maddesinin Kur'ân-ı Kerîm'de farklı anlam ve bağlamlarda kullanılmasının belirlenmesi, üçüncüsü bu kullanımların nüzul tertibi açısından sıralanması, dördüncüsü, "h-c-r" maddesinin Kur'ân'ın nüzul sürecindeki mana safahatının dikkatlere sunulması, beşincisi ise hicretin sosyal ve siyasal yansımalarının ortaya konmasıdır.

"H-c-r" maddesi Arap dilinde oldukça geniş bir anlam sahasına sahip bulunmaktadır. Bu madde üzerinde yapmış olduğumuz dil incelemesi neticesinde, "h-c-r" maddesindeki harflerin yer değiştirmesiyle elde edilen yeni kelimelerde ortak bir mana bulunmasının, yukarıda sözü edilen anlam zenginliğini desteklediğini düşünmekteyiz. Bilhassa, *el-Kalbu'l-Lugavî* de denen, bir kelimedede bulunan harflerin yerlerinin değiştirilmesiyle ortak bir anlam çerçevesinde yeni kelimelerin elde edilmesini ifade eden *İştikâk-ı Kebîr*¹⁷ anlayışına uygunluk göstermektedir. Bu nedenle Arapça sözlükçülük geleneğinde ses ve bir kökü meydana getiren harflerin yerlerinin değiştirilmesiyle oluşturulmuş ve düzenlenmiş kökleri ifade eden taklîb sistemini esas alan Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin (ö. 175/791) *Kitâbu'l-'Ayn* adlı eseri ve Halîl'in usulü üzere telif edilmiş olan Ezherî'nin (ö. 370/980) *Tehzîbu'l-Luga'sı*, Sâhib b. Abbâd'ın (ö. 385/995) *el-Muhîr*'i, İbn Sîde'ye (ö. 458/1066) ait *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zâm* gibi sözlükler öncelenmiştir.

Kelimeleri incelerken, bir kelimedede bulunan kök harflerin temel anlamları ve bunlardan türeyen anlamları ele alan İbn Fâris (ö. 395/1004) tarafından telif edilmiş olan günümüz semantik çalışmalarının adeta başucu kitabı olan *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luga* isimli etimolojik sözlüğe mutlaka müracaat edilme ihtiyacı duyulmuştur.

Alfabetik dizimde kökün son harfini esas alıp diğer harfler arasında da alfabetik sıraya riayet eden ve son harfi aynı olan kelimeleri bir araya toplaması nedeniyle "kâfiye sistemi" adı verilen yöntemi uygulayan Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) tam adı *Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye* olan daha çok *Sihâhu'l-Luga* ve kısaca *Sihâh* olarak anılan sözlüğe ve Cevherî ekolüne göre dizilen Firûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *el-Kâmûsu'l-Muhîr*'ine ve tercümesi olan Mütercim Âsım Efendi'nin (ö. 1235/1819) *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsu'l-Muhîr* adlı eser ile kaynağını Kâmûs'un

¹⁷ Antâkî, Muhammed el-Antâkî, *Dirâsât fî Fıkhî'l-Luga*, Dâru's-Şarkî'l-Arabî, 4. Basım, Beyrut Tsz [1389/1969 Müellifin Mukaddimesi], s. 332.

oluşturduğu Edward William Lane'nin (ö. 1312/1876) *An Arabic-English Lexicon*¹⁸ adlı çalışmalarına bakılmıştır.

Cevherî'nin *Sihâh* ekolüne göre telif edilmiş İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânu'l-Arab*'ına, Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsu'l-Muhît*'inin şerhi yanında ikmal, tashih ve tenkidi mahiyetindeki *Tâcu'l-Arûs*'una müracaat edilmiş, eş anlamlı kelimeleri ele alan sözlükler (et-Terâduf, el-Muterâdifât)¹⁹ ve eş anlamlı kelimelerdeki mana farklarını inceleyen Ebû Hilâl el-Askerî'ye (ö. 400/1009'dan sonra) ait *el-Furûku'l-Lugaviyye* adlı eserlere bakılmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen kelimeleri etimolojik yapıları ve Kur'ân'daki kullanımlarıyla inceleyen Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. 425/1034) muhalled eseri *el-Müfredât*'a mutlaka bakma ihtiyacı duyulmuş, benzer bir şekilde Hadislerde geçen kelimeleri ele alan Mecdüddîn İbnu'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *en-Nihâye* adlı eserine başvurulmuştur.

Araştırmanın mihver noktası Kur'ân'da yer alan bir kelime olması hasebiyle Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Tefsîru Müşkili İ'râbi'l-Kur'ân* diye isimlendirdiği, kendisinden sonraki lügat ve gramer çalışmalarına esas teşkil eden *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eseri, Ma'mer b. Müsennâ'nın Kur'ân-ı Kerîm'de geçen garîb kelime ve tabirlerin filolojik tefsirinin *Mecâzu'l-Kur'ân* ismiyle ele alındığı eseri, Zeccâc'a (ö. 311/923) ait çoğunlukla aynı harflerden meydana gelen kelimeler arasında etimolojik ilgi bulunduğu dair özgün görüşünü uyguladığı, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen kelimeleri lügat ve i'râb yönünden tahlil ederken etimoloji bakımından ilgili gördüğü diğer kelimeleri zikrettiği *Me'âni'l-Kur'ân* adlı tefsiri, Fîrûzâbâdî'nin Kur'ân-ı Kerîm'de geçen kelimeleri alfabetik sırayla izah ettiği *Besâiru zevi't-Temyîz fî Letâifi Kitâbillâhi'l-Azîz* adlı eserine müracaat edilmiştir.

Rivayet tefsirleri içerisinde öncelikle Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-Beyân* adlı tefsiri ve Celâluddîn Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *ed-Dürri'l-Mensûr*'una bakılmış, Ahkâm tefsirlerinden Cessâs (ö. 370/981), Ebû Bekir İbnu'l-Arâbî (ö. 543/1148) ve Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *Ahkâmu'l-Kur'ân* adlı eserlerine müracaat edilmiştir. Dirayet tefsirlerinden Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin (ö.

¹⁸ Bkz. Lane, Edward William, *An Arabic English Lexicon*, Edited by Stanley Lane-Pool, Edinburgh 1893 [VIII, 2879].

¹⁹ Bkz. Ömer, Ahmed Muhtâr, *el-Meknezu'l-Kebîr [Mu'cemun Şâmilun li'l-Mecâlât ve'l-Muterâdifât ve'l-Mutezâddât]*, Sütûr, Riyâd 1421/2000.

333/944) *Te'vilâtu'l-Kur'ân* isimli tefsiri, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ı ve Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-Gayb*'ı araştırmamıza kaynaklık etmiştir.

Tefsirlerden söz etmişken Kur'ân-ı Kerîm'e emek vermiş tüm âlimler ve müfessirleri rahmetle anıyoruz. Okuma ve araştırma sürecinde özellikle Endülüs tefsir medresesinin zirve isimleri²⁰ Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî (ö. 437/1045), Ebû Bekr İbnü'l-Arabî el-Meâfirî, bir süre kadılık görevi de yürüten İbn Atıyye el-Gırnâtî el-Endelüsî (ö. 541/1147), Kurtubî ve Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin (ö. 745/1344) tefsirlerine bakma ihtiyacı hissettiğimizi belirtmek istiyoruz.

Endülüs tefsir geleneğinin yanında bölge ismi belirtmek gerekirse Kuzey Afrika tefsir ekolünden Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815), İbn Arafе et-Tûnisî (ö. 803/1401), Ebû Zeyd es-Seâlibî (ö. 875/1471) gibi müfessirlerle birlikte İslâm hukukunda hükümlerin ana gayeleri konusunu çeşitli açılardan ele alan *Makâsıdu's-Şerîati'l-İslâmiyye* adlı eseri olan, bu nedenle tefsirinde meseleleri makâsıd merkezli ele aldığını değerlendirdiğimiz çağımız müfessirlerinden Tunuslu Muhammed Tâhir b. Âşûr'un (ö. 1393/1973) telif etmiş olduğu *et-Tahrîr ve't-Tenvîr* adlı tefsire müracaat edilmiştir.

Çalışmanın konusunun İslâm ekolleri arasında müşterek olması ve objektif bakış açısını temin gayesiyle Şîa ekolüne mensup Ebu'l-Hasen Alî b. İbrâhîm el-Kummî (ö. 307/919) gibi müfessirlerin yanında, İbâziyye mezhebine mensup Huvvârî (ö. 280/893 civarı), Eттаfeyyiş (ö. 1332/1914) ve günümüz müfessirlerinden Saîd Muhammed Ka'bâş, Zeydî müfessir olarak bilinen Bedruddîn el-Hûsî (ö. 1431/2010) gibi farklı okullara bağlı müfessirlerin görüşlerinden yararlanılmıştır.

Hadis rivayetleri için erken dönem çalışmaları olan İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *el-Muvatta'*, Abdurrezzâk es-San'ânî (ö. 211/826-27) ve İbnu Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef*, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned* adlı eserlerinden yararlanılmıştır. Kütüb-i Sitte müellifleri yanında İbaziyye imamı Rebî' b. Habîb'e (ö. 180/796 [?]) ait *el-Câmiu's-Sahîh* adlı eserden istifade edilmiştir. İslâm Tarihi için İbn İshâk (ö. 151/768), Vâkıdî (ö. 207/823), İbn Hişâm (ö. 218/833), İbn Sa'd (ö. 230/845), İbn Habîb (ö. 245/860)'e ait eserler başta olmak üzere ilk dönem kaynakları kullanılmıştır.

Araştırmamız bir Kur'ân çalışmasıdır. Kur'ân-ı Kerîm'de geçen “*h-c-r*” maddesi ve türevleri üzerine dil ve lafız ağırlıklı bir çalışmadır. Bu nedenle birincil

²⁰ Bkz. Meşînî, Mustafâ İbrâhîm, *Medresetu't-Tefsîr fi'l-Endelüs*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1406/1986, s. 83-108.

kaynağımız Kur'ân-ı Kerîm'dir. Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan konuların anlaşılmasına katkı sağlayacak eserlerden istifade edilmiştir. Örneğin Kur'ân-ı Kerîm'in indirilmesinden önce yaşamış olan peygamberlerin göçleri hakkında Hristiyanların dinî alanda otorite kabul ettikleri, Yahudilerin kutsal kitabı, Kitâb-ı Mukaddes'in Arapça çevirisine başvurulmuştur.

Araştırmamızın içeriğini, ele aldığımız ana konu ve bu ana konu etrafındaki detaylar yönüyle, esas ve ikincil hususlar şeklinde değerlendirmek mümkündür. Bu bakış açısıyla istifade edilen kaynaklar da, ana ve ikincil kaynaklar şeklinde iki bölüm halinde belirtilebilir. Çalışmamızın esasına taalluk eden konularda mümkün olduğunca Kur'ân-ı Kerîm'in nüzul dönemine yakın, erken dönem eserlerine müracaat edilmeye gayret gösterilmiştir. Tâli ve ikincil konularda ise geç dönem ve günümüz çalışmalarından yararlanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAP DİLİNDE HİCRET

1.1. “H-c-r” Maddesinin Anlaşılmasını Zorlaştıran Nedenler

Kur’ân-ı Kerîm kendisini Mübîn²¹/el-Mübîn²² olarak vasıflandırmaktadır. Mübîn kelimesi “bâ, yâ ve nûn” aslî harflerinden türeyen “ebâne” fiilinin ismi fâil kalıbı olup, açıklayıcı ve beyan edici anlamına gelmektedir.²³ Kur’ân’da bu kelimenin kullanıldığı bağlam ve müfessirlerin vermiş oldukları karşılıklar dikkate alındığında mübîn kelimesi “açık, apaçık olan” manasına gelmekte,²⁴ özünde açık ve açıklayıcı anlamında kullanılmaktadır.²⁵

Kur’ân-ı Kerîm açık ve anlaşılır bir kitaptır. Nitekim kendisi de böyle olduğunu söylemektedir ancak Hz. Peygamber’in vefatından sonraki dönemden günümüze gelinceye kadar Kur’ân-ı Kerîm’i anlama çabalarında çeşitli nedenlerle birtakım güçlüklerle karşılaşmıştır. Bu güçlüklerden bir kısmı “h-c-r” kök harflerinden müştak kelimeler için de söz konusu olmuştur. “H-c-r” kök harflerine sahip kelimelerin lügavi tahliline geçmeden önce, bu lafızların anlaşılmasını güçleştiren bazı sebeplerden bahsedilecektir.

1.1.1. Lafzın Garîbu’l-Kur’ân’dan Oluşu

Erken dönemden itibaren Kur’ân-ı Kerîm ve hadislerde geçen garîb kelimeler hakkında telif edilen eserlerde “h-c-r” maddesinden müştak kelimeler ele alınıp

²¹ Mâide 5/15; Hıcr 15/1; Neml 27/1.

²² Yûsuf 12/1; Şuarâ 26/2; Kaşas 28/2; Zuhruf 43/2; Duhân 44/2.

²³ “Mübîn” kelimesinin “أَطَهَّرَ/açıkladı” ve “بَيَّنَّ/beyan etti” ile tefsir edilişi için bkz. Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mesûd b. Muhammed el-Ferrâ’, *Meâlimü’l-Tenzîl*, Tahkîk ve Tahrîc. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osmân Cum’a Damîriyye, Süleymân Müslim el-Haraş, Dâru Taybe, Riyad 1409, IV, 211.

²⁴ İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib b. Abdurrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî, *el-Muharraru’l-Vecîz Fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz*, thk. Abdusselâm Abduşşâfi Muhammed, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1422/2001, V, 45; İbn Kesîr, Ebu’l-Fidâ’ İmâduddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav’ b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, Neşr. Muhammed Huseyn Şemsuddîn, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998, IV, 313.

²⁵ Kelimenin (el-Mübîn) açıklaması için bkz. Zeccâcî, Ebu’l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî es-Saymerî en-Nahvî ez-Zeccâcî, *İştikâku Esmâi’llâh*, Neşr. Abdullhuseyn el-Mübârek, Müessesetu’r-Risâle, Beyrut 1406/1986, s. 180, 181, 182; Vâhidî, Ebû’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed b. Alî en-Nisâbüri eş-Şâfiî, el-Vâhidî, *el-Vasît fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-Mecîd*, Neşr. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Alî Muhammed Muavviz, Ahmed Muhammed Sayra, Ahmed Abdulganî el-Cemel, Abdurrahmân Uveys, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1415/1994, III, 389; Âlûsî, Ebû’s-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-Azîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî*, Neşr. Mahmûd Şükri el-Âlûsî el-Bagdâdî, Dâru lhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut tsz., XII, 170, 171. XIX, 155.

incelenmiştir. Açıklamada bulunulan kelimeler çoğunlukla nadir kullanımlar olmayıp, bilinen, Arapların gündelik hayatlarında olan “*hâcera/هَاجِرَ*”, “*ehcera/أَهَجَرَ*”, “*heccera/هَجَرَ*”, “*muhâcir/مُهَاجِرٌ*”, *hâcira/هَاجِرَةٌ*”, “*hîcrân/هَجْرَانٌ*” gibi kelimelerdir. İbn Fâris’in (ö. 395/1004) belirttiği gibi fûru mana merkezi bir asıldan türemektedir. Mesela “*hâcira/الهَاجِرَة*” kelimesi “*kelimetun hâciratun/كَلِمَةُ هَاجِرَاتٍ*” şeklinde kullanıldığında “*kelimetun fâsîdetun/كَلِمَةُ فَاسِدَةٍ*” manasına geldiği belirtilmektedir.²⁶ Bu manayı “*çirkinlikte ve bozuklukta şiddetli, mübalağalı olup insanların kullanmaktan uzak durdukları, terk ettikleri sözler*” şeklinde yorumlamak mümkündür. Verilen bu yorumlanmış manaya “*h-c-r*” kök harflerinin kullanım alanları incelendikten sonra ulaşılmaktadır. Dilsel bağlamla irtibatlı olan bu boyut kelimelerin “*garîb*” kategorisine sokulmasına neden olmaktadır.²⁷

Hattabi (ö. 388/998) *Garîbu'l-Hadîs* adlı eserinde garibi, genel bir ifade ile veya sebebi ne olursa olsun “manası kapalı, anlaşılmaktan uzak” olan şekilde tarif etmektedir. Hicret, gündelik hayatta kullanılan bir kelime ve kavram olsa da Kur’ân ve hadislerdeki garip lafızların ele alındığı eserlerde açıklanmaktadır.²⁸ Râgıb el-İsfahânî garibin “kendi cinsleri arasında emsalsiz/benzersiz olan” anlamında olduğunu, altına da, yeryüzündeki cevherler arasında benzersiz oluşu nedeniyle “*el-garb*” dendiğini söylemektedir. “*H-c-r*” maddesinden türemiş kelimeler mana ve mahiyet olarak farklı oldukları için *Garîbu'l-Kur’ân* ve *Garîbu'l-Hadîs* edebiyatına konu olmuştur.

Ebû Ubeyde ilk *Garîbu'l-Kur’ân* eserlerinden sayılan²⁹ *Mecâzu'l-Kur’ân* adlı kitabında “*Muhâcir*” kelimesini “*diyarından çıkan veya bir şeyle irtibatını kesen herkes*” şeklinde açıklamakta³⁰ “*hâcerû*” kelimesini ise “*kavminden veya yurdundan göçen/çıkartılan*” şeklinde izah etmektedir.³¹ İzahtan varesten görülebilecek iki kelime açıklanmaktadır.³² *Garîbu'l-Kur’ân* eserinde açıklanmış olması açıklanan kelimelerin

²⁶ Yefuranî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilhak b. Süleymân el-Yefuranî et-Tilimsânî, *el-İktizâb fî Garîbi'l-Muvatta’ ve İ’râbihî ale’l-Ebvâb*, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymin, Mektebetu’l Ubeykân, Riyâd 1421/2001, II, 49.

²⁷ Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Otto Yayınları, Beşinci Baskı, Ankara 2014, s. 148 vd..

²⁸ *Garîbu'l-Kur’ân*’a dair eserlerin uzun bir listesi (s. 16) ve “*h-c-r*” maddesi için bkz. Bircendî, Hüseyin el-Hasenî el-Bircendî, *Garîbu'l-Hadîs fî Bihâri’l-Envâr*, Müessesetu’t Tabâa ve’n Neşr, Tahran 1421, s. 845 vd..

²⁹ Yerinde, Adem, “*Mecâzu’l-Kur’ân*”, *DİA*, XXVIII, 225.

³⁰ Ma’mer b. Müsennâ, Ebû Ubeyde Ma’mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî, *Mecâzu’l-Kur’ân*, Neşr. Muhammed Fuâd Sezgin, Mektebetu’l Hâncî, Kâhire 1374/1954, II, 115.

³¹ Ma’mer b. Müsennâ, *Mecâzu’l-Kur’ân*, I, 250.

³² Mekkî b. Ebî Tâlib “*h-c-r*” maddesini incelemekte “*mehcûrân*” kelimesini “*hakkında ileri geri konuşular yani onu hezeyan yerine koydular*”, “*tehcurûn*” kelimesini “*tuhcirûn*” şeklinde “*tâ*” harfinin zammesiyle “*çirkin konuşma ve Nebî (s.a.v.)’ye küfretme*”, “*tehcurûn*” şeklinde “*tâ*” harfinin üstün ile okunmasıyla “*hezeyân ve tutarsız konuşmalar*” şeklinde açıklamaktadır. Bkz. Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû

garîb olarak isimlendirilmesi için yeterli olmayacağı akla gelse de bazı müellifler açıkça bu kelimeler için garîb tanımlamasını kullanmaktadırlar. Örneğin Tâcülkurrâ Kirmânî (ö. 500/1106'dan sonra) açıkladığı kelimelere ve açıklamalarına garîb demektedir.³³

“H-c-r” maddesinin türevlerini ele alan müellif ve eserleri şu şekilde örneklendirilebilir:

1. Zeyd b. Alî (ö. 122/740)'ye nispet edilen, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*.
2. Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ (ö. 209/824 [?]), *Mecâzu'l-Kur'ân*,
3. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), *Garîbu'l-Hadîs*,
4. İbn Kuteybe (ö. 276/889), *Garîbu'l-Kur'ân*³⁴,
5. İbrâhîm el-Harbî (ö. 285/899), *Garîbu'l-Hadîs*,
6. Sicistânî (ö. 330/941), *Nüzhetu'l-Kulûb*,
7. Hattâbî (ö. 388/998), *Garîbu'l-Hadîs*,
8. Râgıb el-İsfahânî (ö. 425/1034), *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*,
9. Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045), *Tefsîru'l-Kur'ân min Garîbi'l-Kur'ân*,
10. Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Fâik fî Garîbi'l-Hadîs*,
11. Medîni (ö. 581/1185), *el-Mecmûu'l Mugîs fî Garîbeyi'l-Kur'âni ve'l-Hadîs*,
12. İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201), *Garîbu'l-Hadîs*,
13. İbnu'l-Esîr (ö. 606/1210), *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîsi ve'l-Eser*,
14. İbnu't-Türkmânî, Âlâuddîn (ö. 750/1349), *Behcetü'l-Erîb fî Beyâni mâ fî Kitâbillâhi mine'l-Garîb*,
15. Turayhî en-Necefî (ö. 1085/1674), *Mecmau'l-Bahrayn*.³⁵

Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib b. Hammûş [Muhammed] b. Muhammed b. Muhtâr el-Kaysî, *Tefsîru'l-Müşkil min Garîbi'l-Kur'âni'l-Azîm ale'l-Îcâz ve'l-Ihtisâr*, Neşr. Hüdâ et-Tavîl el-Mar'aşlî, Dâru'n-Nûr el-İslâmî [Dâru'l-Beşâir el-İslâmiyye, Beyrut], Beyrut 1408/1988, s. 147, 263, 270. Ebû Hayyân “h-c-r” maddesini ele almakta “*hâcerû*” kelimesini “*beldelerini terk ettiler*”, “*tehcürûn*” ifadesini “*el-hucr*” aslından “*hezeyân*”, “*el-hecr*” aslından “*terk*” manasına geldiğini söylemektedir. Bkz. Ebû Hayyân, Esîruddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Gurnâtî el-Endelüsî el-Ceyyânî en-Nefzî, *Tuhfetü'l-Erîb bimâ fî'l-Kur'âni mine'l-Garîb*, thk. Semîr el-Meczûb, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut 1403/1983, s. 306. İbnu't-Türkmânî “h-c-r” maddesine eserinde yer vermekte “*hâcerû*” ifadesini “*yurtlarını terk ettiler*”, “*mehcûran*” ifadesini “*metruken/onu dinlemiyorlar*” ve “*onu hezeyan yerine koydular*”, “*tehcürûn*” ifadesini “*terk ediyorsunuz, yüz çeviriyorsunuz*” ve “*saçma sapan, boş şeyler söylüyorsunuz*”, “*tüheccirûn*” şeklinde şedde ile okunursa “*ısrarla yüz çeviriyorsunuz*” şeklinde tefsir etmektedir. Bkz. İbnu't-Türkmânî, Ebu'l-Hasen Âlâuddîn Alî b. Osmân b. İbrâhîm b. Mustafâ b. Süleymân el-Mârdînî et-Türkmânî, *Behcetü'l-Erîb fî Beyâni mâ fî Kitâbillâhi mine'l-Garîb*, thk. Zâhî Abdülbâkî, Dâru İbn Kuteybe, Nukra/Kuveyt tsz., s. 50, 164, 170.

³³ Bkz. Kirmânî, Ebû'l Kâsım Tâcülkurrâ Burhânuddîn Mahmûd b. Hamza b. Nasr el-Kirmânî, *Garâibu't-Tefsîr ve Acâibu't-Te'vil*, thk. Şemrân Serkâl Yûnus el-Acelî, Dâru'l-Kible, Cidde/Müessesetu Ulûmi'l Kur'ân, Beyrut tsz., I, 295.

³⁴ İbn Kuteybe'nin *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân* adlı eserini tamamlayıcı mahiyette olan bu kitap İbn Mutarrif tarafından birleştirilmek suretiyle yeni bir eser meydana getirilmiştir. Bkz. İbn Mutarrif, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Mutarrif el-Kinânî el-Kurtubî et-Tarafî, *el-Kurtayn/Kitâbey Müşkili'l-Kur'ân ve Garîbihî li'bni Kuteybe*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut tsz..

³⁵ Sahalarında kendilerine itimat edilen, yukarıda isimleri ve eserleri anılan âlimlerin açıklamaları, onların h-c-r maddesinin müştaklarını garîb olarak değerlendirdiklerini göstermektedir.

1.1.2. Lafzın Çok Anlamlı Oluşu

“H-c-r” maddesinin türevleri Kur’ân-ı Kerîm’de bir kelimenin farklı yerlerde kazandığı değişik manaları mükerrerleriyle birlikte inceleyen bilim dalı ve bu ilim dalında yazılan eserlerin ortak adı olan “*el-Vücûh ve’n-Nezâir*”³⁶ müellefatına konu olmuştur. Zerkeşî (ö. 794/1392) “*Vücûh ve Nezâir*” kelimelerini açıklarken vücûh’u “*ümme sözcüğü gibi, çeşitli manalar için kullanılan müşterek bir lafızdır*” şeklinde tarif etmektedir. Müşterek lafız ifadesinin Türkçe karşılığı çokanlamlılık olmaktadır. Müşterek lafız *Usûl-ü Fıkıh* ilminde vaz’î olarak ele alınmakta³⁷, *Vücûh ve Nezâir*’in ise daha çok bağlamla alakalı olduğu değerlendirilmektedir.³⁸

Âlimler geniş ve zengin bir manaya sahip “h-c-r” maddesi üzerinde durarak merkezî bir mana elde etmeye, kelimenin manasını birkaç karşılığa ihtisâr etmeye çalışmışlardır. Mesela Taberî Nisâ suresi 4/34. âyette geçen “*vehcurûhunne/وَاهْجُرُوهُنَّ*” kelimesini tefsir ederken “*el-hecr/الْهَجْرُ*” kelimesinin Arap dilinde üç mana dışına çıkmadığını vurgulamaktadır.³⁹ İbn Fâris “h-c-r” kök harflerinin iki asıl manası olduğunu belirtmektedir.⁴⁰ Ebû Bekr İbnü’l-Arabî, Nisâ suresindeki “*vehcurûhunne/وَاهْجُرُوهُنَّ*” kaydını tefsir ederken “h-c-r” maddesinin Arap dilinde yedi karşılığı bulunduğu açıklamasını yapmaktadır. İbnü’l-Arabî açıklamasında özetle “*bu karşılıkları bir arada düşündüğümüzde bir tek mana etrafında döndüğü görülmektedir o da ‘الْبُعْدُ/uzaklık’*” demektedir. İbnü’l-Arabî bu yorumuyla “h-c-r” aslî harflerinin mihver manasının bir tek olduğunu öne sürmektedir.⁴¹

³⁶ Bkz. Mertoğlu, Mehmet Suat, “Vücûh ve Nezâir”, *DİA*, XLIII, 141-143. Vücûh ve Nezâir’in tarifi için bkz. İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bagdâdî, *Nuzhetu’l-A’yuni’n-Nevâzir fi İlmi’l-Vücûhi ve’n-Nezâir*, Neşr. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râzî, Müessesetü’r-Risâle, 3. Basım, Beyrut 1407/1987, s. 83; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 193 (en-Nev’u’r Râbi’). Suyûtî, *el-İtkân*, I, 445 (en-Nev’u’t Tâsi’ ve’s Selâsûn).

³⁷ Râzî, Ebü Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *el-Mahsûl fi İlmi Usûli’l-Fıkıh*, thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî, Müessesetu’r-Risâle, 2. Basım, Beyrut 1412/1992, I, 261 vd.; Hallâf, Abdülvehhâb, İlmu Usûli’l-Fıkıh, Dâru’l-Fikri’l-Arabî, Matba’atu’l-Medenî, Kâhire 1996, s. 167; Zeydân, Abdülkerîm, Zeydân Behîc (Bîc) el-Ânî el-Kehlî el-Muhammedî (el-Mehmedî), *el-Vecîz fi Usûli’l-Fıkıh*, Müessesetu’r-Risâle, Beyrut 1987, s. 326 (Madde: 295).

³⁸ Yaldızlı, Hasan, “‘Vücûh’ ve ‘Nezâir’ Hakkında Yapılan Tanımlara Dair Bir Değerlendirme”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 31, 2014, s. 15.

³⁹ Taberî, Ebü Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî el-Bagdâdî, *Câmiu’l-Beyân An Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, thk. Abdullâh b. Abdumuhsin et-Türkî, Dâru Heçr, Kâhire 1422/2001, VI, 705.

⁴⁰ İbn Fâris, Ebü’l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî, *Mu’cemu Mekâyisi’l-Luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Dâru’l Cîl, Beyrut 1411/1991, VI, 34.

⁴¹ İbnü’l-Arabî, Ebu Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî el-İşbîlî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, Neşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003, I, 534. İbn Arabî “*Hicret kelimesinin Arap dilinde birçok manası vardır hepsinin merkezinde bu’ d/uzaklık bulunmaktadır*” demektedir. İbnü’l-Arabî, Ebu Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî el-İşbîlî, *Sirâcu’l-*

Arap dilinde aynı lafızların farklı manaya gelmesini konu edinen “*Mâ İttefeka Lafzuhû ve İhtelege Ma'nâhu*” adı veya benzeri isimlerle telif edilen kitaplarda “*h-c-r*” maddesinden müştak sözcüklere yer verilmektedir. Bunlardan birisi oldukça erken dönemde kaleme alınmış Asmaî'ye (ö. 216/831) ait “*Mâ İhtelegfet Elfâzuhû ve İttefekat Meânîhi*”⁴² adlı eser, diğeri ait Yahyâ el-Yezîdî'ye (ö. 225/840) ait “*Mâ İttefeka Lafzuh ve İhtelege Ma'nâhu*”⁴³ adlı eser, diğeri ikisi ise bu ikisine nisbetle muahhar döneme ait İbnu's-Şecerî'nin (ö. 542/1148) “*Mâ İttefeka Lafzuhû ve İhtelege Ma'nâhu*”⁴⁴ adlı kitabı ve Dakîkî'nin (ö. 614/1217) “*İttifâku'l-Mebânî ve İftirâku'l-Meânî*”⁴⁵ adlı eseridir.⁴⁶

“*H-c-r*” maddesinde çok anlamlılık başlığı altında değerlendirilebilecek hususlardan biri de Kur'ân'da bu maddeden türeyen kelimelere müfessirler tarafından Kur'ân'da geçen farklı kelimelerin karşılık olarak verilmiş olmasıdır. Örneğin müfessirler Müzzemmil suresini tefsir ederken beşinci âyetteki “*وَ أَهْجُرْهُمْ*” emrini, kelimenin lügat manasından daha ziyade “*أَعْرَضَ*”/“*a'rız*” kelimesiyle açıklamaktadırlar.⁴⁷

Murîdîn fî Sebîli'd-Dîn, Neşr. Abdullâh et-Tevrâtî, Dâru'l-Hadîsi'l-Kettâniyye, Tanca 1438/2017, II, 364.

⁴² Asmaî, Ebû Saîd Abdulmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî, *Mâ İhtelegfet Elfâzuhû ve İttefekat Meânîhi*, Neşr. Mâcid Hasan ez-Zehebî, Dâru'l-Fikr, Dimaşk 1406/1986, s. 51.

⁴³ Yezîdî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ebî Muhammed Yahyâ b. el-Mubârek b. el-Mugîre el-Adevî el-Yezîdî, *Mâ İttefeka Lafzuh ve İhtelege Ma'nâhu*, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymin, Yayınevi adı ve Yayın yeri yok 1407/1987, s. 190.

⁴⁴ İbnu's-Şecerî, Ebû's-Saâdât Ziyâuddîn Hibetullâh b. Alî b. Muhammed b. Hamza el-Hâşimî el-Alevî el-Hasenî el-Bagdâdî, *Mâ İttefeka Lafzuhû ve İhtelege Ma'nâhu*, Dâru'l-Menâhil, Beyrut 1413/1992, s. 478 (Madde no: 1599-1600).

⁴⁵ Dakîkî, Ebu'r Rebi' Süleymân b. Benîn b. Halef b. İvaz Takiyyuddîn el-Mısırî ed-Dakîkî en-Nahvî el-Arûzî, *İttifâku'l-Mebânî ve İftirâku'l-Meânî*, thk. Yahyâ Abdurraûf Cebr, Dâru Ammâr, Ammân 1405/1985, s. 247.

⁴⁶ Kudâme b. Ca'fer lafızları muhtelif olmakla birlikte, manaları ittifak eden kelimeleri derlediğini belirtmektedir. Bkz. Kudâme b. Ca'fer, Ebu'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bagdâdî, *Cevâhiru'l-Elfâz*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1985, s. 2.

⁴⁷ Bikâî, Burhânuddîn Ebi'l Hasen İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî, *Nazmu'd-Dürer fî Tenâsubi'l-Âyâtî ve's-Suver*, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kâhire tsz., XXI, 18. Kur'ân-ı Kerîm'de “*a'rız*” kelimesinin nezâiri birkaç fiil bulunmaktadır. Bkz. Sâlih, Âlâu Cihâd Fevzî Sâlih, *el-İ'râzu ve Nezâiruhû Fi'l-Kur'âni'l Kerîm*, Câmiatu'l-İslâmiyye Kulliyetu Usûliddîn, Gazze 1431/2010, s. 9 vd.. Bunlar hoşgörölü, müsamahalı, anlayışlı olma, görmezlikten gelme, kaale almama, karşılık vermeye çalışmama, mukâbele-i bi'l-misl'de bulunmama, müdârâ etme gibi anlamlara gelmektedir. Bkz. Kubeyisî, Ahmed Ubeyd el-Kubeyisî, *Mevsuatu'l-Kelime ve Ehavâtihâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1438/2017, VIII, 261-263. Sa'dî, Hicretten sonra Medîne'de nazil olan Seyf ayeti olarak isimlendirilen Tevbe suresinin beşinci ayeti (Tevbe 9/5) hakkında temrîz sigasıyla “*bu ayet Kur'ân-ı Kerîm'in yüz yirmi dört ayetini neshetmiştir, Kur'ân'da i'râz ve müsamaha içeren tüm ayetler bu ayet ile neshedilmiştir*” demektedir. Bkz. Sa'dî, Abdullâh b. Muhammed b. Hamza b. Ebi'n-Necm es-Sa'dî [Abdullâh b. Muhammed b. Abdillâh b. Hamza b. İbrâhîm b. Hamza b. el-Hasen b. Alî b. Muhammed b. Alî b. Muhammed b. Alî b. Hamza b. Alî b. İshâk b. Ebi'n-Necm es-Sa'dî], *et-Tibyân fî'n-Nâsîh ve'l-Mensûh*, Neşr. el-Murtazâ b.

Yine, Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767) tefsirinde “*vehcurhum/وَاهْجُرْهُمْ*” ifadesini “*i’tezilhum/إِعْتَرَلْهُمْ*” şeklinde “*i’tezele/إِعْتَرَلْ*” fiiliyle karşılamaktadır.⁴⁸ Fîrûzâbâdî, İbn Abbâs’ın (ö. 68/687-88) “*vehcurhum hecran cemîlen/وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا*” ifadesini “*i’tezilhum i’tizâlen cemîlen/إِعْتَرَلْهُمْ إِعْتَرَالًا جَمِيلًا*”⁴⁹ ve “*fehcur/فَاهْجُرْ*” emrini “*fetrük/فَاتْرُكْ*” ve “*lâ takrab-yaklaşma/لَا تَقْرَبْ*” şeklinde tefsir ettiğini aktarmaktadır.⁵⁰ Râgıb el-İsfahânî “*i’tezele/إِعْتَرَلْ*” fiilini “*bir işin bedeli/ücreti olarak veya berâet olarak veya buna benzer bir şeyle, bir şeyden bedenlen veya kalben uzak durmak, kaçınmak, sakınmak*” şeklinde açıklamaktadır. Fiili izah ederken “*berâe/بِرَاءَةٌ*” kelimesini kullanan Râgıb el-İsfahânî “*h-c-r*” ile “*i’tezele*” fiilini birbirine yakın bir biçimde açıklamaktadır.⁵¹ Müzzemmil suresindeki “*uhcur/أَهْجُرْ*” emrini “*terk et, utruk/أُتْرُكْ*” emriyle de karşılanmaktadır.⁵²

Abdulkâhir Cürçânî (ö. 471/1078-79) “*verrucze fehcur*”⁵³ hitabını “*şeriatin hükmü ile bizzat necasetlerin kendisinden kaçınmakla ve hakikatin hükmü ile günahlardan ve putlardan kaçınmakla*” şeklinde tefsir ederek hem bedenlen hem de ruhen uzak durma, temiz kalmaya işaret etmekte, “*fehcur*” emrini “*uzak dur, kaçın, sakın/اجْتَنِبْ-اجْتَنِبْ*” kelimesiyle açıklamaktadır.⁵⁴ Fahreddîn Râzî (ö. 606/1210) “*fehcur*” emrini “*Kâfirlerin yaklaştığı gibi yaklaşma*” şeklinde tefsir ederek kâfirlerden ayrı, farklı olmayı vurgulamakta, “*fehcur*” kelimesini “*lâ takrab/لَا تَقْرَبْ*” kelimesiyle tefsir etmektedir.⁵⁵

Zeyd el-Mehatverî el-Hasenî, el-Cumhûriyyetu’l-Yemeniyye, Mektebetu Bedr, San’â’ 1420/1999, s. 59, 60.

⁴⁸ Mukâtil b. Süleymân, Ebu’l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, Neşr. Abdullâh Mahmûd Şehhâte, Müessesetu’t-Târîhi’l-Arabî, Beyrut 1423/2002, IV, 476.

⁴⁹ Vâhidî, Ebû’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed b. Alî en-Nisâbüri eş-Şâfi’î, el-Vâhidî, *et-Tefsîru’l-Basît*, Neşr. Heyet, Câmiatu’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyad 1430, XXII, 370; Fîrûzâbâdî, Ebu’t-Tâhir Mecduddîn Muhammed b Ya’kûb b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ömer b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Mahmûd b. İdrîs b. Fazlillâh eş-Şîrâzî eş-Şâfi’î es-Sıddîkî, *Tenvîru’l-Mikbâs min Tefsîri İbni Abbâs*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1412/1992, s. 621; Tantâvî, Muhammed Seyyid, *et-Tefsîru’l-Vasît li’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Dâru’l-Ma’ârif, Kâhire 1412/1992, XV, 160. Derveze, *et-Tefsîru’l-Hadîs*, I, 412.

⁵⁰ Fîrûzâbâdî, *Tenvîru’l-Mikbâs*, s. 623.

⁵¹ İsfahânî, Ebû’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzi’l-Kur’ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, 4. Basım, Dâru’l-Kalem, Beyrut 1430/2009, s. 564, 565.

⁵² Urammî, Ebû Yâsîn Muhammed el-Emîn b. Abdillâh b. Yûsuf b. Hasan el-Urammî el-Alevî el-Esyûbî el-Hererî, *Tefsîru Hadâiki’r-Ravh ve’r-Reyhân fi Ravâbi Ulûmi’l-Kur’ân*, Danışman ve Gözden Geçirme. Hâşim Muhammed Hüseyin Mehdî, Dâru Tavki’n-Necât, Beyrut 1421/2001, XXX, 353.

⁵³ Müddessir 74/5.

⁵⁴ Cürçânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürçânî, *Durcu’d-Durer fi Tefsîri’l-Kur’âni’l-Azîm*, thk. Tal’at Salâh el-Ferhân, Muhammed Edîb Şekûr, Dâru’l-Fikr, Ammân 1430/2009, II, 673 (Tefsir “*Dercu’d-Durer*” ve “*Durcu’d-Durer*” olarak iki şekilde de isimlendirilmektedir.).

⁵⁵ Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Tefsîru’l-Fahri’r-Râzî/et-Tefsîru’l-Kebîr/Mefâtihu’l-Gayb*, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1401/1981, XXX, 196. Tefsir’in,

Verilen bu karşılıklar “h-c-r” maddesinin yine Kur’ân’da geçen diğer kelimelerle irtibatlı, mana bakımından ortaklıklarını göstermektedir. Kur’ân’daki “h-c-r” maddesinin anlamına sahip kelimeleri anlayabilmek için benzer anlam taşıyan diğer kelimelerin Kur’ân-ı Kerîm’deki birbirleriyle iç örgüsünün yanında “h-c-r” asli harflerine sahip kelimelerin geçtiği ayetlerin öncesi ve sonrasında yer alan ayetlerle bağlantısını da gözden geçirmek gerekmektedir.⁵⁶

Yukarıdaki aktarımlarda görüldüğü gibi çok anlamlı kelimelerde anlamın tayini probleminin ortaya çıkması kaçınılmaz olmaktadır. Dolayısıyla “h-c-r” kök harflerinden müştak kelimelerde de mananın tayin ve tespitinde farklı kanaatler söz konusu olmaktadır.⁵⁷

1.1.3. Lafzın Ezdâd/Zıt Anlama Sahip Oluşu

“H-c-r” aslî harflerine sahip “hecera” fiili ilk dönemlerden bu yana “Ezdâd” eserlerine konu olmuş bir kelime olup, birbirine zıt manaya sahip bulunmaktadır. Kutrub (ö. 210/825), İbnü’l Enbârî (ö. 328/940), Ebü’t Tayyib el-Lugavî/el-Halebî (ö. 351/962), Sâgânî (ö. 650/1252) gibi ilk dönemlerde yaşamış âlimlerin eserlerinde ve

---

lügavî anlamı gereği esas metinden/nass daha açık, anlaşılır ve açıklayıcı olması gerekir. Bazen, sadece kelimelerin eş anlamlılarını belirtmek tefsir için yeterli olmamakta, karşılık olarak verilen yeni kelime, yeni sorulara yol açmaktadır. Örneğin, “İnsan beşerdir” demek beşer kelimesini de açıklamayı gerektirmektedir. Bkz. Sedementî, Butrus es-Sedementî, *el-Mukaddimetu fi’t-Tefsîr*, Neşr. Butrus Van Den Akker, Dâru’l-Maşrîk, Beyrut 1972, s. 13, 15.

⁵⁶ Misal olarak bkz. Nisâ suresi 4/89. ayet. Ayette geçen “*fe-in tevellev/فَإِنْ تَوَلَّوْا*” ifadesi “*hicretten/عَنِ الْهَجْرَةِ*” *yüz çevirirlerse*” şeklinde tefsir edilmektedir. Bkz. Mukâtil b. Süleymân, Ebu’l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *el-Vücûh ve’n-Nezâir fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, thk. Hâtim Sâlih ez-Zâmin, Mektebetu’r-Ruşd, 2. Basım, Riyâd 1432/2011, s. 205; Huvvârî, Hüd b. Muhakkem el-Huvvârî, *Tefsîru Kitâbi’llâhi’l-Azîz*, Neşr. Belhâc b. Saîd Şerîfî, Dâru’l-Garbi’l İslâmî, Beyrut 1990, I, 406; Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *el-Vücûh ve’n-Nezâir*, Neşr. Muhammed Osmân, Mektebetu’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, Kâhire 1428/2007, s. 144; Vâhidî, *el-Basît*, VII, 33; Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *Dercu’d-Durer Fi Tefsîri’l-Âyi ve’s-Suver*, thk. Velîd b. Ahmed b. Sâlih el-Hüseyn, İyâd Abdullatîf el-Kaysî, Mecelletu’l Hikme, Mecelletu’l-Hikme, Britanyâ/England-Manchester 1429/2008, II, 620; Begavî, *Meâlimu’t-Tenzîl*, II, 260; İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr*, II, 155, 156; Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi’l-Kur’ân ve’l-Mübeyyinü li mâ tezammenehû mine’s-Sünneti ve Âyi’l-Furkân*, Neşr. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî, Müessesetu’r-Risâle, Beyrut 1427/2006, III, 358; Fîrûzâbâdî, *Tenvîru’l-Mikbâs*, s. 100; Merâgî, Ahmed Mustafa el-Merâgî, *Tefsîru’l-Merâgî*, Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, Basım yeri yok 1365/1946, V, 116; Ka’bâş, Muhammed b. İbrâhîm Saîd Ka’bâş, *Nefehâtu’r-Rahmân fi Riyâzi’l-Kur’ân*, Cem’iyyetu’n-Nahza [Matba’atu’l-Arabiyye], Atf-Gardâye/el-Cezâir 1424/2003, III, 266.

⁵⁷ “H-c-r” maddesi, Arapça sözlük bilminde, aynı harflerden oluşan bir kelimenin üç farklı harekesine göre aynı veya ayrı mânalarda üç biçimde (üç ayrı kelime gibi) kullanılması demek olan Müselles literatürüne konu olmuştur. Hareke değişikliğiyle farklı bir mana kazanmış, sahip olduğu mana boyutu hareke ile açığa çıkmıştır. Bkz. İbn Mâlik et-Tâtî, Ebû Abdillâh Cemâluddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâtî el-Endelüsî el-Ceyyânî, *Kitâbu’l-İ’lâm bi-Müsellesi’l-Kelâm*, Şerh. Ahmet b. el-Emîn eş-Şinkitî, Matba’atu’l-Cemâliyye, Mısır 1329, s. 243.

günümüzde yapılan çalışmalarda “h-c-r” zıt anlamlı kelimeler (ezdâd) arasında sayılmaktadır.

“Ezdâd/الأضدادُ”, zıt, karşıt anlamına gelen “zıdd/الضدّ” kelimesinin çoğuludur.⁵⁸ Arap dilinde lisanî bir olgu olan ezdad’ın⁵⁹ dil âlimleri tarafından lugavî ve ıstılâhî tarifleri yapılmakla beraber, İbn Fâris ve Râgıb el-İsfahânî’nin tarifleri ışığında “siyah-beyaz, gece-gündüz gibi bir arada düşünilemeyen iki mananın bir kelimedede yer almasıdır”⁶⁰ şeklinde ifade edilebilir.⁶¹

Arap dilindeki zıt anlamlı kelimeler (ezdâd) konusunda eski ve yeni müellifler tarafından müstakil birçok eser telif edilmiştir.⁶² Muhtemelen bu sahadaki ilk eser Kutrub tarafından yazılan “*Kitâbu’l-Ezdâd*” adlı kitaptır.⁶³ Bu eserde “h-c-r” kelimesinin zıt anlamı “*Araplardan duyduk*” denilerek nakledilmektedir.⁶⁴ Kendisinden önce telif edilen ezdâd’a dair eserleri incelediğini söyleyen⁶⁵ İbnü’l-Dehhân (ö. 569/1174) “h-c-r” harflerine sahip “*hecertü/هَجَرْتُ*” ifadesini eserine almış, zıt anlamlı kelimelerden (ezdâd) olduğunu belirtmiştir. İbnü’l-Dehhân “*bir kişiden yüz çevirdiğinde: “hecertü’r-racül”*”, “*devenin burnuna ip bağladığında: “hecertü’n-nâga”*” [denir] şeklinde açıklamaktadır. “Hecera” fiilini “a‘raza/yüz çevirdi” kelimesiyle karşılayan İbnü’l-Dehhân, “h-c-r” ifadesinin bağ vurma manasına gelmesi hakkında “bu konuda görüş ayrılığı bulunmaktadır” kaydını düşmektedir.⁶⁶

⁵⁸ Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher b. Talha el-Ezherî el-Herevî eş-Şâfi’î, *Tehzîbu’l-Luga*, thk. Muhammed Abdülmun’im Hafâcî, Mahmûd Ferec Ukde, Gözden geçirme (Mürâcaât). Alî Muhammed el-Bicâvî, ed-Dâru’l-Mısriyye li’t-Te’lif ve’t-Tercüme, Kâhire, 1384/1964, XI, 455.

⁵⁹ İbn Fâris, *es-Sâhibî fî Fikhi’l-Lugati’l-Arabîyyeti ve Mesâilihâ ve Süneni’l-Arabî fî Kelâmihâ*, Neşr. Ahmed Hasen Besc, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1418/1997, s. 60 (Bâbu’l-esmâi keyfe tekau ale’l-musemmeyât).

⁶⁰ Cürçânî, Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî el-Hanefî, *Mu’cemu’t-Ta’rifât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Mînşâvî, Dâru’l-Fazîle, Kâhire tsz, s. 117 (1087).

⁶¹ İbn Fâris, *Mekâyis*, III, 360. İsfahânî, *Müfredât*, s. 503.

⁶² Çelebi, Muharrem, “Ezdâd”, *DİA*, XII, 47-48.

⁶³ Tural, Hüseyin, *Arap Dilinde Ezdâd*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2011, s. 25. Çelebi, Muharrem, Arapça’da Ezdâd Meselesi, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 1987, sayı IV, s. 44 vd..

⁶⁴ Kutrub, *Kitâbu’l-Ezdâd*, Tahkîk ve Takdîm. Dr. Hannâ Haddâd, Dâru’l-Ulûm, Riyâd 1405/1984, s. 141 (177). Eserin Kutrub’a aidiyeti için bkz. s. 61. İbnü’l-Enbârî, Kutrub’un kelimeye vermiş olduğu zıt manayı tenkîd etmekle beraber eserinde bu kelimeye yer vermektedir. Bkz. İbnü’l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî, *Kitâbu’l-Ezdâd*, thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrâhîm, el-Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut 1407/1987, s. 323 (213). Ebu’t-Tayyib Luğavî’de Kutrub’un ve diğerlerinin kavillerini aktararak kelimeyi ezdâd arasında saymaktadır. Bkz. Ebu’t-Tayyib el-Lugavî, Ebü’t-Tayyib Abdülvehîd b. Alî el-Halebî, *Kitâbu’l-Ezdâd fî Kelâmi’l-Arab*, thk. İzzet Hasen, 2. Basım, Dimaşk 1996, s. 428, 429.

⁶⁵ İbnü’l-Dehhân, Ebû Muhammed Nâsihuddîn Saîd b. el-Mübârek b. Alî b. Abdillâh en-Nahvî el-Bagdâdî, *el-Ezdâd fî’l-Luga*, Neşr. Muhammed Hasan Âl-i Yâsin, Mektebetü’n-Nahza [Matba’atu Dâri’t-Tezâmun], 2. Basım, Bağdâd 1383/1963, s. 91 (Nefâisu’l-Mahtûtât içerisinde).

⁶⁶ İbnü’l-Dehhân, *el-Ezdâd*, s. 107.

Nisa Suresi 4/34. ayetin anlamını doğrudan etkileyen, Kutrub'un nakletmiş olduğu anlam *Ezdâd* adlı eserinin ilgili kısmının tercümesi verilerek aktarılacaktır.

“Arapların “deve (*nâka*)’yi *hicâr* ile bağlarım” sözünü duyduk. *Hicâr*, devenin burnuna, başka bir devenin yavrusuna şefkat göstereceğini diye bağlanan iptir. Ebû Muhammed der ki: *hicâr*; bilekten baldıra bağlanan iptir, ayette “*vehcurûhunne fi’l-mezâci*”⁶⁷ buyrulsa da. Bu ayette -kendinize şefkat göstermelerini temin edin anlamına gelmektedir ki bu hecr kelimesinin zıddıdır. Şu kadar var ki İbn Abbâs hecr: sert söz (sebbetmek) anlamına gelir, “*uhcurûhunne*” onlara sert sözler söyleyin manasındadır derdi.”⁶⁸

Tercümesi yapılan metinde yer alan “*a-t-f*” kelimesi alâ harfî cerri ile kullanıldığı zaman meyl ve şefkat anlamına gelmektedir.⁶⁹ Bu durumda “*vehcurûhunne fi’l-mezâci*”⁷⁰ kaydının manası “yataklarda onların size karşı meyl ve şefkat göstermelerini sağlayın” olmaktadır.

Kutrub’dan uzun bir zaman sonra vefat etmiş olan İbnü’l Enbârî, Kutrub’un “*h-c-r*” kelimesini *ezdâd*’dan sayan kavlini naklettikten sonra eleştirmekte ve “*bence bu kavil uzaktır, zira bu ikinci anlam insanlar arasında kullanılmamaktadır, müfessirler nazarında hecr *hicrân* anlamındadır ve “*vehcurûhunne*” lâ *tuzâciûhunne* anlamındadır” demektedir.⁷¹*

Günümüzde yapılan bazı çalışmalarda Kutrub’a itiraz sadedinde kelimenin zıt anlamlı kelimelerden olamayacağı iddia edilmektedir. Bunlardan Tayyâr, *et-Tefsîru’l-Lugavî* adlı eserinde selef uleması ve lügatçileri karşılaştırmakta, iki kesimi maksad açısından değerlendirmekte lügatçilerin araştırmalarının merkezine lügati aldıklarını selef ulemasının ise Kur’ân’ın beyanını aldıklarını belirtmektedir.⁷² Lügatçilerin araştırmalarının merkezine lügati aldıkları için görüşlerini az kullanılan, şazz veya sıhhatinde şüphe duyulan görüşlere dayandırdıklarını ifade etmektedir. Örnek olarak

⁶⁷ Nisâ, 4/34.

⁶⁸ Kutrub, *Kitâbu’l-Ezdâd*, s. 141 (177).

⁶⁹ İsfahânî, *Müfredât*, s. 572. Müfredât’ta geçen [ناقة عطوف على بوا] ibaresi “yavrusu ölüncü, süt vermeye devam etmesi için ölen yavrusunun ya da ölmüş bir yavrunun içi samanla doldurulup ona meyletmesi, ilgi, şefkat göstermesi sağlanan dişi deve” şeklinde çevrilmiştir. Bkz. Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât Kur’ân Kavramları Sözlüğü*, Çeviren ve notlandıran. Yusuf Türker, 1. Basım, Pınar yayınları, İstanbul 2007, s. 1020-1021.

⁷⁰ Nisâ, 4/34.

⁷¹ İbnü’l-Enbârî, *Kitâbu’l-Ezdâd*, s. 323 (213).

⁷² Lafzen: [كان النَّظَرُ اللُّغَوِيُّ أَسْبَقَ إِلَى ذَهْنِ اللُّغَوِيِّينَ عِنْدَ تَفْسِيرِهِمُ الْقُرْآنَ، أَمَّا السَّلْفُ، فَكَانَ أَسْلَ بَحْثِهِمُ بَيَانَ الْقُرْآنِ].

Kutrub'un Nisâ suresi 4/34. ayette yer alan “vehcuruhunne” kaydına yapmış olduğu bağ/bağlama (hicâr) tefsirini vermektedir.⁷³ Kutrub'un âyete vermiş olduğu mananın insanlar arasında kullanılmadığını, lügatte de meşhur olmadığını, dişi deve için kullanıldığını, sözü edilen hal üzere kadınlar hakkında kullanımın Araplar arasında vârid olmadığını belirtmekte, İbnü'l-Enbârî'nin (ö. 328/940) itirazını nakletmektedir.⁷⁴

Kutrub Basra dil okuluna, İbnü'l-Enbârî ise Kûfe dil okuluna mensuptur.⁷⁵ Bağdat'ta tahsil görmüştür⁷⁶. İbnü'l-Enbârî'nin Kutrub'un tefsiri hakkında söylediği “insanlar arasında kullanılmamaktadır” cümlesindeki insanlardan kasdı müfessirler

⁷³ Tayyâr, Müsâid b. Süleymân b. Nâsır et-Tayyâr, *et-Tefsîru'l-Lugaviyyu li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İbni'l-Cevzî, Riyâd 1422, s. 149.

⁷⁴ Tayyâr, *et-Tefsîru'l-Lugavî*, s. 150. Arap dilinde kadının şık, zarif, güzel, hoş, beğenilen oluşunu ifade eden “inâka/إِنَاكَة” ve dişi deve için kullanılan “nâka/نَاكَة” kelimesi için bkz. Sâ'idî, Abdurrezzâk Ferrâc, “Ta'mîmu'd-Delâle fi Elfâzi'l-İbil”, *ed-Dâra*, Sayı:1, Yıl: 23, Riyad 1418, s. 128, 129.

⁷⁵ Ebü't-Tayyib el-Lugavî, Ebü't Tayyib Abdülvâhid b. Alî el-Halebî, *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut 1430/2009, s. 78; Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân es-Sîrâfî, *Ahbâru'n-Nahviyyîn ve'l-Basriyyîn*, thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Muhammed Abdulmun'im el-Hafâcî, Şirketu ve Matba'atu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduh, Kâhire 1374/1955, s. 40; Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Abdillâh b. Mezhic ez-Zübeydî, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, Dâru'l-Ma'ârif, 2. Basım, Kâhire 1392/1973, s. 99 (35); Tenûhî, el-Kâdî Ebu'l-Mehâsin el-Mufaddal b. Muhammed b. Musa'ar el-Ma'arrî et-Tenûhî, *Târîhu'l-Ulemâi'n-Nahviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn ve Gayrihim*, Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, [Metâbi'u Dâri'l-Hilâl] Riyâd 1401/1981, s. 82 (35); Enbârî, Ebu'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Ensârî, *Nüzhetü'l-Elibbâ fi Tabakâti'l-Üdebâ*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire 1418/1998, s. 85 (28); Yâkût Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bagdâdî er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Udebâ İrşâdu'l-Erib ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, thk. İhsân Abbâs, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993, VI, 2646; İbnu'l-Kıftî, Ebu'l-Hasen Cemâluddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire/Müessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, Beyrut 1406/1986, III, 219 (718); İbnu's-Sâ'î, Ebû Tâlib Alî b. Enceb b. Abdillâh b. Ammâr b. Ubeydillâh b. Abdirrahîm el-Hâzin el-Bagdâdî, *ed-Durrü's-Semîn fi Esmâi'l-Musannifîn*, Neşr. Ahmed Şevkî Benbîn, Muhammed Sa'îd Haneşi, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Tûnus 2009, s. 138; İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, thk. İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut 1398/1978, IV, 312 (635); Safedî, Ebu's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh eş-Şâfi'î es-Safedî, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Ahmed el-Arnaût, Türkî Mustafâ, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1420/2000, V, 14 (1981); Fîrûzâbâbî, Ebü't-Tâhir Mecduddîn Muhammed b Ya'kûb b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ömer b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Mahmûd b. İdrîs b. Fazlillâh eş-Şîrâzî eş-Şâfi'î es-Siddikî, *el-Bulga fi Terâcimi Eimmeti'n-Nahvi ve'l-Luga*, thk. Muhammed el-Misrî, Dâru Sa'diddîn, Dimaşk 1421/2000, s. 284 (356); Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *Bugyetu'l-Vu'ât fi Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut 1384/1964, I, 242 (444); İbnu'l-Gazzî, Ebu'l-Meâlî Şemseddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Zeynî'l-Âbidîn b. Zekerîyyâ b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Âmirî el-Gazzî, *Dîvânü'l-İslâm*, thk. Seyyid Kisrevî Hasen, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1411/1990, IV, 10 (1670); Kılıç, Hulusi, “Kûfiyyûn”, *DİA*, XXVI, 345-346.

⁷⁶ İbnu'l-Enbârî Bağdat'taki dünyaca meşhur Nizâmîye Mederesesinde tahsil görmüştür. Bkz. Hammûd, Hızır Mûsâ Muhammed, *en-Nahvu ve'n-Nuhâtu el-Medârisu ve'l-Hasâisu*, Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1423/2003, s. 147, 148.

olmalıdır. Çünkü Kutrub vermiş olduğu bilgiyi “Araplardan duyduk”⁷⁷ diyerek nakletmektedir.⁷⁸

İbn Enbârî daha sonra müfessirlerin “*vehcuruhunne*” kaydını “onlarla yatmayı terketmek” (terku muzâce‘atihin) şeklinde tefsir ettiklerini belirtmektedir. Fakat burada İbnü’l-Enbârî’nin çağdaşı olan Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 322/933-34) tarafından “*vehcurûhunne*” kaydının “onları hicâr ile bağlayınız” (ferbutûhunne bi’l-hicâr)⁷⁹ şeklinde tefsir edildiği bilgisini aktardığını hatırlamak gerekmektedir. Ebû Hayyân el-Endelusî Nisâ suresi 4/34. ayette yer alan “*vehcurûhunne*” kaydıyla alakalı olarak Taberî’nin görüşünü nakleder, bu görüşün Zemahşerî tarafından tenkîd edildiğini belirtir. Buna rağmen Ebû Hayyân el-Endelusî, Taberî’nin görüşüne katıldığını vurgulamak üzere “*vehcurûhunne*” kaydını “*vat’ın zevcin hakkı*” olduğu gerekçesiyle “*ilişkiye zorlamak üzere hicâr ile bağlamak*” şeklinde tefsir etmektedir.⁸⁰

Müsâid b. Süleymân b. Nâsır et-Tayyâr da İbnü’l-Enbârî gibi “*bu mana insanlar arasında kullanılmamaktadır*” demektedir. Fakat Fehd er-Rûmî’nin aktardığı “*isimler üç çeşittir, salat, zekât gibi sınır ve çerçevesini (hadd) şeriatin çizdiği ve tanımı ancak şer’ ile bilinebilenler, şems, kamer gibi lügat ile bilinebilenler ve kabz ve maruf gibi örf ile bilinebilenler*”⁸¹ açıklamasında olduğu üzere *hicâr* konusunda hem lügat hem de örf ihtiyacı duyulmaktadır. Şayet Kutrub’un semâ kaydıyla naklettiği bilgi örfle dayanıyorsa Tayyar’ın itirazına katılmak için bir neden kalmamaktadır.

Kutrub’a itiraz eden bir başka araştırmacı ise Kutrub’un vermiş olduğu “*الإِعْرَاضُ/رَاضٌ*” kelimesinin zıddının “*atafe*” olmadığını, “*الإِقْبَالُ/كِبَالٌ*” olduğunu belirterek kelimenin ezdâd’dan olmadığını belirtmektedir.⁸² Kelime üzerinde yapılan lafzi yorum doğru gibi görünse de Kutrub’un verdiği örnekle kelimenin nasıl tezat bir mana ifade ettiğinin göz ardı edildiği anlaşılmaktadır. Kutrub’un açıklaması “*süt emen yavru devenin süt emzirebilecek durumda olan başka bir devenin yanına bırakıldığında*

⁷⁷ Lafzen: [سَمِعْنَا الْعَرَبَ يَقُولُ: أَهَجَرَ النَّاقَةَ بِالْهَجَارِ].

⁷⁸ Kutrub’un semâ yöntemi hakkında bkz. Mustafa Öncü, “İlk Dönem Dilcilerden Kutrub’un “*Kitâbu’l-Ezdâd*” Adlı Eseri Perspektifinden Arapçada Ezdâd Olgusu”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 15, sayı 2, 2013, s. 320, 321.

⁷⁹ Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân b. Ahmed er-Râzî el-Versinânî, *Kitâbü’z-Zîne*, Neşr. Saîd el-Gânimî, Menşûrâtü’l-Cemel, Beyrut 2015, II, 616.

⁸⁰ Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Girnâî el-Endelusî el-Ceyyânî en-Nefzî, *Tefsîru’l-Bahri’l-Muhît*, Neşr. Abdurrezzâk el-Mehdî, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut 1423/2002, III, 342.

⁸¹ Rûmî, Fehd b. Abdirrahmân b. Süleymân er-Rûmî, *Tahrîfu’l-Mustalahâti’l-Kur’âniyye*, Yayınevi adı yok, Riyâd 1424/2003, s. 13.

⁸² Devserî, Muhammed b. Ferhân el-Hevâmîle ed-Devserî, *el-Ezdâd-fi’l-Kur’âni’l-Kerîm inde’l-Müfessirîn*, Câmîatu’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, yy. 1429-1430, s. 465.

ana devenin bu yavru deveye zarar vermemesi için hicâr ile bağlanmasını” örnek vererek hicâr’ın şefkat, merhamet anlamına geldiğini anlatmaktadır. Kutrub’un vermiş olduğu mananın uygulamaya dayalı ve örfî bir kullanım olduğu açıktır. Arap dilinde mana tercih kaidelerinden bir tanesinin örfî mananın öncelenmesi olduğu dikkate alınır⁸³ Kutrub’a lugavî tahlil üzerinden asırlar sonra itiraz etmenin isabetli olmadığı olduğu sonucuna varılacaktır.

“Hicâr” denilen bağı vurmanın şefkat ve merhametle birlikte koruma amacına matuf olduğu anlaşılmaktadır. Dil tahlilinde bu manayı destekleyen Sükkerî (ö. 275/888) tarafından bir kullanım aktarılmaktadır. Sükkerî açıklamasında hecâr’in “develerin içerisine gönderilmeyen deve” anlamına geldiğini, “ehcertu’l-baîr” ifadesinin “dişi develerin arasına erkek deve salınmadığı zaman” söylendiğini, “hecertuhû” ifadesinin ise hicâr ile bağlamak demek olduğunu söylemektedir.⁸⁴ Kaldı ki Kutrub’un vermiş olduğu zıt mana, her ne kadar kendisinden sonra gelen müfessirler tarafından tenkit edilmiş olsa da Taberî tarafından tercih edilmiştir. Sadece Taberî değil başka âlimler tarafından da Taberî’nin naşizeler hakkında yapmış olduğu yoruma benzer “hicâr” benzetmesi yapılarak açıklamalar yapılmıştır.⁸⁵ Bu açıklamada her ne kadar Kutrub’un vermiş olduğu “atafe” (şefkat) manası olmasa da yine de “i’râz” (yüz çevirme) manası olmayıp “rabi” (bağlama) manası verilmektedir. Bu da kelimenin birbirine zıt anlamda kullanıldığının bir başka işareti olmaktadır.

Taberî tefsirinde “vehcurûhunne” kaydı ile ilgili kavilleri aktarmaktadır. Arap dilinde “h-c-r” kelimesinin anlamlarının sadece üç veçhi olduğunu belirtmektedir. Bu manaların hangisinin ayette kastedilen olduğu hakkında değerlendirmede bulunmakta ve kaviller içerisinde doğruya en evla olanın hicâr ile rabt olduğunu belirtmektedir. Taberî sözlerini “nâşizeleri yattıkları yerlerde sımsıkı bağlarla bağlayın, yani

⁸³ Sübkî, Tâceddîn, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-Sübkî, *Cem’u’l-Cevâmiu fi Usûli’l-Fıkh*, Neşr. Abdülmun’im Halîl İbrâhîm, Dâru’l-Kutubî’l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003, s. 32. Zerkeşî, *Teşnîf*, I, 430.

⁸⁴ Sükkerî, Ebû Saîd el-Hasen b. el-Hüseyn b. Ubeydillâh el-Atekî es-Sükkerî, *Şerhu Eş’âri’l-Huzeliyyîn*, thk. Abdussettâr Ahmed Ferrâc, Gözden geçirme (Mürâcaât). Mahmûd Muhammed Şâkir, Mektebetu Dâri’l-Arûbe, Kâhire, 1965, III, 1007.

⁸⁵ Ebû Hâtim er-Râzî Kûfe dil mektebinin ileri gelenlerinden Sa’leb’den şu nakli vermektedir: “bana göre “vehcurûhunne” kaydının diğer bir mana, hicâr manasıyla bağlantılı olma ihtimali vardır. Hicâr, devenin yükü sağa-sola meyletmesin diye karnının altından bağlanan bağıdır. Manası “onları hicâr ile bağlayın [فَارْتَوْهُنَّ بِالْحِجَارِ].” Bildiğiniz gibi nâşizeden heceden bunu yapmak istemektedir.” Tasarrufla tercüme edilen metinde görüldüğü üzere Nisâ suresi 4/34. âyette yer alan “vehcurûhunne” kaydı hicâr ile bağlantılı olarak tefsir edilmiştir. Bkz. Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitâbü’z-Zîne*, II, 616 (Sa’leb için bkz. II, 616, 4. Dipnot.).

kendilerinin ve eşleriyle birlikte yattıkları yerlerde ve evlerinde” diyerek sürdürmektedir.⁸⁶ Taberî'nin bu tercihinin nakleden Endülüslü müfessirlerinden Ebû Bekr İbnü'l-Arabî “bu Kur'ân ve sünneti bilen bir âlimin sürçmesidir, hayret ediyorum doğrusu! O'nu bu teville sevk eden şey kendisi nereden aldığını belirtmese de İbn Vehb (ö. 197/813) tarafından aktarılan bir garîb hadîs'tir” sözleriyle tenkit etmektedir.⁸⁷

İbnü'l-Arabî ilerleyen satırlarda Arap dilinde “h-c-r” maddesinin yedi anlam içerdiğini belirterek bu manaların “bir şeyden uzak olmak” merkezinde toplandığını ifade etmektedir. Saymış olduğu yedi mana içerisinde Arapların “hicâr” ismini verdikleri bağı (habl) tarif ederek deveyi başıboş davranıştan uzak tutmak kastıyla bağlanan ip olduğunu aktarmaktadır.⁸⁸ Zemahşerî tefsirinde temrîz sigasıyla “vehcurûhunne kaydının anlamının develerin (baîr) hicâr ile bağlanması için kullanılan “h-c-r” fiilinden alınarak nâşizeleri bağlayın, onları cimaya zorlayın” manasında olduğu söylenmektedir, bu zorlama bir tefsirdir⁸⁹ demektir.⁹⁰ Zemahşerî'den daha evvel yaşamış olan Arap dili ve edebiyatı âlimi olan Seâlibî (ö. 429/1038) tefsirde zorlama yapan bazı müfessirlerin “vehcurûhunne fi'l-mezâci” âyetini “hicâr ile bağlayınız” manasında olduğunu iddia etmekte olduklarını söylemektedir.⁹¹ Seâlibî'nin ifadesi tenkit olarak anlaşılrsa da kendisi de bir dilci olan Seâlibî Arap dilinde böyle bir mananın olmadığı/olmayacağını belirtmemekte sadece böyle bir tefsirin tekellüf/zorlama olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca, Seâlibî'nin bu yorumu azınlıkta da olsa müfessirler arasında Nisâ suresinin ilgili âyetinde yer alan “uhcurûhunne” emrinin “hicâr ile bağlama” şeklinde anlaşıldığını göstermektedir. Kendisi de bir lügat âlimi olup sözlük sahibi olan Sâğânî (ö. 652/1252) “h-c-r” fiilini

⁸⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 707; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî el-Bağdâdî, *Tefsîru't-Taberî*, Neşr. Mahmûd Muhammed Şâkir, Ahmed Muhammed Şâkir, Mektebetu İbni Teymiyye, Kâhire 1969, VIII, 309.

⁸⁷ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 533. Muhammed b Ferhân el-Havâmîle ed-Devserî tarafından hazırlanan master tezinde Kutrub, Ebû't-Tayyib el-Halebî ve Sâğânî'nin “h-c-r” fiilini zıt anlamlı kelimelerden (ezdâd) saydıklarını fakat bu kelimenin zıt anlamlı kelimelerden olmadığını zira “h-c-r” fiilinin anlamının i'râz (إِعْرَاضٌ) olduğu, bunun mukabilinin ikbâl (إِقْبَالٌ) olduğu atf (الْعَطْفُ) olmadığı ifade edilmektedir. Bkz. Muhammed b Ferhân el-Havâmîle ed-Devserî, *el-Ezdâd fi'l-Kur'âni'l-Kerîm inde'l-Müfessirîn*, 1429/1430, s. 465 (79).

⁸⁸ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 534.

⁸⁹ Zemahşerî'nin ifadesi “bu zorlayarak tefsir yapanlar'ın tefsiridir [وَهَذَا مِنْ تَفْسِيرِ الْقَلَاءِ]” şeklindedir.

⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 70. Zemahşerî *Esâsu'l-Belâğa* adlı eserinde hicâr'ın tarifini yapmakta, hicâr'la ilgili “mehcûr” ve “hecerahû” kullanımlarını vermekte ve herhangi bir yorumda bulunmaksızın Nisâ suresi 3/34. âyetin bu kelime ile tefsir edildiğini belirtmektedir. Bkz. Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Umer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1997, II, 363.

⁹¹ Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Seâlibî, *Fikhu'l-Luga ve Esrâru'l-Arabiyye*, Neşr. Yâsîn el-Eyyûbî, el-Mektebetü'l-Asriyye, 2. Basım, Beyrut 1420/2000, s. 284 (Fasl:38).

zıt anlamlı kelimeler (ezdâd) listesinde vermekte ve “a‘raza ve ‘atafe” gibi iki zıt manaya geldiğini zikretmektedir.⁹²

Verilen bu bilgilerden “h-c-r” maddesinin zıt anlama sahip kelimelerden (ezdâd) olduğu, bu konuda tartışmalar yapıldığı, bunun da kelimenin anlaşılmasında zorluk meydana getirdiği anlaşılmaktadır.

1.2. Kur’ân-ı Kerîm’de “H-c-r” Maddesinden Türemiş Kelimeler ve Arap Dilindeki Anlamları

Lügatte “bir şeyin yarısını almak” anlamına gelen⁹³ İştikâk, bir şeyin cüzlerine ayrılması manasına gelmekte, bütünden ayrılan kelime mana bakımından farklılaşmaktadır. Tûfî (ö. 716/1316) “*Aslî harfler bakımından lafzen ortaklık olsa da, iki manadan birinin diğerinden ayrılmasıdır*” demektedir⁹⁴, Seyyid Şerîf Cürçânî (ö. 816/1413) tarafından “*mana ve terkip bakımından aralarında münasebet bulunması şartıyla bir lafzın diğerinden alınması, farklı bir kalıpla ortaya konmasıdır*” şeklinde tarif edilmektedir.⁹⁵ Cürçânî devamında kısaca “*Sağîr, Kebîr ve Ekber*” olmak üzere üç iştikâk türünden söz etmektedir. Bunlardan Sağîr’in harf ve ses münasebeti (-ضَرْبِ-), Kebîr’in tertip olmaksızın lafız ve mana münasebeti (جَدْب-جَدْبٌ), Ekber’in ise mahreç birliği nedeniyle (نَعْق-نَهَقٌ) meydana gelen iştikâk olduğunu söylemektedir.⁹⁶ Bu tariflerden yola çıkarak Arap dilinde ortak harflere sahip kelimeler ortak mana ifade

⁹² Sâğânî, Ebû'l-Fezâil Radiyyüddîn Hasen b. Muhammed b. Hasen es-Sâğânî, *Kitâbu'l-Ezdâd*, Neşr. August Haffner, el-Matbaatu'l-Katolikiyye li'l-Âbâi'l-Yesûiyyîn, Beyrut 1912, s.247 (696) (Selâsu Kutub içerisinde).

⁹³ Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ömer b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Mahmûd b. İdrîs b. Fazlillâh eş-Şîrâzî eş-Şâfi'î es-Sıddîkî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, thk. Mektebü Tahkîki't-Türâsi fi Müesseseti'r-Risâle, Danışman (işraf). Muhammed Naîm İrîksûsi, Müesseseti'r-Risâle, 8. Basım, Beyrut 1426/2005, s. 898.

⁹⁴ Tûfî, Ebu'r-Rebî' Necmuddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd et-Tûfî el-Hanbelî, *el-İksîr fi ilmi't-Tefsîr*, thk. Abdulkâdir Hüseyin, Dâru'l-Evzâ'i, Beyrut 1409/1989, s. 262 vd..

⁹⁵ Cürçânî, *Ta'rifât*, s. 26 (190).

⁹⁶ Cürçânî, *Ta'rifât*, s. 26 (191, 192, 193). Afgânî, Saîd el-Afgânî, *fi Usûli'n-Nahv*, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut 1407/1987, s. 131. Abdulkâdir el-Magribî (ö. 1376/1956) İştikâk-ı Ekber konusunu “*İbdâl*” başlığı altında ele almakta, İbdâl'in İştikâk-ı Ekber olarak da isimlendirildiğini söylemektedir. Abdulkâdir b. Mustafâ b. Ahmed b. Abdilkâdir b. Abdirrahmân el-Magribî, *Kitâbu'l-İştikâk ve't-Ta'rifât*, Matba'atu'l-Hilâl, Mısır/Ficâle 1908, s. 17. Harflerin mahreç ve sıfatları arasındaki alakalar nedeniyle oluşan iştikâk için bkz. Emîn, Abdullâh, *el-İştikâk*, Mektebetu'l-Hâncî, 2. Basım, Kâhire 1420/2000, s. 333 vd.. İştikâk-ı Ekber ve diğer İştikâk türleri için bkz. Ya'kûb, Emîl, Bedî', *Mevsû'atu Ulûmi'l-Lugati'l-Arabîyye*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1427/2006, II, 211 vd. (el-İştikâk), 215 vd. (el-İştikâku's-Sağîr/el-İştikâku'l-Asgar), 225 vd. (el-İştikâku'l-Kebîr), IX, 271 vd. (el-İştikâku'l-Kubbâr/en-Naht).

ederler demek mümkündür. Bu nedenle “h-c-r” maddesinden türeyen kelimeler ele alınacaktır.

1.2.1. “H-c-r” Harflerinden Türemiş Kelimelerin İstikâkı

Lugat âlimleri “h-c-r” maddesinden türeyen kelimeler de “*İstikâk-ı kebîr’i*” yani harf sırasına bakmaksızın, kök harflerinden oluşan farklı formları dikkate almaktadırlar. Kalp (anagram usulü)⁹⁷ sistemi de denilen anlayışa göre bir kelimedeki bulunan harfler yer değiştirse de kelimenin aslî harfleri ortak/öz bir mana ifade etmektedirler. Arap diline ait ilk sözlüklerden Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî’ye ait “*el-Ayn*” isimli lûgat bu sistematığe göre hazırlanmıştır. Halîl’in yolundan giden diğer lûgatçilerde bu usulü takip etmişlerdir. Bunlardan İbn Sîde’nin “*el-Muhkem*” adlı sözlüğüne müracaat edildiğinde hicret kelimesinin kökü olan “h-c-r” aslî harflerini “maklûbe” başlığı altında “h-r-c (ج-ر-ه), c-h-r (ر-ه-ج), r-h-c (ج-ه-ر), c-r-h (ه-ر-ج)” şeklinde ele alıp açıkladığı görülmektedir.⁹⁸ Buradan hareketle hicret kelimesi ve müştaklarının lafzen “hâ, cîm ve râ (ر-ج-ه)” harflerinin tertibinden oluşmakla birlikte mana ve muhteva açısından bunlarla ilişkili bulunduğunu söylemek mümkündür.⁹⁹

1.2.2. “H-c-r” Harflerinden Türemiş Kelimelerin Arap Dilindeki Anlamları

Az önce izah edildiği gibi Arapçada bir kelimedeki yer alan harflerin yerlerinin değiştirilmesiyle yeni sözcük elde etme yöntemi olan kalp sistemine göre “hâ, cîm ve râ” harflerinin yerleri değiştirildiğinde meydana gelen anlamlı (müsta‘mel) kelimelerin ortak manalar taşıdığı görülmektedir. İbn Fâris’in açıklamalarına göre mesela: h-r-c (ج-ر-ه): karıştırma, ihtilat¹⁰⁰, r-h-c (ج-ه-ر): toz, toz izi, eseri, c-h-r (ر-ه-ج): ilan, keşf,

⁹⁷ Topuzoğlu, Tefvik Rüşdü, “Halîl b. Ahmed”, *DİA*, XV, 310.

⁹⁸ İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî, *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A‘zam*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1421/2000, IV, 155 vd..

⁹⁹ İbn Cinnî tarafından “*el-İstikâku'l-Ekber*” olarak tarif edilen konu hakkında bkz. İbn Cinnî, Ebu'l Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsîlî el-Bagdâdî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Alî en-Neccâr, el-Mektebetu'l-İlmiyye, Yer ve Tarih yok (Mukaddime kısmında 1371/1952 tarihleri verilmektedir.), II, 134-135.

¹⁰⁰ Ebû Ubeyd kıyamet alametleri anlatılan bir hadisin şerhinde, hadiste geçmekte olan “*yetehâcerûn*” kelimesi hakkında Asmaî'den nakilde bulunmakta, Asmaî'nin “*yetehâcerûn*” kelimesinin “*cinsel birleşme/çifleşme*” anlamında olduğunu söylediğini aktarmaktadır. Herc (*el-hercu* (الهرج) kelimesinin buradaki kullanımının dışında “*ihtilat/birbirine girme, karışma ve katl*” anlamına geldiğini söylemektedir. Bkz. Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn b. Zeyd el-Herevî el-Bagdâdî, *Garîbu'l-Hadîs*, thk. Huseyn Muhammed Muhammed Şeref, Gözden Geçirme. Abdusselâm Muhammed Hârûn, [Cumhûriyyetu Mısır el-Arabiyye, el-İdâratu'l-Âmme li'l-Mu‘cemât ve l-Hyâi't-Turâs] el-Hey'etu'l-Âmme li-Şûûni'l-Metâbi'i'l-Emîriyye, Kâhire 1404/1984, V, 91. Aralarında mahreç birliği olan “*harac*” (الحرَج) kelimesini Askerî “*çıkış yolu olmayan darlık/zorluk*” olarak izah etmektedir. Bkz.

uluvv, c-r-h (ح-ر-ه): açığa vurma, ilan anlamındadır. Kelimelerdeki ortak yönleri şu şekilde açıklamak mümkündür.¹⁰¹ “Rehc”, “toz ve toz izi”, mecazi kullanımda “fitne ve karışıklık”¹⁰², “savaşa giden atların çıkarmış oldukları toza” da “*rehc/er-rehcu*” denmektedir.¹⁰³ “*Cehr*”, “açıklık, yükseklik/uluvv”. Hecerî (ö. 288/901), “*hecera*” fiilinin “*bir kimseyi gözde büyütmek*” anlamında olduğunu söylemektedir.¹⁰⁴ İbn Sîde (ö. 458/1066) “*el-herc*” kelimesinin “*والهْرَجُ: كَثْرَةُ الْكُذْبِ/çok yalan*” anlamına geldiğini söylemekte¹⁰⁵, “*cehera*” fiilinin “*azzame*” manasında kullanılmasına dair örnek nakletmektedir. Yine kuyunun ağzına kadar su ile doldurulmasının “*cehera*” fiiliyle ifade edildiğini aktarmaktadır.¹⁰⁶ İbn Fâris (ö. 395/1004) “*c-r-h*” kelimesinin “*c-h-r*” kelimesinden kalbedilmiş (maklûb) olabileceğini nakletmektedir.¹⁰⁷ “*H-c-r*” dizilişinde de “*çokluk*”, “*büyüme, en ve boy olarak uzama*” anlamının var olduğu hatırlanırsa “*c-h-r*” kök harfleriyle arasındaki mana bağı daha iyi anlaşılacaktır.¹⁰⁸

Bir başka irtibatlı nokta “*c-r-h*” harflerinden müştak “*cerâhiyye*” kelimesiyle “*h-c-r*” harflerinden müştak “*hecr*” kelimesinin sıfat olarak kullanımı yahut “*el-*

Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *el-Furûku'l-Lugaviyye*, Neşr. Muhammed İbrâhîm Selîm, Dâru'l-İlm ve's-Sekâfe, Kâhire tsz., [Nâşirin mukaddimesinde 1417/1997 tarihi yer almaktadır], s. 305. Ayrıca bkz. İbnu'l-Kattâ' es-Sikillî, Ebu'l-Kâsım Alî b. Ca'fer b. Alî b. Muhammed es-Sikillî es-Sa'dî el-Ağlebî et-Temîmî, *Kitâbu'l-Ef'âl*, Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1403/1983, III, 341, 342 (ح-ر-ج-), 350 (ح-ر-ج-). İbnu'l-Kattâ' es-Sikillî, Ebu'l-Kâsım Alî b. Ca'fer b. Alî b. Muhammed es-Sikillî es-Sa'dî el-Ağlebî et-Temîmî, *Kitâbu'l-Ef'âl*, Fihrist. Sâlim Krankevî, Matba'atu Dâirati'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbâd 1360, III, 338, 339 (ح-ر-ج-), 347 (ح-ر-ج-).

¹⁰¹ Bu kelimelerin ortak noktası manalarında kesret, şiddet ve mübalağa bulunmasıdır. Zebîdî'nin *Tâcu'l Arûs*'unda “*h-c-r*” kök harflerinden müştak olan “*muhcir/مُهْجِرٌ*” kelimesinin “*عَدَدٌ مُهْجِرٌ*” kullanımına “*kesîr/كَثِيرٌ*” karşılığını vermektedir. Bu karşılık “*h-c-r*” kök harflerindeki mübalağa manasını pekiştirmektedir. Bkz. Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Biligrâmî el-Hüseynî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdülalîm et-Tahâvî, Gözden Geçirme (Mürâcaât): Abdülkerîm el-Garbâvî, Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, Danışmanlık (İşrâf): Lecnetun Fenniyyetun bi-Vüzâratî'l-İ'lâm, Matba'atu Hukûmeti'l-Kuveyt, Kuveyt 1393/1974, XIV, 408.

¹⁰² Zemaşerî, *Esâsu'l-Belâga*, I, 399. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm *Kitâbu'l-Ecnâs* adlı eserinde lafzen benzer olsa da manası farklı olan kelimeleri ele almaktadır. Bu eserinde “*el-Hercu/الهْرَجُ*” kelimesine değinmekte ve “*ihtilat, katl*” manasını aktarmakta farklı bir mana olarak ta “*çiftleşme/التساقف*” anlamını nakletmektedir. Bkz. Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm el-Miskîn el-Herevî, *Kitâbu'l-Ecnâs*, Neşr. İmtiyâz Alî Arşî er-Râmîfûrî, Dâru'r-Râidi'l-Arabî, Beyrut 1403/1983, s. 39.

¹⁰³ İbnü'l-Ecdâbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. İsmâîl b. Ahmed el-Levâtî et-Trablusî, *Kifâyetu'l-Mutehaffiz fi'l-Luga*, Neşr. Sâih Alî Huseyn, Cem'iyetu'd-Da'veti'l-İslâmiyyeti'l-Âlemiyye, Tarih ve yer yok, s. 115; Nuveyrî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, thk. Alî Bû Mulhim, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2004, VI, 160. Fâsî, Muhammed b. Tayyib el-Fâsî, *Şerhu Kifâyeti'l-Mutehaffiz*, Neşr. Alî Huseyn el-Bevvâb, Dâru'l-Ulûm, Riyâd 1403/1983, s. 309.

¹⁰⁴ Hecerî, Ebû Alî Hârûn b. Zekeriyâ el-Hecerî, *et-Ta'likât ve'n-Nevâdir*, Neşr. Hamed el-Câsir, Yayinevî, ve basım yeri yok 1413/1992, s. 899, 1077.

¹⁰⁵ İbn Sîde, *el-Muhkem*, IV, 159.

¹⁰⁶ İbn Sîde, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî, *el-Müselles*, Neşr. Salâh Mehdî el-Fertûsî, Dâru'r-Reşîd, Irâk 1401/1981, I, 426, 427.

¹⁰⁷ İbn Fâris, *Mekâyis*, I, 447.

¹⁰⁸ Bir başka örnek için bkz. Emîn, Abdullâh, *el-İştikâk*, s. 403, 404.

mühcir/el-mühcira” şeklinde kullanımları arasında bulunmaktadır. Her ikisi de “*seçkin*” anlamında kullanılmaktadır. Örneğin “*cerâhiyye*” kelimesi “*cerâhiyyetu'l-ibil-hiyâruhâ/seçkin deve*” şeklinde açıklanmaktadır. Bu kısa açıklamadan sonra h-c-r harflerinden türeyen kelimelerin, taklîb usulüyle harflerin yerleri değiştirildiğinde, birbiriyle anlamca ilişkili/bağlantılı kelimelerin oluştuğunu söylemek mümkündür.¹⁰⁹

Kur’ân-ı Kerîm Arap dili ile nâzil olmuş bir kitaptır. Kur’ân ayetleri, ayetlerde yer alan kelimelerin anlamları tam olarak bilinerek anlaşılabilir. Anlaşılacak üzere indirilmiş bir kitap olan Kur’ân’ın ifadelerini kavrayabilmek, muhataplarının zihinlerinde meydana getirdiği manaları ortaya koyabilmek için nüzul döneminde “h-c-r” kök harfleri ve bu harflerden müştak olan hecr, hicrân, muhâcir, muhâcer, muhâceret ve benzeri kelimelerin anlam haritasının etraflı bir biçimde çizilmesi gerekmektedir.

Kur’ân-ı Kerîm’in kelimelerine yönelik lügat çalışmalarında verilen anlamların dini içerikli olmaları dikkat çekmektedir. Bu durum kelimelerin kavramlaşmaya başladıklarının, cahiliyye, nüzul dönemi ve sonrasında kelimelerde meydana gelen mana değişimlerinin açık bir göstergesi olmaktadır.

Şimdi “h-c-r” maddesinin sahip olduğu lügat anlamlarını aktarmak istiyoruz.

1.2.2.1. Terk

Terk kelimesi “*insanın bulunduğu yerden ayrılması veya bir yere girmeksizin yüz çevirmesi, uzak durması*” olarak tarif edilmektedir.¹¹⁰ Kaynaklarda hicret kelimesi veya Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan “أَهْجُرُ” emri terk kelimesiyle karşılanmaktadır.¹¹¹ Fakat terk, hicret kelimesinin mana boyutunun bir kısmını ifade etmektedir. Terk etme

¹⁰⁹ Hicret kelimesini oluşturan “h-c-r” aslı harflerinin hakiki veya lügat anlamı bir tek olmadığı için ne Arapça’da ne de Türkçe’de bir tek kelimeyle karşılanamamaktadır. Misâl vermek gerekirse Arap dili ve edebiyatı, fıkıh hadis ve kıraat âlimi Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm ile aynı dönemde yaşamış olan Yezîdî’nin telif ettiği “*Me’ttefeka Lafzuhû va’htelefe Ma’nâhu*” adlı eserde “h-c-r” aslı harflerine sahip kelimeler ele alınmaktadır. Bkz. Yezîdî, *Me’ttefeka Lafzuh*, s. 190, 191. Hakkında Bkz. Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mucemu’l-Müellifîn*, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut [1376/1957 Müellifin Mukaddimesi], I, 126, 127.

¹¹⁰ Kubeyşî, *Mevsuatu’l-Kelime*, II, 153.

¹¹¹ Lâhim, Süleymân b. İbrâhîm b. Abdillâh el-Lâhim, *Tenvîru’l-Ukûl ve’l-Ezhân fî Tefsîri-Mufassali’l-Kur’ân*, Dâru’l-Âsime, Riyâd 1429/2008, II, 467. Müellif, Müddessir Suresinde geçen “*fehcur*” emriyle alakalı olarak “*terket ve terkedilmesine çağır/davet et*” karşılığını vermektedir. Bkz. Lâhim, *Tenvîr*, II, 484.

anlamındaki “terake” kelimesi ve bu kelimeden türeyen diğer kelimelerin hicret etme manası taşımadığını, yalnızca bir boyutunu karşıladığını ortaya koymak için bu lafzın Arap dilindeki kullanımları üzerinde detaylı olarak durulacak, kelimenin nüansları ele alınmaya çalışacak ve “terake” fiilinin hicret kelimesini tam manasıyla karşılamayışının gerekçesi belirtilecektir.¹¹²

Arap dilinde “Terake” fiili “bıraktı, vaz geçti, terk etti, olduğu hal üzere bıraktı” gibi anlamlara gelmektedir. Ezherî “*bir şeyi bırakman, ondan ayrılman terk etmendir*” şeklinde açıklamakta¹¹³ bu kelimenin Kur’ân-ı Kerîm’de “*ibkâ/olduğu hal üzere bırakma*” anlamına geldiğini nakletmektedir.¹¹⁴ Tefsirlerde, Ezherî’nin kanıt olarak getirmiş olduğu Saffât suresinde geçen ayette¹¹⁵ yer alan “*teraknâ*” kaydı “*ebkaynâ*” ifadesiyle açıklanmakta “*O’nun hüsn-ü senâsını peygamberler ve ümmetler arasında kıyamete kadar bâkî kıldık*” şeklinde tefsir edilmektedir.¹¹⁶

Kendisiyle evlenilmemiş, babasının evinde kalmış kadına “*terîke/تَرْيَكَةٌ*” dendiği, erkeğin böyle bir kadınla evlenmesi durumunda “*terike'r racülü/تَرْكُ الرَّجُلِ*” dendiği belirtilmektedir.¹¹⁷ İbn Fâris, terk’in “*el çekme, yalnız bırakma*” anlamına geldiğini belirtmekte, açık alanda bulunan yumurtanın bu nedenle “*terîke/تَرْيَكَةٌ*” diye isimlendirildiğini söylemektedir.¹¹⁸

Râğıb el-İsfahânî terk’i “*kasden ve ihtiyârî olarak ya da zorla veya baskıyla ve caresizlikten veya mecburiyetten dolayı bir nesneyi terk etmek, bırakmak, ondan ayrılmak*” olarak açıklamakta ve “*bazen, kişinin belirli bir hâle, duruma getirip orada sonlandırdığı her tür fülle, işle ilgili (‘O işi şu şekilde terk ettim, bıraktım’ anlamında) ‘تَرْكُكُنْهُ كَذَا’ denir*” demektedir.¹¹⁹ Râğıb el-İsfahânî, Hz. İbrahim’in hicretini anlatan

¹¹² Hicret kelimesiyle Terk kelimesi arasındaki bağlantı için bkz. Heyet, *Mevsûatu’t-Tefsîr*, XXXIV, 88.

¹¹³ Ezherî, *Tehzibu’l-Luga*, X, 133.

¹¹⁴ Ezherî, *Tehzibu’l-Luga*, X, 133. Ömer, Ahmed Muhtâr, *el-Meknezu’l-Kebîr [Mu’cemun Şâmilin li’l-Mecâlât ve’l-Muterâdifât ve’l-Mutezâddât]*, Sütür, Riyâd 1421/2000, s. 42, 43 (Madde: 66, 67).

¹¹⁵ Saffât, 37/78, Ayet Hz. Nuh’tan söz etmektedir. Aynı fiilin Kur’ân’da bâkî kılma anlamında kullanılışı için bkz. Ankebût 29/35.

¹¹⁶ Begavî, *Meâlimu’t-Tenzîl*, VII, 44.

¹¹⁷ Ezherî, *Tehzibu’l-Luga*, X, 134.

¹¹⁸ İbn Fâris, *Mekâyis*, I, 246. İsfahânî, *Müfredât*, s. 166. Ebû Hilâl el-Askerî, “*terk*” ile “*tahliye*” arasında fark olduğunu vurgulamakta ve tahliye’yi “*tek başına bırakma, yanında hiç kimsenin olmaması*” şeklinde tarif etmektedir. Bkz. Askerî, *el-Furûk*, s. 113.

¹¹⁹ İsfahânî, *Müfredât*, s. 166. Yukarıda verilen nakil *Müfredât* adlı eserin tercümesinden aynen alınmıştır. Bkz. Râğıb el-İsfahânî, *Müfredât Kur’ân Kavramları Sözlüğü*, s. 273.

ayet¹²⁰ metninde geçen "muhâcir" kelimesini "terk eden/تَارِكٌ" kelimesi ile açıklamaktadır.¹²¹

Ebû Hilâl el-Askerî, Araplarda terk'in "bir şeyi bulunduğu mekânda geride bırakmak (tahlîf), ondan ayrılmak (insırâf)" anlamında olduğunu bu nedenle "civcivi çıkmış devekuşu yumurtasını terîke" diye isimlendirdiklerini zira deve kuşunun onu bırakıp gittiğini belirtmektedir. İnsanların ihmal ettikleri, hayvanlarını otlatmadıkları bahçeye "terîke" dendiğini ifade etmektedir.¹²² Ölünün geride bıraktıklarına "terîke/تَرْكَةٌ" denmektedir.¹²³ "Hecera ve ehcera" fiillerinin "terake" manasında olduğu, "ehcera" fiilinin Huzeyl¹²⁴ kabilesinin kullanımı olduğu belirtilmektedir.¹²⁵

Hicret kelimesinin "muhâceret" masdarından isim olduğu, muhâcirin "hicret" kelimesinin "مُفَاعِلٌ/مُفَاعِلٌ" kalıbı olduğu, bunların aslının "hicrân" masdarı olduğu ilk dönem dilcileri tarafından ifade edilmektedir.¹²⁶ Hâcera/هَاجِرٌ fiili "hecr" masdarının "فَاعِلٌ/فَاعِلٌ" kalıbına sokulmuş hali olup, muhâcirlerin "diyarlarını terk etmeleri sebebiyle muhâcir olarak isimlendirildikleri" belirtilmektedir. Adam ailesini, kavmini ve yurdunu terk ettiği zaman bu fiilin kullanıldığı nakledilmektedir.¹²⁷ Mutarrizî (ö. 610/1213), hicretin "vatanı terk etmek/تَرَكَ الْوَطْنَ" olduğunu söylemektedir.¹²⁸

Muhâcirlerin hicret ettikleri zaman yaptıkları gibi bir toplumun bir yerden diğer bir yere göç etmeleri, ikinci yer için ilk yeri terk etmelerine muhâceret denmektedir.¹²⁹

¹²⁰ İsfahânî, *Müfredât*, s. 833.

¹²¹ Ankebût 29/26.

¹²² Askerî, *el-Furûk*, s. 113.

¹²³ İbn Fâris, *Mekâyis*, I, 246. İsfahânî, *Müfredât*, s.166.

¹²⁴ Huzeyl (Benî Huzeyl): Adnânîler'e mensup, şâirleriyle ünlü bir Arap kabilesidir. Mekke ve Tâif civarındaki dağlık bölgede yaşayan Benî Huzeyl milâdî VI. yüzyılın büyük Arap kabilelerinden biridir. Arap dilci ve nahivcileri bu kabilenin dilini nâdir bir kaç kabilenin yanında fasih ve güvenilir bulmuşlar, şiirlerini örnek olarak zikretmişlerdir (istişhâd). Bkz. Karaarslan, Nasuhi Ünal, "Huzeyl", *DİA*, XIX, 70-72. Huzeyl Kabilesine mensub şairlerin şiirlerinde h-c-r kök harflerinin kullanımları için bkz. Sükkerî, *Şerhu Eş'âri'l-Huzeliyyîn*, III, 1007, 1012, 1018, 1037.

¹²⁵ İbn Sîde, *el-Muhkem*, IV, 156; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 495; İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b Mukerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Ruveyfî, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, 3. Basım, Beyrut 1414, VIII, 252; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, XIV, 396.

¹²⁶ İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen b. Dureyd el-Ezdî el-Basrî, *el-İştikâk*, Tahkîk ve Şerh. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1411/1991, s. 99; Fârâbî, Ebû İbrâhîm el-Fârâbî, *Dîvânü'l-Edeb*, thk. Dr. Ahmed Muhtâr Umer, Dr. İbrâhîm Enîs, Müessesetü Dâri's-Şuab, Kâhire 1424/2003, I, 198; İbn Dureyd, *el-İştikâk*, II, 19.

¹²⁷ İbn Dureyd, *Cemhere*, I, 468.

¹²⁸ Mutarrizî, *el-Muğrib*, s.378; Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 214 (1998).

¹²⁹ İbn Fâris, *Mekâyis*, VI, 34; İbn Fâris, *Mücmel*, III, 899; Cevherî, Ebû Nâsır İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-Lugati ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr, 4. Basım, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1990, II, 851; Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b Ya'kûb b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ömer b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Mahmûd b. İdrîs b. Fazlillâh eş-Şîrâzî eş-Şâfi'î

Muhâceret, herhangi bir gaye ile yaşanılan yeri (diyâr) terk etmek olarak açıklanmaktadır. Muhâceret, yaşanılan yerden çıkmaktır ancak sadece çıkmak, yaşanılan yeri terk etmekle muhâceretin gerçekleşmediği, muhâceretin zıddının iskân olduğu belirtilerek hicret edilen yerde yerleşmek gerektiği ifade edilmektedir.¹³⁰

“Hecera” fiilinin terk anlamına geldiği bu kökten gelen “hecr ve hicrân”¹³¹ masdarlarının “söz verilen, taahhüt edilen, sorumluluğu üstlenilen şeylere bağlanmayı terk etmek” manasına geldiği belirtilmektedir.¹³² Okunuşu “emîr” gibi olan “hecîr” kelimesinin metruk, terk edilmiş anlamında olduğu söylenmektedir.¹³³ Hecîr’in davranın çiğnediği kurumuş bitki olduğu¹³⁴ ve çobanların hayvanlarını otlatmadıkları için bu şekilde isimlendirildiği nakledilmektedir.¹³⁵

İbnü’l-Esîr hicretin aslında “vaslın zıddı” anlamında “hecr” den isim olduğunu, sonradan “bir yerden diğer bir yere çıkış ve ilk yerin ikinci yer için terk edilmesi”

---

es-Sıddîkî, *Besâiru Zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbillâhi'l-Azîz*, thk. Abdülalîm et-Tahâvî, [Cumhûriyyetu Mısri'l-Arabiyye el-Meclisu'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye] Lecnetu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, Kâhire 1412/1992, V, 304.

¹³⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XIV, 158.

¹³¹ Hecr (الهجر) kelimesi, bir kişiyle ilişkiyi irtibatı kesmek, konuşmamak, küsmek, özellikle bidatçi, fâsık ve fâcirlerden yüz çevirmek, onlardan uzak durmak anlamlarına kullanılmaktadır. Hecr kavramının lügavî ve şer'î tarifî, konumu, kısımları için bkz. Âlu Suûd, Suûd b. Selmân b. Muhammed Âlu Suûd, *Mevsûatu'l-Akide ve'l-Edyân ve'l-Fırak ve'l-Mezâhibi'l-Muâsıra* [Encyclopedia of the Creed, Religions, Sects, and Contemporary Ideologies], Dâru't-Tevhîd, Riyâd 1439/2018, VI, 3027 vd. (Çalışmanın Suûd b. Selmân b. Muhammed Âlu Suud danışmanlığında çeşitli üniversitelerde görev yapan akademisyenler, araştırmacılar ve uzmanlar oluşan bir heyet tarafından hazırlandığı, İslâm dünyasındaki uzmanlar ve büyük âlimler tarafından gözden geçirildiği belirtilmektedir.).

¹³² Halîl b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâî, Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, Beyrut 1988, III, 387. Halîl muhacirlerin hicretinin bu kökten geldiğini belirtmektedir. Bkz. aynı yer. Sâhib b. Abbâd, Ebû'l-Kâsım İsmâîl b. Abbâd b. el-Abbâs et-Tâlekânî, *el-Muhît Fi'l-Luga*, thk. Muhammed Hasen Âlu Yâsîn, Âlemü'l-Kutub, Beyrut 1414/1994, III, 372. Ezherî, Leys'in “*Hecr kelimesinin hicrân masdarından türediğini bunun da söz verilen şeyleri, sorumluluğu üzerine alınan şeylere bağlılığı terk etme*” anlamına geldiğini söylediğini aktarmaktadır. Bkz. Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, VI, 45. Ayrıca bkz. Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, III, 387, Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît Fi'l-Luga*, III, 372, İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V, 252, Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, XIV, 409.

¹³³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V, 256. Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, XIV, 410.

¹³⁴ Cevherî, *Sihâh*, II, 852 [وهجر أي ترك]. [الهجير : يبيس الحمض الذي كسرتة الماشية . وهجر أي ترك].

¹³⁵ İbn Fâris, *Mekâyîs*, VI, 35. İbn Fâris, *Mücmel*, III, 899. Sözü edilen bu hecîr kaynakların bir kısmında “*hamd/الْحَمْدُ*” geçerken bir kısmında “*nebt/النَّبْتُ*” olarak anılmaktadır. Ezherî, Ebû Ubeyd kanalıyla Asmaî'den naklen hecîr'i “*hamz/الْحَمْزُ*” (Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, VI, 45.), Ebû Amr eş-Şeybânî “*hamz/الْحَمْزُ*” ve “*rims/الرمث*” olarak nakletmektedir. Şeybânî, Ebû Amr İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî, *Kitâbü'l-Cîm*, thk. Abdülkerîm el-Azbâvî, Gözden Geçirme (Mürâcaât): Abdülhamîd Hasen, Hey'etü'l-Âmme li Şuûni'l-Metâbi'i'l-Emîriyye, Kâhire 1395/1975, III, 320. Ebû Amr eş-Şeybânî bir başka yerde “*hamz/الْحَمْزُ*” olarak nakletmektedir. Bkz. Şeybânî, *Kitâbü'l-Cîm*, III, 324. Rims de bir tür bitkidir. Bkz. İbn Dureyd, *Cemhere*, I, 423. Ayrıca bkz. Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm el-Miskîn el-Herevî, *el-Garîbu'l-Musannef*, thk. Dr. Muhammed el-Muhtâr el-Ubeydî, Dâru Mısır, Kâhire 1416/1996, I, 431; Fârâbî, *Divânü'l-Edeb*, I, 115; Herevî, Ebû Sehl Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Herevî en-Nahvî, *Kitâbu İsfâri'l-Fasîh*, Neşr. Dr. Ahmed b. Saîd b. Muhammed Kaşşâş, el-Câmiatu'l-İslâmiyye, el-Medînetü'l-Munevvera 1420, I, 237; İbn Sîde, *el-Muhassas*, XI, 170; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, I, 213.

anlamının galip geldiğini ve bu manada “*hâcera-muhâceraten*” dendiğini söylemektedir.¹³⁶

Râğib el-İsfahânî de “muhâceret” masdarının aslında “*bir başkasını terk etmek*” anlamında olduğunu belirtmektedir.¹³⁷ Her hicret bir terk edişle başlasa da “*terk*” kelimesi mana itibarıyla hicretin bir boyutunu ifade ettiğinden, “h-c-r” maddesinin diğer lügat anlamlarında görüleceği üzere hicret kelimesini tam manasıyla karşılamamaktadır.

Klasik Arapça sözlüklerin “t-r-k” maddelerinde kelime, “h-c-r” kök harfleri ve müştaklarıyla karşılanmamaktadır.¹³⁸ Örneğin Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî, Ezherî ve İbn Sîde “*terk*” kelimesini “*bıraktı, vazgeçti anlamında vede‘a*” kelimesiyle açıklamaktadır.¹³⁹ İbn Fâris “*bir şeyden soyutlanma, ayrılma anlamındaki tahliye*” kelimesiyle karşılamaktadır.¹⁴⁰ Eş anlamlı kelimelerde bulunan mana farklarını ele aldığı “*el-Furûk*” adlı eserinde Ebû Hilâl el-Askerî terk kelimesiyle benzer kelimeler arasındaki farkı vurgularken terki “*Araplarda terk bir şeyi olduğu yerde bırakmak ve ondan ayrılmaktır bu nedenle içerisinden civciv çıkmış deve kuşu yumurtasına terike denmektedir zira deve kuşu onu bırakır ve gider*” şeklinde tanımlamaktadır.¹⁴¹ Askerî’nin bu anlatımından anlaşılacağı üzere terk geriye dönük anlam taşımaktadır, hicret ise terk manasıyla birlikte ileriye dönük bir anlam taşımaktadır.

“H-c-r” kök harflerinin delalet ettiği anlamlardan bir tanesi de terk kelimesinin alt başlığı olarak değerlendirilebilecek “*yaklaşmama*”dır. Bu mana “h-c-r” kök harflerinin anlamlarından bir tanesi olan “t-r-k” fiilinde de bulunmaktadır.

Taberî Müddessir suresinde geçen “*fehcur/فَاهُجْرُ*” emrini “*ictenib/اِجْتَنِبْ*, (kaçın) *i‘tezil/اِعْتَزَلْ*, (uzaklaş) *lâ te’ti/لَا تَأْتِ*” (yapma) ve “*lâ takrab/لَا تَقْرَبْ*”¹⁴² kelimesiyle tefsir etmektedir.¹⁴³ Bu kullanım yaklaşmamayı ifade etmektedir.¹⁴⁴ Bu manayı destekleyen

¹³⁶ İbnü'l-Esîr, Ebü's Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîsi ve'l-Eser*, Danışma ve Takdîm. Alî b. Hasen b. Alî b. Abdilhamîd el-Halebî el-Eserî, Dâru İbni'l-Cevzî, Cidde/Riyad 1421, s. 999.

¹³⁷ İsfahânî, *Müfredât*, s. 833; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 304.

¹³⁸ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, X, 405. : Ayrıca bkz. Kerbâsî, *el-İnbâ*, II, 13, 14.

¹³⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, V, 336 [التَّرْكُ : وَذَعَكَ الشَّيْءَ] ; İbn Sîde, *el-Muhkem*, VI, 766.

¹⁴⁰ İbn Fâris, *Mekâyis*, I, 345 [التَّرْكُ التَّخْلِيَةُ عَنِ الشَّيْءِ] ; İbn Fâris, *Mücmel*, I, 147.

¹⁴¹ Askerî, *el-Furûk*, s. 113.

¹⁴² Taberî tefsirinde yukarıda verilen kelimeleri [فَلَا يَأْتِيهَا ، وَلَا يَفْرُبَهَا] şeklinde üçüncü tekil şahıs kipiyle kullanmaktadır.

¹⁴³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII, 410.

¹⁴⁴ Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib b. Hammûş [Muhammed] b. Muhammed b. Muhtâr el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ Bulûgi'n-Nihâye*, Kulliyâtü'd-Dirâsâti'l-Ulyâ ve'l-Bahsi'l-İlmî, Câmiatu's-Şârika, Basım yeri yok 1429/2008, XII, 7819 (Eser eş-Şâhid el-Bûşeyhî nezaretinde bir heyet

“vehcurnî” kelimesine kısaca değinmek istiyoruz. Tefsirlerde Hz. İbrahim’in babasının “vehcurnî” isteğinin ne manaya geldiği hususunda birkaç görüş nakledilmektedir:

1. Benden uzak dur [إِحْتِنِي]¹⁴⁵,
2. Uzaklaş [إِعْتَرَانِي]¹⁴⁶,
3. Araya mesafe koy [تَبَاعَدْ عَنِّي]¹⁴⁷,
4. Beni terket/Benimle konuşma [أَتْرُكْنِي، فَلَا تُكَلِّمْنِي]¹⁴⁸,
5. Konuşmayı ve irtibatı kes [قَطَعَ الْمَكَالِمَةَ وَ قَطَعَ الْمُعَاشِرَةَ]¹⁴⁹.
6. Benden sakın [فَاحْذَرْنِي]¹⁵⁰.

Verilen bu karşılıkları destekleyen bir başka açıklama da “meliyyen” kaydına yapılan izahtır. Meliyyen kelimesine “sana istemediğim bir şeyi yapmadan önce salimen ve düzgün bir şekilde” anlamı verilmektedir. Hz. İbrahim’in babasının Hz. İbrahim’den “kendisine çeki düzen vermesini, aklını başına toplamasını, kendisini düzeltmesini” istediği anlaşılmaktadır. Nitekim ayette beyan edildiği üzere babası “son vermezsen” demiştir. Nihayetlendirme anlamına gelen kelimenin “nûn, hâ ve yâ” harflerinden müteşekkil “en-nühye/en-nühâ” kelimesi “kişiyi hoş olmayan işlerden koruyan akıl” manasında kullanılmaktadır.¹⁵¹ Bu karineler ışığında Hz. İbrahim’in babasının Hz. İbrahim’e “seni cezalandırmadan önce, söylediklerinden vaz geçecek, kendine çeki düzen verecek, kendini düzelterek kadar bir süre düzgünce uzak dur” dediğini söylemek mümkündür. Buradan “h-c-r” fiilinin alelâde bir terk olmadığı anlaşılmaktadır.

“Hecera” fiilini “terake” ile karşılamak ve hicret kelimesine “terk” manası vermek eksik kalmakta, “hecera” fiilini yeterince karşılamamaktadır. Aynı şekilde “hicret” kelimesine “terk” anlamı vermek, anlam sahasının bir bölümünü veya

---

tarafından hazırlanmıştır). Taberî’nin İbn Zeyd’den naklettiği bu kavli Sa’lebî ve Begavî tefsirlerinde aktarmaktadırlar. Bkz. Begavî, *Meâlimu’t-Tenzîl*, VIII, 265; Sa’lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa’lebî en-Nisâbü’rî, *el-Keşfu ve’l-Beyân an Tefsîri’l-Kur’ân*, Neşr. Ebû Muhammed b. Âşûr, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut 1422/2002, X, 70. Hz. Peygamber’in peygamberlik öncesi dönemde şirke yaklaşmaması, uzak durmasıyla ilgili olarak bkz. Heyet [Mustafa Müslim Danışmanlığında], *et-Tefsîru’l-Mevzûû li-Suveri’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Külliyyetu’d-Dirâsâti’l-Ulyâ ve’l-Bahsi’l-İlmî, Câmiatu’s-Şârika, el-İmârâtu’l-Arabiyyetu’l-Muttahide 1431/2010, VIII, 456.

¹⁴⁵ İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr*, V, 237.

¹⁴⁶ Mukâtil, *Tefsîr*, II, 630; Sa’lebî, *el-Keşfu ve’l-Beyân*, VI, 217.

¹⁴⁷ Râzî, *Mefâihü’l-Gayb*, XXI, 229.

¹⁴⁸ Sa’lebî, *el-Keşfu ve’l-Beyân*, VI, 217.

¹⁴⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XVI, 120.

¹⁵⁰ Havvâ, Saîd, *el-Esâs fi’t-Tefsîr*, Dâru’s-Selâm, Kâhire 1405/1985, VI, 3278; Nekavî, Muhammed Takî Kâinî en-Nekavî, *Ziyâu’l-Furkân fi Tefsîri’l-Kur’ân*, Gevher Endişe Matbaası, Dâru’l-Kutubi’l-İslâmiyye, Tahrân 1439, XI, 105.

¹⁵¹ “H-c-r” maddesinden türeyen “el-hicâr” kelimesi de bağ/bağ vurma anlamına gelmektedir.

anlamlarından birisini öne çıkartmak demektir. Hicret etmek terk ile başlamaktadır fakat mutlak terk, hicreti karşılamakta yetersiz kalmaktadır. Aşağıda belirtilecek nedenlerden dolayı “terake” fiilinin “hecera” fiilini yeterince karşılamadığını söylemek mümkündür:

1. “Terake” fiili geri ve geçmişe dönük bir anlam taşımakta¹⁵², “hecera” ise ileri ve geleceğe yönelik bir mana taşımaktadır. Arap dilinde ve İslâm fihhinde ölünün geride bırakmış olduğu mallara “terike/التركة” denmektedir.¹⁵³ Nisâ suresinde geçen miras ile ilgili ayetlere bakıldığında bu durum daha iyi anlaşılacaktır.¹⁵⁴

2. “Terake” fiili sözlüklerde daha ziyade maddi, somut konular için kullanılmakta, “hecera” fiili ise hem maddi, somut konular hem de manevi ve soyut konularla ilgili kullanılmaktadır.

3. “Terake” fiilinde daha iyiyi arama, güzel olana ve hayra yönelik manası söz konusu edilmemektedir. Hatta manalarından birisi ibka/olduğu hal üzere koruma, muhafaza etmektir. “Hecera” fiilinde ise daha iyiyi arama, emsalsiz oluşa doğru ilerleme manası bulunmaktadır. Emsalsiz olma vurgusu önemlidir zira kadim Arapça sözlüklerde bu mana yer aldığı gibi Nebvî beyanda da buna işaret edilmektedir.¹⁵⁵

4. Müfessirler ve lügat âlimleri hicret” kelimesini terk kelimesi ile açıklarken “ikinci için ilki terk etmek” şeklinde kayıt düşmektedirler. Bu tarif hicret kelimesinin muhteviyatına uygun düşen bir açıklamadır zira terk kelimesi İsfahânî’nin tarifıyla “bir şeyi kasten, bilerek/isteyerek veya zorla, zarureten bırakmak, ondan ayrılmak” manasına gelmektedir.

5. Lügatlerde “h-c-r” maddesinde açıklama yapılırken “t-r-k” karşılığı veriliyor olmasına rağmen, “t-r-k” maddesiyle ilgili açıklamalarda “h-c-r/hicret” karşılığının verildiği görülmemektedir.¹⁵⁶

¹⁵² Sel suyundan geriye kalan su birikintisine “terike” denmektedir. Bu suya aynı zamanda sel kendisini terk ettiği için terkedilmiş manasında “gadir/الغدير” denmektedir. Bkz. Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-‘Ayn*, V, 337; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Kitâbu’l-Cerâsîm*, thk. Muhammed Câsim el-Humeydî, Vuzâratu’s-Sekâfe, Dimaşk 1997, II, 16; Hünâî, Ebü’l Hasen Alî b. el-Hasen b. el-Hüseyn el-Hünâî el-Ezdî, *el-Müntehab min Ğarîbi Kelâmi’l-Arab*, Neşr. Muhammed b. Ahmed el-Umerî, Câmîatu Ummi’l-Kurâ, Mekke 1409/1979, II, 447; İbn Sîde, *el-Muhkem*, VI, 767.

¹⁵³ Ebû Ceyb, Sa’dî, *el-Kâmûsu’l-Fıkhî*, Dâru’l-Fıkr, 2. Basım, Dimaşk 1408/1988, s. 49.

¹⁵⁴ Nisâ 4/8-12. Hz. Peygamber’in ümmetine bırakmış olduğu iki emaneti beyan eden ve Sekaleyn hadisi olarak meşhur olan hadiste “teraktu fikum/benden geriye sizlere şu iki şeyi bıraktım/[نَرَكْتُ فِيكُمْ أَمْرَيْنِ]” buyrulmaktadır. Muvatta, “Kader”, 3. Hadis ile ilgili bir çalışma için bkz. Mersûmî, es-Seyyid Ra’d el-Mersûmî, *Hadîsu’s-Sekaleyn Dirâsetun fi’s-Senedi ve’l-Metn*, Dâru’l-Mahacceti’l-Beyzâ, 2. Basım, Beyrut 1436/2015, s. 26 vd..

¹⁵⁵ Nesâî, “Biât”, 13 [عَلَيْكَ بِالْهَجْرَةِ ، فَإِنَّهُ لَا مِثْلَ لَهَا].

¹⁵⁶ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, X, 405.

Aktardığımız “h-c-r” maddesiyle ilgili diğer lügavi açıklamalarında görüleceği gibi terk kelimesi, “h-c-r” maddesinde bulunan üstünlük (fâikiyyet), bağ (hicâr), karye/yerleşim yeri gibi anlamları tam olarak karşılamamaktadır.

1.2.2.2. Uzaklık, Bu‘d

İbn Dureyd (ö. 321/933) “h-c-r” maddesi üzerine yaptığı bir tahlilde insanlarla irtibatı kesmek anlamında kullanılan “hecr” kelimesini “uzak durma/تَبَاعُدٌ” kelimesiyle açıklamaktadır.¹⁵⁷ Ebû Bekr İbnu’l-Arabî Kur’ân-ı Kerîm’de hicretle ilgili ayetlerde geçen muhâcir ismiyle alakalı¹⁵⁸ açıklamasında “Arap dilinde hicret birçok manaya gelmektedir. Hepsinin dönüp-dolaşıp vardığı yer “bu‘d/الْبُعْدُ” kelimesidir, bunu çeşitli eserlerimizde zikrettik” demektedir.¹⁵⁹ Ebû Alî el-Kâlî (ö. 356/967) hicretin “uzaklık” anlamında “bu‘d” olduğunu söylemekte ve isnad zinciri vererek Kûfe dil mektebinin ileri gelenlerinden Ebu’l-Abbâs Sa‘leb’in (ö. 291/904) hocasından nakil ile “bu yol şundan daha uzaktır” şeklinde kullanımın olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁰

Ezherî “hecera” fiilinin uzaklaştı anlamına geldiğini söylemekte ve bu anlamda “adam hicret etti: uzaklaştı/إِذَا تَبَاعَدَ هَجَرَ الرَّجُلُ هَجْرًا إِذَا تَبَاعَدَ” kullanımını nakletmektedir.¹⁶¹ İbn Sîde’de (ö. 458/1066) “terk etti, ayrıldı, uzaklaştı” manasına “hâcera/هَاجَرَ” fiilinin kullanıldığını belirtmekte ve “yurdundan ve toplumundan hicret etti: uzaklaştı/هَاجَرَ هَاجِرًا وَ تَبَاعَدَ” kullanımını vererek “hâcera” fiilini “bâ‘ade” fiili ile açıklamaktadır.¹⁶²

İbn Sîde *el-Muhassas* adlı eserinde kelimenin aslının uzaklık anlamındaki “el-bu‘d/الْبُعْدُ” olduğunu¹⁶³ ve bu anlamda “bu yol diğerinden uzaktır” şeklinde söylendiğini

¹⁵⁷ İbn Dureyd, *el-İştikâk*, s. 194.

¹⁵⁸ İbnü’l-Arabî, *Sirâcu’l-Murîdîn*, II, 364.

¹⁵⁹ İbnü’l-Arabî, *Sirâcu’l-Murîdîn*, II, 364. ; Kurtubî Nisâ suresi 4/34. tefsirini yaparken “vehcurûhunne” kaydındaki fiilin “hicrân” dan geldiğini, “hicrân” kelimesinin de “bu‘d” (uzaklık) olduğunu, örneğin “hecerahû/هَجَرَ” ifadesinin “ondan uzaklaştı/تَبَاعَدَ” anlamına geldiğini söylemektedir. Bkz. Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi’l-Kur’ân*, VI, 284.

¹⁶⁰ Kâlî, *Emâlî*, II, 194.

¹⁶¹ Ezherî, *Tehzîbu’l-Luga*, VI, 42.

¹⁶² İbn Sîde, *el-Muhkem*, IV, 155; Suhârî “hecera” fiilinin “uzaklaşma” anlamına kullanıldığını dair örnek vermektedir. Bkz. Suhârî, Seleme b. Muslim el-Avtebî es-Suhârî, *Kitâbu’l-İbâne fi’l-Lugati’l-Arabîyye*, thk. Abdülkerîm Halîfe, Nusret Abdurrahmân, Salâh Cerrâr, Muhammed Hasan Avvâd, Câsir Ebû Safiyye, Vüzâratu’t-Turâsi’l-Kavmî ve’s-Sekâfe, Saltanatu Umân/Maskat 1420/1999, I, 460; Ömer, Ahmed Muhtâr, *el-Meknezu’l-Kebîr*, s. 234 (Madde. 510).

¹⁶³ Lafzen: [وأصل هذه الكلمة البعد].

ifade etmektedir.¹⁶⁴ Râgıb “bu‘d” kelimesinin duyularla ilgili alanlarda (فِي الْمَحْسُوسِ) kullanıldığı gibi aklî (و فِي الْمَعْقُولِ) konularda da kullanıldığını söylemektedir. Duyularla ilgili kullanıldığında “yakınlığın/kurb zıddı” anlamında uzaklık ifade ettiğini ve bu uzaklığın belirli bir sınırı olmadığını belirtmektedir.¹⁶⁵ Râgıb’ın bu açıklaması “bu‘d” kelimesinin bir varlığın diğerlerinden farklı, ayrı ve ayrıcalıklı oluşunu anlatan üstünlük (fâikiyyet) manasıyla benzerliğini çağrıştırmaktadır.

1.2.2.3. Hurûc

Kaynaklarımızda “h-c-r” maddesine verilen karşılıklardan bir tanesi de harace/hurûc (çıkma/çıkış) kelimesidir. Huruc kelimesi Arap dilinde girme/giriş anlamına gelen duhûl kelimesinin karşıtı olarak kullanılmaktadır.¹⁶⁶ Ezherî üzerine yazı yazılan levha, mektup gibi şeylerin bir kısmına yazı yazılıp bir kısmının boş bırakılmasına (terk) “tahrîc” dendiğini, bir yıl içerisinde bir kısım yerlerin münbit, bir kısım yerlerin ise münbit olmamasına da aynı ifadenin kullanıldığını belirtmektedir.¹⁶⁷ Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995) “tahrîc” kelimesinin “otun bir kısmının yenmesi, bir kısmının terk edilmesi” anlamına geldiğini belirtmektedir.¹⁶⁸

Zeyd b. Alî (ö. 122/740) Ankebût suresi yirmi altıncı ayette yer alan “innî muhâcirun”¹⁶⁹ ifadesinin manasının “kavminin diyarından çıkan” olduğunu söylemekte, muhâcir kelimesini hâric (çıkan) kelimesi ile tefsir etmektedir.¹⁷⁰ İbn Dureyd muhâcir kelimesinin iştikâkı ile ilgili açıklama yaparken “harace” fiilini

¹⁶⁴ İbn Sîde, Ebû'l-Hasen Alî b İsmâîl ed-Darî el-Mürsî, *el-Muhassas*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut tsz., XII, 37; İbn Manzûr ve Murtazâ ez-Zebîdî eserlerinde Ezherî'nin vermiş olduğu karşılığın aynısını nakletmektedirler. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V, 252; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, XIV, 397.

¹⁶⁵ İsfahânî, *Müfredât*, s. 133.

¹⁶⁶ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, IV, 158; Asmaî, Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî, *Kitâbu'd-Dârât*, Neşr. Yüsrî Abdülganiyy Abdullâh, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1407/1987, s. 49; Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, VII, 50; Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît Fi'l-Luga*, IV, 207; İbn Sîde, *el-Muhassas*, XII, 84; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 185. Kur'ân-ı Kerîm'de geçen Yemen dilinde kullanılan kelimelerin ele alındığı eserde “h-r-c /ج-ر-ح” yer almaktadır. Bkz. Teymî, Tefvîk Muhammed es-Sâmi'î, *el-Lugatu'l-Yemeniyye fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, el-Hey'etu'l-Âmme li'l-Kitâb, San'â' 2012, s. 145.

¹⁶⁷ Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, VII, 53. Ezherî, muallimin öğrencisini eğitip, alıştırmaya gibi, “harrace” fiilinin eğitim ve talim anlamına geldiğini nakletmektedir. Bkz. Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, VII, 53. Hamdüye'den rivayet edilen benzer bir mana için bkz. Hamdüye (Hamdeveyh), Ebû Amr Şemir b. Hamdüye el-Herevî, *Merviyâtu Şemir b. el-Hamdüye el-Lugaviyye*, Cem, Tahkîk ve Dirâse. Hâzîm Saîd Yûnus el-Beyâtî, Cum'atu'l-Mâcid li's-Sekâfeti ve't-Turâs, Dubai tarih yok, s. 346, 347.

¹⁶⁸ Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît Fi'l-Luga*, IV, 207; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 186.

¹⁶⁹ *إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَى رَبِّي* Ankebût 29/26.

¹⁷⁰ Zeyd b. Alî, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, s. 316.

kullanarak muhacirin adeta beldesi ve kavmini terk ederek kavminin arasından çıkıp gittiğini ifade etmektedir.¹⁷¹

“Hicret” ve “Hecret” kelimesinin “bir yerden başka bir yere çıkış” anlamına geldiği¹⁷², “hâcera” fiilinin “bir beldeden diğer bir beldeye çıkış” demek olduğu¹⁷³, “hâcera’r-racül” ifadesinin “bâdiyeden şehre çıkış” manasına geldiği belirtilmektedir.¹⁷⁴ Ezherî, Araplarda muhâceretin aslının, bedevînin bâdiyeden şehirlere çıkışı olduğunu söylemektedir.¹⁷⁵

Allah yolunda hicret etmekle birlikte anılan “*ahrece/ihrâc*”¹⁷⁶ (çıkartılma), bünyesinde “h-c-r” kök harflerinde bulunan üstünlük anlamının benzeri olan ayrı/ayrıcalıklı, kelimenin lafzî yapısıyla söylenirse “*benzerlerinin dışında olan/kalan*” anlamı da taşımaktadır. Âl-i İmrân suresinde geçen “*siz insanlık için çıkartılmış en hayırlı topluluksunuz*” ayeti¹⁷⁷ hakkında İmâm Ebû Mansûr Mâturîdî (ö. 333/944) kanaatimizce muhteşem bir teo-sosyolojik bir tefsir yapmakta, âyetteki “kâne/كَانَ” fiiline sayrûret/dönüşüm anlamındaki “sâra/صَارَ” manası vermekte ve hicretin Hz. Peygamber etrafında teşekkül eden İslam toplumunu dönüştürdüğünü ifade etmektedir.¹⁷⁸

1.2.2.4. Gaflet

Hattâbî, “h-c-r” kök harfleri üzerine yapmış olduğu bir değerlendirmede temrîz kalıbıyla “*hecertü ş şey’e hecrân*” ifadesinin “*ağfeltuhû ve teraktuhû*”/“*onu ihmal ettim*

¹⁷¹ İbn Dureyd, *el-İştikâk*, s. 99.

¹⁷² İbn Sîde, *el-Muhkem*, IV, 155.

¹⁷³ Kâlî, *Emâli/Zeylül’l Emâli*, el-Hey’etu’l-Mısriyyetu’l-Âmmetu li’l-Kitâb, Yayın yeri yok 1975, II, 215; İbn Sîde, *el-Muhkem*, IV, 155.

¹⁷⁴ Kâlî, *Emâli*, II, 215. ; İbn Sîde, *el-Muhassas*, XII, 37.

¹⁷⁵ Ezherî, *Tehzîbu’l-Luga*, VI, 42. ; Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbuddîn Yâkût b. el-Hamevî, el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mucemu’l-Buldân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1397/1977, V, 393.

¹⁷⁶ Âl-i İmrân 3/195.

¹⁷⁷ Âl-i İmrân 3/110.

¹⁷⁸ Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî es-Semerkindî, *Tefsîru’l-Mâturîdî/Te’vilâtu Ehli’s-Sünne*, thk. Mecdî Bâ Sellûm, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1426/2005, II, 450 [Esere çalışmada *Te’vilâtu’l-Kur’ân* ismiyle atıfta bulunulacaktır. Gerekçe için bkz. Topaloğlu, Bekir, *Te’vilâtu’l-Kur’ân*, *DİA*, XLI, 32.]. Benzeri bir ifade İbn Abdilber en-Nemerî tarafından ilgili ayetin tefsiri sadedinde, gerekçesi izah edilerek kullanılmaktadır. Bkz. İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâluddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî el-Kurtubî, *et-Temhîd li-Mâ Fi’l-Muvatta’ mine’l-Me’ânî ve’l-Esânîd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf, Selîm Muhammed Âmir, Muhammed Beşşâr Avvâd, *Müessesetu’l-Furkân li’t-Turâsi’l-İslâmî*, Londra 1439/2017, XIII, 91.

ve terk ettim” anlamına geldiğini kaydetmektedir.¹⁷⁹ İbnü'l-Esîr, İbn Manzûr ve Zebîdî “hecera” fiilinin “iğfâl ve terk” manasında olduğunu belirtmektedirler.¹⁸⁰ “Hecera” fiilinin “terk” anlamına geldiği aktarıldığından, fiillerin anlam alanı ile benzer ve farklı yanların belirlenmesi için “ğafele” fiili ele alınacaktır.

Gaflet masdarı “bir şeyin insanın aklından kaybolması ve onu anmayı terk etmesi” olarak tarif edilmektedir.¹⁸¹ Bir şeyi bilinçsiz ve bilinçli şekilde tercüme edilebilecek ihmalen ve irâzen (إِهْمَالًا وَإِعْرَاضًا) terk eden kişi hakkında kullanılmaktadır. “Ğafele’ş-şey’e” ifadesi bir şeyi ketmetmek, gizlemek anlamına gelmektedir.¹⁸² “Raculun muğaffel” terkihi fetânetsiz kişi hakkında kullanılmaktadır.¹⁸³

İsfahânî, “ğafele” maddesinde gafleti “teyakkuz ve koruma çabası (tehaffuz) azlığından dolayı arız olan sehv” şeklinde tarif etmektedir.¹⁸⁴ Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan bir kullanım olan ğafele fiilinin masdarı gaflet kelimesi için yapılan açıklamalarda sehv vurgusu yapılmaktadır.¹⁸⁵ Münâvî (ö. 1031/1622), Harallî’den (ö. 638/1240) naklen gafleti “bilinç içerisinde olma gerekliliği olan bir hususta bilincin kaybedilmesi, şuur eksikliğidir” diye açıklamaktadır.¹⁸⁶

“Gafele” fiilinde vurgulanması gereken bir husus da fiilin “bilinçli bir gizleme” anlamına sahip olmasıdır. Halîl b. Ahmed kişinin kendisini toplum içerisinde ortaya

¹⁷⁹ Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Hattâbî el-Büstî, *Garîbü'l-Hadîs*, thk. Abdülkerîm İbrâhîm el-Azbâvî, Tahrîc. Abdulkayyûm Abdurabbinnebiyy, Câmîatu Ummî'l-Kurâ, Mekke 1422/2001, II, 342.

¹⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, s. 1000; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V, 251; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, XIX, 396, 409.

¹⁸¹ Feyyûmî, Ebü'l Abbâs Hatîbuddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî el-Hamevî, *el-Misbâhu'l-Munîr*, Mektebetu Lubnân, Beyrut 1987, s. 171.

¹⁸² Mutarrizî, *el-Muğrib*, II, 106.

¹⁸³ Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, VIII, 137. “Ağfele” fiili israf fiilinin kökü olan “serif” kelimesinin izahında geçmektedir [إسرف الشيء: جهله، وأيضاً أغفله]. Bkz. Ceyyânî (İbn Mâlik et-Tâî), Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelûsî et-Tâî, *İkmâlü'l-Î'lâm bi-Teslîsî'l-Kelâm*, Rivâyet. Muhammed b. Ebi'l-Feth el-Ba'î el-Hanbelî, thk. Sa'd b. Hamdân el-Gâmidî, Mektebetü'l-Medenî, Cidde 1404/1984, II, 303.

¹⁸⁴ İsfahânî, *Müfredât*, s. 609.

¹⁸⁵ İbnü'l-Esîr sehvin izahında kelimenin kullanıldığı harfi cerr ile kazanmış olduğu manayı “sehv fî harfi cerrî ile kullanılırsa bilinçsiz, bilgisiz terk; an harfi cerrî ile kullanılırsa bilgiye dayalı terk” şeklinde açıklamaktadır. Bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, s. 457. Sehv “bir şeyin unutulması, bir şeyden gafil olma” ve “kalbin bir şeyden başka bir şeye kayması” olarak da tarif edilmektedir. Bkz. Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, IV, 71; İbn Sîde, *el-Muhkem*, IV, 406; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIV, 406. Kelimelerin birbirleriyle irtibatı hicret kelimesinde var olan bir gerçeği ortaya koymaktadır. Hicret bir amaç, gaye doğrultusunda ruhi, bedeni hareketlilik, sehv ise gayesizliktir.

¹⁸⁶ Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdurraûf b. Tâcî'lârifin b. Nuriddîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî, *et-Tevkîf alâ Mühimmâti't-Teârîf*, thk. Abdulhamîd Sâlih Hamdân, Âlemü'l-Kutub, Kâhîre 1410/1990, s. 252.

çıkarmamasının, kendisini gizlemesinin bu fiil ile ifade edildiğini belirtmektedir.¹⁸⁷ Rasûlullah (s.a.v) ile Hz. Âişe (ö. 58/678) arasında geçen bir muhâverede Hz. Âişe'nin kullanmış olduğu cümlede “h-c-r” aslî harflerinden müştâk fiil bilinçli gizleme¹⁸⁸ anlamında kullanılmıştır.¹⁸⁹

Askerî sehv ve gaflet arasında iki fark olduğunu belirtmekte “*gaflet var olan bir şeye ilişkin olur, sehv ise olmayan bir şeye ilişkin olur. Gafeltü an hâze's-şey'i hattâ kâne [gerçekleşinceye kadar bu şeyden gafil oldum] dersin; oysa sehevtu anhu hattâ kâne [oluncaya kadar ondan sehv ettim] demezsin. Çünkü olmamış bir şey hakkında sehv [yanılma] olmaz; fakat olmamış bir şeyden gâfil olunması, sonra onun meydana gelmesi câizdir. Bir başka fark ise gaflet, bir başkasının eylemi ile ilgilidir, başkasının eylemiyle ilgili sehv söz konusu değildir*”¹⁹⁰ demektedir.¹⁹¹ Ebu'l-Bekâ el Kefevî (ö. 1095/1684) gafleti “*bir şeyin gerekliliği ortadayken bunun idrak edilmemesi/idrak yokluğu*” şeklinde tanımlamaktadır.¹⁹²

“Gaflet” kelimesinin fiil olarak kullanımı, zıddının “gözü dört açma, son derece dikkatli olma, pür dikkat olma, gözü kırpmama, bakışları bir an olsun ayırmama” ifadeleriyle anlatılmaya çalışılan dikkat etme, özen gösterme, irade ve idrak gücünü ortaya koyma anlamı taşıdığı belirtilmektedir.¹⁹³ Fiilin masdar hali olan gaflet kelimesinin tariflerinde de bu durum vurgulanmaktadır.¹⁹⁴

“H-c-r” maddesinde bulunan bilinçli gizleme, gaflet manası Müminûn suresi altmış yedinci ayetin¹⁹⁵ maksadını anlama hususunda önemli katkıları olacaktır. Hz. Peygamber'in davetine karşı çıkan Mekkelilerin birçok şeyi gizleyerek, göz ardı ederek kibirlendikleri, büyüklendikleri ortaya çıkmaktadır.

¹⁸⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, IV, 420.

¹⁸⁸ Lafzen: [مَا أَهْجُرُ إِلَّا اسْمَكَ].

¹⁸⁹ Buhârî, “Nikâh”, 108, “Edeb”, 63; Müslim, “Fezâilü's-Sahâbe”, 90 (2439). Kâdî İyâz ve İbn Kurkûl belirtilen muhavereyi açıklarlarken bu durumun “*kadınların tabiatında bulunan kıskanma duygusundan kaynaklandığı*” değerlendirmesini yapmaktadırlar. Bkz. Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-Envâr*, II, 265; İbn Kurkûl, *Metâliu'l-Envâr*, VI, 109.

¹⁹⁰ Tasarrufla aktarılmıştır. Bkz. Askerî, Ebû Hilâl, *Arab Dili'nde ve Kur'an'da Farklar Sözlüğü*, Tercüme. Veysel Akdoğan, İşaret Yayınları, İstanbul 2009, s. 125.

¹⁹¹ Askerî, *el-Furûk*, s. 98.

¹⁹² Ebû'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî el-Kefevî, *el-Külliyât*, Hazırlayanlar. Adnân Dervîş, Muhammed el-Misrî, 2. Basım, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1419/1998, s. 506.

¹⁹³ Yâzicî, İbrâhîm b. Nâsif b. Abdillâh b. Nâsif b. Canbulât el-Yâzicî, *Nüc'atu'r-Râid ve Şir'atü'l-Vârid fi'l-Müterâdif ve'l-Mütevârid*, Hazırlayan. el-Emîr Nedîm Âlu Nâsiriddîn, 3. Basım, Mektebetu Lübnân, Beyrut 1985, II, 221 (Faslun fi murâkabeti'l-emri ve iğfâluhü).

¹⁹⁴ Uludağ, Süleyman, “Gaflet”, *DİA*, XII, 28284; Apaydın, H. Yunus, “Gaflet”, *DİA*, XII, 284-285.

¹⁹⁵ Müminûn 23/67.

1.2.2.5. Üstünlük (Fâikiyyet)

Arap dilinde “*h-c-r*” kök harflerinden müteşekkil kelimelerin sahip olduğu anlam sahasının içerisine giren bir mana da farklılıktır. Lugatlar, farklılık olarak belirttiğimiz manayı, üstün (الْفَائِقُ), değerli (الْفَاضِلُ), kaliteli (الْجَيِّدُ), güzel (الْحَسَنُ), büyük (عَظْمٌ) gibi kelimelerle karşılamaktadırlar. Kur’ân-ı Kerîm’de kullanıldığını değerlendirdiğimiz bu anlamın Arap dilindeki kaynak ve kullanımları verilecektir.

Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 213/828[?]) “*hucr ve muhcir*” kelimelerinde “*şiddetli*” manasına gelen¹⁹⁶ bir kullanım aktarmaktadır.¹⁹⁷ Şeybânî, Ekvaî’den (ö. 119/737)¹⁹⁸ naklen “*cemelun hecrun, nâkatun hecrun ve kebşun hecrun*”¹⁹⁹ kullanımlarını aktarmakta ve bu kullanımlardaki “*hecr*” kelimesinin güzel/hasen, değerli/kerîm ve iftihar edilecek durumda oldukları zaman kullanıldığını söylemektedir.²⁰⁰ Ayrıca “*el-hecr kelimesinin müfrit*” (aşırı) manasında olduğunu söylemektedir.²⁰¹

Sicistânî (ö. 255/869) uzunluğu ifrat derecesine varan hurma için “*nahletun muhciratun*” dendiğini aktarmakta fakat Asmaî’den “*uzunlukta ifrata varan her şey için muhcir dendiği*”²⁰² bilgisini nakletmektedir.²⁰³ İbn Kuteybe “*nâkatun muhciratun*” kullanımını vermekte ve “*yürüyüş, hareket ve besili olma hususunda üstün/fâik*” olan deve için kullanıldığını belirtmektedir.²⁰⁴ Hünâî’de (ö. 310/922) “*nâkatun muhciratun*” ifadesinin besî ve yürüyüşte üstün olmasıyla birlikte, hörgücü iri/büyük deve için söylendiğini aktarmaktadır.²⁰⁵

¹⁹⁶ Lafzen: [عدا عدواً هجراً ومهجراً أي شديداً].

¹⁹⁷ Şeybânî, *Kitâbü'l-Cîm*, III, 320.

¹⁹⁸ Tam adı “*İbnü'l-Ekva' İyâs b. Seleme el-Eslemî el-Medenî*” olan Ekvaî için bkz. Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Neşr. Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, Beyrut 1402/1982, V, 244.

¹⁹⁹ Cemelun hecrun: Kaliteli deve, nâkatun hecrun: kaliteli dişi deve, kebşun hecrun: kaliteli koç demektir.

²⁰⁰ Şeybânî, *Kitâbü'l-Cîm*, III, 318; İbn Dureyd, *Cemhere*, III, 1297.

²⁰¹ Şeybânî, *Kitâbü'l-Cîm*, I, 86 [والهجر: المفراط].

²⁰² Lafzen: [قال الأصمعي: وَكُلُّ شَيْءٍ أَفْرَطَ طَوَّلاً فَهُوَ مُهَجَّرٌ أَيْضاً].

²⁰³ Sicistânî, Ebû Hâtîm, Ebû Hâtîm Sehl b. Muhammed b. Osmân b. Kâsım (Yezîd) el-Cüşemî es-Sicistânî, *Kitâbu'n-Nahle*, thk. Hâtîm Sâlih ed-Dâmin, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1422/2002, s. 58.

²⁰⁴ İbn Kuteybe, *Kitâbü'l-Cerâsîm*, s. 197.

²⁰⁵ Hünâî, *el-Müntehab*, II, 220.

İbn Dureyd büyüyüp gelişen hurma için “*nahletun muhcirun*” dendiğini belirtmekte ve muhcir kelimesine “*azume*”²⁰⁶ (büyüme, irileşme) karşılığını vermektedir.²⁰⁷ Genç, dinç ve güzel kız/cariye için “*ehcerati'l-câriye*” ifadesinin kullanıldığını söylemekte nâka ve nahle için de aynı ifadenin kullanıldığını belirtmektedir.²⁰⁸

İbn Dureyd “*ehcera*” filini zamanından önce gelişme, beklenen vakitten önce olgunlaşma olarak yorumlanabilecek bir cümleye yer vermektedir. Vaktinden önce meyveye durma ve vektinden önce hamile kalma anlamında “*ehceratu'l-fesîletu ve'l-anâk*”²⁰⁹ cümlesini aktarmaktadır.²¹⁰ Bu cümledeki “*fesîle*” fide, “*anâk*” ise doğumdan itibaren bir yaşına kadar olan koyun ya da keçi yavrusuna denmektedir.

Ebû Alî el-Kâlî (ö. 356/967) “*hâzâ ehceru min hâzâ*” ifadesinin “*bu bundan daha efdaldir*” anlamına geldiğini, emsallerinden üstün ve değerli olan her şey için “*ehcer*” ifadesinin kullanıldığını²¹¹ söylemektedir.²¹² Uzunluk ve diğer konularda ifrat derecesine varan şeyler için “*mühcir*” dendiğini²¹³, müennesine “*mühcira*” dendiğini, mesela uzunluğu ifrat derecesine varan hurmanın “*nahletun muhciraturun*” dendiğini aktarmakta, bu cümleden olmak üzere su çekme/bulma konusunda hâzık (uzman) olan kişiye “*el-hâciri*” dendiğini aktarmaktadır.²¹⁴

Ebu Ubeyde'nin kelimenin ismi tafdil kullanımının yani “*ehceru min*” kullanımının “*a'zam/daha büyük*” manasında olduğunu²¹⁵ söylediğini nakletmektedir.²¹⁶ Muâviye b. Ebî Süfyân (ö. 60/680)'ın bir gezi sırasında yiyecek sorduğu bir kadının cevabında yer alan kaliteli veya tadına doyum olmaz süt manasında “*lebeniün hecîr*” kullanımını nakletmektedir.²¹⁷

²⁰⁶ Lafzen: [نَحْلَةٌ مُهَجْرٌ، إِذَا عَظُمَتْ].

²⁰⁷ İbn Dureyd, *el-İştikâk*, s. 193.

²⁰⁸ İbn Dureyd, *el-Cemhere*, I, 468; Feyyâz, Ziyâd Mahmûd el-Feyyâz, *Tâcu'l-Hurra Mu'cemu Elfâz ve Evsâfi'n-Nisâ'*, Dâru Sa'diddîn, Dımaşk 1436/2015, s. 292, 293.

²⁰⁹ Lafzen: [أَهَجَرْتُ الْفَسِيلَةَ وَ الْعَنَاقُ إِذَا حَمَلَتْ قَبْلَ وَقْتِ حَمْلِهَا].

²¹⁰ İbn Dureyd, *el-İştikâk*, s. 100.

²¹¹ Lafzen: [لِكُلِّ شَيْءٍ فَضْلٌ شَيْئًا: هُوَ أَهَجَرُ مِنْهُ].

²¹² Kâlî, *Emâlî*, II, 216.

²¹³ Lafzen: [يَقَالُ لِكُلِّ مَا أَفْرَطَ فِي طَوْلٍ أَوْ غَيْرِهِ: مُهَجْرٌ].

²¹⁴ Kâlî, *Emâlî*, II, 215.

²¹⁵ Lafzen: [قَالَ أَبُو عُبَيْدَةَ: هَذَا أَهَجَرُ مِنْ هَذَا أَيُّ أَعْظَمُ مِنْهُ].

²¹⁶ Kâlî, *Emâlî*, II, 216.

²¹⁷ Kâlî, *Emâlî*, II, 216. ; İbnü'l Ecdâbî, *Kifâyetu'l-Mutehaffiz*, s. 218; Fâsî, *Şerhu Kifâyeti'l-Mutehaffiz*, s. 548.

Ezherî, kelimenin sahip olduğu bu manayı “tamamlığı hususunda haddini aşan her şeyi vasfetmek için Arapların mühcir dediklerini duyduğum”²¹⁸ şeklinde aktarmaktadır.²¹⁹ Ezherî örnek olarak bir devenin güzelliğini, çevik ve atik oluşunu anlatmak üzere “nâkatun muhciraton” kullanımını vermekte ve aslı “ihcâr/أَهْجَارٌ” masdarı olan bu kullanımı “vasfeden kişinin vasfettiği varlığı, o varlığın benzerlerinden çok farklı olarak adeta hezeyan derecesinde vasfetmesi” olarak gerekçelendirmektedir.²²⁰ Sâhib b. Abbâd kelimenin ism-i tafdil halinin iri, büyük anlamına geldiğini belirtmekte²²¹, fiilin rubâî halinin ise kesret/çokluk ifade ettiğini “ehceratu'n-nahletu” kullanımının hurma ağacının hurmalarının çok olduğunu anlattığını aktarmaktadır.²²² Erkek deve için kaliteli/seçkin anlamına gelen “kerîm” manasında “baîrun muhcirun” kullanımını olduğunu, “muhcir” kelimesinin çoğulunun “mehâcir” olduğunu, aynı şekilde kişi için de kullanıldığını, ister deve isterse kişi için olsun seri/hızlı ve güzel olduğunda kullanıldığını belirtmektedir.²²³ Bu anlamda kelimenin fiil halinin “hecura”, isim halinin “hecr” olduğunu söylemektedir.²²⁴

İbn Sîde²²⁵ *el-Muhassas* adlı eserinde el-Mühcir kelimesinin asil, soylu, güzel ve cemîl anlamına geldiğini söylemektedir.²²⁶ Ebu Ubeyd'in “nâkatun muhciraton” tamlamasının besili olmasıyla²²⁷, hareket ve yürüyüşüyle²²⁸ diğerinden ayırd edilen, diğerlerinden üstün olan deve anlamına geldiğini söylediğini nakletmektedir. Uzunlukta ifrat derecesine varan hurma ağacı için “ehcera” fiili kullanıldığını, isim olarak ise muhcir kelimesinin kullanıldığını belirtmektedir.²²⁹ Kelimenin ismi tafdil hali olan “ehceru” kelimesinin efdal manasında olduğunu, her fâdıl/üstün olanın muhcir olduğunu söylemektedir.²³⁰ Nâkatun muhcirun tamlamasındaki muhcirun kelimesini, kaliteli diye tercüme edilebilecek olan “kerîm” kelimesiyle karşılamakta, muhcir

²¹⁸ Lafzen: [وَسَمِعْتُ الْعَرَبَ يَقُولُونَ فِي نَعْتِ كُلِّ شَيْءٍ جَاوَزَ حَدَّهُ فِي تَمَامِهِ: إِنَّهُ لَمُهَجَّرٌ].

²¹⁹ Ezherî, *Tehzibu'l-Luga*, VI, 43.

²²⁰ Ezherî, *Tehzibu'l-Luga*, VI, 43.

²²¹ Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît fi'l-Luga*, III, 373.

²²² Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît fi'l-Luga*, III, 374.

²²³ Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît fi'l-Luga*, III, 374.

²²⁴ Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît fi'l-Luga*, III, 374.

²²⁵ Tüccar, Zülfikar, “İbn Sîde”, *DİA*, XX, 318.

²²⁶ İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Alî b İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî, *el-Muhassas*, Neşr. Mektebetu't-Tahkîk bi Dâri İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1417/1996, I, 234.

²²⁷ İbn Sîde, *el-Muhassas (Dita)*, II, 165.

²²⁸ İbn Sîde, *el-Muhassas (Dita)*, II, 197.

²²⁹ İbn Sîde, *el-Muhassas (Dita)*, III, 215; V, 90.

²³⁰ İbn Sîde, *el-Muhassas (Dita)*, III, 437.

kelimesinin nâka'ya kullanıldığı gibi cemel²³¹ için de “*cemelun muhcirun*” şeklinde kullanıldığını belirtmektedir.²³² İbn Sîde *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam* adlı lügatinde *el-Muhassas* adlı sözlüğünün farklı yerlerinde vermiş olduğu kullanımları bir arada vermektedir.²³³

İbn Sîde “*hecîr*” kelimesinin mühcir kelimesi gibi olduğunu²³⁴ söylemektedir.²³⁵ Cevherî, Ferrâ'nın besi, hareket ve yürüyüşte diğerlerinden üstün olan dişi deve için “*nâkatun muhciratun*” denir kavlini aktarmakta, aynı kullanımın erkek deve (baîr) için de söz konusu olduğunu ve “*baîrun muhcirun*” dendiğini söylediğini nakletmektedir. İnsanların vasfettikleri şeyleri haddi aşan bir biçimde vasfetmeleri nedeniyle²³⁶ bu ifadenin kullanıldığını söylendiğini belirtmektedir.²³⁷ Kelimenin ismi tafdil hali olan “*ehceru*” kelimesini “*ekram*” kelimesiyle karşılamaktadır.²³⁸ Vankulu (ö. 1000/1592)²³⁹ “*nâkatun mühciratun*” tamlamasındaki “*mühcira/المُهَجِرَة*” kelimesini “*şol nâkadır ki şahm ve lahmde ve seyr ve sür'atte sâir nâkalaradan fâyik ola*” şeklinde tercüme etmektedir.²⁴⁰

Sözlüklerde kelimenin bu manasını ifade etmek üzere “*fâik*”, “*fâzıl*”, “*hasen/ahsen*”, “*ceyyid*”, “*cemîl*”, “*kerîm/ekram*”, “*necîb*”²⁴¹ kelimeleri²⁴² kullanılmaktadır. “*Muhcir*”, “*hecr*”, “*hecîr*”, “*hâcir*”, “*hâcirî*” kelimeleri “*eksiksiz güzelliği, gelişmeyi ve kaliteyi*” ifade etmektedir. İbn Manzûr “*hâcir*” kelimesinin “*her şeyden daha güzel ve daha kaliteli*” anlamında olduğunu belirtmektedir.²⁴³ Kelime sadece deve (baîr, cemel, nâka), koç için değil insanlar hakkında da kullanılmaktadır.²⁴⁴

²³¹ Nâka kelimesi dişi deve için cemel kelimesi ise erkek deve için kullanılmaktadır. Bkz. Bozkurt, Nebi-Önkâl, Ahmet, “*Deve*”, *DİA*, IX, 223.

²³² İbn Sîde, *el-Muhassas (Dita)*, V, 90.

²³³ İbn Sîde, *el-Muhkem*, IV, 156, 157.

²³⁴ Lafzen: [المُهَجِر، كالمُهَجِر].

²³⁵ İbn Sîde, *el-Muhkem*, IV, 157. ; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V, 253.

²³⁶ Lafzen: [وَيُقَالُ: هُوَ الَّذِي يَتَّاعَتُهُ النَّاسُ وَيَهْجُرُونَ بِذِكْرِهِ، أَيُّ يُنْعَوْنَهُ].

²³⁷ Cevherî, *Sihâh*, II, 851.

²³⁸ Cevherî, *Sihâh*, II, 582.

²³⁹ Hakkında bkz. Kaçalin, Mustafa S., “*Vankulu*”, *DİA*, XLII, 513.

²⁴⁰ Vankulu, Mehmed Efendi [Mehmed b. Mustafâ el-Vânî], *Vankulu Lugati*, Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2014, I, 951. ; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*'da kendisinden evvelki lügatlerde geçen bilgileri nakletmektedir. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l Arab*, V, 252, 253.

²⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V, 252.

²⁴² Lafzen: [فَائِقٌ، فَاضِلٌ، حَسَنٌ/أَحْسَنٌ، جَيِّدٌ، كَرِيمٌ/أَكْرَمٌ، نَجِيبٌ/نَجَابَةٌ].

²⁴³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V, 253.

²⁴⁴ Sâhib b. Abbâd, *el-Muhîtu'l-Luga*, III, 374; İbn Sîde, *el-Muhkem*, IV, 156.

Üstünlük, eşsiz, benzersiz olma anlamını içeren kelime sadece isim olarak değil fiil olarak da kullanılmaktadır. Bir kısmına değinilmiş olan kullanımlarını bir arada vermek istiyoruz. Kullanımların hurma ve deve ile ilgili olması önemlidir zira deve ve hurma Arapların hayatında vazgeçilmez unsurlardan iki tanesidir. Bu durum kelimenin gündelik hayatta sıkça kullanıldığının ve insanlar tarafından anlaşıldığının bir göstergesidir.

[أَهْجَرَتِ الْفَسِيلَةُ وَالْعَنَاقُ إِذَا حَمَلَتْ قَبْلَ وَفَتْ حَمْلَهَا]²⁴⁵

Fidanın beklenen zamandan önce meyveye durması ve dişi koyun veya keçi yavrusunun vaktinden önce hamile kalması. Bu ifadeden fidan ve dişi küçükbaş yavrusunun beklenen vakitten önce gelişerek meyveye durması ve hamile kalması anlaşılmaktadır.

[أَهْجَرَتِ الْجَارِيَةُ، إِذَا شَبَّتْ شَبَابًا حَسَنًا فَمَيَّ مُهْجَرَةً]²⁴⁶

Mütercim Âsım Efendi (ö. 1235/1819)²⁴⁷ bu ifadeyi “kız hüsn ve letâfetle yâlü bâl peydâ edip yetişmek ma'nâsına müsta'meldir, güya ki imtiyâz cihetiyle benât nev'ini terk eylemiş olur” şeklinde tercüme etmektedir.²⁴⁸

[أَهْجَرَتِ النَّاقَةُ: شَبَّتْ شَبَابًا حَسَنًا]²⁴⁹

Dişi devenin genç, güzel ve hareketli olması,
[فَإِذَا أَفْرَطَتِ النَّخْلَةَ فِي الطُّولِ قِيلَ أَهْجَرَتْ وَهِيَ مُهْجَرٌ]²⁵⁰

Hurma uzunlukta ifrat derecesine vardığında “ehcera” denmektedir.

[أَهْجَرَتِ الْحَامِلُ: عَظُمَ بَطْنُهَا، نَقَلَهُ ابْنُ الْقَطَّاعِ]²⁵¹

Hâmilenin karnı büyüdüğünde “ehcera” fiili ile ifade edilmektedir.

[أَهْجَرَتِ النَّخْلَةُ: أَكْثَرَتْ الْحَمْلَ]²⁵²

Meyvesi çok olan hurma “ehcera” fiili ile ifade edilmektedir.

Kullanım örneklerinde görüldüğü üzere kelimenin muhteviyatında “farklılık, üstünlük, çokluk, büyüme” bulunmakta ve bu durum sadece isim kalıbıyla değil fiil olarak da kullanılmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de Müzzemmil suresinde geçen

²⁴⁵ İbn Dureyd, *el-İştikâk*, s. 100.

²⁴⁶ İbn Dureyd, *Cemhere*, I, 468; İbn Sîde, *el-Muhassas (Dita)*, I, 67; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V, 251; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, XIV, 400.

²⁴⁷ Hakkında bkz. Kaçalın, Mustafa S., “Mütercim âsım Efendi”, *DİA*, XXXII, 200-202.

²⁴⁸ Mütercim Âsım Efendi [Ebu'l-Kemâl es-Seyyid Ahmed Âsım], *el-Okyânûsu'l-Basîf fi Tercemeti'l-Kâmûsu'l-Muhîf Kâmûsu'l-Muhîf Tercümesi*, Yayına Hazırlayanlar. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013, III, 2417 vd..

²⁴⁹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 495; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, XIV, 410.

²⁵⁰ İbn Sîde, *el-Muhassas*, III, 215.

²⁵¹ Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, XIV, 410.

²⁵² Sâhib b. Abbâd, *el-Muhîf Fi'l-Luga*, III, 374.

“vehcurhum” emri “h-c-r” harflerinde mündemiç olan bu mana ile tasavvur edildiğinde ayetin maksadı farklı bir derinlik kazanmaktadır.

Şehristânî'nin (ö. 548/1153) vermiş olduğu nüzul listelerinde ilk sıralarda (3-4/4-5)²⁵³ yer alan Müzzemmil²⁵⁴ ve Müddessir²⁵⁵ surelerinde geçen “vehcurhum hecran” ve “fehcur” emirlerinin “terket, uzaklaş” anlamında değil “hum/هُم” zamirinin işaret ettiği müşrik, kâfir, mülhid vb. kişilerden, vahyin rehberliğiyle onlarla kıyas kabul etmeyecek derecede farklı ol manası taşıdığı değerlendirilmektedir.²⁵⁶

İbn Fâris “hâzâ şey'ün hecrun” cümlesinin emsalsiz/benzersiz anlamında olduğunu²⁵⁷, bu ifadenin kullanıldığı şeyin farklılık ve kalitede kıyas edildiği şeyden apayrı olup “hicret ettiği” anlamında olduğunu vurgulamakta, Arapların bir şeyin başka bir şeyden daha üstün/seçkin olduğunu belirtmek üzere “ehceru min” şeklinde ismi tafdil olarak kullandıklarını, kelimenin birbirleriyle mukayese edilen her şeyde kullanıldığını²⁵⁸ söylemektedir.²⁵⁹

Buradaki “farklı” kelimesi lügatlerde “mühcir, hecîr, hâcîr” kelimelerine verilen karşılıklar olan “hasen, kerîm, fâik, fâzıl, cemîl, necîb, câveze haddehû fi't-temâm²⁶⁰” gibi “güzellik, kalite, seçkinlik, kusursuzluk” belirten kelimelerin tümünü ifade etmek üzere kullanılmıştır.

1.2.2.6. Bağ/İp, Bağlama

Lafzın bu türevi “h-c-r” kök harflerinin Arapların gündelik hayatlarındaki kullanımlarını göstermesi ve daha önce görüşü aktarılan Kutrub'un izah ettiği gibi lafızda bulunan zıt manaya işaret etmesi bakımından oldukça önemlidir. “Hecera” ve “Heccera” fiilinin bağ vurma anlamına geldiği, bağ vurmak üzere kullanılan ipe (habl) “hicâr” dendiği ifade edilmektedir.²⁶¹

²⁵³ Şehristânî, Ebü'l Feth Tâcüddîn (Lisânuddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *Mefâtihu'l-Esrâr ve Mesâbihu'l-Ebrâr*, Neşr. Muhammed Alî Âzerşeb, Tahran 1429/2008, I, 19.

²⁵⁴ Müzzemmil 73/10.

²⁵⁵ Müddessir 74/5.

²⁵⁶ Bkz. Yahyâ b. Hüseyin el-Hâdî ilelhak, Ebu'l-Hüseyin Yahyâ b. el-Huseyn b. el-Kâsım b. İbrâhîm b. İsmâîl b. İbrâhîm b. el-Hasen b. el-Hasen b. Alî b. Ebi Tâlib, *Tefsîru'l-İmâm el-Hâdî*, thk. Abdülkerîm Ahmed Cedbân, Dâru'l-İmâm Zeyd b. Alî, San'a 1433/2012, II, 348.

²⁵⁷ Lafzen: [وَيَقُولُونَ: هَذَا شَيْءٌ هَجْرٌ، أَي لَا نَطِيرُ لَهُ].

²⁵⁸ Lafzen: [وَيَقُولُونَ: هَذَا أَهْجْرٌ مِنْ هَذَا، أَي أَكْرَمٌ. وَقَدْ يُقَالُ فِي كُلِّ شَيْءٍ].

²⁵⁹ İbn Fâris, *Mekâyis*, VI, 35.

²⁶⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, II, 252.

²⁶¹ İbn Kuteybe, *Garîbü'l-Hadîs*, II, 81; Şeybânî, *Kitâbü'l-Cîm*, III, 325.

Erken dönem dil kaynaklarında filin kullanım örnekleri verilmekte²⁶², ipin adı belirtilmekte²⁶³, bağın nasıl vurulduğu tarif edilmektedir. Halîl b. Ahmed hicâr'ı “*muhâlifun li'ş-şikâl*” ifadesiyle tarife başlamakta²⁶⁴. Buradaki “*muhâlif*” kaydını şikâl, hicâr, ikâl ve benzeri²⁶⁵ bağların tarifleri incelendikten sonra karşıtı veya karşılığı olarak açıklamak mümkündür.

Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellâm *el-Garîbu'l-Musannef* adlı eserinde “*Aklu'l-İbili ve Şedduhâ*” başlığı altında Asmaî'den “*hecertu'l-baîr*” (deveyi bağladım) kullanımını nakletmektedir.²⁶⁶ Ebû Ubeyd bu bağın nasıl bağlandığını anlatmakta ve diğer bağlardan söz etmektedir.²⁶⁷ Sükkerî şiirlerde geçen “*hecîr*” kelimesini açıklamaktadır. Açıklamasında *hecîr*'in “*develerin içerisine gönderilmeyen deve*” anlamına geldiğini, “*hecertu'l-baîr*” ifadesinin “*dişi develerin arasına erkek deve salınmadığı zaman*” söylendiğini, “*hecertuhû*” ifadesinin ise hicâr ile bağlamak demek olduğunu söylemektedir.²⁶⁸ İbn Kuteybe “*tehcîr*” masdarının hicâr bağlama anlamında kullanıldığını söylemektedir.²⁶⁹

Tefsirlere²⁷⁰ de konu olan hicâr'ın hangi canlılara, nasıl ve neden vurulduğu hakkında farklı nakiller bulunmaktadır. Kaynaklarda hicâr'ın “*fahl/deve*”²⁷¹, “*baîr/deve*”²⁷², “*nâka/dişi deve*”²⁷³, “*bekr/genç erkek deve*”²⁷⁴, “*hayl/at*

²⁶² Örnek olarak bkz. Asmaî, Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî, *Kitâbü'l-İbil*, thk. Dr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Dâru'l-Beşâir, Dımaşk 1424/2003, s. 114; İbn Sikkî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkî, *el-Kenzü'l-Lugavî fî'l-Leseni'l-Arabî*, Neşr. August Haffner, Matba'atu'l-Kâtûlîkiyye li'l-Âbâi'l-Yesû'iyîn, Beyrut 1903, s. 109.

²⁶³ İbn Kuteybe, *Kitâbü'l-Cerâsîm*, II, 221. Diğer isimler için bkz. aynı yer. Kâlî, *Emâlî*, II, 215.

²⁶⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, III, 387; Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, VI, 45.

²⁶⁵ Diğer bağlar için bkz. Sâgânî, Ebû'l-Fedâil Radıyyüddîn Hasen b. Muhammed b. Hasen es-Sâgânî, *el-Ubâbu'z-Zâhir ve'l-Lübâbü'l-Fâhir*, thk. Muhammed Hasan Âlû Yâsîn, Dâru'ş-Şuûni's-Sekâfiyyeti'l-Âmme, Bağdâd 1987, s. 194.

²⁶⁶ Ebû Ubeyd, *el-Garîbu'l-Musannef*, III, 873.

²⁶⁷ Ebû Ubeyd, *el-Garîbu'l-Musannef*, III, 873.

²⁶⁸ Sükkerî, *Şerhu Eş'âri'l-Huzeliyyîn*, III, 1007.

²⁶⁹ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Kitâbu'l-Meânî'l-Kebîr fî Ebyâti'l-Meânî*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1984, II, 768.

²⁷⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 705.

²⁷¹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, III, 387; Sâhib b. Abbâd, *el-Muhût fî'l-Luga*, III, 373; İbn Fâris, *Mücmel*, III, 899; İsfahânî, *Müfredât*, s. 834.

²⁷² Şeybânî, *Kitâbü'l-Cîm*, III, 320, 325; İbn Dureyd, *Cemhere*, I, 468; İbn Dureyd, *el-İştikâk*, s. 100; Kâlî, *Emâlî*, II, 215.

²⁷³ Kutrub, *Kitâbu'l-Ezdâd*, s. 141 (177); Sâbit b. Hazm, Ebu'l Kâsım Sâbit b. Hazm b. Abdîrahmân es-Sarakustî el-Endelüsî, *Kitâbü'd-Delâilü fî Garîbi'l-Hadîs*, thk. Muhammed b. Abdullâh el-Kannâs, Mektebetu'l-Ubeykân, Riyad 1422/2001, II, 550.

²⁷⁴ Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, VI, 43.

”الْحَيْلُ”, “feres/at الْفَرَسُ”²⁷⁵ ve “diğer canlılar الدَّابَّةُ”²⁷⁶ için vurulduğu belirtilmektedir. İbn Dureyd’e ait *Kitâbu’l-Melâhin* adlı eserde yer alan bir nakilden hicâr’ın kişilere de vurulduğu anlaşılmaktadır. İbn Dureyd’in aktarımı şu şekildedir:

“Şöyle dersin: vallâhi falancayı asla bağlamadım. Yani onu hicâr ile bağlamadım. O (hicâr), devenin bel kısmından ön ayak bileklerine bağlanan bir iptir.”²⁷⁷

Hicâr’ın farklı tarifleri yapılmaktadır. Hicâr’ın hayvanın burnundan ayaklarına²⁷⁸, ayaklarından ayaklarına²⁷⁹, başından ayaklarına²⁸⁰, ayaklarından boynuna²⁸¹, belinden ayaklarına²⁸² bağlandığı şeklinde tarif edildiği gibi diğer benzer tarifler de yapılmaktadır. Hicâr’ın neden bağlandığı hakkında da çeşitli görüşler aktarılmaktadır. Verilen bilgilerden, şefkat²⁸³, erkek devenin dişi develerden uzak kalması²⁸⁴, devenin düşmana saldırmamasını engelleme²⁸⁵, devenin hareketlerini kısıtlama²⁸⁶ gibi nedenlerle hicâr’ın bağlandığı anlaşılmaktadır. Kendisine hicâr bağlanan hayvanın adımları ve yürüyüşü farklı olduğu için, adımlarının büyüklüğü

²⁷⁵ Ezherî, *Tehzibu’l-Luga*, VI, 43; Sâgânî, Ebû’l-Fedâil Radıyyüddîn Hasen b. Muhammed b. Hasen es-Sâgânî, *et-Tekmiletu ve’z Zeylu ve’s Silatu li Kitâbi Tâci’l-Lugati ve Sıhâhi’l-Arabiyye*, Neşr. Muhammed Ebu’l Fadl İbrâhîm, Dr. Muhammed Mehdî Allâm, Matbaatu Dâri’l-Kutub, Kâhire 1973, III, 231.

²⁷⁶ Seâlibî, *Fikhu’l-Luga*, s. 284 (Fasl: 38). Ezherî hicâr’ın fahl/deveye bağlandığı naklini verdikten sonra “bu benim Araplardan duyarak anlattığıma yakın ve doğru olmakla birlikte hicâr fahl ve diğerlerine bağlanmaktadır” demektedir. Ezherî, *Tehzibu’l-Luga*, VI, 45.

²⁷⁷ İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen b. Dureyd el-Ezdî el-Basrî, *Kitâbu’l-Melâhin*, thk. Dr. Abdülilâh Nebhân, Vüzârâtü’s-Sekâfe, Dimaşk 1992, s. 174 (151). Ezherî’nin aktarımı hicârın kullanımının insanlar için de söz konusu olduğunu düşündürmektedir. Bkz. Ezherî, *Tehzibu’l-Luga*, VI, 46, 47. Ayrıca bkz. Dineverî, İsâ b. Kuteybe ed-Dineverî, *Kitâbu’l-Elfâzı’l-Mugrabe bi’l-Elkâbi’l-Mu’rabe*, thk. Abdullâh Sıddîk, Merkezi Cem’ati’l-Mâcîd li’s-Sekâfeti ve’t-Turâs, Dubai 1432/2011, s. 477. Eser İbn Kuteybe’ye nisbet edilmektedir. Bkz. Yazıcı, Hüseyin, “İbn Kuteybe”, *DİA*, XX, 148. Hamdüye’den nakledildiğine göre “h-r-c/ح-ر-ج”, yüksek ateşin deveyi etkilemesini anlatmak için kullanılmaktadır. Devesi yüksek hararete maruz kalan veya devesi uyuz olan kişi için “*raculün muhcirun*/رَجُلٌ مُّجْرٌ” denmektedir. Dolayısıyla deveye ilgili durumun insanlarla bağlantılı kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bzk., Hamdüye, *Merviyâtü Şemir*, s. 915.

²⁷⁸ Kutrub, *Kitâbu’l-Ezdâd*, s. 141 (177).

²⁷⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-‘Ayn*, III, 387; Ezherî, *Tehzibu’l-Luga*, VI, 45.

²⁸⁰ İbn Fâris, *Mücmel*, III, 899; Cevherî, *Sıhâh*, II, 852.

²⁸¹ Sâbit b. Hazm, *Delâil*, II, 550.

²⁸² Şeybânî, *Kitâbü’l-Cîm*, III, 320, 325; İbn Kuteybe, *Kitâbu’l-Meâni’l-Kebîr fi Ebyâti’l-Meâni*, II, 768; Fârâbî, *Dîvânü’l-Edeb*, I, 459, II, 113.

²⁸³ Kutrub, *Kitâbu’l-Ezdâd*, s. 141 (177).

²⁸⁴ İsfahânî, *Müfredât*, s. 834.

²⁸⁵ Ezherî, *Tehzibu’l-Luga*, VI, 43.

²⁸⁶ İbn Kuteybe, *Kitâbu’l-Meâni’l-Kebîr*, III, 1219.

birbirine yakın ve ağır şekilde yürüyenlere “*hecir*”²⁸⁷ kelimesinin kullanıldığı belirtilmektedir.²⁸⁸

1.2.2.7. Tâc, Yüzük, Gerdanlık

Sâhib b. Abbâd hicâr’ın deveye vurulan bir bağ olduğunu söyledikten sonra hicâr’ın yay kirişi olduğunu aynı zamanda tavk (gerdanlık, boyun halkası, halka) ve tâc anlamına geldiğini söylemektedir.²⁸⁹ Lügat müellifleri hicâr’ın tavk olduğunu söylemektedirler.²⁹⁰

Aslında tavk ister güvercin gerdanlığı gibi yaratılıştan olsun isterse altın ve gümüş gibi yapma olsun boyna takılan şeylere denmektedir.²⁹¹ Bir şeyi dairevi olarak saran şeylere tavk denmektedir.²⁹² İbn Fâris, kişiyi sardığı için taylasân’a tâk

²⁸⁷ Lafzen: [هَجْرٌ وَهَجِيرٌ يَمْشِي مُتَقَابِلًا مُتَقَابِرًا الْخَطْوُ كَأَنَّ بِهِ هِجَارًا].

²⁸⁸ Ezherî, *Tehzibu'l-Luga*, IV, 295., VI, 46, 47; İbn Sîde, *el-Muhkem*, IV, 158; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V, 257; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 495; Sâhib b. Abbâd, “*hecir*” kelimesinin “*hitâm*” anlamına geldiğini belirtmektedir. Bkz. Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît fi'l-Luga*, III, 373. Sâgânî, Cevherî’nin *Şihâh* isimli lügati üzerine yazdığı *et-Tekmilê* adlı eserinde hecrin hitâm olduğunu söylemektedir. Bkz. Sâgânî, *et-Tekmilê*, III, 231. Aynı şekilde Fîrûzâbâdî *el-Kâmûs* adlı sözlüğünde ve Zebîdî *Tâcu'l-Arûs*’unda hecrin hitâm olduğunu aktarmaktadırlar. Bkz. Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 495; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XIV, 400. Hitâm’ın bir tür bağ olduğu (Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 495. ; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XIV, 400.), hayvanların burun kısımlarına bağlanan ipe dendiği belirtilmektedir (Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, IV, 226; Seâlibî, *Fikhu'l-Luga*, s. 284 (Fasl: 36)). Devenin burnundan yanaklarına doğru olan alamet/damgaya hitâm dendiği ifade edilmektedir (Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît fi'l-Luga*, IV, 296; İbn Sîde, *el-Muhkem*, V, 129.). Yay kirişine de hitâm dendiği aktarılmaktadır (Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît Fi'l-Luga*, IV, 297; İbn Sîde, *el-Muhassas*, VI, 47; İbn Sîde, *el-Muhkem*, V, 128; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII, 187.). Hitâm erkek deveyi sevk ve idare etmek için burnuna bağlanan ip olarak tarif edilmektedir. Bkz. Asmaî, *Kitâbü'l-İbil*, s. 113, 157 (Aşmaî, hitâm’ı erkek devenin burnu üzerindeki damga olarak tarif etmekte, “*damgalanmış dişi deve نَائِقَةٌ مَخْطُومَةٌ*” kullanımını aktarmaktadır); Herevî, *el-Garîbeyn*, II, 934; İbn Fâris, *Mekâyis*, II, 198; İbn Fâris, *Mücmel*, I, 295; İbn Sîde, *el-Muhassas*, VII, 149; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII, 186). Ancak Sâhib b. Abbâd (Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît Fi'l-Luga*, IX, 21), Ezherî (Ezherî, *Tehzibu'l-Luga*, VIII, 117), Cevherî (Cevherî, *Şihâh*, I, 193), Zemahşerî (Zemahşerî, *el-Fâik*, I, 392) gibi dil otoritelerinin vermiş oldukları bilgilerden hitâm’ın dişi deve (nâka) için de kullanıldığı anlaşılmaktadır. İbn Ebi'l-Hadîd hitâm için “*dişi devenin bağı*” demektedir. Bkz. İbn Ebi'l-Hadîd, Ebû Hâmid İzzüddîn Abdülhamîd b. Hibetillâh b. Muhammed el-Medâinî, *Şerhu Nehci'l-Belâga*, thk. Muhammed İbrâhîm, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Bağdâd 1428/2007, IV, 78. Hadis kaynaklarında yer alan nakillerden nâka’ya hitâm bağlandığı anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber’in haccını anlatan, Hz. Peygamber’in devesinin yularını Habeşistanlı bir sahabenin tutması (İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, IV, 260, 261 (5986-5988)), devesinin yularından tutan başka birisinin “*cennete yaklaştıracak*” şeyleri sorması (Müslim, “*İmân*”, 12) ve benzeri rivayetlerden Hz. Peygamber döneminde nâka’ya hitâm bağlandığı sonucu çıkmaktadır. Rasulullah (s.a.v.)’ın veda haccını Kasvâ adı verilen nâka/dişi deve ile yerine getirdiği bilinmektedir (Müslim, “*Hac*”, 19; Bozkurt, Nebi, “*Kasvâ*”, *DİA*, XXV, 2-3.).

²⁸⁹ Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît fi'l-Luga*, III, 373; Cevâd Alî tâc’ı meliklik alameti olan nesnelere arasında saymaktadır ve tâc hakkında bilgi aktarmaktadır. Alî, Cevâd, *el-Mufasssal*, V, 203 vd..

²⁹⁰ Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît fi'l-Luga*, III, 373; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 495; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XIV, 405.

²⁹¹ İsfahânî, *Müfredât*, s. 532; Münâvî, *et-Teârif*, s. 229.

²⁹² Ezherî, *Tehzibu'l-Luga*, IX, 242; İbn Fâris, *Mekâyis*, III, 342.

dendiğini²⁹³ söylemektedir.²⁹⁴ İbn Manzûr hicâr'ın Himyer dilinde melik tavrı olduğunu söylemektedir.²⁹⁵

İktidar, güç, otorite, kamu adına karar verme yetkisinin sembolü olan taç, tavrı gibi kelimelerin “h-c-r” maddesinden müştak bir kelimenin anlam alanında bulunması “h-c-r” harflerinde bulunan statü ve ayrıcalık manasını pekiştirmektedir. Araplarda dini otorite olan putların “h-c-r” maddesinin mana sahası içerisinde bulunan taylasan ile tasvir edilmeleri, kelimenin dini boyutuna işaret etmektedir.²⁹⁶

Ayrıcalıklı olma manasını teyit eden bir başka karine, “h-c-r” kök harfleri ile mahreç birliği bulunan “h-c-r/ح-ج-ر” harflerinden müştak olan “*muaccera*” kelimesidir. Cahiliyye döneminde putlara sunulan, bir tür kamu malını/Beytül-mâl²⁹⁷ ifade etmek üzere kullanılan “*Emvâlu'l-muaccera*” tanımlamasıdır. Emvâl-i Muhaccera savaş ve barış zamanlarında ilahlara/putlara tahsis edilmiş para, ziyet eşyası, altın gümüş vs. emtiyaya denmiştir ve idaresi Sehm oğulları tarafından yürütülmüştür.²⁹⁸

Kamu adına kişiyi çeşitli nedenlerden dolayı mali tasarruflardan men etmeye “*hacr/أَلْحَجْرُ*” denmektedir.²⁹⁹ Sahip oldukları kök harflerinin mahreç yakınlığı dolayısıyla aralarında mana yakınlığı bulunan “h-r-c/ح-ر-ج” asli harflerinden türeyen “*harâc/أَلْحَرَجُ*” ise İslâm hukukunda kamu malı, Beytül-mâl'i oluşturan özel bir verginin

²⁹³ Lafzen: [وَالطَّيَّسَانِ طَائِقًا، لِأَنَّهُ يَنْوُرُ عَلَى لَابِسِهِ].

²⁹⁴ İbn Fâris, *Mekâyis*, III, 342.

²⁹⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V, 122. Âskerî Araplardan ilk tavrı giyenin Amr b. Adî olduğunu söylemektedir. Bkz. Askerî, *Evâil*, Neşr. Muhammed es-Seyyid el-Vekîl, Dâru'l-Beşîr li's-Sekâfeti ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, Tantâ 1408/1987.

²⁹⁶ Alî, Cevâd, *Esnâmu'l-Arab*, Bağdâd 1967 [DİA, VII, 430], s. 33.

²⁹⁷ Bkz. Corcî Zeydân, *Târîhu't-Temedduni'l-İslâmî*, Matbaatu'l-Hilâl, Mısır 1902, I, 21. Corcî Zeydân'ın Beytül-mâl benzetmesine Zâfir el-Kâsimî itiraz etmektedir. Fakat yapmış olduğu açıklama Zeydân'ın görüşünü destekler mahiyettedir. Bkz. Zâfir el-Kâsimî, *Nizâmu'l-Hukm fi'ş-Şerîati ve't-Târîhi'l-İslâmî*, Dâru'n-Nefâis, 3. Basım, Beyrut 1407/1987, I, 17.

²⁹⁸ Alî, Cevâd, *el-Mufasssal*, V, 249.

²⁹⁹ Asmaî, Arapların hoşlanmadıkları bir şey gördükleri zaman “*hucran/أَلْحُرْجَانُ*” dediklerini söylemektedir. Bkz. Asmaî, Ebû Saîd Abdulmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî, *İştikâku'l-Esmâ*, Neşr. Ramazân Abdu'ttevvâb, Salâhuddîn el-Hâdî, Mektebetu'l-Hâncî, 2. Basım, Kâhire 1415/1994, s. 105. Kelimenin şehir dışında yaşayan bedvîleri (أهل الحجر) ifade etmek üzere kullanılması hakkında bkz. İbnü'l Esîr, *en-Nihâye*, s. 188.

ismidir.³⁰⁰ Yine “mehcer/المَحَجَرُ”, bir tür himâ (özel koruluk) vasfına sahip olan³⁰¹, hukuki anlam taşıyan ve özellikle Yemen meliklerinin mülkiyetlerindeki özel araziye ifade etmektedir.³⁰²

Aktarılan bu ve benzeri örnekler, Arap dilindeki iştikâk teorileri ışığında değerlendirildiklerinde “h-c-r” maddesinin kullanıldığı dönemde zihinlerdeki arkaplanı ve bu arkaplanın fiziki dünyadaki karşılıklarını vermekte, hicret mefhumundaki farklılığın (önem, değer ve ayrıcalıklı oluşun) anlaşılmasına katkı sağlayan, aynı zamanda “h-c-r” maddesine harf bakımından akraba kelimelerin birbirlerini destekleyen yakın anlamlar sunduğunu ortaya koymaktadır.

1.2.2.8. Karye

Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) yer isimlerini ele almış olduğu eserinin “hecer” maddesinde kelimenin iştikâkının birçok boyutu olduğunu belirtmekte, eserinde İbnü'l-Hâik'ten (ö. 360/971), kelimenin “karye” anlamına geldiğini nakletmektedir.³⁰³ Hemdânî olarak tanınan İbnü'l-Hâik *Sıfatu Cezîreti'l-Arab* adlı eserinde Himyer³⁰⁴ ve Arab-ı Ârîbe³⁰⁵ lügatinde “hecer” kelimesinin “karye” anlamına geldiğini

³⁰⁰ Kelimelerdeki harf değişimleriyle ilgili bkz. Zu'bi, Âmine Sâlih ez-Zu'bi, *et-Teğayyuru't-Târîhi li'l-Esvât*, Dâru'l-Kitâbi's-Sekâfi, İrbid/Ürdün 2008, s. 25, 28. Harf değişimleri sadece Arapça'nın kendi içinde değil Sâmi dillerin içerisinde bulunan ortak kelimelerde de söz konusu olmuştur. Bkz. Tur, Salih, “Samî Diller Üzerine Bir İnceleme”, *Şarkiyât Mecmuası*, Sayı: XIV, 2009/1, s. 135.

³⁰¹ İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Neşr. Ömer Abdusselâm Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 2012, II, 231.

³⁰² Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, I, 369, II, 301; İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el-Hâzin, *Tecârubu'l-Umem ve Te'âkubu'l-Himem*, thk. Seyyid Kisrevî Hasan, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003, I, 95; Athamina, Khalil, “İslam Öncesi Arabistan'da Kabile Kralları”, s. 209.

³⁰³ Yâkût el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldân*, V, 393; Hecer tarifi için bkz. Hecerî, *et-Ta'likât*, s. 1275, 1276.

³⁰⁴ Himyerîler (الْحَمِيرِيُّونَ): Milattan önce 115, Milattan sonra 525 yılları arasında Yemen'de hüküm süren Arap hânedanı. Güney Arabistan'ın güneybatı yaylalarından gelmiş olan Himyerîler, Yemen'in güneyindeki Cened şehri ve civarında yaşıyorlardı. İslamiyetten önce Güney Arabistan'da kurulan devletlerin en güçlülerinden biri de Himyerîlerdir. Algül, Hüseyin, “Himyerîler”, *DİA*, XVIII, 62-63.

³⁰⁵ Arab-ı Ârîbe (العَرَبُ الْعَرَبِيَّةُ): Kahtânîler adı verilen bu kabileler grubunun anavatanı Yemen'dir. Bunlar Cürhüm ve Ya'rûb olmak üzere önce iki büyük kola ayrılırlar. Ya'rûb'dan da Kehlân ve Himyer adında iki ayrı koldan birçok kabile ve batın meydana gelmiştir. Bu kabileler değişik zamanlarda değişik sebeplerle anavatanlarını terkederek Arabistan'ın çeşitli bölgelerine yerleştiler. Dört kola ayrılan Kehlânîler'den Ezd kuzeye göç etti. Bunlardan Sa'lebe b Amr Hicaz tarafına gitti, bir müddet sonra da Medine'ye göç ederek oraya yerleşti. Evs ve Hazrec bunun soyundandır. Hârîse b. Amr (Huzâa) ise Merrüzzahrân'a sonra Mekke'ye yerleşerek Cürhümlüleri oradan kovdu. İmrân b. Amr Uman'da, Cefne b. Amr ise Suriye'de yerleşti. Lahm ve Cüzâm kabileleri Hîre'ye, Tay kabilesi Ecâ ve Selmâ dağlarına, Kinde kabilesi önce Bahreyn'e daha sonra da Hadramut ve nihayet Necid'e yerleşti. Yıldız, Hakkı Dursun, “Arap”, *DİA*, III, 272-276.

söylemektedir.³⁰⁶ Karye kelimesi kâf, râ ve illet harfinden (ق-ر-ي) oluşmakta, “toplama ve toplanma/cem ve içtima” anlamına gelmektedir. Kendisinde insanlar toplandığı için karye denmektedir.³⁰⁷ İsfahânî insanların toplandığı yere ve oradaki insanların tümüne karye dendiğini ifade etmekte, karye kelimesinin hem yerleşim yeri hem de oradaki insanların tümü için kullanıldığını belirtmektedir.³⁰⁸ Neşvân el-Himyerî (ö. 573/1178) “heceru'l-kavm” ifadesinin “bir kavmin güçlü olduğu ve toplandıkları yer” anlamına geldiğini söylemektedir.³⁰⁹ Kelime “Müsned Yazıtları'nda (نُفُوشُ الْمُسْنَدِ) medîne/şehir, karye/yerleşim yeri manasında kullanılmaktadır.³¹⁰

1.2.2.9. Hecer

İbnu'l-Hâik (ö. 360/971) “hecer” kelimesinin Himyer dilinde “karye/yerleşim yeri” anlamına geldiğini söylemektedir. Örneğin Necran bölgesi yerleşim yerleri “heceru Negrân”, Bahreyn bölgesi yerleşim yerleri “heceru Bahreyn” şeklinde ifade edilmektedir.³¹¹

³⁰⁶ Hemdânî, Ebû Muhammed Lisânü'l-Yemen el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb el-Hemdânî el-Bekîlî el-Erhâbî, *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*, thk. Muhammed b. Alî el-Ekva' el-Hivâlî, Mektebetü'l-İrşâd, San'a 1410/1990, s. 167. Eserin yüz altmış yedinci sayfasının sekizinci dipnotunda “el-Hecer” kelimesinin büyük yerleşim yerleri, câhiliyye şehirlere enkazı ve kalıntıları için kullanıldığı ifade edilmektedir.

³⁰⁷ İbn Fâris, *Mekâyis*, V, 78.

³⁰⁸ İsfahânî, *Müfredât*, s. 669. İbn Âşûr karye'nin “karye” kelimesinden müştak olduğunu, taştan yapılmış meskenleri kapsayan belde anlamına geldiğini, küçük ve büyük beldeler için kullanıldığını ifade etmektedir. Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, I, 514. Her ne kadar küçük yerleşim yerleri için karye kelimesi kullanılsa da kelimenin türevlerinde toplama ve toplanma manası olduğu için çokluk ve doluluk içermektedir (Konu ile ilgili bir kaç örnek vermek gerekirse mesela, karınca yuvalarının girişinde bulunan toprak birikintisine karyetu'n naml (قَرِيَّةُ النَّعْلِ : مُجْتَمَعٌ ثَرَابِيهَا) denmekte, içerisinde su taşıyan bulutlara kâriye (القَارِيَّةُ مِنَ السَّحَابِ : الَّذِي فِيهِ مَاءٌ) dendiği belirtilmekte, karye ve kırye kelimesinin büyük şehir (الْمِصْرُ الْجَامِعُ) anlamında kullanılan iki kelime olduğunu esre ile olan kırye kelimesinin Yemen lisanında kullanıldığı aktarılmaktadır. Bkz. Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 1323; Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît Fi'l-Luga*, VI, 8; Ezherî, *Tehzibu'l-Luga*, IX, 270; İbn Sîde, *el-Muhkem*, VI, 496; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XV, 177. Kur'an-ı Kerim'de karye kelimesi Erîha, Eyle, Ninova, Antakya, Mekke, Tâif gibi büyük yerleşim merkezlerini ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Bkz. Fîrûzâbâdî, *Besâir*, IV, 267. Kur'an-ı Kerim'de “Karye, Kurâ” ve “Medîne” kelimeleri için bkz. Sarây, Hamed Muhammed b. Sarây, Şâmesî, Yûsuf Muhammed eş-Şâmesî, *el-Mu'cemu'l-Câmi' limâ Surriha bihi ve Übhime fi'l-Kur'âni'l-Kerîmi mine'l-Mevâzi'*, Merkezu Zâyed li't-Turâsi ve't-Târih, Devletü'l-İmârâti'l-Arabiyyeti'l-Muttahide, el-Ayn 1421/2000, s. 246 vd. (Karye), s. 311 vd. (Medîne).

³⁰⁹ Neşvân el-Himyerî, *Şemsu'l-Ulûm*, X, 6872.

³¹⁰ Beeston, A.F.L., Ghul, M.A., Müller, W.W., Ryckmans, J., *Sabaic Dictionary*, Librairie du Liban, Beyrûth 1982, s. 56. Şehir halkı için (townsfolk/citadins: أَهْلُ مَدِينَةٍ، أَهْلُ قَرْيَةٍ) aynı kelimenin kullanıldığı belirtilmektedir. ; Neşvân el-Himyerî, *Şemsu'l-Ulûm*, X, 6874 (İki numaralı dipnot). ; Hevin, Abdullhannân Muhammed, *el-Lugatu'l-Arabiyye el-Yemeniyye el-Kadîme [Dirâse Delâliyye Te'siliyye]*, Danışman. Muhammed Sâlih el-Âlûsî, Câmiatu Haleb, Külliyyetu'l-Âdâb ve'l-Ulûmi'l-İnsâniyye, 1438/2017, s. 124 [وَرَدَتْ فِي كُلِّ النُّفُوشِ بِمَعْنَى الْمَدِينَةِ الَّتِي يَسْكُنُهَا النَّاسُ]. Taberî Arapların her şehri/medineyi karye diye isimlendirdiklerini söylemektedir [وَالْعَرَبُ تُسَمِّي كُلَّ مَدِينَةٍ قَرْيَةً]. Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 225.

³¹¹ Hemdânî, *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*, s. 167.

Yerleşim yeri adı olarak Medîne yakınlarında bir yer, Yemen tarafında bir bölge ve Bahreyn tarafında olmak üzere üç yerden söz edilmektedir.³¹² Bunlardan en bilineni Bahreyn'in önemli yerleşim yerlerinden birisidir³¹³ ve İslâm öncesi dönemlere dayanan “*Esvâku'l-Arab*” olarak bilinen/anılan Arap pazarlarından birisinin kurulduğu bir yerdir.³¹⁴ Bir görüşe göre Bahreyn bölgesinin tümüne Hecer denmektedir.³¹⁵

Yakut el-Hamevî (ö. 626/1229), hecer kelimesinin iştikakına değinmekte ve yerleşim yerine “*hecer*” denmesinin gerekçesini izah etmeye çalışmaktadır. Ona göre *hecer* (هَجْر) kelimesi saçmalamayı ifade eden “*hucr*” aslından türemiş olabileceği, fiili maziden türemiş olabileceği, aslı “*bedevîlerin badiyeden şehirlere çıkması*” olan “*hicret*” masdarından türemiş olup, kendisine yerleşilen ve ayrılan tüm yerler için kullanmanın yaygın hale gelmiş olabileceği, ayrılık manasındaki “*hicrân*” kelimesinden türemiş olabileceği çünkü insanların yaşadıkları yerlerden ayrılıp bir başka bölgeye yerleştiklerini yine aslının develere vurulan bağdan (*hicâr*) benzetme yoluyla alınmış olabileceği, develere düşmana saldırmasın diye bağ vurularak engellendiği, bir bölgeye yerleşen kişinin bağ vurulmuş deve gibi orada kaldığı için benzetme yoluyla “*hecer*” denmiş olabileceği, eksiksiz, kusursuz şeyler için “*mühcir*” denmesinin adeta o şeyi anlatan, öven kişinin anlatımlarında ifrata kaçması, hezeyan düzeyinde övmüş olduğu gibi “*mühcir*” kullanımından türemiş olabileceği, bir iş, bir ihtiyaç için erkenden hareket etme manasındaki “*tehcîr*” kelimesinden türemiş olabileceği ve yine günün ortasındaki aşırı sıcaklara benzetilerek “*hecer*” denmiş olabileceği ihtimallerini sıralamaktadır. Yakut, vermiş olduğu bu vecihlerde neredeyse “h-c-r” maddesinin lügatlerdeki tüm karşılıklarına işaret etmektedir.³¹⁶

³¹² Hâzimî, Ebû Bekr Zeynuddîn Muhammed b. Mûsâ b. Osmân b. Hâzim el-Hâzimî el-Hemedânî, *Me'ttefeka Lafzühü ve f'ereka Müsemmahü mine'l-Emkine*, Neşr. Hamed el-Câsir, Dâru'l-Yemâme, Yayın yeri yok 1415, II, 917; Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-Munîr*, s.242; Harz, Muhammed Alî el-Harz, *el-Heceriyyûn ve Devruhum fî Rivâyeti'l-Hadîs*, Yaynevi ve yayın yeri adı yok 1438/2017, s. 11.

³¹³ İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî, *Kitâbu Sûrati'l-Arz*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut 1992, s. 30, 33, 38; İdrisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkillî, *Nüzhetu'l-Müşâk fî htirâkı'l-Âfâk*, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kâhire 1422/2002, s. 150, 163.

³¹⁴ Kubeyisî, Furât Hamdân Abdulmecîd el-Kubeyisî, *Azvâun alâ Târîhi'l-Bahreyn ve Umân Hilâle'l-Usûri'l-Vüstâ*, Aşûrbânîbâl li's-Sekâfe, 2. Basım, Yayın yeri yok 2019, s. 23.

³¹⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldân*, V, 393.

³¹⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldân*, V, 393. Hz. Peygamber Hecer bölgesiyle ilgilenmiş, Kistrâ (590-628) tarafından Hecer arazilerinin bir kısmı kendisine verilen, kabile reisliğinin yanı sıra şairliği ve hatipliğiyle tanınan Hristiyan Hevze el-Hanefî'ye hicretin yedinci yılı Muharrem ayında (Mayıs 628) İslâm'a davet mektubu göndermiş, Müslüman olduğu takdirde yönetmekte olduğu bölgede idareciliğinin devam edeceğini bildirmiştir. Hevze, Hz. Peygamberin elçisi Selî b. Amr el-Âmirî'ye iyi davranıp ikramda bulunmakla birlikte İslâmiyet'i kabul etmediğini bildiren cevabî bir mektup göndermiştir. Bkz. İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Alî Muhammed Ömer, Mektebetu'l-Hâncî, Kâhire 1421/2001, I, 225, 226; IV,

1.2.2.10. Diğer Anlamlar (Âdet, Söz, Zaman Dilimi vd.)

H-c-r maddesinden türeyen kelimelerden bir tanesi de “âdet³¹⁷, durum” manasına gelen “hiccîr/هَجِيرٌ” kelimesidir.³¹⁸ Sözlükler bu kelimenin izahında Hz. Ömer’in (ö. 23/644) yapmayı alışkanlık haline getirdiği bir uygulamayı ifade eden kullanımı aktarmaktadırlar. Hz. Ömer tavaf sırasında sadece “Rabbenâ” duasını okumayı alışkanlık haline getirmesi³¹⁹ ve Hz. Ömer’e ait bu ayrı/farklı durum “hiccîrâ” kelimesiyle ifade edilmektedir. Hiccîr/Hiccîrâ (الهَجِيرِي/الهَجِيرُ) kelimesi, âdet, durum, şe’n/hal manasına kullanılmaktadır.³²⁰

“H-c-r” kök harflerinde mübalağa, abartı, şiddet, çokluk³²¹, fazlalık/ifrat manası bulunmaktadır. Kullanıldığı alanda manayı dolu, dolu ifade etmektedir. Mesela kadeh ise, sıradan bir kadeh değil, büyük bir kadeh, havuz ise büyük bir havuz³²² manası taşımaktadır.³²³ Yine “hâcîrî” su bulma/veya su çekme konusunda mahir ve hâzık olan kişiye denmektedir.³²⁴ Aynı zamanda ev yapma hususunda uzman olan kişi mimar için

---

189, 190. Hz. Peygamber bu bölgeye Alâ b. Hadramî ile bir mektup daha göndermiş, o dönemde Bahreyn emiri/valisi olan Münzir b. Sâvâ’yı İslâm’a davet etmiştir. Hecer bölgesine nisbet edilen Münzir Hz. Peygamberin çağırısını kabul etmiş ve Müslüman olmuştur. İbn Sa’d, *Tabakât*, I, 226, 227; Muhammed b. Habîb, Ebû Ca’fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî, *Kitâbu'l-Muhabber*, Neşr. Eliza Lichtenstadter, Dâru Âfâki'l Cedîde, Beyrut tsz., s. 77, 126; Belâzurî, Ebu'l Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, Neşr. Abdullâh Enîs et-Tabbâ', Muessesetu'l-Ma'ârif, Beyrut 1407/1987, s. 106, 107. Yine Hz. Peygamber Hecer bölgesinde yaşayan Mecusilerine İslâm'a davet mektupları göndermiştir. İbn Sa’d, *Tabakât*, I, 227. Hz. Peygamber’e hicret ederek, dini öğrenen sonra yurtlarına dönen kabilelerden birisi olan Abdulkays oğulları heyeti Hecer bölgesinde bir yerleşim yeri olan “Katîf” denilen yerden gelmişlerdir. İbn Sa’d, *Tabakât*, I, 272; Râmis, Selmân, *el-Katîf ve Bilâdu'l-Bahreyn fi'l-Karnî'l-Evvelî'l-Hicrî*, Atıyâf, 3. Basım, el-Katîf 1438/2017, s. 110, 111, 112 vd.. Hecer bölgesi için bkz. Hâşim, Abdullâh el-Hâşim, *Hecer mâ Kable'n-Nıft*, ed-Dâru'l-Vataniyye el-Cedîde, el-Huber (el-Memleketu'l-Arabiyye es-Su'ûdiyye) 1432, s. 13 vd.; Mu'înî, Abdulhamîd el-Mu'înî, *Şu'arâu Abdi'l-Kays fi'l-Asri'l-Câhilî (Cem' ve Tahkîk ve Dirâse)*, Danışman. İhâb en-Necdî, Müessesetu Câzeti Abdilazîz Suûd el-Bâbtayn li'l-İbdâ'i ş-Şi'r, Kuveyt 2002, s. 17 vd..

³¹⁷ Âdet, toplumlarda yerleşmiş usul, kâide ve kurallardır. Çoğu kez görerek uygulandığı için görenek de denmektedir. Arapça döndü (عاد) fiilinden türeyen, dönüp, dönüp tekrar yapılan, itiyâd ve alışkanlık haline getirilen başka kişi ve toplumlardan ayrı/farklı söz, davranış ve düşünme biçimlerine denmektedir. Bkz. Karaman, Hayreddin, “Âdet”, *DİA*, I, 369.

³¹⁸ Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-Hadîs*, IV, 217; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V, 254.

³¹⁹ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, III, 358.

³²⁰ Şeybânî, *Kitâbu'l-Cîm*, III, 325; Cevherî, *Sihâh*, II, 852; Sâgânî, Ebû'l-Fedâil Radıyyüddîn Hasen b. Muhammed b. Hasen es-Sâgânî, *Kitâbu's-Şevârid/Mâ Teferrade Bihî Ba'zu Eimmeti'l-Luga*, Neşr. Mustafâ Hicâzî, Muhammed Mehdî Allâm, el-Hey'etu'l-Âmme li-Şuûni'l-Metâbi'i'l-Emîriyye, Kâhire 1403/1983, s. 203. Söz ile ilgili manası (*hiciv ve hezeyan*) hakkında bkz. Bendenîcî, Ebû Bîşr el-Yemân b. Ebi'l-Yemân, *et-Takfiyetu fi'l-Luga*, thk. Halîl İbrâhîm el-Atiyye, Matbaatu'l-Ânî, Bağdâd 1976, s. 125; Ezherî, *Tehzibu'l-Luga*, VI, 30.

³²¹ Ezherî, *Tehzibu'l-Luga*, VI, 46; Sâgânî, *et-Tekmile*, III, 231; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 496.

³²² İbn Fâris, *Mekâyis*, VI, 35. İbn Fâris havuzun “hecîr” diye isimlendirilme gerekçesini su için açılması (يُقْتَطَعُ لِلْمَاءِ) olarak açıklamaktadır.

³²³ Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît Fi'l-Luga*, III, 373.

³²⁴ İbn Sîde, *el-Muhassas (Dita)*, III, 437.

bu kelime kullanılmaktadır.³²⁵ Süvarilerin, hedef olarak kullandıkları, uzmanlık için atış denemesi/talimi yaptıkları yüzük/halkalara da “*hicâr*” denmektedir.³²⁶ Yay’ın iki ucunu birleştiren kirişe “*hicâr*” denmektedir.³²⁷

Söz ile ilgili kullanıldığında da mübalağa ve çokluk ifade etmektedir.³²⁸ Mesela “el-Hecr”, uyku yahut şiddetli bir hastalık dolayısıyla sayıklama, hezeyan, “el-Hucr” ise son derece çirkin, ağza alınmayacak laflara denmektedir.³²⁹ Kudâme b. Ca’fer (ö. 337/948[?]) lafızları farklı, manaları birbirine yakın kelimeleri bir araya getirdiği eserinin “*ifrat ve mübâlağa*” başlığı altında hezeyan kelimesini aktarmakta eş anlamlılarını sıralarken “*hucr*” kelimesini zikretmektedir.³³⁰

Anlatılanlar bir arada değerlendirilirse: Hecera/el-Hecr, “hezeyân, ağır hastanın karma karışık konuşması gibi sözde karışıklık, akılsızca söz etme, çirkin ve bozuk konuşma (*hanâ/الحنأ*)” gibi manalara gelmektedir. Ehcera/el-Hucr, “çirkin söz/fuhş, bozuk konuşma/hanâ” gibi anlamlara gelmektedir.³³¹ Ezherî (ö. 370/980) ehcera fiilinin, “başkasıyla alay etme/istihza, dalga geçme, eğlenme ve hoş olmayan sözler söyleme” anlamında kullanıldığını söylemektedir.³³²

Hâcira ve muhcira kelimelerinin gündelik kullanımda, “büyük yankı uyandıran, hoş görülme, utanç verici, rezil durum, rezalet” gibi manalar taşıyan “skandal” kelimesinin Arapçası “*fezâih/فضيحة ج فضائح*” manasına geldiği nakledilmektedir.³³³ İbn

³²⁵ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Edebu'l-Kâtib*, Neşr. Muhammed ed-Dâlî, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1402/1981, s. 187 (Bâbu Esmâi's-Sunnâ'/Sanatkârların İsimleri Kısmı).

³²⁶ İbn Sîde, *el-Muhassas (Dita)*, II, 213.

³²⁷ Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, VI, 31.

³²⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 705.

³²⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, III, 387; Âyid, Suleymân b. İbrâhîm el-'Âyid, *Sülâsiyyâtu'l-Ef'âl el-Mekûl fihâ Ef'ale ev Uf'ile bima'nâ Vâhid ve Zevâiduh*, Dâru't-Tıbbâ'a ve'n-Neşri'l-İslâmiyye, Kâhire 1990, s. 83.

³³⁰ Kudâme b. Ca'fer, *Cevâhiru'l-Elfâz*, s. 428, 429.

³³¹ İbnu'l-Kûtîyye, Ebû Berk Muhammed b. Ömer b. Abdilazîz b. İbrâhîm el-Endelüsî el-İşbilî el-Kurtubî, *Kitâbu'l-Ef'âl*, thk. Alî Fûde, Mektebetu'l-Hâncî, Kâhire 1352/1952, s. 13; Mutarrizî, *el-Muğrib*, II, 378; Asmaî, Arapların hoşlanmadıkları bir şey gördükleri zaman “*hucran*” dediklerini söylemektedir. Asmaî, *İştikâku'l-Esmâ*, s. 105.

³³² Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, VI, 42 [أهجرث بالرجل إهجاراً: إذا استهزأت به وقلت له قولاً قبيحاً]; Sâgânî, *et-Tekmile*, III, 230. İbn Kurkûl'un *Garîbu'l-Hadîs* alanına ait eserini hazırlarken istifade ettiği öne sürülen (Aşikkutlu, Emin, “İbn Kurkûl”, *DİA*, XX, 145.), Kâdî İyâz'a ait yine bir *Garîbu'l-Hadîs* müellafatı olan *Meşârik* adlı eserde “*h-c-r*” kök harfleri ele alınıp açıklanmaktadır. Kâdî İyâz “*çok konuşan ve haddini aşan*” (وكذلك يُقال فيمن كثر كلامه وجاوز حده يُقال منه هجر) kişileri için “*hecera*” fiili kullanıldığını söylemektedir. Bkz. Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-Envâr*, II, 26; İbn Kurkûl, Ebû İshâk İbrâhîm b. Yûsuf b. İbrâhîm el-Vehrânî el-Hamzî, *Metâliu'l-Envâr alâ Sihâhi'l-Âsâr*, (Dâru'l-Felâh tarafından tahkik edilmiştir) Vüzâratu'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Katar 1433/2012, VI, 107.

³³³ Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, VI, 31.

Fâris böyle isimlendirilmesini “ *faydasız/hayırsız olduğu için uzak durulan*” olması şeklinde gerekçelendirmektedir.³³⁴

Vakit için kullanıldığında sıcağın en şiddetli olduğu zamanı, günün ortasını³³⁵ ifade etmektedir.³³⁶ Günün en erken/seher vaktine “*tebkîru l-fecr*” ve bir vaktin ilk/en erken kısmına³³⁷ “*hecîr/tehcir*” denmektedir.³³⁸ Tef’îl kalıbı sıcağın en şiddetli olduğu zamanda yürümeyi ifade etmektedir. Hadislerde özellikle Cuma namazına erkenden gitmeyi ifade etmek için kullanılmaktadır.³³⁹ Bereketî (ö. 1975) *Ta’rifât*’ında tehcîrin “*erken gitme*” olduğunu söylemektedir.³⁴⁰

Sâgânî’nin aktardığı üzere “*el-hecratü/الهجرة*” eksiksiz tam bir sene anlamındadır (السنة التامة).³⁴¹ Yine Sâgânî “*el-cehr*” kelimesinin bir zaman parçasının ifadesi olduğunu, “*el-cehr/الجهز*” kelimesinin eksiksiz tam bir sene olduğunu aktarmaktadır. “*Echer*” kelimesinin eksiksiz tam bir beden güzelliği olduğunu nakletmektedir.³⁴² Bu aktarımlar hem kelimedeki harflerin yer değiştirmiş hallerinin

³³⁴ İbn Fâris, *Mekâyis*, VI, 35.

³³⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü l-‘Ayn*, III, 387. Raba’î, “*hecîra/الهجرة*” kelimesinin “*güneşin sıcağının şiddetini*”, “*tehcir/التحجير*” kelimesinin “*gün ortasında yürümeyi*” ifade ettiğini belirtmektedir. Bkz. Raba’î, Ebû Muhammed İsâ b. İbrâhîm b. Muhammed el-Vuzâhî el-Himyerî er-Raba’î, *Nizâmu l-Garîb*, Neşr. Paul Brönnle, Matba’atu Hindiyeye, Mısır tsz., [Matba’atu Emîn Hindiyeye, Kâhire 1955?], s. 154 ve 185.

³³⁶ Hâcira, günün yarısında sıcağın şiddetli olduğu zamanlardır. Adeta her şeyi pişirdiği için “*pişirici/tâbiha/الطابخة*” olarak isimlendirilmiştir. Cevherî, *Sihâh*, I, 427. İbn Sîde, “*her şey kendisinden kaçtığı için hâcira diye isimlendirilmiştir*” demekte (İbn Sîde, *el-Muhassas (Dita)*, II, 394.), İbn Fâris’te “*insanlar evlerinde oturdukları için, adeta o vakitte orayı terketmişlerdir*” şeklinde izah etmektedir (İbn Fâris, *Mekâyis*, VI, 35. İlk dönem hadis kaynaklarında ve Câhiliyye dönemi şiirlerinde “*hâcira/الهجرة*” kelimesinin çoğulu olan “*hevâcir/el-Hevâcir/الهواجر*” kelimesi sıcağın şiddetli olduğu günler yahut günün sıcağının şiddetli olduğu vakitleri anlatmak için kullanılmaktadır. Örnek olarak Câhiliyye devri şâiri Nâbîga ez-Zübyânî’nin kullanımı için bkz. Zubyânî, Ebû Ümâme (Ebû Akreb) Ziyâd b. Muâviye b. Dabâb (Dıbâb) b. Câbir en-Nâbîga ez-Zübyânî, *Divânu en-Nâbîga ez-Zubyânî*, thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrâhîm, Dâru’l-Ma’ârif, 2. Basım, Kâhire tsz., s. 22, 180; *Divânu en-Nâbîga ez-Zubyânî*, Neşr. Hamdû Tammâs, Dâru’l-Ma’ârif, 2. Basım, Beyrut 1426/2005, s. 35.

³³⁷ Mutarrizî, “*hecera/هجر*” fiilini “*erken ve vaktin evvelinde gitme*” açıklamasını yapmaktadır. Bkz. Mutarrizî, *el-Muğrib*, II, 378.

³³⁸ Ezherî, *Tehzibu l-Luga*, VI, 30.

³³⁹ Bkz. Kâdî İyâz, Ebu’l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî es-Sebtî el-Mâlikî, *Meşâriku l-Envâr alâ Sihâhi l-Âsâr*, el-Mektebetu’l-Atika, Tûnus/Dâru’t-Turâs, Kâhire 1978, II, 265.

³⁴⁰ Bereketî, Muhammed Amîm el-İhsân el-Müceddidî el-Bereketî, *et-Ta’rifâtü l-Fıkhîyye*, Neşr. Muhammed Alî Beyzûn, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003, s. 65. Umân İbâzî’lerinden Suhârî “*hâcira*” kelimesini açıklarken, hâcira’nın “*sıcağın şiddetli olduğu vakitler*” olduğunu belirtir. Kelimenin kökleriyle bağlantısını kurmayı sağlayan “*çünkü bu vakit serinliği terk eder*” gerekçesini söylemektedir. Bkz. Suhârî, *Kitâbu l-İbâne*, IV, 577. Bir başka yerde ise “*serinlik vaktinden uzak oluşu nedeniyle hâcira diye isimlendirilmiştir*” demektir. Bkz. Suhârî, *Kitâbu l-İbâne*, I, 460. Ezherî’nin “*öğle/zuhr’un biraz öncesi ve biraz sonrası*” şeklinde tarif etmiş olduğu (Ezherî, *Tehzibu l-Luga*, VI, 30.) hâcira’yı, Neşvân el-Himyerî “*günün yarısından ikindiye yakın zamanlara kadar olan vakit*” olarak tanımlamaktadır. Bkz. Neşvân el-Himyerî, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa’d b. Ebî Himyer b. Ubeydillâh el-Himyerî el-Yemenî, *Şemsu l-Ulûm ve Devâu Kelâmi l-Arab Mine l-Kulûm*, thk. Huseyn b. Abdullâh el-Amrî, Mutahhar b. Alî el-Iryânî, Yûsuf Muhammed b. Abdillâh, Dâru’l-Fıkr, Dımaşk 1420/1999, X, 6874.

³⁴¹ Sâgânî, *et-Tekmile*, III, 230.

³⁴² Sâgânî, *et-Tekmile*, II, 459.

ortak bir manaya sahip oluşunu hem de harflerin taşıdıkları manalarda doluluk, tamlık, eksiksizlik, benzersizlik³⁴³ çokluk³⁴⁴ anlamlarının bulunuşunu göstermektedir.

Meydânî (ö. 518/1124), “el-hucr” kelimesinin “çirkin söz söylemek” anlamında olduğunu belirtmektedir. Çirkin söze “*hucr*” denmesinin sebebinin akıllı insanların bu tür söz ve konuşmalardan uzak durmaları, ağızlarına almadıkları³⁴⁵ olduğunu söylemektedir.³⁴⁶ Arap dilinde bir darbı mesel olan “*çok konuşanın sözü çirkin olur/men eksera ehcera*”³⁴⁷ deyimini izah ederken kalitesiz söz/konuşmayı ifade etmek için kullanıldığını belirtmektedir. Zımnen, kaliteli insan bu tür söz ve konuşmalardan/mâlâyânî uzak durur demek istediği anlaşılmaktadır.³⁴⁸

“H-c-r” aslî harflerinden müştak kelimelerin Arap dilinde kullanıldıkları manalardan birisi çokluk/kesrettir. Yine bu harf grubunda kendi içerisinde bir bütün olma, kendi kendine yetme/yeterli olma ve zenginlik manası bulunmaktadır. Mesela, hicâr kelimesi ok ya da mızrakla atış talimi yapılan halka anlamına gelmektedir.³⁴⁹ Bolluk, bereket, ucuzluk olan yerlere hecer denmekte³⁵⁰, “*el-hecrâu*” kelimesi ise varlıklı olma ve kendine yeterlilik³⁵¹ manasına gelmektedir.³⁵²

Arap dilinde bir şeyin eksiksiz, kusursuz, güzellikte emsalsiz oluşunun “*mühcir/mühcira*” şeklinde ifade edilmesi “h-c-r” kök harflerinin zihinlerdeki tasavvurunu ortaya koymasına bakımdan önemlidir. Nitekim bu mana hadislerde görülmektedir. Kadim dönem Arapçasında mevcut olan bu anlamın Nebevî beyanlarda

³⁴³ İbn Fâris, *Mekâyis*, VI, 35.

³⁴⁴ Ezherî, *Tehzibu'l-Luga*, VI, 31; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 496.

³⁴⁵ Lafzen: [سَمِيَ هُجْرًا لِهَجْرِ الْعُقْلَاءِ إِنَاءً].

³⁴⁶ Meydânî, Ahmed b. Muhammed, Ebu'l Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el-Meydânî en-Nîsâbûrî, *Mecmau'l-Emsâl*, Neşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Matbaatu's-Sünneti'l-Muhammediyye, Kâhire 1374/1955, II, 297.

³⁴⁷ Bkz. Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm el-Miskîn el-Herevî, *Kitâbu'l-Emsâl*, thk. Abdulmecîd Katâmiş, Dâru'l-Me'mûn, Beyrut 1400/1980, s. 43.

³⁴⁸ Burada Hz. Peygamber'in Nebevî beyanını hatırlamak faydalı olacaktır: “*kişinin İslâm'ının güzelliği/kalitesi mâlâyânîyi terk etmesidir.*” Muvatta, “Hüsnu'l-Hulk”, 1. Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *el-Muvatta*, Neşr. Muhammed Fuâd Abdalbâkî, Dâru İhyâi't Turâsi'l Arabî, Beyrut 1406/1985, II, 903. Hicret mükemmel olana doğru yürüyüştür. Mekân değişikliği bu kemal arayışının bir neticesidir. Müslüman kendi iç dünyasında vahye muhatap bir kalp inşa ettiği gibi kendi dışında da İslâm'ın tüm güzelliklerinin tecelli ettiği medeniyet merkezleri/*Ummu'l-Kurâ* kurmak için hicret edendir.

³⁴⁹ Bkz. Ezherî, *Tehzibu'l-Luga*, VI, 31; İbn Sîde, *el-Muhkem*, IV, 114; İbn Sîde, *el-Muhassas*, II, 43; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, s. 495; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V, 256.

³⁵⁰ Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît fi'l-Luga*, III, 374; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, s. 496.

³⁵¹ İbn Sîde, *el-Muhkem*, IV, 113; İbn Sîde, *el-Muhassas*, I, 201, V, 30; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V, 256; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, XIV, 402 (الْهَجْرَاءُ الْعِنَاءُ وَالْكَعْبَاءُ يُقَالُ مَا عِنْدَهُ عِنَاءٌ ذَلِكَ وَلَا هَجْرَاءُ).

³⁵² Kahire Dil Kurumu tarafından çıkarılan *el-Mucemu'l-Vasît* adlı sözlükte “*el-hecrâu*” kelimesinin manası bu şekilde verilmektedir. Bkz. *el-Mucemu'l-Vasît*, Neşr. Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye, Mektebetu's-Şurûki'd-Duveliyye, 4. Basım, Kâhire 1425/2004, II, 973.

yansıması oldukça dikkat çekici ve lügatteki üstünlük (fâikiyyet) manasını teyit edicidir.

Hicret, insanın yaratılışından itibaren kendisinde mevcut bulunan cevherin işlenerek, var oluşunun gayesi olan nihâî kemale doğru yolculuğudur. Aslında bu Rab olan Allah'ın (c.c.) terbiyesinden geçmenin bir başka tarifidir. Rab kelimesini Râgıb el-İsfahânî muhteşem bir tarifile şöyle izah etmektedir: “*Rab, aslında terbiye demektir ve bu da bir şeyi safha safha, an be an başlangıçtan sonuca, bidayetten nihayete son noktaya ulaştırmaktır.*”³⁵³ Râgıb, hicretle alakalı olarak şu açıklamayı yapmaktadır: “*hicret, şehvâtı, ahlâk-ı zemîme ve hataları terk etmeyi, uzak durmayı gerektirmektedir denmektedir.*” Râgıb burada düşmanla mücâhedeyle birlikte nefisle mücâhedenin gerekliliğinden söz etmektedir.

Hz. Peygamber hicretin, hicretten önceki dönemi sileceğini, izâle edip, gidereceğini (*tehdumu/تَهْدُمُ*)³⁵⁴, bir başka aktarımında geçmişle irtibatı keseceğini (*tecubbu/تَجُوبُ*)³⁵⁵ beyan etmektedir. Rivayette, İslâm, hicret ve hac anılmaktadır. Bu üç eylemi gerçekleştirenler geçmişlerinden arınmışlar, yeni, temiz ve geçmişleriyle mukayese edilemeyecek ileri düzeyde bir sayfa açmışlardır.³⁵⁶ Hicret bir gelecek planlamasıdır. İbn Ebi'd-Dünya'nın (ö. 281/894) kitabında yer verdiği Hz. Âişe (ö. 58/678) tarafından nakledilen bir hadiste Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu belirtilmektedir: “*Hicret ediniz çocuklarınıza şeref/yücelik miras bırakırsınız.*”³⁵⁷³⁵⁸

Hicret, zamanını aşan insanların ilerleyişidir. Hicret enfusî ve âfâkî kemal arayışıdır. Kemalın zirvesi bütün noksanlardan münezzeh âlemlerin rabbi Allah'tır (c.c.). Hicret, Hz. Peygamber'in beyan ettiği üzere³⁵⁹ Allah'a (c.c.) doğru olandır. İlk

³⁵³ İsfahânî, *Müfredât*, s. 336.

³⁵⁴ Müslim, “İmân”, 192.

³⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXIX, 315, 349 (17777, 17813) [Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsned*, Neşr. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1416/1995.].

³⁵⁶ Hadisin Münâvî tarafından yapılan şerhi için bkz. Münâvî, Abdurraûf, Zeynuddîn Muhammed Abdurraûf b. Tâci'lârifin b. Nüriddîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Câmî'i's-Sagîr min Ehâdisi'l-Beşîri'n-Nezîr*, Neşr. Ahmed Abdusselâm, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1422/2001, II, 211 (1597).

³⁵⁷ Lafzen: [وَهَاجِرُوا تَوَرَّثُوا أَوْلَادَكُمْ مَجْدًا].

³⁵⁸ İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bagdâdî, *Mekârimu'l-Ahlâk*, Neşr. Mecdî es-Seyyid İbrâhîm, Mektebetu'l Kur'an, Kâhire tsz., s. 111, (363); Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, VII, 190 (Hadis no: 7240) [Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Suleymân b. Ahmed b. Eyyûb b. Mutayr el-Lahmî et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l Evsat*, Neşr. Târik b. Ivazullâh b. Muhammed, Abdulmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî, Dâru'l-Harameyn, Kâhire 1415/1995.].

³⁵⁹ Buhârî, “Bedü'l-Vahy”, 1; “İmân”, 41; “Nikâh”, 5; “Menâkıbu'l-ensâr”, 45; “İtk”, 6; “Eymân”, 23; “Hiyel”, 1; Müslim, “İmâret,” 155. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, “Talâk”, 11; Tirmizî, “Fezâilü'l-cihâd”, 16; Nesâî, “Tahâret”, 60; “Talâk”, 24; “Eymân”, 19; İbni Mâce, “Zühd”, 26.

dönem Muhâcirleri ve Ensârı özelinde hicret, Nebevî eğitim olmasının yanında, Hz. Peygamber'e destek, O'nunla (s.a.v.) birlikte bir hayat sürme, hayatın yükünü güzellikle paylaşma anlamına gelmektedir.³⁶⁰ Bu nedenle muhacirlerin Medîne dışında ikâmetleri kısıtlanmış, hatta hac nedeniyle Mekke'ye gidenlerin hac menasiki/görevleri biter bitmez Medîne'ye dönmeleri istenmiş³⁶¹, Mekke'de kalacakları süre sınırlandırılmıştır.³⁶² Ensâr da Hz. Peygamber'e bağlılıklarını biat ile ilan etmişler, Hz. Peygamber'e ittiba edenlerin ilklerinden olmuşlar, kendilerine hicret edenlerle birlikte hayatın yüklerini güzellikle³⁶³ Muhâcirlerle paylaşmışlar, Muhâcirlerle birlikte Nebevî toplum modeli ortaya koymuşlardır.³⁶⁴ Bu durum hicretin, sadece bireysel/ferdî olarak değil toplumsal olarak da coğrafi, mekânsal, bedenî yer değişiminin yanı sıra, ruhî, kalbî, hissî manevî değişim ve dönüşüm anlamına geldiğini ortaya koymaktadır.

---

³⁶⁰ Kâdî İyâz, *İkmâlu'l-Mu'lim*, IV, 467.

³⁶¹ Lafzen: [للمهاجر إقامة ثلاث بعد الصدر بمكة لا يزيد عليها].

³⁶² Kâdî İyâz, *İkmâlu'l-Mu'lim*, IV, 467. Ayrıca bkz. Nebevî, *el-Minhâc*, s. 863, 864 (Bâb: 81, Hadis no: 1352); İbn Hacer Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, VII, 313, 314 (Bâb: 47, Hadis no: 3933).

³⁶³ İbn Battâl ve Kâdî İyâz'ın kullanmış oldukları “*müvâsât*/مُؤَاسَات” kelimesi “*hayatın yükünü güzellikle paylaşma*” şeklinde tercüme edilmiştir.

³⁶⁴ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I, 69.

İKİNCİ BÖLÜM

HİCRET KELİMESİNİN KUR'ÂN-I KERÎM'DE KULLANIMI

Kur'ân-ı Kerim'de “h-c-r/ح-ج-ر” harflerinden müteşekkil kelime ve müştakları Muhammed Fuad Abdalbaki (ö. 1388/1968) sayımına göre otuz bir yerde geçmekte, bunlardan yedi tanesinin Mekke-i Mükerrerme'de (Mekkî), yirmi dördünün ise Medine-i Münevvere'de (Medenî) nazil olduğu belirtilmektedir.³⁶⁵

On yedi surede geçen kelimeler elimizdeki Mushaf-ı şerif sıralamasına göre Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Enfâl, Tevbe, Nahl, Meryem, Hac, Müminûn, Nûr, Furkân, Ankebût, Ahzâb, Haşr, Mumtehine, Müzzemmil ve Müddessir surelerinde yer almaktadır. Kur'ân'da isim ve fiil formlarında kullanılan kelimeler Enfâl suresi 4/72. ayette iki kez muzari fiil kalıbıyla yer almasıyla toplam otuz bir kelime olarak geçmektedir.³⁶⁶

Aşağıda Mekkî surelerde geçen lafızlar tablo halinde verilmiştir.

1	تَهْجُرُونَ	Müminûn	Mekkî
2	فَاهْجُرْ	Müddessir	Mekkî
3	وَاهْجُرْنِي	Meryem	Mekkî
4	مَهْجُورًا	Furkân	Mekkî
5	مُهَاجِرٌ	Ankebût	Mekkî
6	هَاجِرًا	Nahl (2 kez, 41, 110)	Mekkî

Tablo 01: Muhammed Fuad Abdalbaki sayımına göre Mekkî surelerde geçen “h-c-r” kök harflerine sahip lafızlar.

Aşağıda Medenî surelerde geçen lafızlar tablo halinde verilmiştir.

1	وَاهْجُرْهُمْ	Müzzemmil	Medenî
2	هَجْرًا	Müzzemmil	Medenî
3	وَاهْجُرُوهُنَّ	Nisâ	Medenî

³⁶⁵ Abdalbâkî, Muhammed Fuâd Abdalbâkî b. Sâlih el-Mısırî, *el-Mucemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, Kâhire 1364, s. 730, 731 (Bâbu'l-hâ).

³⁶⁶ Abdalbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mucemu'l-Müfehres*, s. 730, 731; Celgûm, Abdullâh İbrâhîm, *el-Mu'cemu'l-Mufehresu's-Şâmil li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm bi'r-Resmi'l-Osmânî*, Merkezu Tefsîr li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, Riyâd 1436/2015, II, 1362, 1363. Kur'ân-ı Kerim'de h-c-r maddesinden müştak kelimelerin kadîm Mushaf'larda yazılışları için bkz. Himyerî, Beşîr Hasan el-Himyerî, *Mucemu'r-Resmi'l-Osmânî*, Merkezu Tefsîr li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, Riyâd 1436/2015, VII, 3334-3337.

4	هَاجِرًا	Haşr	Medenî
5	هَاجِرِينَ	Ahzâb	Medenî
6	هَاجِرُوا	Bakara, Âl-i İmrân, Enfâl (72, 74, 75), Tevbe, Hac	Medenî
7	تُهَاجِرُوا	Nisâ	Medenî
8	يُهَاجِرُ	Nisâ	Medenî
9	يُهَاجِرُوا	Nisâ, Enfâl (72, 72)	Medenî
10	مُهَاجِرًا	Nisâ	Medenî
11	مُهَاجِرَاتٍ	Mumtahine	Medenî
12	المُهَاجِرِينَ	Tevbe (100, 117), Nûr, Ahzâb, Haşr	Medenî

Tablo 02: Muhammed Fuad Abdalbaki sayımına göre Medenî surelerde geçen “h-c-r” maddesini ihtiva eden sahip lafızlar.

Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan kullanımlardan yedi kalıp lügavî mana ağırlıklı olarak geçmektedir. Bunlar: (فَاهْجُرُونَ - فَاهْجُرْ - وَاهْجُرْنِي - وَاهْجُرْهُمْ - وَاهْجُرُوهُمْ - هَجْرًا -)³⁶⁷, on tanesi müfessirlerin ıstılâhî anlam olarak ifade ettikleri, yerleşim yeri, yurt değişikliği, şer’î kullanımda hicret etme manasında kullanılmaktadır. Bunlar: (هَاجِرًا - هَاجِرِينَ - هَاجِرُوا - تُهَاجِرُوا - يُهَاجِرُ - يُهَاجِرُوا - يُهَاجِرُونَ - مُهَاجِرًا - مُهَاجِرَاتٍ - الْمُهَاجِرِينَ)³⁶⁸ kelimeleridir.

Şimdi bu kelimeleri nüzul tertibi açısından ve nüzul dönemi boyunca kazandığı anlamlar bakımından ele alıp inceleyeceğiz.

³⁶⁷ Mecmau’l-Lugati’l-Arabiyye, *Mu’cemu Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, İntişârâtü Nâsır-i Husrev, 2. Basım, Tahrân 1363, s. 748. ; Heyet, *Mevsûatu’t-Tefsîr*, XXXIV, 87; Ömer, Ahmed Muhtâr, *el-Mu’cemu’l-Mevsû’î li-Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm ve Kirâetihî*, Müessesetu Sutûri’l-Ma’rife, Riyâd 1423/2006, s. 462, 1152.

³⁶⁸ Mecmau’l-Lugati’l-Arabiyye, *Mu’cem*, s. 749. Bkz. Semîn el-Halebî, Ebû’l Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm (Abdiddâim) el-Halebî, *Umdetu’l-Huffâz fi Tefsîri Eşrafi’l-Elfâz*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996, IV, 241; Zeyn, Muhammed Bessâm Rüşdî es-Zeyn, *el-Mu’cemu’l-Mufehres li-Me’âni’l-Kur’âni’l-Azîm*, Danışman. Sâlim, Muhammed Adnân, Dâru’l-Fikri’l-Mu’âsır, Beyrut 1416/1995, II, 1276-1279. Bu eserde h-c-r maddesinin kapsamı geniş tutulmuş “خ-ر-ج-ه” maddesi hicret olarak değerlendirilmiştir. Örneğin Bakara suresi iki yüz kırk üçüncü âyet (Bakara 2/243) İsrailoğullarının hicreti (*Hicretu Benî İsrâil*) olarak belirtilmiştir [أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ]. Yine Kehf suresinde geçen (Kehf 18/60-66) Hz. Mûsâ ile gencin yolculuğu ilim talebiyle hicret (*el-Hicratu li-Talebi’l-İlm*) olarak anılmıştır. Asr, Subhî Abdurraûf, *el-Mu’cemu’l-Mevsû’î li-Âyâtî’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Dâru’l-Fazîle, Kâhire Tsz, s. 262, 263. Eserde Zâriyât suresi ellinci âyet (Zâriyât, 51/50 [فَقَرُّوا إِلَى اللَّهِ إِنِّي لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ مُبِينٌ]) ve Müzzemmil suresinin on dokuzuncu âyeti hicret (*el-hicratu ilallâh*) olarak değerlendirilmiştir (Müzzemmil 73/19 [إِنَّ هَذِهِ تَذَكُّرَةٌ إِنْ هَذِهِ تَذَكُّرَةٌ]); Hımsî, Muhammed Hasen el-Hımsî, *el-Mu’cemu’l-Mufehres li-Mevâzî’i’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Dâru’r-Reşid, Dımaşk 1416/1995, s. 535-537; Ömer, Ahmed Muhtâr, *el-Mu’cemu’l-Mevsû’î*, s. 462. Ayrıca bkz. Abdülmennân, Hassân, *el-Mu’cemu’l-Mevzû’î li-Âyâtî’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Beytu’l-Efkâri’d-Devliyye, Ammân tsz. [1420/2000 Mukaddime], s.256, 257, 396, 500, 501.

2.1. Kur’ân-ı Kerîm’de “H-c-r” Maddesinden Türemiş Kelimelerin Yer Aldığı Ayetlerin ve Surelerin Nüzul Sıralamalarının Belirlenmesi

Hicret konusunun vahyin gündeminde ilk kez ne zaman ve nerede yer aldığını tespit etmek için ayet ve surelerin nüzul tertibi bilgisine ihtiyaç duyulmaktadır. Bunun için öncelikle h-c-r maddesinin yer aldığı ayet/surelerin belirlenmesi, bu ayet/ surelerin nüzul mekânları, nüzul sıralamalarının belirlenmesi gerekmektedir. Elde edilen sonuç Kur’ân-ı Kerîm’de geçen “h-c-r” kökenli kelimelerin sahip olduğu nüanslar, mana farklılıklarının görülmesini sağladığı gibi, Arap dilinde kullanılan “h-c-r” maddesinin anlam genişliğinin Kur’ân metnine bir yansıması da görülmüş olacaktır. İçerisinde “h-c-r” kök harfleri ve müştakları geçen ayetlerin yer aldığı sureler on yedi tanedir.

Kaynaklar bu surelerden yedi tanesinin Mekkî olduğunu belirtmektedirler. Aşağıda eserlerinde nüzul tertibi listesini veren müelliflerin sıralamaları aktararak tablo haline getirilecektir. Tablo, Zührî (ö. 124/742), İbn Dureys (ö. 294/906, 907), İbnu’n-Nedîm (ö. 385/995?), Beyhakî (ö. 458/1066), İbnü’l-Arabî ve Zerkeşî (ö. 794/1392)’nin naklettikleri sure sıralamasından alınarak oluşturulmuştur.

Z	Müzzemmil	Müddessir	Furkân	Meryem	Nahl	Mü’minûn	Ankebût. ³⁶⁹
İ.D	Müzzemmil	Müddessir	Furkân	Meryem	Nahl	Mü’minûn	Ankebût. 370
İ.N	Müzzemmil	Müddessir	Furkân	Meryem	Mü’minûn	Nahl	Ankebût. ³⁷¹
B	Müzzemmil	Müddessir	Furkân	.....	Nahl	Mü’minûn	Ankebût. ³⁷²
İ.A	Müzzemmil	Müddessir	Furkân	Meryem	Nahl	Mü’minûn	Ankebût. ³⁷³
ZE	Müzzemmil	Müddessir	Furkân	Meryem	Nahl	Mü’minûn	Ankebût. ³⁷⁴

³⁶⁹ Zührî, *en-Nâsihu ve'l-Mensûh*, s. 90, 91, 92.

³⁷⁰ İbn Dureys, *Fezâilu'l-Kur'ân*, s. 33, 34.

³⁷¹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 61, 62.

³⁷² Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Alî el-Beyhakî, *Delâilu'n-Nübüvve ve Ma'rifetu Ahvâli Sâhibi's-Serîa*, Neşr. Abdülmu'tî Kal'acî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye Beyrut 1408/1988, VII, 142, 143.

³⁷³ İbnü'l-Arabî, Ebu Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî el-İşbîlî, *en-Nâsihu ve'l-Mensûhu fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Neşr. Abdulkebir el-Alevî el-Medgarî, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kâhire 1413/1992, II, 9, 10, 11.

³⁷⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 280, 281.

[Z: Zührî, İ.D: İbn Dureys, İ.N: İbnu'n-Nedîm, B: Beyhakî, İ.A: İbnü'l-Arabî, Z: Zerkeşî]

Tablo 03: İçerisinde “h-c-r” kök harfleri ve müştakları geçen Mekkî surelerin nüzul sıralaması

Yukarıda verilen çizelgeye göre Mekkî surelerde içerisinde h-c-r lafzı bulunan ayetlerin sıralaması şu şekilde olmaktadır:

1	Müzzemmil:	[وَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا]. ³⁷⁵
2	Müddessir:	[وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ]. ³⁷⁶
3	Furkân:	[وَقَالَ الرَّسُولُ يَا رَبِّ إِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوا هَذَا الْقُرْآنَ مَهْجُورًا]. ³⁷⁷
4	Meryem:	[قَالَ أَرَأَيْتَ أَنْتَ عَنْ آلِهَتِي يَا إِبْرَاهِيمَ لَئِن لَّمْ تَنْتَهَ لِأَرْجَمَنَّكَ وَاهْجُرْنِي مَلِيًّا]. ³⁷⁸
5	Nahl:	[وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا ظَلَمُوا لَنُبَوِّئَنَّهُمْ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَلَآجِرُ الْآخِرَةِ أَكْبَرُ [لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ]. ³⁷⁹
6	Nahl:	[ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هَاجَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا فُتِنُوا ثُمَّ جَاهَدُوا وَصَبَرُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا [لَعَفُورٌ رَحِيمٌ]. ³⁸⁰
7	Mü'minûn:	[مُسْتَكْبِرِينَ بِهِ سَامِرًا تَهْجُرُونَ]. ³⁸¹
8	Ankebût:	[فَأَمَّنَّ لَهُ لُوطٌ وَقَالَ إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَىٰ رَبِّي إِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ]. ³⁸²

Tablo 04: Mekkî surelerde hicret ile alakalı ilk emirlerin sıralaması

Yukarıdaki tablo ve sıralamada yer alan Nahl suresindeki ayetteki ifade (هَاجَرُوا) diğer kullanımlardan farklılık arz etmektedir. Nahl suresinin iniş zamanı hakkındaki bilgiler, kullanımların muhtevasının ele alındığı bölümde verilecektir.

İçerisinde “h-c-r” kök harfleri ve müştakları bulunan on yedi surenin on sure Medine döneminde nazil olmuştur. Medine’de inen surelerin listesini veren bir önceki tabloyu oluştururken müracaat edilen Zührî, İbn Dureys, İbnu'n-Nedîm, Beyhakî, İbnü'l-Arabî ve Zerkeşî’den nakledilmiştir.

³⁷⁵ Müzzemmil 73/10.

³⁷⁶ Müddessir 74/5.

³⁷⁷ Furkân 25/30.

³⁷⁸ Meryem 19/46.

³⁷⁹ Nahl 16/41.

³⁸⁰ Nahl 16/110.

³⁸¹ Mü'minûn 23/67.

³⁸² Ankebût 29/26.

Z	Bakara	Enfâl	Â.İmrân	A'râf (Ahzâb)	Mümtahine	Nisa	Haşr	Nûr	Hac	Tevbe. ³⁸³
İ.D	Bakara	Enfâl	Â.İmrân	Ahzâb	Mümtahine	Nisa	Haşr	Nûr	Hac	Tevbe. ³⁸⁴
İ.N	Bakara	Enfâl	Â.İmrân	.....	Mümtahine	Nisa	Haşr	Nûr	Hac	Tevbe. ³⁸⁵
B	Bakara	Â.İmrân	Enfâl	Ahzâb	Mümtahine	Nisa	Haşr	Nûr	Hac	Tevbe. ³⁸⁶
İ.A	Bakara	Enfâl	Â.İmrân	Ahzâb	Mümtahine	Nisa	Haşr	Nûr	Hac	Tevbe. ³⁸⁷
ZE	Bakara	Enfâl	Â.İmrân	Ahzâb	Mümtahine	Nisa	Haşr	Nûr	Hac	Tevbe. ³⁸⁸

[Z: Zührî, İ.D: İbn Dureys, İ.N: İbnü'n-Nedîm, B: Beyhakî, İ.A: İbnü'l-Arabî, Z: Zerkeşî]

Tablo 05: İçerisinde “h-c-r” kök harfleri ve müştaklarının yer aldığı Medenî surelerin sıralaması

Çizelge Medîne döneminde içerisinde hicretle alakalı ayetlerin geçtiği surelerin öncelik-sonralık esasına göre sıralamasını göstermektedir. Bu sıralama Şehristânî'nin farklı Mushaflara dair vermiş olduğu nüzul tertibi listelerinden İmâm Ca'fer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) nüzul tertibine uygun düşmektedir.³⁸⁹

Yukarıda verilen tabloda içerisinde hicretle ilgili ayetlerin yer aldığı sure sıralamasına göre Medîne'de inen surelerin hicretle alakalı ayetlerinin iniş sıralaması şu şekilde olmaktadır:

³⁸³ Zührî, *en-Nâsihu ve'l-Mensûh*, s. 93 vd..

³⁸⁴ İbn Dureys, *Fezâilu'l-Kur'ân*, s. 34.

³⁸⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 63.

³⁸⁶ Beyhakî, *Delâil*, VII, 143.

³⁸⁷ İbnü'l-Arabî, *en-Nâsihu ve'l-Mensûh*, II, 12, 13.

³⁸⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 281, 282.

³⁸⁹ Şehristânî, *Mefâtihu'l-Esrâr*, I, 22 vd..

1	Bakara:	[إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ] ³⁹⁰
2	Enfâl:	[إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ] ³⁹¹
3	Enfâl:	[وَالَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا مَا لَكُمْ مِنْ وَلَايَتِهِمْ مِنْ شَيْءٍ حَتَّى يُهَاجِرُوا] ³⁹²
4	Enfâl:	[وَالَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ] ³⁹³
5	Enfâl:	[وَالَّذِينَ آمَنُوا مِنْ بَعْدِ وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا مَعَكُمْ فَأُولَئِكَ مِنْكُمْ] ³⁹⁴
6	Âl-i İmrân:	[فَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَأُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ] ³⁹⁵
7	Ahzâb:	يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَعْلَمْنَا لَكَ أَزْوَاجَكَ اللَّاتِي آتَيْتَ أُجُورَهُنَّ وَمَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ مِمَّا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَيْكَ [وَبَنَاتِ عَمِّكَ وَبَنَاتِ عَمَّتِكَ وَبَنَاتِ خَالَكِ وَبَنَاتِ خَالَاتِكَ اللَّاتِي هَاجَرْنَ مَعَكَ] ³⁹⁶
8	Mümtahine:	[يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا جَاءَكُمْ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَاجِرَاتٍ فَاْمْتَحِنُوهُنَّ] ³⁹⁷
9	Nisâ:	[وَاللَّاتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاصْرَبُوهُنَّ] ³⁹⁸
10	Nisâ:	[فَلَا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ أَوْلِيَاءَ حَتَّى يُهَاجِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ] ³⁹⁹
11	Nisâ:	[قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَأَسِعَةَ فَتُهَاجِرُوا فِيهَا] ⁴⁰⁰
12	Nisâ:	[وَمَنْ يُهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يَجِدْ فِي الْأَرْضِ مُرَاعِمًا كَثِيرًا وَسَعَةً] ⁴⁰¹
13	Nisâ:	[وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكُهُ الْمَوْتُ] ⁴⁰²
14	Haşr:	[لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا] ⁴⁰³
15	Haşr:	[وَالَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ] ⁴⁰⁴
16	Nûr:	وَلَا يَأْتَلِ أُولُو الْفَضْلِ مِنْكُمْ وَالسَّعَةِ أَنْ يُؤْتُوا أُولَى الْقُرْبَى وَالْمَسَاكِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ [اللَّهُ] ⁴⁰⁵
17	Hac:	[وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ قُتِلُوا] ⁴⁰⁶
18	Tevbe:	[الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ] ⁴⁰⁷

Tablo 06: Medenî surelerde hicret ile alakalı âyetlerin nüzul sıralaması

³⁹⁰ Bakara 2/218.

³⁹¹ Enfâl 8/72.

³⁹² Enfâl 8/72.

³⁹³ Enfâl, 8/74.

³⁹⁴ Enfâl 8/75.

³⁹⁵ Âli İmrân 3/195.

³⁹⁶ Ahzâb 33/50.

³⁹⁷ Mümtahine 60/10.

³⁹⁸ Nisâ 4/34.

³⁹⁹ Nisâ 4/89.

⁴⁰⁰ Nisâ 4/97.

⁴⁰¹ Nisâ 4/100.

⁴⁰² Nisâ 4/100.

⁴⁰³ Haşr 59/8.

⁴⁰⁴ Haşr 59/9.

⁴⁰⁵ Nûr 24/22.

⁴⁰⁶ Hac 22/58.

⁴⁰⁷ Tevbe 9/20.

2.2. Kur'ân-ı Kerîm'de "H-c-r" Kökünden Türemiş Kelimelerin Kullanıldıkları Anlamlar

"H-c-r" kök harfleri üzerinde yapılan dil tahlilinde görüldüğü üzere kelimenin geniş bir anlam sahası bulunmaktadır. Bu manaların taşıyıcısı olan lafızlar Kur'ân'ın nüzul ortamında konuşulan dilde kullanılmaktadır. Kullanım örnekleri çalışmanın ilgili bölümünde aktarılmıştır. Kelimenin meşhur ve yaygın kullanımları ile nadir kullanımlarını ayırmak gerekmektedir. Ancak bir kelimenin meşhur, yaygın ve nadir oluşunun hangi zaman dilimine ait olduğu da önemlidir. Örfî kullanım, lügavi anlam nüzûldan sonra kazanılan anlam ile kavramlaşan, ıstılâhî hale gelen anlam arasını ayırmak gerekmektedir.

Müfessirler ve dil uleması kelimelerin mihver manasını belirlemeye, kelimelerin yoğunlaştığı anlam çerçevesini çizmeye gayret etmişlerdir. Örneğin Taberî "h-c-r" kelimesinin Arap dilinde üç anlamın dışına çıkmadığını⁴⁰⁸ belirtmekte⁴⁰⁹, İbnü'l-Arabî "h-c-r" kelimesinin yedi anlama geldiği bunların anlam çerçevesinin "bu'd (uzaklık)" olduğunu⁴¹⁰ dile getirmektedir.⁴¹¹ İbn Fâris ise iki temel anlamının olduğunu söylemektedir.⁴¹²

Kur'ân-ı Kerîm'de "h-c-r" maddesinden türeyen kelimelerin kullanıldıkları muhtevaya geçmeden önce, bu muhtevaya bakış açısı getirmesi için, "h-c-r" maddesinde vurgulanan bir inceliği aktarmak istiyoruz. İbn Fâris "h-c-r" maddesinde bulunan zıtlığı, bu maddenin iki asla dayandığını belirterek "biri ilişkiyi koparmak, ayrılmak, kesmek; diğeri bir şeyi bağlamak, raptetmek/sağlamlaştırmak" şeklinde açıklamaktadır.⁴¹³ Birinci asla örnekler veren İbn Fâris, ikinci aslın örneği olan "el-hicâr/bağ" kelimesine *Mekâyis*'ta değil *Mücmel* adlı eserinde yer vermektedir.⁴¹⁴

İbn Fâris'in açıklamalarını nakleden Hasen Mustafavî (ö. 1426/2005) "h-c-r" maddesinin mihver (*mananın etrafında döndüğü eksen*) manasını dikkat çekici bir biçimde "bu maddenin birinci aslı, aralarında irtibat olmakla birlikte bir şeyi terk etmek"⁴¹⁵ şeklinde değerlendirmekte, maddî şeyler için kullanıldığı gibi, heyet/durum

⁴⁰⁸ Lafzen: [وَلَا مَعْنَى لِلْهَجْرِ فِي كَلَامِ الْعَرَبِ إِلَّا عَلَى أَحَدِ ثَلَاثَةِ أَوْجُهٍ].

⁴⁰⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 705.

⁴¹⁰ Lafzen: [فَنظَرْنَا فِي مَوَارِدِ "هـ ج ر" فِي لِسَانِ الْعَرَبِ عَلَى هَذَا النِّظَامِ فَوَجَدْنَاهَا سَبْعَةً].

⁴¹¹ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 543.

⁴¹² İbn Fâris, *Mekâyis*, VI, 34.

⁴¹³ İbn Fâris, *Mekâyis*, VI, 34.

⁴¹⁴ İbn Fâris, *Mücmel*, III, 899.

⁴¹⁵ Lafzen: [أَنَّ الْأَصْلَ الْوَاجِدَ فِي الْمَادَّةِ: هُوَ تَرَكُّ شَيْءٍ مَعَ وُجُودِ ارْتِبَاطٍ بَيْنَهُمَا].

için de kullanıldığını ifade etmektedir.⁴¹⁶ Hasen Mustafavî'nin “h-c-r” maddesinde terk edilen şeyle aradaki irtibatın varlığına vurgu yapması önemli ve dikkat çekici olmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de “h-c-r” kelimesi ve müştaklarının yer almış olduğu ayetler incelendiğinde beş ayrı anlamda kullanıldığı görülmektedir. Bu anlamlar, içerisinde geçtiği surenin nüzul tertibindeki sıralamasıyla verilecektir.⁴¹⁷

Dâmegânî (ö. 478/1085) Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan kelimelerin farklı anlamları üzerine telif etmiş olduğu vücûh ve nezâire dair *Islâhu'l-Vücûh ve'n-Nezâir* adlı eserinde “h-c-r” kelimesinin dört vücûhu olduğunu belirterek bunların Nebî'ye (s.a.v.) yakışksız sözler söyleme, infirâd ve uzlet, bir beldeden diğer bir beldeye intikal ve yatakta yüzün zevceden çevrilmesi olduğunu söylemektedir.⁴¹⁸

2.2.1. Uzaklaşma

Öncelikle söylemek gerekirse ilk inen ayet/sure bilgilerinde bir muğlaklık söz konusudur. Kur'ân'ın nüzul tertibini veren kaynaklar Müzzemmil suresinin Müddessir suresinden önce nâzil olduğunu aktarmaktadırlar.⁴¹⁹ Diğer bir ifade ile surelerin nüzul sıralamasını veren eserlerde yer alan listelerde de Müzzemmil suresi Müddessir suresinden önce geçmektedir.⁴²⁰ Şehristânî'nin aktarmış olduğu listelerde de Müzzemmil suresi Müddessir suresinden önce sıralanmaktadır. Buna karşılık Kur'ân-ı Kerîm'den ilk inen ayet ve sureleri konu edinen “evvelu mâ nezele” bahislerinde Müzzemmil suresinin adı geçmemektedir.⁴²¹ Hatta Müzzemmil suresinin Müddessir

⁴¹⁶ Mustafavî, Hasen b. Muhammed Rahîm et-Tebrîzî el-Mustafavî, *et-Tahkîk fî Kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Neşr. Merkezi Neşr Âsârî'l-Allâme el-Mustafavî, Tahrân 1385, V, 262, 263.

⁴¹⁷ Konu ile ilgili bir makale için bkz. Dusûkî, Muhammed es-Seyyid Alî ed-Dusûkî, *Makalât*, el-Va'yu'l-İslâmî Dergisi, Vüzâratu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 133. Yayın, Kuveyt 1438/2017, s. 127. Dergi müellifin makalelerinin toplanmış halidir. Makalenin ilk yayınlandığı sayı: 97 (Muharrem 1393/February/Şubat 1973).

⁴¹⁸ Dâmegânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed ed-Dâmegânî el-Kebîr, *Kâmûsu'l-Kur'ân/Islâhu'l-Vücûh ve'n-Nezâir fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Neşr. Abdulazîz Seyyidu'l-Ehl, Dâru'l-İlm li'l-Melâ'în, 4. Basım, Beyrut 1983, s. 471, 472.

⁴¹⁹ Tunus'un sâbık müftüsü Muhammed Muhtâr es-Sellâmî “*Alak suresinden sonra ikinci veya Müddessir suresinden sonra üçüncü sırada nazil olduğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır*” demektedir. Bkz. Sellâmî, Muhammed Muhtâr es-Sellâmî, *Nehcu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Matba'atu't-Tesfirî'l-Fennî, Yayın yeri yok 1436/2015, VI, 541. ; Kabendî, *Mefâtîhu Suver*, s. 192 ve s. 194.

⁴²⁰ Saîdî, Abdulmuteâl, *en-Nazmu'l-Fennî fî'l-Kur'ân*, Mektebetu'l-Âdâb, Basım yeri ve tarihi yok [el-Matba'atu'n-Nemûziciyye Kâhire], s. 14 ve 331.

⁴²¹ Useymîn, Muhammed b. Sâlih el-Useymîn, *Usûlün fî't-Tefsîr*, el-Mektebetu'l-İslâmî, yy. 1422/2001, s. 9; Useymîn, Muhammed b. Sâlih el-Useymîn, *Şerhu Usûlin fî't-Tefsîr*, Müessesetü's-Şeyh

suresinden daha sonra nâzil olduğu değerlendirilmektedir. Müellifi belli olmayan hicrî 425 tarihinde yazılmaya başlandığı ifade edilen⁴²², Arthur Jeffery (1893-1959) tarafından neşredilen *Kitâbu'l-Mebânî fî Nazmı'l-Meânî* adlı eserde Hz. Ali'den (ö. 40/661) gelen bir rivayette Müddessir suresinin Müzzemmil suresinden evvel indiği bilgisi yer almaktadır.⁴²³

Dâmegânî ve diğer kaynaklar Müzzemmil suresi onuncu ayette geçen “onlardan güzel bir biçimde ayrıl” şeklinde meâl verilebilecek olan “*vehcurhum hecran cemilen/وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا*” kaydını “*infirâd ve uzlet/الْهَجْرُ الْإِنْفِرَادُ وَالْعَزْلَةُ*” başlığı altında değerlendirmekte Meryem suresi 19/46. ayette yer alan “*وَاهْجُرْنِي مَلِيًّا*” kaydını aynı başlık altında vermekte her ikisini “*i'tizâl/bir tarafa çekilme, ayrılma/إِعْتَزَلُهُمْ*”⁴²⁴ kelimesiyle karşılamaktadırlar.⁴²⁵ Dâmegânî'nin tasnifine bağlı kalınarak başlığa konan “*uzaklaşma*”, Müzzemmil suresinde fiziki bir uzaklaşma, ayrılma, uzlete çekilmeden daha çok, sabırsızlık göstermeme, müşriklerle tartışmaya girmeme, karşılık vermeme, çatışmama, onların yaptıkları kötülükleri cezalandırma yoluna gitmeme olarak tefsir edilmektedir.

Müzzemmil suresindeki “*el-hecru'l-cemîl/güzellikle ayrılma*” emrinin seyf⁴²⁶/kitâl⁴²⁷ âyetiyle neshedildiği, nesih öncesinde ise Nebevî bir tavır olduğu şeklinde tefsir edilmektedir. Örneğin Taberî ve Kuşeyrî (ö. 465/1072) “*Allâh için uzaklaş, nefsin için değil*” açıklamasını yapmaktadırlar.⁴²⁸ Hz. Peygamber'in davetten uzak kalamayacağını, kesintisiz devam edeceğini belirten İbn Âşûr (ö. 1284/1868) suredeki hecr emrinin misli ile karşılık vermeme olduğunu söylemekte ve Râzî'den alıntı yapmaktadır. Râzî ise âyetin tefsirinde insanlara karışanın sabırlı olması

Muhammed b. Sâlih el-Useymin el-Hayriyye, Riyad 1434, s. 72. Konu ile ilgili bkz. Bayram, Ayhan, “İlk İnen Vahye Dair Rivayetlerde Geçen Bazı İbarelerin Tahlili”, *AİBU Dergisi*, Cilt: 3, Yıl: 3, Sayı: 6, Güz 2015, 3:1-20. ; Râzî, Ebü'l Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Muzaffer b. Muhtâr er-Râzî, *Mebâhisu't-Tefsîr*, Neşr. Hâtim b. Âbid b. Abdillâh el-Kuraşî, Dâru Kunûzi İşbiliyyâ, Riyâd 1430/2009, s. 77.

⁴²² Jeffery, Arthur, *Mukaddimetân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Mektebetu'l-Hâncî, Mısır 1954, s. 6.

⁴²³ Jeffery, Arthur, *Mukaddimetân.*, s. 14.

⁴²⁴ Mukâtil, *Tefsîr*, IV, 647.

⁴²⁵ Dâmegânî, *Kâmûsu'l-Kur'ân/İslâhu'l-Vücûh*, s. 471; Berîdî, Ahmed b. Muhammed el-Berîdî, Dâli', Fehd b. İbrâhîm b. Abdullâh ed-Dâli', *Mevsû'atu'l-Vücûh ve'n-Nezâir fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru't-Tedmûriyye [Riyad 2014], s. 1316, 1317; Devserî, Mahmûd Ahmed ed-Devserî, *Heclu'l-Kur'âni'l-Azîm Envâuhû ve Ahkâmuhû*, Dâru İbni'l-Cevzî, Riyad 1429/2008, s. 26; Hayru'n-Nisâ, *Ma'na Kelimetü "el-Hicra" fî'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Dirâse Tahlîliyye Delâliyye), Danişman: Abdülvehhâb Reşîdî, Külliyyetu'l-Ulûmi'l-İnsâniyye ve's-Sekâfe Câmîatu'l-İslâmiyye, Malang 2008, s. 62.

⁴²⁶ Tevbe 9/5.

⁴²⁷ Tevbe 9/29.

⁴²⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII, 380; Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Tefsîru'l-Kuşeyrî/Letâifu'l-İşârât*, Neşr. Abdullatîf Hasen Abdurrahmân, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, Beyrut 1428/2007, III, 361; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XXI, 334, 335; Suyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, XV, 51.

gerektiğini, karışmamanın ise “hecr-i cemîl” olduğunu söylemektedir.⁴²⁹ Müddessir suresinde yer alan ve ilk vahiyler içerisinde bulunan “*ver-rucze fehcur*”⁴³⁰ emri namazın farz kılınışından önceki dönemlere aittir.⁴³¹ Ayette, rucz’dan uzak durma emredilmektedir.⁴³² Râ harfinin ötre ve esre ile okunuşuna göre farklı anlam verilen kelime hakkında altı görüş nakledilmektedir. Bunlar:

1. Putlar [الأصْنَامُ، وَالْأَوْثَانُ],
2. Günah [الإِثْمُ],
3. Şirk [الشِّرْكُ],
4. Günah [الذَّنْبُ],
5. Azab [العَذَابُ],
6. Şeytan [الشَّيْطَانُ]⁴³³

olarak aktarılmaktadır.

Taberî yukarıda zikredilen manaların çerçevesinden çıkmayan “gazab/السَّخَطُ”⁴³⁴ ve “ma’siyet/المَعْصِيَةِ”⁴³⁵ anlamlarını da nakletmektedir.⁴³⁶ İlk dönem Şii âlimlerinden Ebu’l Hasen Alî b. İbrâhîm el-Kummî (ö. 307/919) “habîs/الخبِيثُ” karşılığını vermektedir.⁴³⁷ Mâturîdî rucz’u “*nefsin kendisiyle eziyet gördüğü*” ve “*nefsin kendisiyle elem duyduğu şey*” olarak tefsir etmektedir.⁴³⁸

Müzzemmil ve Müddessir surelerinde yer alan hicret emrinin insanları terk etmek, onlardan uzak durmak veya bir yerden başka bir yere intikâl anlamında hicret etmek olmadığı anlaşılmaktadır. Ebû Mansûr Mâturîdî Müzzemmil suresinde yer alan “*hecr-i cemîl*” emrini Furkân suresinde geçen “*câhiller kendileri ile muhatap*

⁴²⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXIX, 268, 269; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXX, 180.

⁴³⁰ Müddessir 74/5.

⁴³¹ Sa’lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*, X, 243; Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Delâilu'n-Nubuvve*, Neşr. Muhammed Ravvâs Kal'âcî, Abdulber Abbâs, Dâru'n-Nefâis, 2. Basım, Beyrut 1406/1986, I, 215.

⁴³² Ferrâ kelimedeki râ harfinin kesra ve zamme ile okunduğunu her iki okuyuşunda aynı manayı ifade ettiğini belirtmektedir. Bkz. Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, III, 201.

⁴³³ İbnü'l Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VIII, 401, 402.

⁴³⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, X, 280. ve XXIII, 410.

⁴³⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII, 411, 412.

⁴³⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII, 410- 412. Diğer bir tâdat için bkz. Mâverdi, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, VI, 137.

⁴³⁷ Kummî, Ebu'l-Hasen Alî b. İbrâhîm b. Hâşim el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, Neşr. es-Seyyid Tayyib el-Musevî el-Cezâirî, Dâru'l-Kitâb, 3. Basım, Kum 1404, II, 393.

⁴³⁸ Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'an*, X, 301, 302; Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî es-Semerikandî, *Te'vilâtu'l-Kur'an*, thk. Halil İbrahim Kaçar, Gözden Geçirme (Mürâcaât): Bekir Topaloğlu, Mizan Yayınevi, İstanbul 2007, XVI, 236.

olduklarında onlara karşılık “selâm/selâmette kalın” derler”⁴³⁹ buyruğu gibi olduğunu söylemektedir.⁴⁴⁰

Diğer vecihleri izah eden Mâturîdî şöyle söylemektedir:

“Onlardan ayrıl/irtibatını kes’ manasında olması muhtemeldir. Buradaki inkâtâ-i cemîl’in anlamı şudur: onlara olan şefkatini bırakmaması, onların helaki için dua etmemesi, onların rüşdüne ve salahına olacak konulara duâ/davet etme hususunda imtina etmemesidir. Zaten bu doğrultuda (müşrikler) kendisine eziyet ettikleri zaman “Allah’ım! kavmime hidayet ver onlar bilmiyorlar” buyurmuştu.⁴⁴¹

Hecr-i cemîl olarak ele alındığında ise onların kötülüklerine karşı kötülükle muamele etmemesi, aksine seyyie-i hasene ile karşılaşmasının istenmesi muhtemeldir. Nitekim Kur’an’da “kötülüğü en güzeli ile karşıla”⁴⁴² buyrulmuştur.⁴⁴³ İmâm Mâturîdî daha sonra bazı kişilerin hecr-i cemîl’i emreden âyetin Kıtâl âyetiyle⁴⁴⁴ neshedildiğini söylediklerini aktarmakta, bazı âlimler tarafından âyetin neshedilmediğinin ifade edildiğini nakletmekte ve konuyu izah etmektedir. Kıtâl’in hecr-i cemîl kapsamında değerlendirilebilecek bir rahmet olduğunu anlatmaktadır.⁴⁴⁵

“Hicret” kelimesini oluşturan “h-c-r” harflerinin lügat manalarından birisi veya kelimenin kullanım alanlarından birisi üstünlüktür. Müddessir⁴⁴⁶ ve Müzzemmil⁴⁴⁷ surelerinde bu manada kullanıldığı düşünülmektedir. “Rucz” kelimesi esas olarak “peş peşe hareket, istirâb, titreme” gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁴⁸ Müfessirler tefsirlerinde rucz’un sonuç olduğuna işaret etmektedirler. Mesela rucz’e azap manası verenler “çünkü rucz azabı gerekli kılar⁴⁴⁹, ona götürür⁴⁵⁰” demektedirler.

Tâhir b. Âşûr “fehcur” emrini “bu emir putlardan uluhiyyeti nefyeymeyi gerektirir” demektedir.⁴⁵¹ Muhammed es-Selâmî Müzzemmil suresindeki “el-hecru’l

⁴³⁹ Furkân 25/63.

⁴⁴⁰ Mâturîdî, *Te’vilâtu’l-Kur’ân*, X, 280; Mâturîdî, *Te’vilâtu’l-Kur’ân*, XVI, 207 (İB).

⁴⁴¹ Mâturîdî, *Te’vilâtu’l-Kur’ân*, X, 280, 281.

⁴⁴² Mü’minûn 23/96.

⁴⁴³ Mâturîdî, *Te’vilâtu’l-Kur’ân*, X, 281. ; Mâturîdî, *Te’vilâtu’l-Kur’ân*, XVI, 207 (İB).

⁴⁴⁴ Tevbe 9/29.

⁴⁴⁵ Mâturîdî, *Te’vilâtu’l-Kur’ân*, X, 281, 282. ; Mâturîdî, *Te’vilâtu’l-Kur’ân*, XVI, 208 (İB).

⁴⁴⁶ Müddessir 74/5.

⁴⁴⁷ Müzzemmil 73/10.

⁴⁴⁸ Ezherî, *Tehzibu’l-Luga*, X, 610; İbn Fâris, *Mekâyis*, II, 489.

⁴⁴⁹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XXIII, 410.

⁴⁵⁰ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî *Te’vilu Müşkili’l-Kur’ân*, Notlandran. İbrâhîm Şemsüddîn, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1428/2007, s. 260 [لأنها تؤدي إليه].

⁴⁵¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXIX, 298.

cemîl”i Hz. Peygamber’in güzel/yüce ahlakını insanlara göstermesi olarak⁴⁵² tefsir etmektedir.⁴⁵³

Hecr-i cemîl olarak yer alan kayıt için Zemahşerî “*kalbi ve gönlü ile uzak kılması, onlara güzel ahlak, idare etme, göz yumma, mukabele-i bi’l misl’i terketme suretiyle muhalefet etme*” açıklamasını yapmakta ve sahabeden Ebu’d-Derdâ’nın (ö. 32/652[?]) “*biz kavmin yüzlerine güler, kalben buğz ederdik*”⁴⁵⁴ sözünü aktarmaktadır.⁴⁵⁵

Kur’ân’da birkaç konu “*cemîl*” sıfatı ile birlikte kullanılmaktadır. Hecr-i cemîl⁴⁵⁶, sabr-ı cemîl⁴⁵⁷, safh-ı cemîl⁴⁵⁸, serh-ı cemîl⁴⁵⁹. İbn Âşûr hecr-i cemîl terkîbindeki cemîl için iyilik ve güzellikleri içerisinde barındıran anlamına gelebilecek “*el-hasenu fi nev’ihî/kendi cinsleri, çeşitleri arasında güzel*”⁴⁶⁰ açıklamasını yapmaktadır. Amellerin ikiye ayrıldığını bir kısmının hasen bir kısmının kabîh olduğunu belirtmekte ya kerîm ya da zemîm olduğu söylenmektedir demektedir. Hecr-i cemîl ile müşriklerin ezâ ve cefalarına karşı kin, nefret ve intikam duygularına kapılmaması, onlara mukâbele-i bi’l-misl’de bulunmaması, sabretmesi kastedildiğini ifade etmektedir.⁴⁶¹

Muhammed b. Yûsuf Eттаfeyyîş (ö. 1332/1914) Müddessir suresinde geçen “*ver-rucze fehcur*” âyetinin tefsirinde Hz. Peygamber’in emredilen “*hecr*” ile muttasif olduğunu bu nedenle olanın istenmesi diye bir durumun söz konusu olmayacağını, buradaki muradın “*hecrine devam et*” veya “*hecrini artır*” olduğunu yahut “*kızım sana söylüyorum gelinim sen anla*” deyiminde olduğu gibi, hitabın Hz. Peygamber’e, emirden maksadın tüm inananlara olduğunu söylemektedir.⁴⁶²

Hız. Peygamber insanlardan uzak durması, onları terk etmesi, tek başına kalıp, inzivaya çekilmesi için görevlendirilmemiştir. Kendisine peygamberlik vazifesi verilen

⁴⁵² Lafzen: [الْهَجْرُ الْجَمِيلُ الْخَلِيقُ بِكَ وَ بِسْمُوْ أَخْلَاقِكَ].

⁴⁵³ Selâmî, Muhammed el-Muhtâr es-Selâmî, *Nehcu’l-Beyân fi Tefsîri’l-Kur’ân*, Matbaatu’t-Tesfiri’l-Fennî, Yayın yeri yok 1436/2015, VI, 548.

⁴⁵⁴ Söz için bkz. İbn Ebi’d-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî, *el-Hulum (Hilm)*, Neşr. Muhammed Abdulkâdir Ahmed Atâ, Müessesetü’l-Kütübi’s-Sekâfiyye, Beyrut 1413/1993 (Mecmûatu Resâili İbn Ebi’d-Dünyâ içerisinde), s. 69 (109).

⁴⁵⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 245. Benzer bir tefsir için bkz. Tabersî, *Tefsîru Cevâmi’i’l-Câmi’*, III, 665, 666.

⁴⁵⁶ Müzzemmil 73/10.

⁴⁵⁷ Yûsuf 12/18, 83; Meâric 70/5.

⁴⁵⁸ Hıcr 15/85.

⁴⁵⁹ Ahzâb 33/28, 49.

⁴⁶⁰ Lafzen: [الْهَجْرُ الْجَمِيلُ: هُوَ الْحَسَنُ فِي نَوْعِهِ].

⁴⁶¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXIX, 268, 269.

⁴⁶² Eттаfeyyîş, *Teysîru’t-Tefsîr*, XV, 384.

Hıra'ya, Kur'ân nazil olmaya başladıktan sonra Ramazan ayları da dâhil olmak üzere bir daha çıkmamış olması bunu göstermektedir. Müzzemmil ve Müddessir surelerinde geçen “vehcurhum”/“fehcur” emirleri hakkında farklı nüktelere vurgu yapan müfessirlerden yapmış olduğumuz nakiller, müfessirlerin “h-c-r” maddesine yükledikleri anlamlara da işaret etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm âlemlerin Rabbi Allah'tan (c.c.) insanlara gönderilen bir kitap, Hz. Peygamber tebliğ eden⁴⁶³, açıklayan⁴⁶⁴ ve öğreten, talim edendir⁴⁶⁵. Müfessir Mehâimî (ö. 835/1432) Müddessir suresindeki “fehcur” emrinin âdeti bu vazifeyi özetlediğini vurgulayan bir açıklama yapmakta ve “Münezzeh Rabbin şânına uygun düşecek şekilde sakın. Zira sen O'ndan yararlanacak/feyz alacak sonra bunu yaratılmışlara sunacaksın” demektedir.⁴⁶⁶

2.2.2. Kur'ân-ı Kerîm'in Mehcûr Bırakılması

Şehristânî'nin vermiş olduğu nüzul listelerinde otuz ikinci, otuz yedinci, kırkıncı ve kırk birinci sıralarda nâzil olduğu belirtilen⁴⁶⁷ Furkân suresinin 25/30. âyetinde Hz. Peygamber'in cumhura göre dünyada, diğerlerine göre ise âhirette⁴⁶⁸ Cenab-ı hakka şikâyette bulunarak “kavmim bu Kur'ân'ı mehcûr bıraktı” buyurduğu beyan edilmektedir.⁴⁶⁹

Surenin iniş tarihi konusunda birbirine yakın görüşler bulunmaktadır.⁴⁷⁰ Regis Blachère (ö. 1973) beşinci⁴⁷¹, Bâzergân (ö. 1416/1995) altıncı yıl⁴⁷², Esed (ö. 1412/1992) ve İslamoğlu beşinci ya da altıncı yılda nazil olduğunu söylemektedirler.⁴⁷³

⁴⁶³ Mâide 5/67 [وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا رَسُولَهُ]؛ Mâide 5/92 [يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ]؛ Mâide 5/99 [مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا [الرَّسُولُ وَالْحَذَرُوا فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَأَعْلَمُوا أَنَّمَا عَلَى رَسُولِنَا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ]؛ Nahl 16/35 [تَكْتُمُونَ]؛ Nahl 16/35 [فَهَلْ عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ]؛ Nûr 24/54 [وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ]؛ Tegâbun 64/12 [وَإِنْ تُكَذِّبُوا فَقَدْ كَذَّبَ أُمَمٌ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ]؛ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَإِنَّمَا عَلَى رَسُولِنَا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ].

⁴⁶⁴ Nahl 16/42 [بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ].

⁴⁶⁵ Cum'a 62/2 [هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ].

⁴⁶⁶ Mehâimî, Ebu'l-Hasen el-Mahdûm Alâuddîn Zeynuddîn Alî b. Ahmed b. Huseyn b. İbrâhîm b. İsmâîl en-Nâitî el-Gucerâtî el-Hindî el-Mehâimî, *Tefsîru'r-Rahmân ve Tefsîru'l-Mennân ba'da mâ Yûsûru ilâ İ'câzi'l-Kur'ân*, Âlemu'l-Kutub, 2. Basım, Beyrut 1403/1983, II, 373 [Eser Bulâk/Mısır 1295 yayınının tıpkıbasımı olarak Âlemu'l-Kutub tarafından neşredilmiştir]. Müellifin soy silsilesi farklı isimlerle aktarılmakta DİA'da “Alî b. Ahmed b. İbrâhîm” olarak verilmektedir. Bkz. Birışık, Abdülhamit, “Mehâimî”, DİA, XXVIII, 360.

⁴⁶⁷ Şehristânî, *Mefâtihu'l-Esrâr*, s. 20.

⁴⁶⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrar*, IV, 209; Seâlibî, *el-Cevâhir*, IV, 208.

⁴⁶⁹ Furkân 25/30.

⁴⁷⁰ Meydânî, *Meâricu't-Tefekkür*, VI, 474 vd.; Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, III, 47, 79 vd.; Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, I, 255, 259.

⁴⁷¹ İslamoğlu, Mustafa, *Gereğeli Meal-Tefsir*, s. 697.

⁴⁷² Bâzergân, *Seyr-i Tehavvul-i Kur'ân*, s. 179.

⁴⁷³ Esed, *Kur'an Mesajı*, II, 725; İslamoğlu, Mustafa, *Gereğeli Meal-Tefsir*, s. 697.

Ayette yer alan “*mehcûr*” kaydı hakkında kelimenin aslına göre temel iki mana verilmektedir. Tefsirlerde her iki anlam da zikredilmektedir. Bunlardan ilki “*el-Hecr*” masdarının kapsamına giren terk etme, yüz çevirme, diğeri ise “*el-hucr*” kelimesinin kapsamına giren ifadelerde buldukları söylenmektedir.⁴⁷⁴ Sözkonusu iki mana aşağıdaki şekilde nakledilebilir.

1. Terk etmek, ilişkiyi kesmek manasındaki “*el-Hecr*” aslına dayalı olarak, kelimenin İsm-i mef’ul kalıbı olan, terk edilmiş manasında, mehcûran/metruken [مَهْجُورًا: متروكًا],⁴⁷⁵
  - a. Kur’ân’dan uzak durdular, son derece uzak kaldılar.⁴⁷⁶
  - b. Duymazlıktan geldiler⁴⁷⁷, dinlemediler, dinlemek istemediler,⁴⁷⁸ Taberî açıklamasına En’âm suresinin yirmi altıncı ayetini⁴⁷⁹ şahit olarak getirir ve “*Kur’an’ı yasaklıyorlar*” ve “*Kur’ân’dan uzak duruyorlar*” şeklinde tefsir etmektedir.⁴⁸⁰
  - c. Yüz çevirdiler (i’râz).⁴⁸¹
  - d. İmân etmediler.⁴⁸²
  - e. Tasdîk etmediler.⁴⁸³
  - f. Kur’ân’la amel etmediler.⁴⁸⁴
  - g. Vaîdinden ibret almadılar.⁴⁸⁵
  - h. Bi’l külliyye terk ettiler.⁴⁸⁶

⁴⁷⁴ Bu iki asıldan ilki (el-Hecr) fiili ikincisi (el-Hucr) ise sözlü tavrı/tutumu göstermektedir.

⁴⁷⁵ Halebî, Semîn el-Halebî, Ebu’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. Muhammed b. Mes’ûd, *ed-Dürrü’l-Masûn fî Ulûmi’l-Kitâbi’l-Meknûn*, Neşr. Ahmed Muhammed el-Harrât, Dâru’l-Kalem, Dimaşk 1415/1994, VIII, 480.

⁴⁷⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, III, 218., VI, 600.

⁴⁷⁷ İbnü’l-Hâim, Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. İmâd el-Karâfî el-Mısrî, *et-Tibyân fî Tefsîri Garibi’l-Kur’ân*, thk. Zâhî Abdilbâkî Muhammed, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut 2003, s. 247.

⁴⁷⁸ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XVII, 444.

⁴⁷⁹ En’âm 6/26 [وَهُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ وَيَنْأَوْنَ عَنْهُ].

⁴⁸⁰ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XVII, 444.

⁴⁸¹ Ukberî, Ebü’l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ukberî el-Ezecî el-Bağdâdî, *et-Tibyân fî İ’râbi’l-Kur’ân*, Neşr. S’ad Kureyyim el-Fakî, Dâru’l-Yakîn, Mansûra 1422/2001, II, 618.

⁴⁸² Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, IV, 73.

⁴⁸³ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 161. ; Tantâvî, Muhammed Seyyid, *et-Tefsîru’l-Vasît li’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Matbaatu’s-Saâde, 3. Basım, yy. 1408/1987, XVIII, 249; Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsîru’l-Vasît*, Dâru’l Fikr, Dimaşk 1422/2001, II, 1795.

⁴⁸⁴ Fîrûzâbâdî, *Tenvîru’l-Mikbâs*, s. 382.

⁴⁸⁵ Tantâvî, *et-Tefsîru’l-Vasît*, XVIII, 249.

⁴⁸⁶ Nehhas, *Meâni’l-Kur’ân*, IV, 476. ; Ebussuûd, *Tefsîru Ebi’s-Suûd/İrşâdu’l-Akli’s-Selîm ilâ Mezâyâ’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut tsz., VI, 215.

2. H-c-r maddesinde bulunan alay etme, saçmalama, hezeyan savurma anlamına gelen “*el-Hucr*” aslına dayalı olarak,⁴⁸⁷
  - a. Hak olmayan sözler söylediler.⁴⁸⁸
  - b. Hezeyan gibi kabul ettiler.⁴⁸⁹
  - c. Kişinin uykusunda sayıkladığı gibi bir sayıklama olduğunu veya aynı şeyi mırıldandığı gibi mırıldanma olduğunu söylediler.⁴⁹⁰
  - d. Bâtıl bir söz olduğunu söylediler.⁴⁹¹
  - e. Kuran’a sövdüler, sebbettiler.⁴⁹²
  - f. Şiir ve sihir olduğunu öne sürdüler.⁴⁹³
  - g. Şirkle ve bühtân ile konuştular.⁴⁹⁴

İbn Fâris “*mehcûran*” kullanımına dikkat çekmekte ve “*hecerû*” denmediğini söylemekte, isim kalıbındaki kullanımın müşriklerin durumunu ortaya koyduğunu ifade etmektedir.⁴⁹⁵

İbn Fâris’in yapmış olduğu izah ve vermiş olduğu örneklerden ayette yer alan lafzın Arap dilinde fiillerde mevcut olan teceddüd yani bir eylemin başlama, sona erme manası yerine isimlerde mevcut bulunan mananın sabit ve yerleşik oluşuyla (sübut ve istimrâr)⁴⁹⁶ beyan edilmesi müşriklerin Kur’ân’a karşı tavırlarındaki sürekliliğe işaret ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁹⁷

⁴⁸⁷ Halebî, *ed-Dürr*, VIII, 481.

⁴⁸⁸ Mücâhid b. Cebr, Ebû’l Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî, *Tefsîru’l-İmâm Mücâhid b. Cebr*, thk. Muhammed Abdusselâm Ebu’n-Nîl, Dâru’l-Fikri’l-İslâmî el-Hadîse, Nasr [Medînetu Nasr]1410/1989, s. 504; Ebû Ubeyd, *Garîbu’l-Hadîs*, III, 436, 437, 438; Nehhâs, Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısrî, *Meâni’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Tahkîk. Muhammed Alî es-Sâbûnî, Câmîatu Ummi’l-Kurâ, Mekke1409/1988, V, 23; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi’l-Kur’ân*, XV, 405.

⁴⁸⁹ Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, II, 267; Mâverdî, *en-Nüketu ve’l-Uyûn*, IV, 143; Sem’ânî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, IV, 18.

⁴⁹⁰ Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, II, 267.

⁴⁹¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, VI, 600.

⁴⁹² Fîrûzâbâdî, *Tenvîru’l-Mikbâs*, s. 382.

⁴⁹³ Begavî, *Meâlimu’t-Tenzîl*, VI, 82.

⁴⁹⁴ Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. Ebi’l-Hasen b. el-Hüseyn el-Gaznevî en-Nîsâbûrî “*tehcurûn*” kelimesinin “*bühtân*” manasına “*el-hucr*” aslından geldiğini söylemektedir. Bkz. Nîsâbûrî, Ebu’l Kâsım Mahmûd b. Ebi’l-Hasen b. el-Hüseyn el-Gaznevî en-Nîsâbûrî, *İcâzu’l-Beyân an Meâni’l-Kur’ân*, thk. Hanîf b. Hasan el-Kâsimî, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut 1995, II, 591; Suyûtî, *ed-Dürri’l-Mensûr*, X, 605.

⁴⁹⁵ İbn Fâris, *es-Sâhibî*, s. 211.

⁴⁹⁶ Cürcânî, Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *Delâilü’l-İ’câz*, thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâye, Fâyiz ed-Dâye, Dâru’l-Fikr, Dımaşk 1428/2007, s. 192; Cürcânî, Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *Delâilü’l-İ’câz fî İlmi’l-Ma’ânî*, Neşr [Muhammed Abduh-Muhammed Mahmûd et-Türküzî eş-Şinkîti tashihi ile]. Muhammed Reşîd Rızâ, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1409/1988, s. 133; Cürcânî, Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *Delâilü’l-İ’câz*, Neşr. Mahmûd Muhammed Şâkir, Matba’atu’l-Medenî, Mektebetu’l-Hâncî, Kâhire 1404/1984, s. 174; Şâdî, Muhammed İbrâhîm, *Şerhu Delâilü’l-İ’câz*, Dâru’l-Yakîn, 2. Basım, Mansûra 1434/2013, s. 254.

⁴⁹⁷ İbn Fâris, *es-Sâhibî*, s. 211.

Hız. Peygamber'in Őikâyetinin Kureyş kâfirleri hakkında olduğu belirtilmektedir.⁴⁹⁸ Cemâleddîn Kâsimî (ö. 1332/1914) ayetin tefsirine giriş yaptıktan sonra “*tenbîh*” başlığı altında Őunları söylemektedir:

“*Âyet müşrikler hakkında, onların yüz çevirmeleri ve adem-i îmanları hakkında olsa da nazm-ı keriminde kendisiyle amel etmekten, edebiyetle müeddeb olmaktan yüz çevirenlerin umumuna bir uyarı bulunmaktadır ki hecrin hakikati budur. Çünkü insanlar ondan kulluğu bu şekilde öğrenmektedirler. Kur’ânı tedebbür etmeyen tilâvetinden etkilenmez, Kur’ânı ikâme etmeyen, ahkâmına temessük etmeyen tedebbür etmiş olmaz.*”⁴⁹⁹

Âlimler Kur’ân-ı Kerîm’den uzak durma anlamındaki “*hecr-i Kur’ân*” ın çeşitlerini Şu şekilde anlatmaktadırlar:

1. Kulak verme, ona îman etme ve dikkat kesilmekten uzak durma.
2. İman etmiş olsa da amel etmekten uzak durma ve Kur’ân’daki helal ve haramlara dikkat etmeme.
3. Dinin usul ve fûruunda Kur’ân ile hükmetmeme, Kur’ânın hükmüne müracaat etmeme. Kur’ân’ın yakîn ifade etmediğine, delillerinin lafzî olduğuna ve ilm ifade etmediğine inanma.
4. Tedebbür, tefehhüm ve Kur’ân’da kendisiyle konuŐulanı anlamaktan uzak durma.
5. Kur’ân’dan Őifa talep etme ve onunla tedaviyi terk etme.⁵⁰⁰

Kur’ân-ı Kerîm, nâzil olduğu dönemde ve sonrasında Şehirliler ve bâdiyede yaşayan fakat bir Şekilde Kur’ân’a önyargısız kulak verip dinleyenlerde hayranlık veren bir etki bırakmıştır. Örnek vermek gerekirse, Muallaka Őairlerinden Lebîd b. Rebîa el-Âmirî (ö. 40 veya 41/660 veya 661), Hız. Ömer (ö. 23/644) kendisinden Őiirlerinden okumasını istediğinde Bakara suresini okumuş, Hız. Ömer “*ben sana senin Őiirlerinden okumanı istemiŐtim*” deyince Lebîd “*Allâh bana Bakara ve Âl-i İmrân surelerini*

⁴⁹⁸ Zemahşerî, *el-KeşŞâf*, IV, 347; Yûsuf b. Ahmed, *Tefsîru’s-Semerâti’l-Yâni’a*, IV, 482.

⁴⁹⁹ Kâsimî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsim ed-Dımaşkî, *Tefsîru’l-Kâsimî/Mehâsinü’t-Tefsîr*, Neşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Őûrakâhu, yy. 1376/1957, XII, 4575.

⁵⁰⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, VI, 98, 99; İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *el-Fevâid*, thk. Muhammed Uzeyr Şems, Danışman/İŞrâf. Bekr b. Abdillâh Ebû Zeyd, Dâru Âlemi’l Fevâid, Mekke 1429, s. 118. İbn Kayyım bu maddelerin bir kısmının diğerlerinden daha ehven (diğerlerine göre daha önemsiz) olduğunu belirtmektedir. Bkz. İbn Kayyım el-Cevziyye, *el-Fevâid*, s. 118; Âlu Abdilazîz, Ebû Enes Muhammed b. Fethî-Mellâh, Ebû Abdirrahmân Mahmûd b. Muhammed el-Mellâh, *Fethu’r-Rahmân fi Beyâni Hecri’l-Kur’ân*, Dâru İbn Huzeyme, Riyâd 1431/2010, s. 32, 33.

öğrettikten sonra şiir okumam” şeklinde cevap vermiştir.⁵⁰¹ Yine bir bedevî'nin Hıcr suresi 15/94 “*Sen, sana buyurulanı açıkça duyur*” âyetini⁵⁰² duyar duymaz secdeye vardığı ve “*bu sözün fesahati karşısında secdeye vardım*” dediği aktarılmaktadır.⁵⁰³

Söze, hitabete, şaire şiire önem ve değer veren bir toplumun belagati ve fesahati karşısında insanların boyun eğdikleri⁵⁰⁴ Kur’ân’dan uzak kalmaları garip bir durumdur. Üstelik Kur’ân hakkında hiçbir edep ve ahlak kuralı tanımaksızın ileri geri konuşmaları, duyanların ağızlarına almaktan çekinecekleri ifadeleri kullanmaları, hakikat arayışında olmadıklarını, tam aksine hakikatin üzerini örtmeye çalıştıklarını göstermektedir.

Mekke toplumunun bu tavrı fiil olarak anlatılmaktadır. Fiillerde yenilenme⁵⁰⁵ söz konusu olduğundan değiştirme, yenilenme ve düzelme mümkün olabilmektedir. Nitekim Mekke toplumunun pek çoğu iman etmişlerdir. Allâh (c.c.) Mekkelilerin Kur’ân-ı Kerîm’e karşı tutumlarını, Hz. Peygamber’in dilinden ağır bir şikâyet olarak tasvir ettikten sonra âdetâ müminleri benzeri bir yanılığa düşmemeleri için uyarılmaktadır. Bu doğrultuda müfessirler, âlimler Furkân suresindeki âyette yer alan bu uyarıdan yola çıkarak Kur’ân-ı Kerîm’e karşı ilgisizlik, ihmalkârlık sayılabilecek hususlardan Müslümanları sakındırmaktadırlar.

2.2.3. Söz Çirkinliği

Dâmegânî'nin “*Kâmûsu'l-Kur’ân*” adlı eserinde “h-c-r” maddesinin farklı anlamlarda kullanılmasını sıralarken vermiş olduğu “*küfretme/الْكُفْرُ*” karşılığına bağlı kalarak⁵⁰⁶ koymuş olduğumuz başlık Müminûn suresinin 23/67. ayetinde geçen “*tehcürûn*”⁵⁰⁷ kaydını ifade etmektedir. Her ne kadar Dâmegânî tek kelimeyle karşılansın olsa da “*tehcürûn*” kaydı üzerinde, türediği asla göre farklı görüşler beyan edilmektedir.⁵⁰⁸ İrtibat kesikliği (الْقَطِيعَةُ) ve hezeyan (الْهَذْيَانُ) gibi anlamlara gelen⁵⁰⁹

⁵⁰¹ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l Kur’ân*, I, 236.

⁵⁰² Hıcr 15/94 [فَأَصْدُغُ بِمَا تُؤْمَرُ وَأَعْرَضُ عَنِ الْمُشْرِكِينَ].

⁵⁰³ Mâverdî, *en-Nüketu ve'l Uyûn*, I, 30; İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, I, 107; Râfi’î, Mustafâ Sâdık b. Abdırrezzâk b. Saîd b. Ahmed b. Abdilkâdir er-Râfi’î, *Târîhu Âdâbi'l-Arab*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1394/1974, II, 180 (Üçüncü dipnot).

⁵⁰⁴ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IV, 147.

⁵⁰⁵ Teftâzânî, Sa’duddîn Mes’ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Muhtasaru'l-Me’ânî*, Mektebetu'l-Büşrâ, Kerâteşî 1431/2010, I, 255; Teftâzânî, Sa’duddîn et-Teftâzânî, *Muhtasaru'l-Me’ânî*, Dâru'l-Fikr, Kum 1411, s. 85; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 631.

⁵⁰⁶ Dâmegânî, *Kâmûsu'l-Kur’ân/İslâhu'l-Vüçûh*, s. 471.

⁵⁰⁷ Mü’minûn 23/67.

⁵⁰⁸ İbn Atyye, *el-Muharrar*, IV, 150.

⁵⁰⁹ Hânî, Muhyiddîn el-Hânî, *Husnu'l-Beyân fî Tefsîri Müfredât mine'l-Kur’ân*, Matbaatu't-Terakkî, Dımaşk 1342, s. 220 (Madde no: 777)

kelimenin geçtiği ayet bütün olarak ele alındığında Mekke'lilerin Hz. Peygamber ve Müslümanlara karşı şiddetli bir tavır aldıkları anlaşılmaktadır.⁵¹⁰

Müfessirler “*tehcürûn*” ifadesini ayette geçen “*müstekbirîn*” kelimesini, “*bihî*” zamiri ve “*sâmir*” kelimesiyle bağlantılı olarak izah etmektedirler.⁵¹¹ Hatta müfessirlerin işaret ettikleri gibi “*tehcürûn*” ifadesi bir önceki ayette geçen “*tütlâ aleyküm/size okunuyordu*” ifadesiyle alakalıdır zira okuyan/tâlî kişi Hz. Peygamberdir.⁵¹² Belki de Dâmegânî bu irtibat dolayısıyla Peygamber ve Kur’ân’a küfrediyordunuz (تَسْتُونَ) karşılığını⁵¹³ vererek açıklamaktadır.⁵¹⁴

Ayette yer alan “*tehcürûn*” kelimesine iki temel yaklaşım bulunmaktadır:

1. “*Tehcürûn*” [هَجَرَ - يَهْجُرُ - تَهْجُرُ]: terk etmek anlamındaki “*hecera-yehcuru*” aslından olduğu belirtilen bu ifade Müşriklerin Allah’ı anmaktan, haktan, Kur’ân’dan, Beyt’ten ve Hz. Peygamber’den yüz çevirmeleri, uzak durmaları,

2. “*Tühcirûn*” [أَهَجَرَ - يَهْجُرُ - تَهْجُرُ]: Hecera fiilinin “*if’âl*” babından “*ehcera/yühciru/tühciru*” şeklinde okuyan kıraat imamlarının bu okuyuşlarına göre ise manası ayette belirtilen muhatapların Hz. Peygamber ve ashabına sövmeye varacak derecede çirkin konuşma ve sözlerini ifade etmektedir.⁵¹⁵

Nehhâs (ö. 338/950) iki temel yaklaşımın dışında İkrime’den (ö. 105/723) farklı bir mana aktarmaktadır.⁵¹⁶ İkrime “*tühcirûn*” kelimesini “*tüşrikûn/şirk koşuyorsunuz*”

⁵¹⁰ Bkz. Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, Tercüme: Kurul, İnsan Yayınları İstanbul 1987, III, 395.

⁵¹¹ İbn Atıyye, *el-Muharrar*, IV, 150; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, VI, 505; Câvî, Muhammed b. Ömer Nevevî el-Bentenî et-Tenârî el-Câvî, *Merâhu Lebîd li-Keşfi Ma'ne'l-Kur'âni'l-Mecîd*, Neşr. Muhammed Emîn ez-Zannâvî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1997, II, 91.

⁵¹² Nekavî, *Ziyâu'l-Furkân*, XII, 91. Ayrıca bkz. Bkz. Mâturîdî, *Te'vilâtu'l Kur'ân*, VII, 480.

⁵¹³ Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVII, 86.

⁵¹⁴ Matbu nüshalar arasında farklılıklar bulunmaktadır. Tahkiki Abdulazîz Seyyidu'l-Ehl tarafından yapılan Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn baskısında “*Kur'ân* [الْقُرْآنَ]” ilavesi yer almazken, tahkiki Fâtıma Yûsuf el-Haymî tarafından gerçekleştirilen Mektebetu'l-Fârâbî ve Arabî Abdulhamîd Alî tarafından tahkik edilen Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye baskısında “*Kur'ân*” ilavesi yer almaktadır. ; Fîrûzâbâdî, *Tenvîru'l Mikbâs*, s. 363.

⁵¹⁵ Cehdamî, Ebû İshâk İsmâîl b. İshâk b. İsmâîl el-Ezdî el-Cehdamî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Neşr. Âmir Hasen Sabrî, Dâru İbni Hazm, Beyrut 1426/2005, s. 144; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVII, 84 vd.; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, IV, 61; Begavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, V, 423; İbnü'l Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, V, 483; Seâlibî “*tâ*” harfinin “*fetha*” ile “*tehcürûn*” olarak okunuşunun İbn Abbâs tarafından “*haktan yüz çeviriyordunuz*” şeklinde açıklandığını söylemektedir. Bkz. Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf el-Ca'ferî el-Cezâirî es-Seâlibî, *ez-Zehebu'l-İbrîz fi Tefsîri ve'l-râbi Ba'zı Âyi'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Muhammed Şâhib Şerîf, Ebû Bekr Belkâsım Zayf, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1439/2018, s. 372.

⁵¹⁶ İmâm Mâturîdî tefsirinde [قَوْلُهُ: تَهْجُرُونَ قَالَ قَائِلُونَ: تَهْتَدُونَ] demektedir. Bu açıklamadaki “*تهتدون*” kelimesi “*hedde*” aslından “*tehteddûne*” şeklinde okunduğunda anlam “*yıkıcı faaliyetlerde bulunuyordunuz*”

kelimesiyle tefsir etmektedir.⁵¹⁷ Mâlikî mezhebi âlimlerinden Kuşeyrî (ö. 344/955) “tehcürûn” kaydını “imar etmiyorsunuz/لَا تَعْمُرُونَهُ” ifadesiyle karşılamaktadır.⁵¹⁸ Âlûsî, Müfessir Kuşeyrî’nin (ö. 1270/1854) vermiş olduğu karşılığı “onu şanına layık ibadetle imar etmiyorsunuz/الْعِبَادَةَ بِمَا يَلِيْقُ مِنْ الْعِبَادَةِ” şeklinde açıklamaktadır.⁵¹⁹

Hasîrîzâde Elif Efendi (ö. 1345/1927) “tehcürûn” kaydını *Lügat*’inde şu şekilde açıklamaktadır:

[Tehcürûne] تَهْجُرُونَ

فِي قَوْلِهِ تَعَالَى (مُسْتَكْبِرِينَ بِهِ سَامِرًا تَهْجُرُونَ)

“Bu kelime zammla “hucrun/هُجْرٌ” dendir ki hezeyandır, ya’nî bâtil söz. Ve Fethle “hecr/هَجْرٌ” den de olur ki terk tebâud ve i’râzdır. Binâen’aleyh “tehcürûn/تَهْجُرُونَ” “hezeyân edersiniz” demek olduğu gibi, “i’râz edersiniz” demek de olur. Ve “tef’il”den teşdîdle “tüheccirûn/تُهَجِّرُونَ” “Mübalaga ile i’râz edersiniz.” Ve “if’âl”den “tühcirûn/” “Fuhs-ı kelâm ve zemm ve hicv ile ezâ edersiniz” demektir. Bu suretlerde kıraat olunduğu için bu manaların cümlesi bu ayette sahîh olur.”⁵²¹

Mekke’lilerin Hz. Peygamber’den, Kur’ân-ı Kerîm’den yüz çevirmeleri, uzak durmaları ve Hz. Peygamber ve O’na iman edenler hakkında sövmeleri hezeyan derecesinde çirkin konuşmalarını anlatan ayetin yer aldığı surenin risaletin Mekke döneminin ortalarında⁵²², Akabe biatının ardından, tahminen on ikinci yılda indiği görüşlerinin yanı sıra Mekke’de inen son sure olduğu da öne sürülmektedir.⁵²³

Şehristânî’nin vermiş olduğu nüzul tertibi listelerinde Müminûn suresi aşağıdaki tabloya göre sıralanmaktadır.⁵²⁴

şeklinde anlaşılabilir. Bkz. Mâturîdî, *Te’vilâtu’l Kur’ân*, VII, 480; Mâturîdî, *Te’vilâtu’l Kur’ân*, X, 45 (İB).

⁵¹⁷ Nehhas, *Meâni’l-Kur’ân*, IV, 476.

⁵¹⁸ Kuşeyrî, Ebu’l-Fazl Bekr b. Muhammed b. el-Alâ’ el-Basrî el-Mâlikî el-Kuşeyrî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, thk. Selmân es-Samedî, Câizetu Dubai ed-Düveliyye li’l-Kur’âni’l-Kerîm Vahdetu’l-Bühûs ve’d-Dirâsât, el-İmârâtu’l-Arabiyye el-Muttahide, Dubai 1437/2016, II, 168.

⁵¹⁹ Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, XVIII, 50.

⁵²⁰ “Siz buna karşı büyüklük taslayarak geceleyin toplanıp hezeyanlar savururdunuz.”, Mü’minûn 23/67.

⁵²¹ Hasîrîzâde Elif Efendi, Hasîrîzâde Mehmed Elif b. Ahmed Muhtâr, *en-Nûru’l-Furkân fî Şerhi Lügati’l-Kur’ân/Kur’ân Lügati*, Yayın Hazırlayanlar. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi, İstanbul 2015, I, 301.

⁵²² Mevdûdî, *Tefhîm*, III, 361.

⁵²³ İslamoğlu, Mustafa, *Gereğeli Meal-Tefsir*, s. 569.

⁵²⁴ Şehristânî, *Mefâtihu’l-Esrâr*, s. 21.

C.S	İbrâhîm (71)	Enbiyâ	Mü'minûn	Secde	Tûr		
İ.V ⁵²⁵	İbrâhîm (71)	Enbiyâ	Mü'minûn	Secde	Tûr		
İ.A	Nûh (68)	İbrâhîm	Enbiyâ	Mü'minûn	Ra'd		
M.A	Ankebût (74)	Yûnus	Hicr	Mü'minûn	Mutaffifîn	Enfâl	Bakara
M.R	Nûh (65)	İbrâhîm	Enbiyâ	Mü'min	Ra'd		

[C: Cafer es-Sâdık (ö. 148/765), İ.V: İbn Vâkıd (ö. 157/159/774/776 [?]), İbn Abbâs (ö. 68/687-88), M.A: Mukâtil (ö. 150/767) –Hz. Ali'den, M.R: Mukâtil (ö. 150/767) -ricâinden]

Tablo 07: Müminûn suresi nüzul tertibi

Ayet ve içerisindeki “*tehcurûn*” ifadesi ister Hz. Peygamber ve O'nun davetine karşı kayıtsız kalma, ilgisizlik gösterme anlamında, isterse, şiire, şâire dolayısıyla söze önem veren bir toplum olmalarına rağmen çirkin, kötü söz kullanma anlamında olsun, Müşriklerin hakikati bilinçli bir şekilde gizledikleri, durumun anlaşılmasını önlemek için ileri geri konuştuklarını ortaya koymaktadır. Zira bir sonraki ayetin beyan etmiş olduğu gibi, kendilerinden önce Hz. İbrahim, Hz. İsmail, Hz. Hud, Hz. Şuayb gibi peygamberler gönderilmişti ve kendileri bu durumu biliyor ve iftihar ediyorlardı.⁵²⁶ Ayet Mekke halkından inanmayanların Kâbe, Mescid-i Haram gibi tüm maddi ve manevi imkânları kibirle, üstünlük kuruntusuyla İslâm'a, Hz. Peygamber'e, Kur'ân'a ve Müminlere karşı kullandıklarını, bunu yaparken hiçbir nezaket, terbiye ve ahlak

⁵²⁵ Mustafa Öztürk, “Bu zat muhtemelen Ebû Ali el-Hüseyn b. Vâkıd el-Kureşî el-Mervezî'dir. Dâvûdî'nin kaydettiğine göre hicrî 159 (776) veya 157 (774) senesinde vefat eden İbn Vâkıd, Abdullah b. Büreyde ve İkrime gibi âlimlerden hadis dinlemiştir. Buhârî dışında birçok muhaddisin nakilde bulunduğu İbn Vâkıd Kur'ân tefsirinin yanında *Vücûhu'l Kur'ân ve en-Nâsîh ve'l Mensûh* adlı iki eser yazmıştır” demekte ve Dâvûdî'nin *Tabakâtu'l Müfessirîn* adlı eserine atıfta bulunmaktadır. Bkz. Öztürk, Mustafa, “Mefâtihu'l-Esrâr Adlı Kur'ân Tefsiri Bağlamında Ebû'l-Feth eş-Şehristânî'nin Mezhebi Kimliği Üzerine Bir İnceleme”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:12, Sayı: 1, Ocak-Haziran 2012, s. 22. Atıfta bulunulan eserde İbn Vâkıd hakkındaki nakil için bkz. Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, Neşr. Lecnetu mine'l-Ulemâ bi İşrâfî'n-Nâşir, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1403/1983, I, 163, 164 (Nakil no: 156).

⁵²⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrar*, IV, 150.

kuralı tanımadıklarını tasvir etmektedir.⁵²⁷ Bu yönüyle ayetin, Hz. Peygamber'in davetinin Mekke dönemindeki aşamaları⁵²⁸ veya Mekke müşriklerinin Müslümanlara karşı sergiledikleri tavırları içerisinde barındıran bir mahiyette olduğu görülmektedir.

“H-c-r” maddesinin sözlükteki karşılıklarıyla da bağlantılı görülen bu aşamalar şu şekilde sıralanabilir:

1. Müşriklerin alışkanlıklarını devam ettirme istekleri [الْعَادَةُ، التَّسَانُّنُ]
2. Hz. Peygamber'i ve Kur'ân-ı yok sayma, görmezlikten gelme [أَعْفَلَ-إِعْفَالًا]
3. Hz. Peygamber ve Kur'ân hakkında hasta sayıklaması iftiraları [هَجَرَ-أَلْهَجْرُ]
4. Hz. Peygamber ve Kur'ân hakkında sövme gibi “ağza alınmayacak derecede” çirkin söz söyleme [أَهْجَرَ-إِهْجَارًا]
5. Hz. Peygamber ve Kur'ân hakkında hezeyan (akıl, mantığın kabul etmeyeceği, asılsız isnatta bulunma, iftira etme, karalama vs.) [أَهْجَرَ-إِهْجَارًا]
6. Hz. Peygamber ve O'na inananları hicrete zorlama, baskı.

Görüldüğü gibi, Hz. Peygamber'in davet ve tebliğ faaliyetlerine karşı Mekke'li Müşriklerin git gide artan tepkilerini, özellikle akli başında hiçbir insanın kullanmayacağı söz ve ifadeleri sarf etmelerini, bir nevi davet aşamalarını “h-c-r” maddesi çerçevesinde görebilmek mümkündür.

Özellikle Fil vakasından sonra korunmuşluk iddiası ve Harem ehli olmanın sağladığı imtiyazlarla iftihar etmeleri, hiç kimsenin kendilerine üstün gelemeyeceğini öne sürmeleri⁵²⁹ özel oturumlarının ana konusunu teşkil etmekteydi. Kâbe, Harem gibi kendileri lehine kullanabilecekleri ne varsa istifade ediyorlar fakat Tevhidin sembolü olan bu mekânların gereğini yerine getirmiyorlar, tevhid ile imar etmiyorlar⁵³⁰ putperest yapıyı muhafaza ediyorlardı.⁵³¹ Tevhidin sembolü olan/olması gereken unsurları cahiliye düzeni, putperest yapının tahkimi için kullanıyorlardı.⁵³²

⁵²⁷ Bkz. Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher b. Talha el-Ezherî el-Herevî eş-Şâfi'î, *Kitâbu 'z-Zâhir fi Elfâzi 'l-İmâm eş-Şâfi'î/Tefsîru Elfâzi Muhtasari 'l-Müzenî*, Neşr. Mes'ud Abdulhamîd es-Sa'denî, Dâru't-Talâi', Kâhire tsz., s. 94.

⁵²⁸ Mezîrîk, *İrşâd*, XII, 179.

⁵²⁹ Zeccâc, Ebû Ishâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bagdâdî, *İ'râbu 'l-Kur'ân*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri, Kâhire/Dâru'l-Kitâbi'l-Lubnânî, Beyrut tsz., III, 926.

⁵³⁰ Nesâî, “Tefsîr”, 23 (Hadis no: 11288). Nesâî, Ebû Abdîrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *Kitâbu 's-Suneni 'l-Kubrâ*, Gözetim. Şuayb el-Arnaût, thk. Hasen Abdulmun'im Şelebî, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1421/2001, X, 194; Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 427 (Kitâbu't-Tefsîr, Hadis No: 624/3487). Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek ale 's-Sahîhayn*, Neşr. Mustafâ Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, Beyrut 1422/2002, II, 427.

⁵³¹ Nehhâs, *Meâni 'l-Kur'ân*, IV, 476.

⁵³² Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîbu fi 't-Tefsîr*, VIII, 5069 vd..

Ayette yer alan “*sâmiran*” kaydının Yahudilerin bir kolu olan Sâmirîler’e mana olarak atıfta bulunması Kur’ân’ın lafzî bir inceliği olarak oldukça etkileyicidir. Dini esasları çıkar ve menfaat aracı, yükselme basamağı olarak kullanmanın kurumsal⁵³³ merkezi olan Yahudilik veya Yahudiliğin bir kolu olan Sâmirîler’e mana derinliğinde yapılan gönderme kendilerini peygamberlere izafe eden fakat peygamberlerin getirdiklerini bozup tahrif ve tebdil eden Mekke toplumunun iç yüzünü ortaya sermektedir.

Kelimenin “*semâr*” kullanımındaki “*su ile karıştırılmış süt*”⁵³⁴ manası “*batıl ile karıştırılmış hak/hakikat*”ı çağrıştırmaktadır. Bu çağrışım Bakara suresinde Ehl-i Kitâb’a yapılan “*hakka batıl elbisesi giydirmeyin*”⁵³⁵ emrini hatırlatmaktadır. Kelimenin lafzî yapısında mevcut olan bu manalar Ehl-i Kitâb’ın yaptığı gibi müşriklerin batıl karıştırdıkları düzenin ellerinden çıkmaması için sergiledikleri oyunları göstermektedir. Kelimede bulunan kifayetsiz manası, insanlık tarihi boyunca saygı ve tazim görmüş beldede yerleşik bulunan müsâmere grubunun temsil yetersizliklerini, kifayetsizliklerini kendilerine ait olmayan, Mekke, Kâbe, Harem’e ait özelliklerle örtbas ettiklerini düşündürmektedir.

Uluslararası ticaret için imtiyaz sağlayan⁵³⁶, güvenliklerinin temelini teşkil eden Harem ehli oluşlarıyla kibirlenmeleri, Hz. İbrahim’in mirası olan Kâbe’yi putperestliğin merkezi haline getirmeleri, şirk koşmaya devam etmeleri, zaman içerisinde oluşan bu üst düzey konumlarının devam etmesini istediklerini ortaya koymaktadır.⁵³⁷ Bizzat kendilerinin el-Emîn sıfatı verdikleri Hz. Peygamberin davet ve tebliğini görmezlikten gelmeleri, yok saymaları, Kâbe’ye karşı yapılması veya Harem ehli olmanın gerekleri Hz. Peygamber’in getirmiş olduğu hakikatler içerisinde olmasına rağmen göz ardı edilmesi, ayetin “*özel oturumlarınızda Kâbe ile kibirleniyordunuz fakat onu bilerek görmezlikten geliyordunuz*” şeklinde anlaşılmasına imkân vermektedir.⁵³⁸

⁵³³ Yahudiler, Talmudik dönemden beri buldukları her yerde kurumsallaşmaya gitmişlerdir. Bkz. Nuh Arslantaş, Cemaatten Ümmete Medine’de Yahudilerle Bir Arada Yaşama Tecrübesi (Nebevi Uygulama), *Hz. Peygamber ve Birlikte Yaşama Hukuku*, Sempozyum, 17-19 Nisan 2015 Mardin, Diyanet İşleri Başkanlığı, DİB Yayınları/1249, İstanbul 2016, s. 159.

⁵³⁴ Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, XII, 422.

⁵³⁵ Bakara 2/42 [وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ].

⁵³⁶ Mâûn 107/1-7.

⁵³⁷ “H-c-r” kök harflerinin “*âdet*” manasına kullanılan türevleri için bkz. Vellevî, Muhammed b. Alî b. Âdem el-İtyûbî el-Vellevî, *el-Bahrul-Muhîtu’s-Seccâcu fî Şerhi Sahîhi’l-İmâm Müslim b. el-Haccâc*, Dâru İbni’l-Cevzî, Riyâd 1326, XLIV, 327, 328.

⁵³⁸ Konu ile ilgili Râzî’nin tefsiri için bkz. Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXIII, 112.

Ne kadar görmezlikten gelseler de engelleyemedikleri İslâm nuruna karşı Hz. Peygamber'e tedavi edilmesi gereken hasta muamelesi yapmaları, Hz. Peygamberin anlattıklarını uyuyan kişinin ya da ateşli hastalığa yakalanmış hastaların mırıldanmalarına benzetmeleri, faydasız⁵³⁹, yakışsız söz⁵⁴⁰ yerine koymaları davetin bir başka safhasına işaret etmektedir. Semer adı verdikleri Kâbe'nin etrafında ay ışığı altında yaptıkları münâdeme (içkili sohbet)⁵⁴¹ toplantılarında insanların çirkinliğinden dolayı ağızlarına almadıkları sözlerle Hz. Peygamber'i anmaları, konumları sarsılan Mekke ileri gelenlerinin tepkilerinin iyice açığa çıktığı, çoğaldığı dönemi göstermektedir. Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Alî b. Hüseyin (ö. 122/740) *Garîbu'l-Kur'ân* adlı eserinde temrîz sigasıyla şöyle demektedir:

*“Kureyş geceleyin Beyt'in yanında gece konuşmaları yapar, Beyt'i tavaf etmezler fakat bu şekilde mufahara yaparlardı. Tehcurûne ifadesinin anlamı Nebî (s.) için hucr diyorlardı demektir. Hucr ise çirkin/kabih söz demektir.”*⁵⁴²

“H-c-r” lafzında bulunan “akıl almaz sözler söyleme”⁵⁴³ manası, iftira etme⁵⁴⁴, karalama kampanyaları ile insanları Hz. Peygamber'den uzak tutma tavrı ve dönemine işaret etmektedir. “S-m-r” kök harflerinde bulunan “kifayetsizlik” anlamından yola çıkılarak, müsâmere yapanların kendi yetersizliklerini Mekke, Harem ve Kâbe gibi değerlerle örtbas ederek kibirle, yaşadıkları akıl tutulmasıyla Hz. Peygamber hakkında tutarsız, çelişkili ve çirkin sözlerle kapatmaya çalıştıklarını da söylemek mümkündür.

Ayette geçen “tehcürûn” kelimesi “tüheccirûn” şeklinde de okunmaktadır.⁵⁴⁵ Âlimler “heccera” formunun Arap dilindeki “tef'îl” kalıbının “kesret/çokluk”⁵⁴⁶ ifade etmesi nedeniyle Müşriklerin “tehcürûn” kelimesinin aslının dayandığı muhtemel “huçr, heçr” kelimelerinin manalarında mübalağa ve çokluk bulunduğunu

⁵³⁹ İbn Dureyd, *el-İştikâk*, s. 100.

⁵⁴⁰ Mekki b. Ebû Tâlib, *Müşkilü İ'râbi'l-Kur'ân*, II, 59.

⁵⁴¹ Cemâl Muhammed Sirhân tarafından 1978 senesinde hazırlanan Profesörlük tezinin ismi “*el-Müsâmere ve'l-Münâdeme İnde'l-Arab Hatte'l-Karni'r Rabi'i'l-Hicri*” olmasına rağmen Müsâmere konusundan tek cümle hariç hiç söz etmemektedir. Bkz. Sirhân, Muhammed Cemâl, *el-Müsâmere ve'l-Münâdeme inde'l-Arab Hatte'l-Karni'r-Rabi'i'l-Hicri*, Beyrut Amerikan Üniversitesi, 1978.

⁵⁴² Zeyd b. Alî, Zeyd b. Alî, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, s. 287.

⁵⁴³ Hattâbî, *Garîbü'l-Hadîs*, II, 343.

⁵⁴⁴ Bkz. Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 239. Bkz. İbn Ebî Zemenîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsbâ el-Murrî el-Kurtubî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz*, thk. Ebû Abdillâh Huseyn b. Ukkâşe, Muhammed b. Mustafa el-Kenz, *el-Fârûku'l-Hadîse*, Kâhire 1423/2002, III, 205 [بِتَكْلُمُونَ بِالشَّرِّكَ وَالْبُهْتَانِ]; Suyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, X, 605.

⁵⁴⁵ Diğer kıraat vecihleri için bkz. Hatîb, Abdullatîf el-Hatîb, *Mu'cemu'l-Kirâât*, Dâru Sa'di'ddin, Dimaşk 1422/2002, VI, 190, 191.

⁵⁴⁶ Ayrıca bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIII, 112 [أَوْ مِنْ هَجَرَ الَّذِي هُوَ مُبَالِغَةٌ فِي هَجَرَ إِذَا هَدَى].

belirtmektedirler.⁵⁴⁷ Bu şekilde düşünüldüğünde tef'îl vezninde tadiye manası da bulunduğundan “*heccera*” kelimesinden yola çıkarak “*Hz. Peygamberi Mekke'den çıkarmak için çalışmalar yaptıklarını*” ve lafzın o tavırlarını yansıttığını söylemek ihtimal dâhilindedir.⁵⁴⁸

2.2.4. Mekân Değişikliği/Hicret

Nahl (هَاجِرُوا)⁵⁴⁹ ve Ankebût surelerinde (إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَى رَبِّي)⁵⁵⁰ yer alan ifadelerin bir yerden başka bir yere intikal, din uğruna yer değiştirme manası taşıdığı belirtilmektedir.⁵⁵¹ Nahl suresinin Mekke'de nazil olduğu konusunda görüş birliği bulunmakta fakat birkaç ayeti hakkında farklı kanaatler söz konusudur. Son üç ayetinin Medinede nazil olduğu, kırk birinci ayetten itibaren Medine'de indiği söylenmektedir. Özellikle kırk birinci⁵⁵² ve yüz onuncu ayetin Medine'de nazil olduğu da

⁵⁴⁷ İbn Cinnî, Ebu'l Feth Osmân b. Cinnî el- Mevsilî el-Bagdâdî, *el-Muhtesebu fî Tebyîni Vücûhi Şevâzî'l-Kirââtî ve'l-Îzâhi anhâ*, thk. Alî en-Necdî Nâsîf, Abdulfettâh İsmâîl Şelebî, Cumhûriyyetu Mısri'l-Arabiyye, Vüzâratu'l-Evkâf, el-Meclisu'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Lecnetu İhyâi Kutubi's-Sünne, Kâhire 1414/1994, II, 96, 97; Müntecebüddîn el-Hemedânî, *el-Kitâbü'l-Ferîd*, IV, 616.

⁵⁴⁸ Ferrâ Mü'minûn suresinin altmış yedinci ayetiyle ilgili açıklamaları yaptıktan, nakilleri verdikten sonra “*bu vecihler lügat değil mana yönüyledir*” şeklinde ilginç bir ifade kullanmaktadır. Bkz. Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ', *Kitâbun-fîhi Lugatu'l-Kur'ân*, Neşr. Câbir b. Abdillâh b. Süreyyi' es-Süreyyi', Yayinevi ve basım yeri yok 1435, s. 103; Beyzâvî, Nâsiruddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Tefsîru'l Beyzâvî/Envâru't Tenzil ve Esrâru't Te'vil*, Neşr. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlî, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut [1418/1988 Nâşirin Mukaddimesi], IV, 91.

⁵⁴⁹ Nahl 16/41, 110.

⁵⁵⁰ Ankebût 29/26.

⁵⁵¹ Devserî, *Hecru'l-Kur'ân*, s. 62. Ülke, yurt, vatan, yerleşim yerini terk, bir yerden başka bir yere intikal, bedenle göç etme manasındaki hicret için bkz. İbn Atıyye, *el-Muharrar*, I, 291; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 432; İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *er-Risâletu't-Tebûkiyye*, Neşr. Hammâd Selâme, Muhammed Uveyza, Mektebetu'l-Menâr, Zerkâ'Ürdün 1410/1989, s. 23vd. ; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 23; Ebû Ceyb, *el-Kâmûsu'l-Fıkhî*, s. 365; Kahtânî, Muhammed b. Saîd el-Kahtânî, *el-Velâ' ve'l-Berâ' fî'l-İslâm*, Dâru Taybe, 6. Basım, Riyad 1413, s. 282.

⁵⁵² Ömer Rıza Doğrul'un “*Mekke devrinin sonlarına doğru nazil olduğu anlaşılıyor*” dediği Nahl suresinin kırk birinci ayetinin Habeşistan muhacirleri hakkında nazil olduğu belirtilmektedir. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIV, 223; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XII, 326, 327; Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye*, VI, 3996; Eттаfeyyîş, Muhammed b. Yûsuf el-Vehbî el-İbâzî el-Mus'abî, *Heymânu'z Zâd ilâ Dâri'l-Meâd*, thk. Abdulhafiz Şelebî, Vüzâratu't Tûrâs ve'l Kavmî ve's Sekâfe, Saltanatu Umân, Yayinevi adı yok 1403/1983, IX (01/el-Kısmu'l-Evvel), 260 [Eserin “*Heymânu'z Zâd ilâ Dâri'l Meâd*” olan ismi “*Himyânu'z Zâd*” olarak kaydedilmektedir. Matbu nüsha görülmediği için schven bu şekilde aktarılmış olmalıdır. İsimlendirmede tereddüt hâsıl olmasına rağmen Tefsir Tarihi adlı eserde de aynı sehve düşülmüştür. Bkz. Zehebî, Mustafâ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, Dâru'l-Hadis, Kâhire 1433/2012, II, 278; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayinevi, Ankara 1996, I, 508.]; Doğrul, Ömer Rıza, *Tanrı Buyruğu*, Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kağıtçılık, 3. Basım, İstanbul 1928, II, 428. Müfessir Katâde'nin kanaati bu şekildedir. Begavî, *Meâlimu't-Tenzil*, V, 20. Cumhura göre ayette sözü edilenler Habeşistan'a hicret edenlerdir. İbn Atıyye, *el-Muharrar*, III, 394. İbn Atıyye ayetin iniş sebebi hususunda en doğru görüşün Habeşistan muhacirleri olduğu çünkü ayet nazil olduğu zaman Medine'ye hicretin gerçekleşmediğini, ayetin Ebû Cendel, Süheyl b. Amr hakkında olduğu görüşünün zayıf olduğunu zira bu sahâbîlerle ilgili hadiselerin Medine'de cereyan ettiğini

belirtmiştir.⁵⁵³ Surenin iniş zamanından söz edenler Mekke döneminin sonları, peygamberliğin on birinci yılının sonları olarak tarihlendirmektedirler.⁵⁵⁴

Şehristânî'nin (ö. 548/1153) vermiş olduğu listelerde nüzul sıralamasında sureyi Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765) seksen dördüncü, İbn Vâkîd (ö. 157/159/774/776 [?]) seksen dördüncü, İbn Abbâs (ö. 68/687-88) seksen ikinci, Mukâtil (ö. 150/767) -Hz. Ali'den, yetmiş dördüncü, Mukâtil (ö. 150/767) -an ricâlihi, yetmiş dokuzuncu sıraya yerleştirmişlerdir.⁵⁵⁵

Surenin Mekke'de indiğine dair görüşler ağırlıklı olmakla beraber, tümüyle Medîne'de indiği, ilk üç ayetinin Mekke'de geri kalanının Medîne'de, ilk on ayetinin Medîne'de kalanının Mekke'de indiğine dair görüşler bulunmaktadır. Mekke'de inen son sure olduğu, Mekke ile Medîne arasında nazil olduğu da söylenmektedir.⁵⁵⁶ Surenin iniş zamanının Habeşistan hicreti dönemi, ikinci Akabe biatının ardından hicretten haftalar önce, Mekke döneminin son yılıyla hicret ve hemen sonrasını kapsayan süreç olduğu ifade edilmektedir.⁵⁵⁷

Bu değerlendirmeler ışığında “h-c-r” kök harfleri ve müştaklarının Kur'ân-ı Kerîm'in nüzul sürecinde “*bir yerden bir yere intikal*” manasının önceki başlıklarda ele aldığımız üç aşamadan sonra dördüncü aşamada kullanıldığını söylemek mümkündür.

---

aktarmaktadır. İbn Atrıyye ayeti bu şekilde tefsir ettikten sonra ayetin evvelen ve âhiren tüm hicret edenleri kapsadığını nakletmektedir. İbn Atrıyye, *el-Muharrar*, III, 394.

⁵⁵³ Nehhâs, *Meâni'l-Kur'ân*, IV, 51; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, IV, 425, 426; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XIV, 89.

⁵⁵⁴ Meydânî, Abdurrahmân Hasan Habenneke el-Meydânî, *Meâricu't-Tefekkür ve Dekâiku't-Tedebbür*, Dâru'l-Kalem, Dimaşk 1420/2000, XIII, 481; Bâzergân, *Seyr-i Tehavvul-i Kur'ân*, s. 180; Mevdûdî, *Tefhîm*, III, 9; Bâzergân, *Seyr-i Tehavvul-i Kur'ân*, s. 177.

⁵⁵⁵ Şehristânî, *Mefâtihu'l-Esrâr*, s. 21, 22.

⁵⁵⁶ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 371; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVIII, 358; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXV, 26. Râzî görüşleri temrîz sigasıyla aktarmakta “*Medenî'dir, ilk on'a kadar Mekkî bâkîsi Medenî'dir, İlk on'un sonuna kadar Medenî bâkîsi Mekkî'dir ya da tam aksi*” demektedir. Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXV, 26; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XVI, 333.

⁵⁵⁷ Meydânî, *Meâricu't-Tefekkür*, XV, 203. Abdurrahmân Hasan Habenneke el-Meydânî “*Ankebût suresi Mekke'de en son inen surelerdendir, Hicretten önce, Ankebût suresinden sonra sadece Mutaffîfîn suresi nâzil olmuştur. Ankebût suresinin bir ilâ on birinci ayetleri Medîne'de inmiştir. Surenin tümüyle Medenî olduğu söylenmiştir. Ali b. Ebî Tâlib'den Mekke ile Medîne arasında nâzil olduğu bilgisi rivâyet edilmiştir*” demektedir. Meydânî, Abdurrahmân Hasan Habenneke el-Meydânî, *Zâhiratu'n-Nifâk ve Habâisu'l-Munâfikîn fi't-Târih*, Dâru'l-Kalem, Dimaşk 1414/1993, II, 147; Mevdûdî, *Tefhîm*, IV, 199; Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, V, 465; Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, II, 351; Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, Türkçeye Çevirenler: Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşâret Yayınları, İstanbul 1417/1996, II, 803; İslamoğlu, Mustafa, *Gerekçeli Meal-Tefsir [Hayat Kitabı Kur'ân Gerekçeli Meal-Tefsir]*, Düşün Yayıncılık, 2. Basım, İstanbul 2008, s. 775.

Tablo halinde aktarmak gerekirse verilen sıralamalar aşağıdaki şekildedir.⁵⁵⁸

C.S	İnşikâk	Rûm	Ankebût	Mutaffifin	Bakara	Enfâl	Â.İmrân			
İ.V	İnşikâk	Rûm	Ankebût	Mutaffifin	Bakara	Enfâl				
İ.A	İnşikâk	Rûm	Ankebût	Mutaffifin	Bakara	Enfâl				
M.A	İnşikâk	İnfitâr	Zümer	Ankebût	Yûnus	Hicr	Mü'minûn	Mutaffifin		
M.R	İnşikâk	Rûm	Ankebût	İnsân	Zümer	Vâkıa	Mutaffifin ⁵⁵⁹	Fâtiha	Bakara	Enfâl

[C: Cafer es-Sâdık (ö. 148/765), İ.V: İbn Vâkıd (ö. 157/159/774/776 [?]), İbn Abbâs (ö. 68/687-88), M.A: Mukâtil (ö. 150/767) –Hz. Ali'den, M.R: Mukâtil (ö. 150/767) -ricâlınden]

Tablo 08: Ankebût suresi nüzul sıralaması

Mekân değişikliği anlamında hicretle ilişkilendirilen ayetlerden biri de Zümer Sûresi'nin⁵⁶⁰ onuncu ayetidir. Müfessirler suresinin onuncu ayetinde yer alan “*Allâh'ın arzı geniştir/وَأَرْضُ اللَّهِ وَسِعَةُ*” ifadesini hicrete teşvik olarak açıklamaktadırlar.⁵⁶¹ Ebu Hayyân “arz” kelimesiyle Medîne'nin kastedildiği görüşünü aktarmaktadır.⁵⁶²

İbn Âşûr, surenin müminlerin Habeşistan'a hicret etmelerinden bir süre önce yani hicretten önce peygamberliğin beşinci yılında nazil olduğunu, tercih edilen görüşe göre nüzul tertibinde elli dokuzuncu sırada olduğunu Sebe' suresinden sonra, Gâfir suresinden önce nazil olduğunu belirtmektedir.⁵⁶³

⁵⁵⁸ Şehristânî, *Mefâtihu'l-Esrâr*, s. 21, 22.

⁵⁵⁹ Şehristânî Mutaffifin suresinin ismini merfû olarak “*Mutaffifûn*” şeklinde vermektedir. Bkz. Şehristânî, *Mefâtihu'l-Esrâr*, s. 22.

⁵⁶⁰ Zümer 39/10.

⁵⁶¹ Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, V, 118; Begavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, VII, 111; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VII, 168. Cem ve telifi Şerafi tarafından yapılan tefsirde, surenin elli birinci ayeti dışında Mekkî olduğu belirtilmekte zamanından söz edilmemektedir. Şerafi, *el-Mesâbîh*, III, 345. “*Arzullâhi vâsia*” kaydıyla alakalı olarak “*kim yaşadığı yerde ihsân'dan mahrum kalırsa, ihsânı mümkün kılacak bir yere intikal eder, orada ifrata düşenler için mazeret yoktur, ona düşen tâatte ve ihsanda ziyadeleşmek için Enbiyâ ve sâlihlerle hicrette iktida etmektedir. Bu ifadeden maksat hicrete teşvik etmektir*” denmektedir. Arzullâh'tan muradın, genişliğinin beyan edilerek teşvik edilmesi nedeniyle cennet olduğu söylene de hicretin kastedilmesi daha sahih bir görüş olduğu ifade edilmektedir. Zira sonraki ayette geçen sabır din üzerinde sabırlı olma veya Allâh yolunda vatanlarından ayrılmaya sabretme manası taşımaktadır. Şerafi, *el-Mesâbîh*, III, 361.

⁵⁶² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr*, VII, 558.

⁵⁶³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXIII, 312.

Nüzul tertibini veren kaynaklar, İbn Âşûr'un verdiği bilgilerin doğru olduğunu göstermektedir. İbn Âşûr'un belirttiği surenin iniş sırası kaynaklarda, Şehristânî dışında birer farklı (elli yedinci, elli sekizinci gibi) iniş sırasıyla verilmektedir.

Aşağıda Zümer Suresi Nüzul Tertibi tablo halinde verilmiştir.

Kaynak	Sıra	Sure Öncesi Sonrası
Zührî (ö. 124/742)	58	[Sebe'-Zümer-Hâ Mîm Mü'min] ⁵⁶⁴
Yâkûbî (ö. 292/905)	57	[Sebe'-Zümer-Hâ Mîm Duhân] ⁵⁶⁵
İbn Dureys (ö. 294/906-907)	58	[Sebe'-Zümer-Hâ Mîm Mü'min] ⁵⁶⁶
Dânî (ö. 444/1053)	59.	[Sebe'-Zümer-Hâ Mîm Mü'min] ⁵⁶⁷
Şehristânî (ö. 548/1153)	81 [M.R]. ; 73 [M.A]. ; 56 [İ.A]. ; 58 [İ.V]. ; 58 [Ca'fer] ⁵⁶⁸	

[M.R: Mukâtil Ricâlınden, M.A: Mukâtil Hz. Alî'den. İ.A: İbn Abbâs, İ.V: İbn Vâkıd, Ca'fer: Ca'fer es-Sâdık]

Tablo 09: Zümer Suresi Nüzul Tertibi

Zümer suresinin iniş zamanını Habeşistan hicretinin öncesine götürenler olduğu gibi, Mekke döneminin ortalarında, peygamberliğin onbirinci yılında, Medîne döneminin birinci yılında indiği görüşleri bulunmaktadır.⁵⁶⁹ Surenin nüzul zamanı

⁵⁶⁴ Zührî, *en-Nâsihu ve'l-Mensûh*, s. 92.

⁵⁶⁵ Ya'kûbî, *Târîh*, I, 352.

⁵⁶⁶ İbn Dureys, *Fezâilu'l-Kur'an*, s. 34.

⁵⁶⁷ Dâni, *el-Beyân*, s. 136.

⁵⁶⁸ Şehristânî, *Mefâtihu'l-Esrâr*, I, 21, 22.

⁵⁶⁹ Meydânî, *Meâricu't-Tefekkür*, XII, 131, 178; Mevdûdî, *Tefhîm*, V, 91; Câbirî, *Fehmu'l-Kur'an*, II, 87; Esed, *Kur'an Mesajı*, III, 935; İslamoğlu, Mustafa, *Gerekçeli Meal-Tefsir*, s. 909; Bâzergân, *Seyr-i Tehavvul-i Kur'an*, s. 191.

hakkında fikir verebilecek karine “*Allâh’ın arzı*” ifadesidir. Allâh (c.c.)’ın “*arzının geniş*” olduğunu beyan eden üç ayet bulunmaktadır.⁵⁷⁰ Bunlar:

1. Nisâ, 4/97.

[قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا]

“Orada mustazaflardan idik’ cevabını verdiler (Melekler ise) ‘Allâh’ın arzı geniş değil miydi, hicret etseydiniz ya!’ dediler.”

2. Ankebût, 29/56.

[يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ أَرْضِي وَاسِعَةٌ فَإِيَّايَ فَاعْبُدُونِ]

“Ey inanan kullarım! Benim arzım geniştir; o halde yalnız bana kul olmakta sebat edin.”

3. Zümer, 39/10.

[قُلْ يَا عِبَادِ الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا رَبَّكُمْ لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ وَأَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةٌ]

“De ki (Allah şöyle buyuruyor): “Ey inanan kullarım! Rabbinize karşı gelmekten sakının. Bu dünyada iyilik yapanlar iyilik bulacaklardır. Allah’ın arzı geniştir.”

Nisâ suresi Medenî bir sure, Ankebût suresinin de Medine dönemine çok yakın nazil olan bir sure olduğu göz önünde bulundurulursa Zümer suresinin Medine’ye hicretten bir süre önce nazil olduğu söylenebilir. Her halukarda ülke, yurt, coğrafya değişikliği anlamındaki hicretin, Kur’ân-ı Kerîm’in nüzul döneminde “h-c-r” maddesinin Kur’ân’da yer alışı bakımından dördüncü safhada kullanıldığı anlaşılmaktadır.

2.2.5. Yatakların Ayrılması/Aile İçi Sorunun Çözümü

Müzzemmil (وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا), Müddessir (فَاهْجُرْ), Meryem (مَلِيًّا) surelerinden sonra emir sîgasıyla geçen dördüncü lafız olan “*vehcurûhunne/وَاهْجُرُوهُنَّ*” kaydı diğerlerinden farklı olarak aile içi durum, bir başka ifadeyle birbirlerine nikâh akdi ve mîsakıyla⁵⁷¹ bağlı olan karı-koca arasındaki ilişkiye dair bir düzenleme içermektedir.

⁵⁷⁰ Bkz. Şerafi, *el-Mesâbîh*, III, 361.

⁵⁷¹ Bkz. Nisâ Sûresi 4/21.

Ebû Hayyân el-Endelüsî, Nakkâş'tan (ö. 351/962)⁵⁷² naklen Nisâ suresinin hicret sırasında Mekke ile Medîne arasında nâzil olduğunu aktarmaktadır.⁵⁷³ Medenî olup içerisinde Mekki ayetler bulunduğu öne sürülen Nisâ suresi Câbirî'ye (ö. 1431/2010) göre altıncı yılın başlarında nâzil olmuştur.⁵⁷⁴ Mekke'den Medîne'ye hicret gerçekleşmiş, mekân değişikliği anlamında hicret vuku bulmuş, vahyin Medîne dönemi başlamıştır.

Hicretten üç yıl sonra, dördüncü yılın sonu veya beşinci yılın başlarında nâzil olduğu tahmin edilen Nisâ suresinde “*vehcurûhunne/وَاهْجُرُوهُنَّ*” buyrulmuştur. Burada geçen “*onları hecr ediniz*” kaydının anlamı üzerinde durmak gerekmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm “*evlilik hukukuna riâyet etmeyen*”, evlilik birliğini sürdürmeyi engelleyecek düzeyde bilerek-isteyerek/bilinçli bir şekilde geçimsizlik sergileyen nâşizelere⁵⁷⁵ karşı eşlere çözüm seçenekleri sunmaktadır. Aile içerisinde evlilik birliğinin devamı sadece tedip⁵⁷⁶ maksadına dayalı bu çözüm önerilerinden biri Nisâ suresinde geçen h-c-r maddesinden türeyen “*vehcurûhunne/وَاهْجُرُوهُنَّ*”⁵⁷⁷ kayıdır. Aileyi sevk ve idare eden kişinin kararlı tutumunu⁵⁷⁸ ortaya koyan ve en uygun tavrın⁵⁷⁹

---

⁵⁷² Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Muhammed en-Nakkâş için bkz. Birışık, Abdülhamit, “Nakkâş”, *DİA*, X, 328-329.

⁵⁷³ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 218.

⁵⁷⁴ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, III, 211. Gereğini izah eden İslamoğlu “buna göre sûreyi dördüncü yıla yerleştirebiliriz” demektedir. Bkz. İslamoğlu, Mustafa, *Gereğeli Meal-Tefsir*, s. 143.

⁵⁷⁵ Ettafeyyiş ayette belirtilen sıfata dikkat çekmektedir bu nedenle nâşize sıfatı özellikle belirtilmiştir. Bkz. Ettafeyyiş, *Heymânu'z-Zâd*, IV, 529; Günay, Hacı Mehmet, “Nüşûz”, *DİA*, XXXIII, 303 (303-304); Ayrıca bkz. İbn Atıyye, *el-Muharrar*, II, 49.

⁵⁷⁶ Kindî, Saîd b. Ahmed b. Saîd b. Ahmed b. Muhammed b. Suleymân el-Kindî en-Nezevî, *et-Tefsîru'l-Muyeser li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Mustafâ b. Muhammed Şerîfî, Muhammed b. Mûsâ Bâbâammî, Cem'iyetu't-Turâs, Karâra 1418/1998, I, 236.

⁵⁷⁷ Nisâ 4/34.

⁵⁷⁸ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Kitâbu'l-Mesâil ve'l-Ecvibe fi'l-Hadisi ve't-Tefsîr*, thk. Mervân el-Atıyye, Muhsin Harâbe, Dâru İbni Kesîr, Dimaşk 1410/1990, s. 55.

⁵⁷⁹ Tabbâra hecrin dereceleri olduğunu söylemektedir. Tabbâra, Afif Abdulfettâh Tabbâra, *Tefsîru Sûrati'n-Nisâ*, Dâru'l-İlm li'l-Melâîyn, Beyrut 2011, s. 79, 80.

sergilenmesi gereken⁵⁸⁰ bu aşamaların (vaaz, hecr, darb⁵⁸¹) adalet esaslı⁵⁸² ve elde edilmek istenen hedef odaklı olması gerektiği belirtilmektedir.

Değiştirilmesi mümkün olan bir tavra işâret eden nüşûz, daha iyisini yapmak mümkün iken bilinçli bir şekilde üzerine düşen sorumlulukları yerine getirmeme ve karşısındaki kişiye bir tür şiddet uygulamayı ifade etmektedir. Psikolojik, ruhsal kötü muamele manası içerdiği gibi güç ve kuvvete dayalı kötü davranışları da içermektedir.⁵⁸³

Nüşûz'un dik başlılıktan kaynaklanan geçici bir durum olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁸⁴ Kalıcı bir durum olması, fitrî bir karakter ya da huy olması durumunda tavsiye edilen, istenmeyen bu yapıda Allah'ın gizlemiş olduğu hayırların mevcudiyetine inanmaktır. Nisâ suresi 4/19. ayette yer alan kayıt⁵⁸⁵ bu düşünceye sevk etmektedir.

Nüşûz'un çeşitli nedenlerden kaynaklanan geçici bir durum olduğunu düşündüren husus Nisâ suresi 4/34. ayette geçen “*فَإِنْ أَطَعْتُمْ / fe in eta'neküm*”

⁵⁸⁰ İbnu'ş-Şecerî vaaz, hecr ve darb'ın ibâha ifade ettiğini, yapılmasında sevap terkinde ıkâb olmadığını söylemektedir. Bkz. İbnu'ş-Şecerî, Ebü's-Saadât Ziyâuddîn Hibetullâh b. Alî b. Muhammed b. Hamza el-Hâşimî el-Alevî el-Hasenî el-Bagdâdî, *Emâlî*, Neşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Mektebetu'l-Hâncî, Kâhire 1413/1992, I, 411.

⁵⁸¹ Darb'ın kesinlikle iz ve eser bırakmayacak şekilde olması gerektiği, eser bırakan darbin erkek için cezaya neden olacağı ifade edilmektedir. Rastâkî, Hamîs b. Saîd b. Alî b. Mes'ûd eş-Şaksî er-Rastâkî (Rustâkî?), *Menhecu't-Tâlibîn ve Belâgu'r-Râgîbîn*, Danışman/Gözetim. Abdullâh es-Sâlimî, Neşr. Muhammed Kemâluddîn İmâm, (Vüzâratu'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'd-Dîniyye Saltanatu Umân) Umân 1432/2011, VIII, 358. İbnu'l-Arabî darbin terkinin daha faziletli olduğunu belirtmekte Atâ (ö. 114/732)'nın “*nâşize, eşinin istediklerini yapsa da yapmasa da dövülemeyeceği, fakat kızabileceği*” görüşünü aktarmaktadır. Bkz. İbnü'l Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, I, 536., Râzî, İmam Şâfiî'nin “*darb'ın mubah fakat terkinin daha faziletli olduğu*” görüşünü nakletmektedir. Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, X, 93. Eттаfeyyiş darbı terk etmenin evlâ olduğunu nakletmektedir. Bkz. Eттаfeyyiş, *Heymânu'z-Zâd*, IV, 529.

⁵⁸² İbnu'l-Hüce, Muhammed el-Habîb b. Şâzeli b. Abdilhâdî b. el-Hüce et-Tûnisî, *Beyne 'İlmeyi Usûli'l-Fıkh ve Makâsıd'ı's-Şerîa*, Vüzâratu'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Katar 1425/2004, II, 189 (Şeyhu'l-İslâm el-İmâmu'l-Ekber Muhammed et-Tâhir b. Âşûr ve Kitâbuhû Makâsıdu'ş-Şerîati'l-İslâmiyye serisinin ikinci cildi).

⁵⁸³ Nisâ suresi 4/34. ayet içerisinde yer alan “*eğer size itaat ederlerse (فَإِنْ أَطَعْتُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِمْ سَبِيلًا)*” kaydı sergilenen tutum ve davranışın değiştirilebildiğini, ister kadın, isterse erkek için kullanılsın “n-ş-z” kök harflerinde, zorluk çıkarma, eziyet etme kuvvete dayalı şiddet veya psikolojik şiddet gösterme manası bulunmaktadır. Bkz. İbn Fâris, *Mekâyis*, V, 430, 431; Ayrıca bkz. Esed, *Kur'an Mesajı*, I, 143 (44. dipnot).

⁵⁸⁴ Bkz. Nisa 4/34 [فَإِنْ أَطَعْتُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِمْ سَبِيلًا]. İslâm hukukunda hükümlerin ana gayelerini ele alan Makâsıd'a dair eseri de bulunan Tâhir b. Âşûr fakihlerinin çoğunluğunun nüşûz'u “*kadının eşine karşı çıkması, tepeden bakması ve hoş olmayan davranışlar sergilemesi*” şeklinde tarif ettiklerini söylemekte ve kadının kocasıyla uyumlu yaşarken, alışıkmayan tarzda olumsuz tavırlar sergilemeye başlaması olduğunu söylemektedir. Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, V, 41.

⁵⁸⁵ Nisâ 4/19 (وَ عَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَ يُجْعَلَ اللَّهُ فِيهِ خَبْرًا كَثِيرًا).

ifadesidir.⁵⁸⁶ Bu ifadede yer alan “*etâa/أَطَاعَ*” fiilinin aslı olan “*tâ, illet harfi olan vâv ve ayn*” harflerinden oluşan kelimenin kök anlamlarından birisi inkıyâd olsa da İbn Fâris’in izahından anlaşılabilir, muhatabın kimliğine göre ilişkilerin zirve noktasında olmasıdır. Allah’a itaat Allah-kul irtibatında zirve nokta, Anne ve babaya itaat Ana, baba-evlat ilişkilerinde zirve nokta, Eşe itaat ise eşlerin birbirlerine karşı davranışlarında en üst nokta olmaktadır. Zira İbn Fâris yapmış olduğu açıklamada “*bir başkası ile uyum içerisinde olana tâveahû*”⁵⁸⁷ dendiğini belirtmektedir.⁵⁸⁸ Bu açıklama çerçevesinde ayetin anlamı “*dik başlılık yapmayı bırakır, zevciyyet hukuku gereği eşler arasında olması gereken hale dönerse ...*” olmaktadır.

Burada hicretle birlikte yaşanan sosyal değişim ve etkileşimin işaretlerini görmek mümkündür. İbn Sa’d’ın aktardığına göre Hz. Ömer aile yaşantısında Mekke’de Muhacir erkeklerin daha baskın olduğunu, Medîne’de ensar kadınlarının daha baskın olduğunu, hicretten sonra Muhacirlerin eşlerinin Ensâr kadınları gibi davranmaya başladıklarını şu sözlerle anlatmaktadır:

“Biz Kureyş toplumu kadınlara baskındık, Medîne’ye gelince kadınları kendilerine baskın bir toplumla karşılaştık. Bizim kadınlarımız da Ensâr’ın bu özelliğini almaya başladılar. Bir gün hanıma kızmışım bana karşılık verince bunu yadırgadım. Eşim bana: “sana karşılık vermemi neden yadırgıyorsun vallâhi Nebî (s.a.v.)’nin eşleri de O’na karşılık veriyorlar hatta bazıları gün boyu onunla konuşmuyorlar (وَإِنَّ إِحْدَاهُنَّ لَنَهْجُرُهُ الْيَوْمَ حَتَّى اللَّيْلِ)” dedi.”⁵⁸⁹

⁵⁸⁶ Feyyûmî “*Nüşûz’undan dönerse ilişkileri düzelir, yoluna girer, şayet nüşûzunu ısrarla sürdürürse ayrılmak daha güzel olur (فَإِنْ رَجَعْتَ صَلَّحْتَ الْعِشْرَةَ وَإِنْ دَامَتْ عَلَى التَّسْوَرِ اسْتَحْبَبَ الْفِرَاقُ)*” demektedir. Feyyûmî’nin bu değerlendirmesi nüşûz’un dönülebilecek bir durum olduğunu göstermektedir. Bkz. Feyyûmî, *el-Misbâhu'l Munîr*, s. 242.

⁵⁸⁷ Lafzen: [وَيُقَالُ لِمَنْ وَافَقَ غَيْرَهُ: قَدْ طَاوَعَهُ].

⁵⁸⁸ İbn Fâris, *Mekâyis*, III, 431. Râzî Nisâ suresi 4/59. âyetin tefsirinde tâat’ın tarifini yapmakta, bu hususta Mu’tezile ile diğerleri arasında tarif farkı olduğunu belirtmekte Mu’tezile’nin tâati “*muvâfakatu’l-irâde/الإِرَادَةُ*” diğerlerinin ise “*muvâfakatu’l-emr/الأَمْرُ*” şeklinde tarif ettiğini belirtmektedir. Bkz. Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, X, 147; Seyyid Şerîf Cürçânî *Ta’rifât*’ında tâati “*emre isteyerek muvafakat etme/موافقة الأمر طوعاً*” şeklinde tarif etmektedir. Bkz. Cürçânî, *Târifât*, s. 118 (1108). Münâvî’de tâat’i “*emre muvafakat/موافقة الأمر*” olarak tarif etmektedir. Bkz. Münâvî, *et-Teârif*, s. 225.

⁵⁸⁹ İbn Sa’d, *Tabakât*, X, 174. Kendisi de bir Kureyş’li olmasına rağmen Hz. Peygamber döneminde kadınların haklarının gözetildiği, korunduğu anlaşılmalıdır. İbn Vehb Mısri tarafından nakledilen bir rivayette Hz. Ömer’in oğlu Abdullah’ın “*Rasûlullah (s.a.v.) zamanında hakkımızda Kur’ân/âyet ineren düşüncesiyle, kadınlarımıza söz söylemeye ve müdahaleye çekinirdik, Rasûlullâh (s.a.v.) kabzedilince konuşmaya başladık*” dediği belirtilmektedir. Bkz. İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdullâh b. Vehb b. Müslim el-Fihri el-Mısri el-Kuraşî, *el-Câmi’u fi’l-Hadîs*, Neşr. Mustafa Hasen Huseyn Muhammed Ebu’l-Hayr, Dâru İbni’l-Cevzî, Demmâm 1416/1996, s. 460 (346); Eттаfeyyiş, *Heymânu’z-Zâd*, IV, 529.

Müfessirler “*hecr fi’l-mezâci*” ile ne murad edildiği konusunda farklı görüşleri sürmektedirler. Bu görüşleri aşağıda açıklayacağımız “*söz, fiil ve bedenle yapılan*” olmak üzere üç ana başlık altında toplamak mümkündür.⁵⁹⁰

1. Söz. “H-c-r” maddesinden türeyen “*sert söz*” anlamındaki “*el-hucr*” aslına dayalı olarak nâşizeye karşı sert ve katı söz söylemek kastedilmektedir. Koca, kendisine karşı nüşûz sergilemeye başlayan eşiyle yatağa girer ancak eşinin nüşûzundan dönmesi için sert sözler söyler.

2. Fiil. Fiil olarak “*cima etmemek*”⁵⁹¹ ve “*cima etmemek değil, konuşmamak, konuşmayı terk etmek*”⁵⁹² kastedilmektedir. Koca, kendisine dik başlı davranmaya başlayan eşiyle yatar fakat cima etmez veya cima eder fakat konuşmayarak eşinin nüşûzdan vazgeçmesini temin etmeye çalışır.

3. Bedeni olarak. Yatak içerisinde ayrı durmak⁵⁹³ ve yatağı ayırmak⁵⁹⁴. Koca, uyumlu birliktelik devam ederken kendisine karşı olumsuz bir tutum içerisine girerek evlilik hukukunun gereklerini yapmamaya başlayan nâşize ile konuşmasına (vaaz) karşın nüşûzunu ısrarla sürdüren, tavrından vazgeçmeyen eşiyle yatağa girer fakat sırtını döner veya yatağını ayırır.⁵⁹⁵

⁵⁹⁰ Bkz. Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, III, 150; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye*, II, 1316; İbnü’l Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, II, 76; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi’l-Kur’ân*, VI, 283, 284; Suyûtî, *ed-Dürü’l-Mensûr*, IV, 402, 403.

⁵⁹¹ Bkz. Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-Sanâ’i*, II, 334 (Mücâmea yapmaksızın ayrı durur [يَهْجُرُهَا بِأَنْ لَا يُجَامِعَهَا]).

⁵⁹² Bkz. Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-Sanâ’i*, II, 334 (Birlikte yatabilir, cima edebilir fakat eşiyle konuşmaz [يَهْجُرُهَا بِأَنْ لَا يُكَلِّمَهَا فِي حَالِ مُضَاجَعَتِهِ إِيَّاهَا لَا أَنْ يَنْزُكَ جَمَاعَهَا وَمُضَاجَعَتَهَا]). Kâsânî’nin açıklamalarından hecr’i kocanın hakkı, kadının hakkı ve müşterek haklar bakımından değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Zira bu maddede Kâsânî müzâcaa ve mücâmea’nın eşler arasında müşterek hak olduğunu, bu hakkın terkinin karı hakkında değil, koca aleyhine zarar teşkil edeceğini, kocanın bizzat kendisinin zarar göreceği bir tavırla karının te’dib edilemeyeceğini ifade etmektedir.

⁵⁹³ Bkz. Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-Sanâ’i*, II, 334 (Yatakta ayrı yatarak hecr eder [يَهْجُرُهَا بِأَنْ يُفَارِقَهَا فِي الْمَضْجَع]).

⁵⁹⁴ Bkz. Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-Sanâ’i*, II, 334 (Aynı yatakta birlikte yatmaz [وَلَا يُضَاجِعُهَا عَلَى فِرَاشِهِ]). Koca eşine ihtiyaç duyduğu bir zamanda değil, eşinin kendisine ihtiyaç duyduğu ve cinsel duygularının arttığı bir zamanda birlikte yatmayı ve mücâmeayı terk ederek hecr eder. Kâsânî *Tuhfetu’l-Fukahâ* adlı kitaba yazmış olduğu şerhte hecrin nasıl gerçekleşeceği konusunda görüş ayrılığı (ihtilaf) olduğunu belirtmekte ve naklettiğimiz görüşleri sıralamaktadır. Alâeddîn es-Semerkindiyye’nin damadı olan ve Alâeddîn es-Semerkindiyye’nin kızı olan eşi Fâtıma bnt. Alâeddîn es-Semerkindiyye ile birlikte fetvâ verdikleri söylenen Kâsânî bu görüşleri kayınpederinin eseri olan *Tuhfetu’l-Fukahâ* adlı kitaba yazmış olduğu şerhte anlatmış olması ayrı bir önem arz etmektedir. Diyanet İslam Ansiklopedisinin ilgili maddesinde Fâtıma es-Semerkindiyye’nin vefat tarihi belirtilmemekte sadece vefat etmiş olduğu yüz yıl verilmektedir. Bkz. Bolelli, Nusrettin, “Fâtıma bnt. Alâeddîn es-Semerkindiyye”, *DİA*, XII, 225. (İnternette yer alan bazı çalışmalarda Fâtıma es-Semerkindiyye’nin hicrî 581 senesinde vefat ettiği belirtilmekte fakat herhangi bir kaynağa atıf yapılmamaktadır. Örnek olarak Bkz. Muhammed Mutî’ el-Hâfız, *Dirâset li Adedin mine’l-Kutubi’l-Mu’temedeti fi Fıkhî’l-Mezhebi’l-Hanefî*, s. 14. www.Alukah.net); Bkz. Koca, Ferhat, “Kâsânî”, *DİA*, XXIV, 531.

⁵⁹⁵ Mukayese olması ve fikir vermesi açısından bkz. Sâfûrî, Hedîr es-Sâfûrî, Nüşûzu’l-Mer’eti’l-Yehûdiyye, Mektebetu Medbûlî, Kâhire 2011, s. 17, 21.

Âlimler, yatak içerisinde ayrı durma veya yatakların ayrılması uygulaması hakkında da birkaç kanaat öne sürmektedirler. Bu kanaatleri maddeler halinde aktarmadan önce “*fi'l-mezâcî*” kaydına değinmek istiyoruz. Ayette yer alan “*vehcurûhunne fi'l-mezâcî*” kaydındaki “*fi'l-mezâcî*” ifadesi hakkında söylenenler ayetin anlaşılmasına ışık tutacaktır.⁵⁹⁶ Birlikte yatmayı terk manasını benimseyenlerin görüşlerini aktarmaya geçmeden önce “*fi'l-mezâcî*” kaydındaki “*fi*” harfi cerri hakkında bilgi vermek gerekmektedir. Tefsirler Ukberî’den (ö. 616/1219)⁵⁹⁷ naklen buradaki “*fi*” harfi cerri için iki mana ileri sürmektedirler:

1. Zarfiyyet (الظرفية): Ayetteki Ayetteki “*fi*” harfi cerri zarfiyyet manasına alınarak kastedilenin konuşmayı değil “*birlikte yatmayı terk edin*” anlamında olduğu ve bu mananın daha zahir olduğu belirtilmektedir.⁵⁹⁸

2. Sebep (السبب): Müfessirler ayetteki “*fi'l-Mezâcî*” kaydını “*bi sebebi'l-mezâcî*” şeklinde açıklamaktadırlar.⁵⁹⁹ Yapılan açıklamalar harfi cerri “*vehcurû*” emrine bağlayarak nâşizenin eşiyile birlikte yatmaya muhalefet etmesi nedeniyle onlardan uzak durun anlamına geldiğini ifade etmektedir.⁶⁰⁰ Ayette geçen “*fi'l-mezâcî*” kaydının ne anlam ifade ettiği hususunda pek çok görüş aktarılmaktadır. Bu görüşleri başlıklar halinde değerlendirmek gerekirse dört ana başlık altında toplamak mümkündür.⁶⁰¹

Bu başlıklara geçmeden önce konuyla ilgili Taberî’nin tercih ettiği görüşe temas etmek gerekmektedir. Çünkü o, aşağıda temas edeceğimiz küsme, uzak durma anlamı etrafında temerküz eden görüşlerden farklı bir kanaati benimsemektedir. Taberî hecr’in nasıl uygulanacağına dair görüşleri değerlendirmekte ve isabetli bulmamaktadır. Taberî meselenin çözümünü amacı bakımından ele almaktadır. Amaç nâşizeyi nüşûzundan vazgeçirmek, takındığı tutumundan geri döndürmektir. Şârî bunun için

⁵⁹⁶ Bkz. Huvvârî, *Tefsîru Kitâbi'llâhi'l-Azîz*, I, 378. Rivâyet tefsirlerinde konu ile alakalı görüşler ve görüşlerin kimlere ait olduğu aktarılmaktadır. Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 699 vd.; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l Uyûn*, I, 482; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 257, 258; Suyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, IV, 402 vd..

⁵⁹⁷ Ukberî, *et-Tibyân*, I, 248.

⁵⁹⁸ Halebî, *ed-Dürr*, III, 672; Seâlibî, *el-Cevâhir*, II, 230; İbni Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Alî İbn Âdil ed-Dimaşkî el-Hanbelî, *el-Lubâb fî Ulûmi'l-Kitâb*, Neşr. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Alî Muhammed Muavviz, Muhammed Sa'd Ramazân Hasen, Muhammed el-Mütevellî ed-Desûkî Harb, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998, VI, 364, 365.

⁵⁹⁹ Seâlibî, *ez-Zehbu'l-İbrîz*, s. 104.

⁶⁰⁰ Halebî, *ed-Dürr*, III, 672, 673; Seâlibî, *el-Cevâhir*, II, 230; İbni Âdil, *el-Lubâb*, VI, 364, 365.

⁶⁰¹ Görüşlere göre maddeleştirme için bkz. İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Ahmed b. Abdillâh el-Ammârî ez-Zehrânî, Dâru İbni'l-Cevzî, Demmâm 1439, IV, 214.

konusulmasını emretmiştir. Sorunu halletmek için konuşulmaması veya nâşizeden uzak durulması çözüme değil çözümsüzlüğe katkıda bulunacaktır üstelik kocasına buğzeden nâşize durumdan memnuniyet duyacaktır. O halde en isabetli olanı “h-c-r” maddesinden türeyen, bağ anlamına gelen Arapların gündelik hayatlarında kullandıkları ve çok iyi bildikleri “*hicâr*” manası vererek “*nâşizeleri bağlayın*”⁶⁰² şeklinde anlamak en makul olanıdır.⁶⁰³

Taberî diğer görüşler içerisinde en isabetli olanın bu yorum olduğunu söylese de kendisinden sonra gelen müfessirlerce tenkit edilmiş, eleştirilmiştir.⁶⁰⁴ Zemahşerî “*zorlama tefsir*” olduğunu söylemekte Ebû Bekr İbnü'l-Arabî “*sürçme*” olarak tanımlamaktadır.⁶⁰⁵

Konuyu ele alan âlimler karşılıklı haklar ve maksat bakımından değerlendirmelerde bulunmaktadırlar. Örneğin Seyyid Kutub (ö. 1387/1966) hecr meselesini açıklarken şöyle demektedir:

*“Yatak kendisini yüksekte gören nâşize kadının gücünün/sultasının zirveye çıktığı bir tahrik/tehyiç ve câzibe yeridir. Erkek bu tahrik/tehyiç karşısında arzularını yenebilirse, nâşize kadının kendi üstünlüğünü kurduğu silahlı elinden düşmüş olur. Kocasına karşı sergilediği ısrarlı tavrının önünde, en zor zamanlarda erkeğin bu güçlü irade ve şahsiyetli duruşu karşısında çoğunlukla nâşize kadın nüşûzundan dönmeye ve yumuşamaya meyleder. Burada, “el-hecr fi'l-mezâci” yönteminin gerçekleştirilmesinde gözetilmesi gereken belirli edeb/âdâb bulunmaktadır. Hecr, eşlerin halvet mekânlarının dışında açık bir ayrılık şeklinde olmamalıdır, çocukların gözü önünde onların iç dünyalarında/gönüllerinde telafi edilemez, olumsuz duygular meydana getirecek şekilde olmamalıdır. Ve yine hecrin kadını/eşi küçük düşürecek, kadının saygınlığını zedeleyecek (veya) nüşûzunu tetikleyecek şekilde yabancıların gözleri önünde olmamalıdır. Çünkü nüşûzun çözümü eşin aşağılanması veya çocukların kötü etkilenmesi değildir. Yöntemi uygularken maksadın bu iki hedefin dışında olduğu açıktır”.*⁶⁰⁶

⁶⁰² Lafzen: [فَاسْتَوْثِقُوا مِنْهُمْ رِبَاطًا فِي مَضَاجِعِهِمْ، بَعِي فِي مَنَازِلِهِمْ وَيُؤْتِيَهُنَّ الَّتِي يَضْطَجِعْنَ بِهَا].

⁶⁰³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 707.

⁶⁰⁴ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l Kur'an*, VI, 285 [وَفِي كَلَامِهِ فِي هَذَا الْمَوْضِعِ نَظَرٌ].

⁶⁰⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 70; İbnü'l Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, I, 533.

⁶⁰⁶ Kutub, Seyyid [Seyyid b. Kutub b. İbrâhîm b. Hüseyin eş-Şâzilî], *Fi Zılâli'l-Kur'an*, Dâru's-Şurûk, 32. Basım, Kâhire 1423/2003, II, 654.

Âyetin tefsirini Kutub ile neredeyse aynı cümlelerle izah eden Modern dönem Şîi müfessir Muhammed es-Sâdikî⁶⁰⁷ çözüm merhaleleri konusunda maksada vurgu yapmaktadır.⁶⁰⁸ Merâğî (ö. 1952) Nisâ suresi otuz dördüncü âyette nâşize eşlere karşı yapılabilecekleri ele alırken ikinci aşama olarak yatakta ayrı durma konusunda “vehcuruhunne” kaydını “el-hecr ve'l-i'râz” şeklinde açıklamakta ve “bu durum yatakta yüz çevirerek (i'râz) ve ayrı durarak (sadd) gerçekleşir” demekte sonra şu değerlendirmeyi yapmaktadır.⁶⁰⁹

“Genellikle yatakta birliktelik evlilik hislerini uyandıran, geliştiren, pekiştiren bir durumdur. Böylelikle her bir eş diğeriyle huzur bulur, bu şekilde önceki hadiselerin içlerinde meydana getirmiş olduğu sıkıntılar giderilir.”⁶¹⁰

Âlimler hecr konusunda helal sınırlara dikkat edilmesi hususunda uyarılarda bulunmaktadırlar mesela İmâm Şâfî (ö. 204/820) “hecr ancak helâl olanla yerine getirilir”⁶¹¹ demektedir.⁶¹² Taberî'nin dışında diğer müfessirler ise “konuşmayı/sözü, güzel sözü, cimayı, birlikte yatmayı” terk manasını benimsemektedirler. Müfessirlerin kanaatleri dört ana başlık altında aşağıdaki şekilde tasnif etmek mümkündür.⁶¹³

⁶⁰⁷ Bkz. Öztürk, Mustafa, “Şîi-İmâmî Tefsir Kültürünün Genel Karakteristikleri”, Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar, İstanbul 2010, s. 265.

⁶⁰⁸ Sâdikî, Muhammed es-Sâdikî, *el-Furkân fî Tefsîri'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân ve's-Sünne*, Neşr. İntişârâtü Ferhenk İslâmî, Matbaatu İsmâiliyyân, Kum, Dâru't-Turâsi'l-İslâmî, 2. Basım, Beyrut 1407, VII, 50, 51.

⁶⁰⁹ Merâğî, Ahmed Mustafa el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, Basım yeri yok 1365/1946, V, 28.

⁶¹⁰ Merâğî bu değerlendirmeleri, Muhammed Abduh'un *el-Menâr* dergisinde yayımlanan tefsir dersi notlarının onun ölümünden sonra Reşid Rıza tarafından Yûsuf suresinin sonuna kadar devam ettirilmesiyle ortaya çıkan eser olan, Nisâ suresinin yüz yirmi beşinci ayetine kadar gelen kısmı Abduh'a ait olduğu belirtilen *Menâr* tefsirinden almış olmalıdır. Zira alıntılanmış olduğumuz kısım benzer şekilde ifade edilmektedir. Bkz. Reşid Rızâ, *Tefsîr*, V, 73. Vehbe Zuhaylî evlilik sınırları, hukuku, gereklilikleri hakkında dik başlılık yapan nâşize zevceye karşı dört merhale takip edilebileceğini bunların “va'z, hecr, darb ve hakem tayin etme” olduğunu belirtmekte ve hecr'in cima'yı terk etmekten kinaye veya aynı yatakta geceleme olduğunu söylemektedir. Konuşmama diğer bir ifadeyle hecri kelâm'ın üç günden fazla olmasının helal olmadığını belirtmektedir. Zira ayrı yatmanın kadının kendisini gözden geçirmesi ve yaptıkları üzerinde tefekkür etmesine vesile olacağını ifade etmekte, İbn Abbâs'tan “yatakta itaat eden eşin dövülmeyeceğine” dair görüş aktarmaktadır. Bkz. Zuhaylî, Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr fi'l-Akâideti ve's-Şerîati ve'l-Menhec*, Dâru'l-Fikr, 10. Basım, Dımaşk 1430/2009, III, 59.

⁶¹¹ Lafzen: [وَالهَجْرُ لَا يَكُونُ إِلَّا بِمَا يَجِلُّ بِهِ].

⁶¹² Şâfî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Cem. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî b. Abdillâh b. Mûsâ el-Beyhakî en-Nisâbüri, Neşr. Abdulganî Abdulhâlîk, Muhammed Şerîf Sukker, Dâru lhyâi'l-Ulûm, Beyrut 1410/1990, s. 224.

⁶¹³ Konuyla ilgili görüşler için bkz. Şendî, İsmâîl, *Ahkâmu Hecri'z-Zevce fi'l-Fikhi'l-İslâmî-Dirâse Mukârane, Mecelletu Câmiati'l-Kuds el-Meftûha*, Sayı: 36, Hazîrân 2015, s. 133, 134, 135.

2.2.5.1. Yatak İçerisinde Ayrı Durmak

Muhammed Reşid Rızâ (ö. 1354/1935) “*vehcurûhunne fi'l-mezâci*” emrinin yatak içerisinde ayrı durmakla gerçekleşeceğini daha fazlasının nâşizeye verilecek ukubete ziyade olacağını Allah teâlâ'nın böyle bir şeyi emretmediğini ifade etmektedir.⁶¹⁴ Tâbiîn dönemi müfessirlerinden Süddî (ö. 127/745)⁶¹⁵ tefsirinde “*fe-‘izûhun*” kelimesini “*nâşizelere ihsanda bulunun*” şeklinde açıklamakta, “*eşlere düşen vazife onlara öğüt vermektir eğer kabul etmezlerse nâşizeyi yatakta terk eder*” demekte ve bu terki nâşizenin yanında yatar, ona sırtını döner, onunla ilişkiye girer fakat onunla konuşmaz şeklinde tarif etmektedir.⁶¹⁶

2.2.5.2. Ayrı Yatak/Yatağı Ayırmak

Erkek yataktan ve birlikte olmaktan uzak durur zira “*vehcurû*” kaydı nâşizelere yakın olmamaktan kinaye olarak kullanılmakta⁶¹⁷, cimaya yaklaşmayın⁶¹⁸ anlamı taşımaktadır. İbn Habîb'in (ö. 238/853) aktardığına göre Katâde (ö. 117/735) nüşûz'u bir tür masiyet/kötülük olarak tanımlamakta ve zevcenin zevc'e karşı muhalefeti olduğunu söylemekte, nâşize'nin bu masiyeti işlediğinde söz ile (te'dîp edileceğini), ısrarla devam ederse hecr edileceğini yani kocaya: onunla yatmaktan kaçın deneceğini, yine ısrarla devam ederse acı vermeyecek şekilde kocanın onu dövebileceğini ifade etmektedir.⁶¹⁹

⁶¹⁴ Reşid Rızâ, *Tefsîr*, V, 73. “*Aynı yatakta yatarlar fakat cima etmezler, erkek yüzünü eşinden çevirir*”. Bkz. Fîrûzâbâdî, *Tenvîru'l Mikbâs*, s. 91; Sâlimî, Ebû Muhammed [Ebû Şeybe] Nûruddîn Abdullâh b. Humeyd b. Sellûm [Sullûm] b. Ubeyd b. Halefân b. Hamîs es-Sâlimî, *Cevâbâtü'l-İmâm es-Sâlimî*, Neşr. Abdussettâr Ebû Gudde, Danışman. Abdullâh b. Muhammed b. Abdillâh es-Sâlimî, Mektebetü'l-İmâm es-Sâlimî, Saltanatu Umân, Bediyye 2010, II, 196. “*Konuşmaz, sırtını döner, sert sözler söyler, cimaya zorlar*”. Taberî benimsemiş olduğu görüşü aktarırken [وَيُضَاجِعُنَ فِيهَا أُرْوَاجُونَ] ifadesiyle bu manayı çağrıştırmaktadır. Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 707; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 482; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, II, 76.

⁶¹⁵ Cerrahoğlu, İsmail, “Süddî”, *DİA*, XXXVIII, 17. ; Denizer, Nurullah, “Bir Müfessir Olarak Süddî el-Kebîr”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 17, sayı: 1, s. 357-388.

⁶¹⁶ Süddî, Ebû Muhammed İsmâil b. Abdirrahmân b. Ebî Kerîme el-A'ver es-Süddî el-Kebîr el-Kûfî, *Tefsîru's-Süddî el-Kebîr*, Cem, Tevsik ve Dirâse. Muhammed Atâ Yûsuf, Dâru'l-Vefâ, Mansûra 1414/1993, s. 203; İbnü'l-Münzir, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzir en-Nisâbûrî, *Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân*, Neşr. Sa'd b. Muhammed es-Sa'd, Dâru'l-Meâsir, el-Medînetü'l-Munevvera 1423/2002, II, 690, 691; Seâlibî, *ez-Zehebu'l-İbrîz*, s. 104.

⁶¹⁷ İsfahânî, *Müfredât*, s. 833.

⁶¹⁸ Mukâtil, *Tefsîr*, I, 371.

⁶¹⁹ İbn Habîb es-Sülemî, Ebû Mervân Abdulmelik b. Habîb b. Süleymân es-Sülemî, *Kitâbu Edebi'n-Nisâi/Kitâbu'l-Gâye ve'n-Nihâye*, Neşr. Abdülmecîd Türkî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1412/1992, s. 249.

Taberî, yatağına yaklaşmayın manasını nakletmektedir.⁶²⁰ Taberî Katâde'den aktarmış olduğu bir görüşte “*vehcurûhunn*” emrinde yer alan zamir ile kastedilenin firâş/yatak olduğunu söylemektedir.⁶²¹ Müfessir Sem‘ânî (ö. 489/1096) konuyla ilgili olarak İbni Abbâs’a nisbet edilen kavli aktardıktan sonra bir başka yatakta yatarak nâşizeden uzak durur da denilmiştir demektir.⁶²² Begavî’de (ö. 516/1122) benzer şekilde İbni Abbâs’a izafe edilen görüşü aktarmakta ve başkaları da “bir başka yatakta yatılır demektir” şeklinde ifade etmektedir.⁶²³ Mutarrizî tarafından nakledilen bir müşahade de geçmekte olan bir kelime konuya ışık tutmaktadır. Mutarrizî’nin aktarımı şu şekildedir:

“Meymûne (r.a.)’nin hizmetçisi İbni Abbâs (r.a.)’ın hanımının yatağını İbni Abbâs’ın yatağının uzağında görünce “*hecrâ enti?*” veya “*e hecrâ enti?*” diye sorar. İbni Abbâs ’ın hanımı ise “*hayır fakat ben hayız olduğum zaman yatağıma yaklaşmaz*” şeklinde cevap verir.⁶²⁴ Mutarrizî Meymûne’nin hizmetçisinin “*hecrâ/هَجْرِي*” kelimesini “*akrâ, halkâ*” kelimeleri gibi sıfat olarak kullandığını belirtmektedir. Konu ilk dönem kaynaklarında yer almakta, örneğin Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde aktarılmaktadır.⁶²⁵ *Müsned*’de yer alan rivayette “*hicrân/هَجْرَان*” kelimesi geçmektedir. Hicrân veya hecrâ kelimelerinin kökü olan “*hecr*”, küsme, irtibatı kesme anlamına geldiği gibi, kocanın karısını boşamaksızın ondan uzak durmasını ifade etmektedir.⁶²⁶

Aliyyü’l-Kârî (ö. 1014/1605) “*mezaci*” kelimesini “*merâkîd*” kelimesiyle karşılamakta ve “*nâşizelerle aynı örtü altına girmeyin*” şeklinde tefsir etmektedir.⁶²⁷

⁶²⁰ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, VI, 703.

⁶²¹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, VI, 703 [بِغْنِي بِهِ : فِرَاشِهَا].

⁶²² Sem‘ânî, *Tefsîru’l-Kur‘ân*, I, 423.

⁶²³ Begavî, *Meâlimu’t-Tenzîl*, II, 208.

⁶²⁴ Mutarrizî, *el-Muğrib*, II, 378.

⁶²⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XLIV, 402 (26819).

⁶²⁶ Bkz. *el-Mevsûatu’l-Fıkhîyye el-Kuveytîyye*, Vüzâratu’l-Evkâf ve’s Şuûni’l-İslâmiyye, Kuveyt 1425/2004, XLII, 162 (هَجْرَ زَوْجَتَهُ : اعْتَرَلَتْ عَنْهَا وَلَمْ يُطَلِّفَهَا).

⁶²⁷ Alî el-Kârî, *Envâru’l-Kur‘ân*, I, 419. Hîrî “*nâşizenin yatağına yaklaşmaz çünkü zevç nâşizenin yatağından bilinçli uzak kaldığında şayet nâşizenin eşine karşı muhabbeti varsa iştîyak duyar ve halini düzeltir, şayet buğzu varsa bundan dolayı sevincini izhar eder ve bu şekilde nüşûzun kadından kaynaklandığı açıkça ortaya çıkmış olur*” demektir. Bkz. Hîrî, Ebû Abdîrahmân İsmâil b. Ahmed b. Abdillâh el-Hîrî en-Nisâbüri ed-Darîr, *el-Kifâye fi’t-Tefsîr*, Hazırlayan. Alî b. Gâzî b. Nemâ et-Tuveycirî, Danışman. Abdullâh b. Muhammed el-Guneymân, Külliyyetu’l-Kur‘âni’l-Kerîm ve’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye, el-Câmiatu’l-İslâmiyye, el-Memleketu’l-Arabiyyetu’s-Suûdiyye 1414, s. 406. (Rivâyet ve Dirâyet metodlarının birlikte kullanıldığı Hîrî’ye ait tefsirin A’râf suresinin sonuna kadar olan bölümü Doktora tezi olarak hazırlanmıştır.). Ayrıca bkz. Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-Munîr*, III, 56.

Şia müelliflerinden Suyûrî (ö. 826/1423) “*aynı yatakta birlikte gecelemez bilakis başka bir yatakta geceler*” denilmektedir kavlini aktarmaktadır.⁶²⁸

Suyûtî “*vehcurûhunne fi'l-mezâci*” kaydının tefsiriyle alakalı kavilleri vermekte bunların arasında Mücâhid’e (ö. 103/721) izafeten “*lâ yekrabuhâ/nâşizeye yaklaşmaz*” görüşünü nakletmektedir.⁶²⁹ Bu görüş farklı yatak olarak anlaşılabilceği gibi ev içerisinde ayrı durma, ayrı bir odada bulunma şeklinde de anlaşılabilir.⁶³⁰

2.2.5.3. Ayrı Oda/Odayı Ayırmak

Mâlikî mezhebi fakihî ve muhaddis olan Cehdamî (ö. 282/896) *Ahkâmu'l-Kur'ân*'ında “*vehcurûhunne fi'l-mezâci*” ifadesini “*evlerinde/في البيوت*” şeklinde karşılamakta, yine aynı yerde “*ev içerisinde hecreder/يَهْجُرُهَا فِي بَيْتِهَا*” kaydını nakletmekte, konu ile ilgili Ömer b. Abdilazîz'in (ö. 101/720) uygulamasını anlatmaktadır.⁶³¹ Taberî'de hecr'in ev içerisinde olacağını aktarmaktadır.⁶³²

2.2.5.4. Ayrı Ev/Evi Ayırmak

Şevkânî (v.1250/1834) ve Siddîk Hasan Han (ö. 1307/1890) tefsirinde temrîz sigasıyla “*içerisinde yatılan aynı evde kalmaz*” görüşünü aktarmaktadırlar.⁶³³ Şîî müfessir Rızâ el-Kummî'de (ö. 1125/1713) temrîz sigasıyla “*el-Mezâci*’,

⁶²⁸ Suyûrî, Ebû Abdillâh el-Mikdâd b. Abdillâh b. Muhammed b. el-Huseyn b. Muhammed es-Suyûrî el-Hillî el-Esedî el-Garavî (el-Fâzıl es-Suyûrî), *Kenzu'l-İrfân fî Fıkhi'l-Kur'ân*, Talîk. Muhammed Bâkır Şerîfzâde, Tashîh ve Tahrîc. Muhammed Bâkır el-Behbûdî, el-Mektebetu'l-Murtazaviyye li'İhyâi'l-Âsâri'l-Ca'feriyye, Tahrân 1373, II, 212.

⁶²⁹ Suyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, IV, 402.

⁶³⁰ Bkz., Hattât, Muhammed Tâhir el-Kurdî el-Mekkî, *et-Tefsîru'l-Mekkî*, Dâru Nûri'l-Mektebât, Cidde 1326/2006, s. 118, 119.

⁶³¹ Cehdamî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, s. 114.

⁶³² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 707, 708. Ayrıca bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, X, 48 (17554). Zemahşerî de temrîz sigasıyla “*fî büyûtihim*” karşılığını vermekte, “*geceledikleri evlerinde*”, “*aynı evde kalmayın*” şeklinde tefsir etmektedir. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 70; Yâsîn, Hikmet Beşîr, *Merviyâtü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fi't-Tefsîr*, Cem ve Tahrîc. Hikmet Beşîr Yâsîn, Mektebetu'l-Mueyyed, Riyâd 1414/1994, I, 355.

⁶³³ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr el-Câmiu Beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min İlmi't-Tefsîr*, Vüzâratu's-Şuûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşâd, Neşre Hazırlayan. Dâru'n-Nevâdir (Kuveyt), el-Memleketu'l-Arabiyyetu's-Suudiyye 1431/2010, I, 461; Siddîk Hasan Han, Ebü't-Tayyib Muhammed Siddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî el-Kannevcî, *Neylü'l-Merâm min Tefsîri Ayâti'l-Ahkâm*, Mektebetu't-Ticâriyyeti'l-Kubrâ, Mısır 1347/1929, s. 139.

mebâit/evler⁶³⁴ demektir bu da aynı yerde gecelemeğin anlamına gelmektedir açıklamasını yapmaktadır.⁶³⁵

İbn Hacer el Askalânî (ö. 852/1149) Buhârî'nin (ö. 256/870) *Sahîh*'ine yazmış olduğu şerhinde Nisâ suresi 4/34. âyete dair açıklamalarında söz konusu hicret⁶³⁶/hecrin ayrı evlerde gerçekleşebileceğini zira Rasûlullah'ın (s.a.v) eşlerinden hicretinin kendi evinin dışında ayrı bir yerde gerçekleştiğini belirtmektedir.⁶³⁷

Âyette geçen “*vehcurûhunne fi'l-mezâci*” kaydı hakkında yatak içerisinde ilgisiz durma, yatağı ayırmak, ayrı odada yatma ve ayrı evlerde bulunma şeklinde değerlendirilebilecek yatakların ayrılması konusundaki görüşleri aktaran⁶³⁸ Abdulkerim Zeydan (ö. 1435/2014) tercih edilen görüşü de izah etmektedir. Zeydan izahında eşlerin birlikte uydukları yerde eşin sırtını dönmesi, cima etmemesi, konuşmaması gibi durumlarla “*erkeğin ciddiyetini eşine hissettiren bir tavır sergilemesi*” şeklinde özetlenebilecek davranışta bulunmasıdır demektir.⁶³⁹ Reşîd Rızâ Nisâ suresi 4/34. ayetin tefsirinde şöyle demektir:

“*Üstad “el-hecr fi'l-mezâci” hakkında konuşmamıştır çünkü çok açık/bedihî bir konudur. Nice müfessirler ümmûlerin anladığı bedihî konuların tefsirinde tökezlemişlerdir. Şimdi sen herhangi âmmî/sıradan birisine “falanca kişi yatağında yahut yattıkları yerde veya uzandıkları yerde veya uydukları yerde hanımından uzak duruyor” demiş olsan senin sözünle neyi kastettiğini anlar. Fakat müfessirler ibareyi kendi anlayışlarının ihtilaf mahalli olarak görmüşlerdir.”*⁶⁴⁰

Kelimeler zaman içerisinde anlam değişmelerine maruz kalmaktadır. Bu nedenle Arap dilinde kullanılan dil müfredatı için lügatlere bakmak kaçınılmaz bir gerekliliktir. Bu zorunluluk Kur'ân kelimeleri söz konusu olduğunda çok daha önemli

⁶³⁴ Evler olarak çevrilen mebât “içerisinde gecelenen yer” demektir. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, II, 17.

⁶³⁵ Kummî, *Tefsîru Kenzi'd-Dekâik*, III, 413. Ayrıca bkz. Lâşîn, Mûsâ Şâhîn, *Fethu'l-Mun'im Şerhu Sahîhi Muslim*, Dâru's-Şurûk, Kâhire 1423/2002, IV, 510.

⁶³⁶ Buhârî'nin *Sahîh*'inde bâb başlığı olan ifade [بَابُ هِجْرَةِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نِسَاءَهُ فِي غَيْرِ بُيُوتِهِنَّ] İbn Hacer tarafından aynı şekilde kullanılmıştır.

⁶³⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IX, 211.

⁶³⁸ Zeydân, Abdulkerîm, Zeydân Behîc (Bîc) el-Ânî el-Kehfî el-Muhammedî (el-Mehmedî), *el-Mufasssal fi Ahkâmi'l-Mer'e ve'l-Beyti'l-Müslim fi's Şerîati'l-İslâmiyye*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1413/1993, VII, 314.

⁶³⁹ Zeydân, *el-Mufasssal*, VII, 315.

⁶⁴⁰ Reşîd Rızâ, *Tefsîr*, V, 73.

bir hale gelmektedir. Kelimelerdeki anlam değişikliğiyle alakalı olarak dikkat çekici bir misal vererek konu noktalanacaktır.

Hicret mevzusu ile de ilgili olan “h-c-r” fiilinin tef’îl babı olan “*tehcir*” kelimesi kadîm lügatlerde içerisinde bulunduğumuz yüzyılda güncel dilde kullanıldığı manada kullanılmamaktadır. Tehcîr kelimesi siyasi bir boyut kazanmış ve “*şiddet ve tehdit yoluyla göçe zorlamak*” manasına kullanılır olmuştur.⁶⁴¹ Kur’ân’ın nâzil olduğu dönemde tehcir kelimesi bu manada kullanılmamıştır. Yedinci yüzyıl Arapçasında günümüzdeki siyasi anlamıyla tehcîr yerine “*ihrac ve nefy*” kelimeleri kullanılmıştır.⁶⁴²

Tehcîr kelimesi hadislerde “*Cuma namazına erken gitme*” anlamında kullanılmıştır. Şayet Reşîd Rızâ’nın söylediği gibi davranılacak olursa bir hadis sözlüğüne bakmak yerine, hadiste geçen tehcir kelimesine sonradan kazanmış olduğu “*zorla sürgün etme*” manası vermek gerekecektir.

Hecr konusunda görüş beyan etmeden önce varılan sonuç, adalet, ihsan, kadının haysiyet, değeri ve saygınlığı hakkındaki İslâm’ın ana ilkeleri ışığında gözden geçirilmelidir.⁶⁴³ Kaldı ki Müfessirler ayetteki emirlerin “*ibâha*” manasında olduğunu söylemektedirler.⁶⁴⁴ Çağdaş müfessirlerden İbn Âşûr’da “*vaaz ve hecr*” hakkının kocaya sonraki aşamaların ise sınırlı olarak kocaya fakat genel olarak yönetim ve yargıya ait olduğunu belirtmektedir.⁶⁴⁵

Ayetteki yatılan yerler anlamındaki “*mezâcî*” kelimesinde bulunan lugavî bir inceliğe işaret ettikten sonra konuyu tamamlamak istiyoruz. “*Mezca*”/مُضَجَّع kelimesinde, kişinin yan tarafı üzerine yere uzanması, yan yatması anlamı bulunmaktadır.⁶⁴⁶ Sâgânî (ö. 650/1252) aynı kökten gelen “*zac*”/الضَّجَّع kelimesinin Yemen dilinde kendisiyle elbise yıkanan bir tür bitki olduğunu söylemektedir.⁶⁴⁷

Yemen dilindeki bu kullanımıyla “*mezca*” kelimesine “*eşin varlığıyla gönlin yıkandığı, arındığı yer*” manasını vermek mümkündür. Bu yorum, Rûm suresi yirmi

⁶⁴¹ Keyyâlî, Abdulvehhâb el-Keyyâlî, *Mevsûatu’s-Siyâsiyye* (Mevsûa, Keyyâlî ve bir heyet tarafından hazırlanmıştır), el-Müessesetu’l-Arabiyye li’l-Dirâsâti ve’n-Neşr, Dâru’l-Hudâ, Beyrut 1994, VII, 67.

⁶⁴² Selkîni, İbrâhîm Abdullâh, *el-Hicretu ve Ahkâmuhâ*, Dâru’n-Nevâdiri’l-Lübânîyye, Beyrut 1435/2014, s. 34.

⁶⁴³ İbnü’l-Arabî, *Sirâcu’l-Murîdîn*, I, 188.

⁶⁴⁴ İbnü’l-Arabî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, I, 536 (On dördüncü mesele); Eттаfeyyîş, *Heymânu’z-Zâd*, IV, 528.

⁶⁴⁵ Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, V, 44.

⁶⁴⁶ İbn Fâris, *Mekâyis*, III, 390.

⁶⁴⁷ Sâgânî, *et-Tekmile*, IV, 305.

birinci⁶⁴⁸ ayeti “kendileriyle huzur bulasınız diye kendi türünüzden eşler yaratması, aranızda sevgi ve rahmet koyması O’nun kanıtlarındandır” ile birlikte ele alındığında, hem ayete atıfta bulunmuş olması hem de manaya fitrî ve insani bir incelik katmış olması bakımından anlamlı olmaktadır. Bu nükte zevc ve zevce’nin paylaştıkları mezâci’ olarak ifade buyrulan ortak alanların psikolojik, sözlü veya güce dayalı şiddetin değil, huzur ve sükûnetin ortamları olması gerektiğine işaret etmektedir. Esas olarak yan yatılan yer anlamındaki mezca’, “merkad/مَرَقْدٌ” kelimesiyle karşılanmaktadır. Merkad kelimesi de yatıp uzanmayı ifade etse de özünde uyku manası bulunmaktadır.⁶⁴⁹

Ayette yer alan “*Hecr fi’l-mezâci*” kaydı ile ilgili olarak nakledilen dört farklı kavil göz önünde bulundurularak ve farklı kanaatlerin bir tek anlama sıkıştırılmaması gerektiği düşünülerek yaşanan sorunun çözümü için “*aile ortamının tüm imkânlarını kullanın*” şeklinde anlamının uygun olacağı değerlendirilmektedir. Evliliğin, iki tarafın birbirlerini tamamlaması (zevc-zevce) anlamı taşıdığı, boşanmanın bir kırılma, zaruret hali olduğu, zaruret olmadıkça boşanmaların olmaması gerektiği hatırlatılmalıdır.⁶⁵⁰ Türkiye’de yapılan araştırmalarda boşanan çocuklu ya da çocuksuz erkek ve kadınların yeniden evlendikleri, yeniden evlenmeyi düşündükleri, kesin olarak yeniden evlenmeyi düşünmeyenlerin dışında kararsız olanların varlığı bilinmektedir.⁶⁵¹

Aile hukukunun gerektirdiği görev ve sorumluluklarını bilerek, isteyerek, kasten yerine getirmeyen nâşizelerin insani ilişkilerde sorunlar yaşayacakları, yeniden evlenir ve evlendikleri eşleri tahammül etmedikleri takdirde yine benzer problemlerle karşılaşmaları kaçınılmaz olacaktır.

---

⁶⁴⁸ Rûm 31/21.

⁶⁴⁹ İbn Fâris, *Mekâyis*, II, 428.

⁶⁵⁰ Kindî Nisâ suresi otuz dördüncü ayetteki aşamaları şöyle değerlendirmektedir: “*İlki ikincisinden daha hafiftir, ikinci, üçüncüden daha hafiftir, üçüncü talaktan daha hafiftir. Talak/Boşanma ise bu konuda isyana düşmekten daha hafiftir*”. Bkz. Kindî, *et-Tefsîri’l-Muyesser*, I, 236.

⁶⁵¹ T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü, *Türkiye Aile Yapısı Araştırması, Tespitler, Öneriler*, Araştırma ve Sosyal Politika Serisi 07, 1. Basım, İstanbul 2014, s. 119 vd. (Özellikle bkz. Tablo: 50, Tablo: 51); T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, *Boşanma Nedenleri Araştırması*, Ankara 2009 (Araştırmanın muhtelif sayfalarında konu ele alınmaktadır); Akademik Bakış Dergisi, “*Boşanmış Bireylerin Yeniden Evlilik Konusundaki Görüşlerinin İncelenmesi*”, Sayı: 31, Kırgızistan Temmuz, Ağustos 2012 (Uluslararası hakemli Sosyal Bilimler e dergisi olan dergide yayımlanan makale Ankara’da yaşayan 106 boşanmış birey alınarak hazırlanmıştır).

H-c-r Maddesinin Yer Aldığı Âyetlerin Konularına Göre Nüzül Sıralaması Genel Tablo

Nüzül Aşaması	Sure Adı	Konu	Nüzül Yeri	Nüzül Zamanı	
1	Müzemmil 73/10	وَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا “Onlardan güzel bir biçimde ayrıl, uzaklaş”	Mekke	M.İ: İlk inenlerden M.B: B/4. M: 2.D [613-614] C: 6.D [619-622] Ö.R.D: 1.D [610-614] A.S: 1.D [610-615]	
		Müddessir 74/5			وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ “Her türlü kötü ve çirkin olandan uzak durmaya devam et”
2	Furkân 25/30	وَقَالَ الرَّسُولُ يَا رَبِّ إِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوا هَذَا الْقُرْآنَ مَهْجُورًا Heçr: “Kur’ân’dan uzak durdular, ilgisiz ve kayıtsız kaldılar” Huçr: “Ağıza alınmayacak laflar ettiler”	Mekke	M.E: B/5, 6. M.İ: B/5, 6. M.B: B/6, 7. M: Mekke ortaları [614-619] C: 3.D [614-615] Ö.R.D: 3.D [614-619] A.S: 2. D [615-620]	
		Müminûn 23/67			مُسْتَكْبِرِينَ بِهِ سَامِرًا تَهْجُرُونَ Heçr: “Uzak duruyor, bilinçli bir şekilde gizliyordunuz” Huçr: “Hezeyan derecesinde laflar sarf ediyordunuz”
		Nahl 16/41, 110			وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا ظَلَمُوا لَنُبَوِّئَنَّهُمْ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً ~ ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هَاجَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا فُتِنُوا ثَمَّ جَاهِدُوا وَصَبَرُوا

4	Ankebût 29/26	Hicret: “ <i>Hicret edenler...</i> ”	Mekke	A.S: 3.D [620-622]
		فَأَمَّنَ لَهُ لُوطٌ وَقَالَ إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَىٰ رَبِّي		M.B: B/10, 11. M.3.D [614-619] C: 6.D [619-622] Ö.R.D: 2.D [614-619] A.S: 3. D [620-622]
		Allâh’a kavuşma “ <i>Ben Rabbime kavuşacağım</i> ” Allâh için hicret etme “ <i>Ben Rabbime doğru yola çıkacağım</i> ”		
5	Nisâ 4/34	وَاللَّاتِي تَخَافُونَ نُشُورَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاضْرِبُوهُنَّ	Medine	M.E: H/4. M.İ: H/4-8. C: H/6. Sene başları M.B: H/8. M: H/3 sonu-H/5.
		Hucr: “ <i>onlara sert sözler söyleyiniz</i> ”		
		Hecl: “ <i>onlardan uzak durunuz</i> ”		
		Hicar: “ <i>onları rabtediniz</i> ”		

Tablo: 10. H-c-r Maddesinin Yer Aldığı Âyetlerin Konularına Göre Nüzül Sıralaması Genel Tablo [Mekke Dönemi]. Tablonun kısaltmaları ve açılımı aşağıdaki şekildedir:

M.E: Muhammed Esed,

M.İ: Mustafa İslamoğlu,

M.B: Mehdî Bâzergân,

M: Mevduci,

C: Muhammed Âbid el-Câbirî,

Ö.R.D: Ömer Rıza Doğrul,

A.S: Abdulmuteâl es-Sa’îdî

→ B: Bi’set/Peygamberlik, H: Hicretten sonra

→ D: Dönem, Köşeli parantez içleri Miladî takvimleri göstermektedir.⁶⁵²

⁶⁵² Dönemler ve karşılığı olan Miladî tarihlendirmeler için bkz. Çonkor, Burhan, “Surelerin Belirli Dönemlere ve Olaylara İzafesi”, *Dini Araştırmalar*, Ocak-Haziran 2016, c: 19, Sayı: 48, s. 147-150.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEKÂN DEĞİŞİKLİĞİ ANLAMINDA HİCRET

Göç insanlık tarihi boyunca yaşanan bir gerçekliktir. Fakat Kur’ân-ı Kerîm’de ifade buyrulan hicret göçten farklıdır. İslam’ın ortaya koyduğu hicret anlayışı bir göç hareketi değil, dinin yaşanabilmesi için gerçekleştirilen eylem, değişim, dönüşüm hareketidir. Aşağıda bu anlayışın gerekçeleri izah edilmeye çalışılacak ve mekân, yurt değişikliği anlamındaki hicret konusu ele alınacaktır.

Hicret’in eski sözlüklerdeki asıl anlamı bedevî’nin badiyeden şehre gelip yerleşmesidir.⁶⁵³ Lügatlerin bu aktarımlarından yola çıkarak hicretin sosyolojik olarak şehirleşme hareketi olduğunu söylemek mümkündür. Hicretin değişim, dönüşüm ve daha iyi olanı elde etme hareketi olduğu, Kur’ân-ı Kerîm’de hicret edenlerle ilgili ayetlerden anlaşılmaktadır. Kur’ân, hicret edenlerin hicretle birlikte sabrettiklerini⁶⁵⁴, mallarıyla canlarıyla Hz. Peygamber ve Mü’minlerle cihâd ettiklerini⁶⁵⁵, savaşmak zorunda kaldıklarında⁶⁵⁶ savaştıklarını⁶⁵⁷, ölmeyi ve öldürmeyi⁶⁵⁸ göze aldıklarını, en kritik zamanda Hz. Peygamber’e bağlılıklarını ortaya koyduklarını⁶⁵⁹ beyan etmektedir.

Müfessirlerin pek çoğunun, “*hicret*” mefhumunun Kur’ân’ın nüzul sürecinde ilk kez geçtiği Müzzemmil ve Müddessir surelerinde yer alan hicret etme emriyle alakalı tefsirleri, hicretin sıradan bir göç hadisesi veya alelâde bir değişim/dönüşüm olmadığını ortaya koymaktadır. Müfessirlerin bir kısmı Müzzemmil ve Müddessir surelerindeki emrin Rasûlullah’a (s.a.v) olduğunu fakat bundan muradın insanlara olduğunu söylemektedirler.⁶⁶⁰ Bu emirlerle kişinin yetiştirilmesinin öncelendiğini, örnek ve temsil kabiliyetini haiz bir toplumu oluşturabilmek için, kişinin kendisini inşa etmesi gerektiği, bunun yolunun “*temiz bir benlik*” ile olacağını belirtmektedirler.⁶⁶¹ Bu

⁶⁵³ Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, VI, 42; Herevî, *el-Garîbeyn*, VI, 1913; İbn Sîde, *el-Muhassas (Dita)*, III, 303; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 496; İbn Atıyye, *el-Muharrar*, I, 291; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 432.

⁶⁵⁴ Nahl 16/110.

⁶⁵⁵ Bakara 2/214; Enfâl 8/72; Enfâl 8/75; Tevbe, 9/20.

⁶⁵⁶ Bkz. Âl-i İmrân 3/195.

⁶⁵⁷ Âl-i İmrân 3/195.

⁶⁵⁸ Hac 22/58.

⁶⁵⁹ Tevbe 9/117.

⁶⁶⁰ Hamzâvî, Mahmûd b. Muhammed Nesîb b. Huseyn b. Yahyâ Hamza el-Huseynî el-Hamzâvî el-Hanefî, *Dürri'l-Esrâr fi Tefsîri'l-Kur'ân bi'l-Hurûfi'l-Mühmele*, Neşr. Usâme Abdulazîm, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2011, II, 543

⁶⁶¹ Kırâetî, Muhsin, *Tefsîru'n-Nûr*, Tercüme. Huseyn Sâfi, Tercüme Kontrol. Muhammed Hasan Zarâkât, Dâru'l-Muerrihi'l-Arabî, Beyrut 1435/2014, X, 260.

emirlerde güzel ahlak vurgusuna temas dildiği⁶⁶², müşriklerle “*ruh ülfetinin*” terkedilmesi gerektiğinin istendiği ifade edilmektedir.⁶⁶³

Peygamberlerin hicreti de sıradan bir göç hadisesi değildir. Allâh’ın (c.c.) dinini yaşamayı hedefleyen bir yurt değişikliği hareketidir. Mâide suresi üçüncü ayette⁶⁶⁴ yer alan “*bu gün dininizi kemâle erdirdim*” beyanı ve hicret yan yana düşünüldüğünde hicretin bir tekâmül, kemalata doğru ilerleme olduğu sonucuna ulaşılabacaktır.

İbn Kudâme (ö. 620/1223), ayet ve hadislerde hicret etmeyenler için vaidler bulunduğunu bu nedenle hicret etmenin gerekli olduğunu zira hicretin dinin tamamlanması için bir tetimme/tamamlayıcı unsur olduğunu, tetimmenin ise aslın hükmünü taşıdığını belirtmektedir. Hicretin hükmüne dair bu değerlendirme hicretin herhangi bir göç hadisesi olmadığını ortaya koymaktadır.⁶⁶⁵

Hadis rivayetlerinde dış ve iç boyutu olan hicretin yer değiştirmekle oluşan dış boyutunun, esas değişim ve dönüşümü meydana getiren, sürekliliğini temin eden iç boyutuna vurgu yapılmaktadır. Değişim iç dünyada başlayacağından⁶⁶⁶, hicretle alakalı hadislerde göçü anlamlı kılan, göç etmeyi hicrete dönüştüren hedef ve gayeye işaret edilmektedir.

Hicret’in iç ve dış olmak üzere iki dinamiği bulunmaktadır.⁶⁶⁷ Dış dinamik, iç dinamiği gerçekleştirmek için yer ve yurt değiştirmektir. İç dinamik, hayatın merkezine Allah (c.c.) ve Rasûlü’nü (s.a.v.) almaktır. Amellerin niyetlere göre değer kazanacağını belirten hadis rivayetinde bu durum belirtilmektedir.⁶⁶⁸ Hadis aktarımında kişinin hicretinin hicret ettiği şeye olacağı yani amellerin niyetle bağlantılı oluşunun⁶⁶⁹ hem hicret hem diğer tüm hususlarda genel bir kaide durumunda olduğu söylenmektedir.⁶⁷⁰

---

⁶⁶² Pîrzâde, Muhammed İmdâd Huseyn, *İmdâdu'l-Kerem fi Tefsîri Hayri'l-Kelim*, Urduca’dan Arapça’ya Çeviren. İbrâhîm Muhammed İbrâhîm es-Seyyid, Dâru'l-Feth, Ammân 1440/2019, VI, 469; Tavîl, Ahmed b. Ahmed Muhammed Abdullâh et-Tavîl, *Vâhatu't-Tefsîr*, Yayınevi adı yok, Riyâd 1438/2016, XIV, 405, 406, 425.

⁶⁶³ Müderris, Abdülkerîm Muhammed el-Müderris, *Mevâhibu'r-Rahmân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Neşr. Muhammed Alî el-Karadâgî, Dâru'l-Hurriyye, Bagdâd 1406/1986, VII, 421; Mahlûf, Haseneyn Muhammed b. Muhammed Haseneyn b. Muhammed Mahlûf el-Adevî, *Safvetu'l-Beyân li-Me'âni'l-Kur'ân*, Matba'atu's-Şurûk, Yayınevi ve Yayın yeri yok 1402/1982, s. 759.

⁶⁶⁴ Mâide 5/3.

⁶⁶⁵ İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî, *el-Mugnî*, Dâru Âlemi'l-Kutub, 3. Basım, Riyâd 1417/1997, XIII, 151; Buhûtî, Mansûr b. Yûnus b. İdrîs el-Buhûtî, *Keşşâfu'l-Kınâ' an Metni'l-İknâ'*, Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1403/1983, III, 43.

⁶⁶⁶ Enfâl 8/53; Ra'd 13/11.

⁶⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 206 (1671).

⁶⁶⁸ Buhârî, “Bed’ü'l-Vahy”, 1; Müslim, “İmâre”, 155.

⁶⁶⁹ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, III, 229.

⁶⁷⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, V, 420.

Hadisi şerh eden Gannâm el-Ahsâî (ö. 1225/1810) Dâr-ı İslâm'a sırf dünyevi gayelerle göç eden veya Dâr-ı İslâm'da bulunan bir kadın ile evlenme amacıyla göç eden kişilerden ilkinin tâcir, ikincisinin evli olacağını fakat bunlara muhacir denmeyeceğini ifade etmektedir.⁶⁷¹ Bu yorumdan, göç etmenin hicret sayılamayacağı Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) dediği gibi “*hicretin geçerli bir maksada dayalı olarak gerçekleşmesi*” gerektiği anlaşılmaktadır.⁶⁷²

Ebû Bekr İbnü'l-Arabî vatanından ve malından hicret eden kişinin, muhacir de olsa bu ayrı kalışının/göçünün “*Allâh (c.c.)'in nehyettiklerinden uzak kalmakla tamamlanabileceğini*” belirtmekte, bu yorumuyla bir göçü hicret kılının ancak onun iç dinamiği oluşuna işaret etmektedir. Yine İbnü'l-Arabî hicretin kulun iç dünyasında yaşanan bir savaşı kazanması olduğuna vurgu yapan bir değerlendirmesinde, kulun iç dünyasında şeytanla kul arasında bir münâzaa yaşandığını, hicretin, şeytanın bütün ayartmalarına karşın kulun şeytana muhalif davranması olduğunu, hicret için (müşâreket ifade eden) müfâ'ale kalıbı kullanılmasındaki hikmetin bu olduğunu belirtmektedir.⁶⁷³

İbnü'l-Arabî'nin “*günümüzde her taraf zulüm, bid'at ve çirkinliklerle dolmuş durumdadır, bunların en az olduğu yere hicret etmek gereklidir*” sözünde⁶⁷⁴ olduğu gibi hicret bilinçli bir iyilik hareketidir. Peygamberî tavır, Nebevî ahlak hareketidir. Hicret bir kaçış, firar, uzlet, tek başına kalma, sığınma, iltica, himayeye girme, tecrit olmamış, hicretle birlikte Medine'de devlet tesis edilmiş⁶⁷⁵, yeni bir toplum inşa edilmeye başlanmış, dünya tarihinde benzeri görülmeyen kardeşleştirme⁶⁷⁶/muâhât⁶⁷⁷ gibi sosyal bağlara ilaveten hukukun tatbiki bizzat Hz. Peygamber tarafından icra edilmeye başlanmıştır.⁶⁷⁸ Hicret, İslâm davetinin ufuklar ötesine taşınması için zaruri bir merhale

⁶⁷¹ Gannâm, Huseyn b. Ebî Bekr b. Gannâm el-Ahsâî el-Mâlikî et-Temîmî, *el-İkdu's-Semîn fî Şerhi Ehâdîsi Usûli'd-Dîn*, thk. Muhammed b. Abdillâh el-Hebdân, Dâru'l-Kâsım, Riyâd Tarih yok [1423/2003 Şâmîle Nüshası], s. 73.

⁶⁷² Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 505.

⁶⁷³ İbnü'l-Arabî, *Sirâc*, II, 380. İbnü'l-Arabî hicret etmeyi gerekli kılan ilkeyi açıklarken, hicretin dini ve ahlaki gelişimi merkeze alan bir hareket olduğunu ortaya koymaktadır. Bkz. İbnü'l-Arabî, *Sirâc*, II, 367. Ayrıca Bkz. İbnü'l-Arabî, *Sirâc*, II, 368 vd..

⁶⁷⁴ İbnü'l-Arabî, *Sirâc*, II, 367.

⁶⁷⁵ Hayyât, Abdulazîz İzzet el-Hayyât, *en-Nizâmu's-Siyâsî fi'l-İslâm en-Nazariyyetu's-Siyâsiyye Nizâmu'l-Hukm*, Dâru's-Selâm, Kâhire 1420/1999, s. 34.

⁶⁷⁶ Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi İlk Dönem*, Ankara Okulu Yayınları, 9. Basım, Ankara 2015, s. 292.

⁶⁷⁷ Muâhât (المُواخَاةُ بَيْنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ), Hz. Peygamber'in Medine'de ensar ve muhacirlerden bazılarını birbirleriyle kardeş ilân etmesine denmektedir.

⁶⁷⁸ Haşr suresi onuncu ayette “*وَالَّذِينَ جَاءُوا مِنْ بَعْدِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ*”/Haşr, 59/10” geçen “*min ba'dihim/onlardan sonrakiler*” kaydıyla ilgili “*Mekke'nin fethinden sonra hicretin farziyeti kaldırıldıktan sonra Medîne'ye göç edenler olduğu*” görüşü aktarılmaktadır. Bkz. Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XX, 374.

olmuştur. Hicret İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) işaret ettiği “*mağluplar, galiplerini taklit ederler*”⁶⁷⁹ sosyolojik gerçeğine karşı, mağlup olunmadığının, Müslümanların kendi özlerini, cevherlerini koruduklarının bir göstergesi olmuştur.

Hicret bir iskân hareketidir. Ruhun ve bedenini yetiştirdiği insanlardan oluşan şehir ve medeniyetin inşası için onları inançlarını özgürce yaşayabilecekleri yerlerde iskân etmeye yönelen eylem hicrettir. Nisâ suresinde “*Allah yolunda hicret eden kimse yeryüzünde gidecek birçok uygun yer ve imkân bulacaktır*”⁶⁸⁰ denmektedir. Buradaki “*murâğam/مُرَاغَمًا*” kelimesinin toprakla alakası vardır. Arap dilinde “*rağâm*”, “*ince toprak/الرَّغَامُ: دَقَاقُ التُّرَابِ*” anlamına gelmektedir.⁶⁸¹ Ayet hicret edenlerin yeryüzünde iskân imkânı ve başka genişlikler bulacaklarına işaret etmektedir.

Hicret'in alelâde bir göç olmadığını gösteren hususlardan biri de hicretin Medîne'de iskân anlamı taşıması ve Medine'de yerleşmenin emredilmesidir.⁶⁸² Hicretin Medine'de iskânı zaruri kılması durumu kişiyi Kur'an'ın Hz. Peygamber örneğinde yaşandığı İslâm toplumunun bir parçası haline getirecektir. Nitekim ilk dönemlerde Medine'den ayrılmak yasaklanmış, bilhassa badiyeye dönmek büyük günahlardan/Kebâir'den sayılmıştır.⁶⁸³ Hadis rivayetlerinde sadece badiyeye dönmek⁶⁸⁴ değil Medine dışında uzun süre kalmanın hoş görülmediği örneğin bir muhacir hacca gittiğinde hac menasikini tamamladığı zaman Mekke'de sadece üç gün kalabileceği bilgisi yer almaktadır.⁶⁸⁵

İslam kültüründe de kişinin Allah (c.c.)'a doğru hicreti Fütüvvet'in prensibi olarak kabul edilmiş, kişinin geride bırakarak terk ettiği konulara dönmesi Fütüvvet'e aykırı davranma ve büyük günah/Kebâir olarak değerlendirilmiştir.⁶⁸⁶

⁶⁷⁹ İbn Haldûn, *Mukaddimetu İbn Haldûn*, I, 184.

⁶⁸⁰ Nisâ, 4/100.

⁶⁸¹ Hamdüye, *Merviyâtu Şemir*, s. 441; Ezherî, *Tehzibu'l-Luga*, VIII, 130; İbn Fâris, *Mekâyis*, II, 413; İsfahânî, *Müfredât*, s. 359; Kelimenin lugavi tahlili için bkz. Zâhirî, Ebû Turâb, *Şevâhidu'l-Kur'an*, en-Nâdi'l-Edebî es-Sekâfî, Cidde 1404/1983, I, 683-688.

⁶⁸² İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VII, 313, 314 (3933, Bâb-47); Alî el-Kârî, Ebû'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî, *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Neşr. Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1421/2001, XVII, 87 (3933/41, Bâb-47); Lâşîn, Mûsâ Şâhîn, *Fethu'l-Mun'im*, V, 419.

⁶⁸³ Bkz. Eттаfeyyiş, Muhammed b. Yûsuf, *Şerhu Kitâbi'n-Nil ve Şifâi'l-Alil*, Dâru'l-Felâh, 2. Basım (Dâru't-Turâsi'l-Arabî, Lîbyâ / Mektebetu'l-İrşâd, Cidde) 1392/1972, II, 365. ; XVII, 552.

⁶⁸⁴ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XVIII, 325 (35165).

⁶⁸⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XIII, 30 (13777).

⁶⁸⁶ Sülemî, Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Sülemî, *el-Fütüvvet*, thk. İhsân Zünûn es-Sâmîrî, Muhammed Abdullâh el-Kadehât, Dâru'r-Râzî, Ammân 1422/2002, s. 21; İbnu'l-Mî'mâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebi'l-Mekârim el-Bagdâdî el-Hanbelî, *Kitâbu'l-Fütüvvet*, Neşr. Mustafâ Cevâd, Muhammed Takiyyuddîn el-Hilâlî, Abdulhalîm en-Neccâr, Ahmed Nâcî el-Kaysî, Mektebetu'l-Müsennâ (Matba'atu Şefik), Bagdâd 1958, s. 180.

Kur’ân-ı Kerîm’de yer ve yurt değişikliğini anlatan kelimeler bulunmaktadır. Bu isimlendirmeler dahi hicret kelimesinin farklılığını ortaya koymaktadır. Aşağıda anlam bakımından hicret ile yakın anlamlı kelimeler incelenecektir.

3.1. Kur’ân-ı Kerîm’de Hicretle Birlikte Anılan Kavramlar

Kur’ân-ı Kerîm’de hicret hakkındaki ayet metinlerinde geçen kelimelerin bir bütün halinde ele alınıp incelenmesi gerekmektedir. Bunlar “*Rucz*⁶⁸⁷, *Ceml*⁶⁸⁸, *Hubb*⁶⁸⁹, *F Seblillh*⁶⁹⁰, *lallh*⁶⁹¹, *l Rab*⁶⁹², *Müstekbir*⁶⁹³, *hrc*⁶⁹⁴, *Zulüm*⁶⁹⁵, *şkence*⁶⁹⁶, *Fitneye maruz kalma*⁶⁹⁷, *Cihâd*⁶⁹⁸, *Kutl*⁶⁹⁹, *Yeryüzüne iskân*⁷⁰⁰, *Allâh’ın arzının geniş oluşu*⁷⁰¹, *Dostların seçimi (Evliyâ/Velâyet)*⁷⁰², *Muhâcir Kadınlar*⁷⁰³, *es-Sbikne’l-Evveln*⁷⁰⁴, *ttib*⁷⁰⁵, *Mustaz’af*⁷⁰⁶” gibi kelimelerdir. Bunlardan Müfessirlerin hicretle birlikte anıldığını vurguladıkları kavramlar ele alınacaktır.

Müfessir Begavî, Nahl suresinde yer alan hicret ile ilgili ayetteki⁷⁰⁷  vurguyu “*mn, hicret ve cihâd*” olarak zikretmektedir.⁷⁰⁸ Hicretle alakalı ayetlere bakıldığında muhacirlerin hakkında özellikle bu üç vasfın zikredildiği görülmektedir. Bunlardan ilk vasıf olan imanı hicretle ilgili diğer ayetlerde geçen *ittibâ*⁷⁰⁹ ve sabrı ilave ederek “*mn-ittibâ, hicret, cihâd ve sabır*” şeklinde tasnif etmek mümkündür. Taberî Nisâ suresi 4/96. ayette⁷¹⁰ belirtilen dereceler hakkındaki görüşleri aktarıırken Katâde’nin

⁶⁸⁷ Müddessir 74/5.

⁶⁸⁸ Müzzemmil 73/10.

⁶⁸⁹ Haşr 59/9.

⁶⁹⁰ Bakara 2/218.

⁶⁹¹ Nisâ 4/100.

⁶⁹² Ankebût 29/26.

⁶⁹³ M’minn 23/67.

⁶⁹⁴ l-i mrn 3/195; Nisâ 4/100; Haşr 59/8.

⁶⁹⁵ Nahl 16/42.

⁶⁹⁶ l-i mrn 3/195.

⁶⁹⁷ Nahl 16/110.

⁶⁹⁸ Bakara 2/218.

⁶⁹⁹ l-i mrn 3/195; Hac 22/58.

⁷⁰⁰ Nahl 16/42.

⁷⁰¹ Nisâ 4/97.

⁷⁰² Nisâ 4/72, 89.

⁷⁰³ Mümtahine 60/10.

⁷⁰⁴ Tevbe 9/100.

⁷⁰⁵ Tevbe, 9/100.

⁷⁰⁶ Nisâ 4/97, 98.

⁷⁰⁷ Nahl 16/110.

⁷⁰⁸ Begavî, *Meâlimu’t Tenzil*, V, 47.

⁷⁰⁹ Tevbe 9/100, 117.

⁷¹⁰ Nisâ 4/96.

“İslâm bir derecedir, Hicret, İslam’da bir derecedir, Cihâd, Hicrette bir derecedir, Kıtâl, Cihâdda bir derecedir” dediğini aktarmaktadır.⁷¹¹

İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849)⁷¹² gibi hadis kaynakları, İbn Cerîr Taberî⁷¹³ başta olmak üzere rivayet tefsirleri, Vâhidî (ö. 468/1076) ve Suyûtî gibi müelliflerin olmak üzere *Esbâb-ı Nüzûl*’e dair eserlerde verilen bilgiye göre Tevbe suresinin 9/19.⁷¹⁴ ayetinde geçen “*îmân ve cihâd*” hicreti ifade etmek üzere veya hicretin karşılığı olarak kullanılmıştır.⁷¹⁵ Anlatıldığına göre Hz. Ali Mekke’nin fethinden önce⁷¹⁶ Mekke’ye gelmiş ve Amcası Abbâs’a “hicret etmez misin? Rasûlullâh’a (s.a.v.) katılmaz mısın?” demiş Abbâs ise “Mescid-i imar ediyor ve Hicâbe (Kâbe’nin bakımı, kapısının ve anahtarlarının muhafazası) görevi yapıyorum” diye cevap vermiş ve hicret etmeyi kabul etmemiştir.⁷¹⁷ Hacılar su ikram etme vazifesi yaptığını belirterek hicret etmediğini söylemesi üzerine Tevbe suresinin on dokuzuncu ayetin nâzil olduğu aktarılmaktadır.⁷¹⁸ Buradan yola çıkarak hicretin iman ve aksiyon, iman ve cihad, tasavvur ve inşâ, iç dinamik ve dış dinamik olduğunu söylemek mümkündür.

Tîbî (ö. 743/1343) Nahl suresinde geçen “*min ba’dihâ/bunlardan sonra*”⁷¹⁹ kaydı için “*bunlar hicret, cihâd ve sabır’dır*” demektedir.⁷²⁰ Aşağıda bunlara kısaca değinilecektir.

3.1.1. İmân-İttibâ

İman her işin başı ve her eylemin meşru, makbul ve muteber olması için ilk şarttır. Ancak iman edenlerin göçü hicret olarak kabul edilecektir.⁷²¹ Ebû Saîd el-Kedmî

⁷¹¹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, VII, 376, 377; Ettafeyyiş, *Heymânu’z-Zâd*, V, 120

⁷¹² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XVIII, 77 (34296)

⁷¹³ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XI, 384.

⁷¹⁴ Tevbe 9/19.

⁷¹⁵ Vâhidî, Ebü’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed b. Alî en-Nisâbüri eş-Şâfi’î, el-Vâhidî, *Esbâbu Nuzûli’l-Kur’ân*, Neşr. Kemâl Besyûnî Zağlûl, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1411/1991, s. 248; Suyûtî, *Lübâbu’n-Nukûl*, s. 132, 133.

⁷¹⁶ Mücâhid b. Cebr, *Tefsîr*, s. 366.

⁷¹⁷ İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr*, III, 410; Suyûtî, *Lübâbu’n-Nukûl*, s. 132, 133; Kâdî, Abdulfettâh el-Kâdî, *Esbâb-ı Nüzul Sahabe ve Muhaddisler Göre*, Türkçesi. Salih Akdemir, Fecr Yayınları, Beşinci Baskı, Ankara 2016, s. 181.

⁷¹⁸ Huvvârî, *Tefsîru Kitâbi’llâhi’l-Azîz*, II, 120; Ettafeyyiş, *Heymânu’z-Zâd*, VII (02/el-Kısmu’s-Sânî), 46.

⁷¹⁹ Nahl 16/110.

⁷²⁰ Tîbî, *Futûhu’l-Gayb*, IX, 206.

⁷²¹ Sem’ânî Tevbe suresi 9/23. ayette geçen “*İçinizden kimler onları dost edinirse, işte kendilerine kötülük edenler bunlardır*” *هُمُ الظَّالِمُونَ/فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ* kaydıyla alakalı olarak “o dönemde iman sadece muhacirden kabul edilmekteydi” şeklinde açıklamada bulunmaktadır. Sem’ânî’nin bu açıklamasını Begavî tefsirinde aynı şekilde aktarmaktadır. Bkz. Sem’ânî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, II, 297; Begavî, *Meâlimu’t-Tenzîl*, IV, 25.

(ö. 361/972) bir dönem Medîne'ye varılmadan Hz. Peygamber'in yanında bulunmadan iman ve ikrarın fayda etmediğini, ancak hicret ile kabul edildiğini söylemektedir.⁷²² Allâh'a iman, Rasûl'üne ittiba⁷²³, cihad, kıtâl, îsâr gibi hasletleri benimsemiş Müslümanların enfûsî ve âfâkî ilerleyişleri kendilerine muhacir statüsü kazandıracaktır.

Hicretle ilgili ayetlere bakıldığında iman vurgusu ön plandadır.⁷²⁴ İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1350) Kur'an'da birçok yerde aralarındaki bağdan ve birisinin diğerini gerektirmesinden dolayı, îmân ve hicretin birlikte kullanıldığını söylemektedir.⁷²⁵ Bu doğrultuda hicreti, bir müminin imanına sadakatının tasdikine işaret olarak anlamak mümkündür.⁷²⁶ Zira hicret tevhid merkezli bir harekettir bu nedenle Müddessir suresindeki “*fehcur*”⁷²⁷ emri tüm peygamberlerin kendisine çağırıldıkları tevhid daveti olarak tefsir edilmiştir.⁷²⁸ Bu anlamıyla hicret inanmak ve inandığı yolda dosdoğru olabilmek için Allah'ın birliğine çağıran peygambere ittiba etmek anlamına gelmektedir.⁷²⁹

3.1.2. Cihâd

Asr-ı Saâdette hicret savaş anlamına gelmekteydi.⁷³⁰ Hicret hakkındaki ayet ve hadisler incelendiğinde hicret ve cihâdın birlikte anıldığı görülmektedir.⁷³¹ Mekke fethedildikten sonra Medîne'ye hicret statüsünü elde etmenin sona erdiği⁷³² fakat cihâdın kıyâmete değin devam edeceği beyan edilmektedir.⁷³³ Mekke fethedilmeden önce hicret etmenin farz hükmünde olduğu fetih sonrasında ise bu hükmün nesh edildiği, iman eden toplulukların yerlerinde ikâmet edebilecekleri, savaşa

⁷²² Kedmî, *el-İstikâme*, II, 167.

⁷²³ Bkz. Tevbe 9/117.

⁷²⁴ Bakara 2/218; Enfâl 8/72; Enfâl, 8/74, 75; Tevbe 9/20.

⁷²⁵ İbn Kayyım el-Cevziyye, *er-Risâletu't-Tebûkiyye*, s. 26.

⁷²⁶ İman ettiği halde hicret etmeyenlerin imanlarına sadakatlerinde eksiklik bulunmaktadır. Bkz. Enfâl 8/72.

⁷²⁷ Müddessir, 74/5.

⁷²⁸ Hammûş, Me'mûn, *et-Tefsîru'l-Me'mûn*, VIII, 248.

⁷²⁹ Halîlî, Enfâl suresi seksen ikinci ayetin tefsirinde “*hicretin imânın mütemmimi olarak beyan edildiğini*” söylemektedir. Halîlî, *Cevâhiru't-Tefsîr*, II, 16, 17.

⁷³⁰ Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Şerhu Kitâbi's-Siyeri'l-Kebîr*, Neşr. Ebû Abdillâh Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâil eş-Şâfiî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1997, I, 69 (فَقَدْ كَانَ الْمَقْصُودُ بِالْهَجْرَةِ فِي ذَلِكَ الْوَقْتِ الْقِتَالَ).

⁷³¹ İbn Sellâm el-İbâzî'nin naklettiği hadis için bkz. İbn Sellâm el-İbâzî, *Kitâbun fîhi Bed'ü'l-İslâm*, s. 79; Cihâd-Hicret ilişkisi için bkz. Avayşe, Huseyn b. Avde el-Avayşe, *el-Faslu'l-Mubîn fî Mes'eleti'l-Hicreti ve Mufârakati'l-Müşrikîn*, Dâru İbni Hazm, Beyrut 1423, s. 25.

⁷³² Evzât, Ebû Amr Abdurrahmân b. Amr b. Yuhmid el-Evzât, *Cüz'ün Min Hadisi'l-Evzât*, Tasnîf. Ebû'l-Hasen Ahmed b. Süleymân b. Eyyüb b. Abdillâh b. Hazlem, thk. Ebû Abdurrahmân Müs'ad es-Sa'denî, Şerîf b. Ebi'l-Alâ el-Adevî, Dâru Mâcid Asîrî, Cidde 2000, s. 19 (42).

⁷³³ Suûd, Süleymân b. Alî es-Suûd, *Ehâdisu'l-Hicre-Cem'*, Tahkîk-Dirâse. Merkezu'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Birmingham 1411/1990, s. 219 vd..

çağrıldıklarında katılmaları gerektiği kendilerine bildirilmiştir.⁷³⁴ Fakihler, Mekke'den Medîne'ye hicret öncesinde Mekke'de cihâdın bir bölümü olan kıtâl'in yasaklığı konusunda ihtilaf olmadığı, icma olduğunu söylemektedirler.⁷³⁵

Hicret'in herhangi bir göç olmayıp, yeni bir dönemin başladığını gösteren, Hz. Peygamber'in Mekke'den Medîne'ye hicreti sırasındaki stratejik durumunu ortaya koyan olaylardan birisi cihâdın bir bölümü olan kıtâl iznidir.⁷³⁶

Ahmed b. Hanbel⁷³⁷, İbn Ebî Âsım (ö. 287/900)⁷³⁸, Taberânî (ö. 360/971)⁷³⁹ gibi âlimlerin vermiş oldukları bilgilere göre Hz. Peygamber Mekke'den ayrıldığında kıtâl için izin verilmiştir.⁷⁴⁰ Suyûtî'nin verdiği ayrıntıya göre hicret yolculuğu sırasında kıtâle izin verildiğini bildiren âyet nâzil nazil olmuştur.⁷⁴¹ Süfyân Sevrî (ö. 161/778) başta olmak üzere âlimlere göre kıtâl hakkında nâzil olan ilk ayet⁷⁴² budur.⁷⁴³

⁷³⁴ Bkz. Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, I, 322.

⁷³⁵ İbnü'l-Münzir, *Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân*, II, 794. Cessâs "Hicretten önce kıtâl'den uzak durulduğu konusunda ümmet arasında ihtilaf bulunmamaktadır" demektedir. Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, I, 319; İbnu'l-Murtazâ, *Kitâbu'l-Bahri'z-Zehhâr*, V, 393.

⁷³⁶ Müfessirlerin aktardıklarına göre hicretten önce müşriklerin işkencelerinin arttığı dönemde sahâbe Hz. Peygamber'den güç yetirebilenler için gizli kıtâl'e izin vermesini istemişler, kendilerine izin verilmemiştir. Bkz. Neseфі, Ebû Hafs Necmüddîn, *et-Teyşîr fi't-Tefsîr*, X, 507, 508; Neseфі, Ebu'l-Berekât Hâfızuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseфі, *Tefsîru'n-Neseфі/Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl*, thk. Yûsuf Alî Büdeyvî, Gözden geçirme ve Takdîm. Muhyiddîn Dîb Müstû, Dâru'l Kelimi't Tayyib, Beyrut 1419/1998, II, 443.

⁷³⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 358, 359 (1865). Abdullâh b. Abbâs'ın aktardığı bilgiye göre Hz. Peygamber'in hicret arkadaşı Hz. Ebû Bekr Peygamber'in (s.a.v.) yurdundan çıkartıldığını dile getirmesi üzerine Kıtâl'e izin verildiğine dâir ayet nâzil olmuş Hz. Ebû Bekir savaş yapılacağını anlamıştı. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 358, 359 (1865).

⁷³⁸ İbnu Ebî Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Ebî Âsım ed-Dahhâk b. Mahled b. Müslim b. Râfi' b. Rafî' b. Zühl b. Şeybân eş-Şeybânî en-Nebîl, *Kitâbu'l-Evâil*, Neşr. Muhammed b. Nâsir el-Acemî, Dâru'l-Hulefâ li'l-Kitâbi'l-İslâmî, Yayın yeri ve tarihi yok [Eserin şâmile nüshasında Kuveyt olarak belirtilmektedir], s. 74, 75 (54).

⁷³⁹ Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Suleymân b. Ahmed b. Eyyûb b. Mutayr el-Lahmî et-Taberânî, *Kitâbu'l-Evâil*, Neşr. Mervân el-Atıyye, Şeyh er-Râşid, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1413/1992, s. 99 (30); Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Suleymân b. Ahmed b. Eyyûb b. Mutayr el-Lahmî et-Taberânî, *Kitâbu'l-Evâil*, Neşr. Muhammed Şekûr b. Mahmûd el-Hâcî Emrîr, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut-Dâru'l-Furkân, Ammân 1403/1983, s. 58 (30).

⁷⁴⁰ Taberî'nin aktardığına göre Hz. Peygamber hicret ettiği zaman Hz. Ömer kendisini karşıladığında peygamberlerini çıkararak toplumların helak edilmelerini kastederek Mekke'lilere ne olduğunu sormuş Hz. Peygamber "savaş için ertelendiler/بأقتال" cevabını vermiştir. Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XI, 138.

⁷⁴¹ Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *el-Hâvî li'l-Fetâvâ fi'l-Fıkh ve Ulûmi't-Tefsîr ve'l-Hadîs ve'l-Usûl ve'n-Nahv ve'l-İ'râb ve Sâiri'l-Fünûn*, Neşr. Abdullatîf Hasan Abdurrahmân, Beyrut 1421/2000, I, 235.

⁷⁴² Hâc, 22/39.

⁷⁴³ Süfyân Sevrî, Ebû Abdillâh Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî el-Kûfî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, Neşr. İmtiyâz Alî Arşî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1403/1983, s. 214.

3.1.3. Sabır

Sabır lügatte, telaş, endişe, tahammülsüzlük, dayanıksızlık, sızlanma ve sabırsızlığın zıddı olarak açıklanmaktadır.⁷⁴⁴ İstîlâhî olarak ise “*kişinin kendisini aklın ve şeriatin gerektirdiği şekilde tutması*” olarak ifade edilmektedir.⁷⁴⁵ Kadim sözlüklerin takip ettikleri kalb metodu üzere hareket edilirse s-b-r harflerinin yer değiştirmesi suretiyle elde edilen b-s-r harflerinde var olan mana çerçevesinde basiretli davranma şeklinde izah etmek mümkündür.⁷⁴⁶

Cahiliye dönemi savaşçıların önemli bir övünç konusu olan ve Cahiliye şiirlerinde methedilen sabır, Kur’ân’ın nüzülüyle farklı bir mana ve mahiyet kazanmıştır. Benlik ve gösteriş merkezli olmaktan çıkıp, Allah rızasını merkeze alan ahlaki bir erdem halini almıştır.⁷⁴⁷

Sabır ile ilgili ayetler ışığında sabır “*potansiyel gücün aktif hale getirilmesi bir başka ifadeyle var olan gücün ortaya çıkartılması*”⁷⁴⁸, “*yaşanmış örneklerden hareketle hadiselerin arka planını kavrayarak bilinçli hareket etme*”⁷⁴⁹, “*istenmeyen durum ve sonuçları en iyi biçimde bertaraf etme*”⁷⁵⁰, “*dayanışma, güç birliği içerisinde bulunma*”⁷⁵¹, “*yüce bir gaye uğruna sebat etme*”⁷⁵² şeklinde yorumlanabilir.⁷⁵³

Cezâyir’in muâsır müfessirlerinden Muhammed İbrâhîm Saîd Ka‘bâş Ankebût suresinde geçen cihad ile ilgili ayetle⁷⁵⁴ alakalı olarak “*Buradaki cihâd’dan murad, fitneler ve eziyetler karşısında sabırdır. Sabretmenin yollarından bir tanesi de Allâh yolunda hicrettir*” demektedir.⁷⁵⁵ Yusuf el-Kardâvî’nin aktardığı⁷⁵⁶ gibi İmam Gazzâlî

⁷⁴⁴ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, IV, 438.

⁷⁴⁵ İsfahânî, *Müfredât*, s. 474.

⁷⁴⁶ İbn Fâris “s-b-r” kök harflerinde “*habs/tutma, bir şeyin en yüksek noktası ve sert taş*” olmak üzere üç temel mana olduğunu belirtmektedir. Bu çerçevede sabra “*üst düzey basiret*” demek mümkündür. Bkz. İbn Fâris, *Mekâyis*, III, 329.

⁷⁴⁷ Demirci, Mehmet, Kur’ân-ı Kerim Işığında Sabır Kavramı, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 12, Yıl: 2002 (263-285), s. 269, 270.

⁷⁴⁸ Enfâl 8/66.

⁷⁴⁹ Ahkâf 46/35.

⁷⁵⁰ Meâric 70/5.

⁷⁵¹ Bakara 2/153; Âli İmrân 3/200.

⁷⁵² Kalem 68/48; Müddessir 74/7.

⁷⁵³ Tantâvî Nahl suresi kırk birinci ayette hicret edenlerden söz edilmesinin ardından (Nahl, 16/41, 42) sabırdan söz edilmesi hakkında “*sabretme sıfatının geçmiş zaman kipiyle anlatılması muhacirlerin sabretmelerinin düşmanlarının zulümlerinin sona erdiğini belirttiğini zira Allah teâlâ’nın hicretle onlara çıkış yolu var ettiğini ve bunun onlar için bir müjde olduğunu*” söylemektedir. Tantâvî, *et-Tefsîru’l-Vasît*, VIII, 153 (Dâru’l-Ma’ârif).

⁷⁵⁴ Ankebût 29/69.

⁷⁵⁵ Ka‘bâş, *Nefehâtu’r-Rahmân*, X, 324.

⁷⁵⁶ Kardâvî, Yûsuf el-Kardâvî, *es-Sabru fi’l-Kur’ân*, Mektebetu Vehbe, 3. Basım, Kâhire 1410/1989, s. 8.

(ö. 505/1111) sabrı “*bedenî ve rûhî/nefsî*” olmak üzere ikiye ayırmaktadır.⁷⁵⁷ Bedenin sabrının dışarıdan gelen zorluklara tahammül ve sebat olduğunu, esas övülesi sabır olan nefsin sabrının ise insan tabiatında bulunan dürtülere ve hevanın saldırılarına karşı olduğunu anlatmaktadır.⁷⁵⁸ Gazzâlî’nin yapmış olduğu bu taksim ve tarif hicretle benzerlik arz etmektedir. Sabır sadece hicret için değil insanoğlunun dünya hayatında hüsrandan berî ve salim olabilmesi için vazgeçilmez bir özelliktir.⁷⁵⁹

3.2. Kur’ân-ı Kerîm’de Hicretle Yakın Anlamlı Kelimeler

Kur’ân-ı Kerîm’de isteğe bağlı veya zorla (ihtiyari veya cibrî) yer değiştirmeyi ifade eden birçok kelime bulunmaktadır. Hicret kelimesinin muhtevasında bulunan mükemmeli arayış diğerlerinde bulunmamaktadır. Burada bireysel veya toplu mekân değişikliği manasına kullanılan kelimeler incelenecektir. Hicret kelimesiyle yakın anlamı olan ve sıkça kullanılan İhrâc, Nefy, Celâ, Tarh, Tard gibi kelimeler ele alınıp, “*rcm*”⁷⁶⁰ gibi “*esr*”⁷⁶¹ gibi kelimeler değerlendirilmeyecektir.

3.2.1. İ’tizâl

İbn Fâris “a-z-l/ع-ز-ل” maddesinin tek asla dayandığını bir kenara çekme, meylettirme anlamına geldiğini belirtmekte, örneğin “*azele’l-insânu eş-şey’e*” ifadesi bir kişinin bir şeyi uzaklaştırması, bir kenara koyması anlamına geldiğini söylemektedir.⁷⁶² Yanında savaş aleti olmayıp, savaştan kaçman, uzak duran kişiye “el-a’zel/أَلْأَعَزُّ” dendiği aktarılmaktadır. Yine gebeliği önleyici bir usul olarak, cinsî münâsebet esnasında meninin rahim dışına akıtılmasına azil⁷⁶³ denmektedir. Görevden el çektirme anlamında kullanılan “a-z-l” maddesinde lügavi incelik olarak tebdil, bir şeyi başka bir şeyle değiştirme anlamı bulunduğu vurgulanmaktadır.⁷⁶⁴

⁷⁵⁷ Gazzâlî, Huccetu’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*, Dâru’l-Marife, Beyrut 1402/1982, IV, 66, 67.

⁷⁵⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 67.

⁷⁵⁹ Asr 103/1-3.

⁷⁶⁰ Şevkânî, “recm sözlükte taş atma/taşlama demektir, “lanet etme, tard etme ve ib’âd için de recm denmektedir” demektedir. Bkz. Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, III, 125. Esri kelimesinin açıklaması için bkz. Hasîrîzâde Elif Efendi, *en-Nûru’l-Furkân fî Şerhi Lugati’l-Kur’ân/Kur’ân Lügati*, I, 102.

⁷⁶¹ Taberî “أَخْرَجَ/أَخْرَجَ” karşılığını vermektedir. Bkz. Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XII, 514.

⁷⁶² Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-‘Ayn*, I, 353; İbn Fâris, *Mekâyis*, IV, 307; İbn Sîde, *el-Muhkem*, I, 519, 520.

⁷⁶³ Bkz. Münâvî, *et-Teârîf*, s. 241.

⁷⁶⁴ Bkz. Asmaî, *Kitâbü’l-İbil*, s. 60. Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *Mu’cemu’l-Furûki’l-Lugaviyye* [Nûruddîn el-Cezâirî’nin *Furûku’l-Lugât* adlı eseriyile birlikte], thk. Müessesetu’n-Neşri’l-İslâmî, Tanzîm. Beytullâh Beyât, Müessesetu’n-Neşri’l-İslâmî, 6. Basım, Kum 1412, s. 114.

Mustafavî “a-z-l” maddesindeki tek aslın “*bir yerde meydana gelen işten uzak durma*” manasında olduğunu ifade etmekte, uzak durma için belirttiği kaydı özellikle vurguladığını zira bu kaydın, uzak durmayı anlatan diğer kelimelerden farkını ortaya koyduğunu söylemektedir.⁷⁶⁵

Ceyyânî (ö. 672/1274) “a-z-l” kökünden gelen “i’tizâl” masdarını uzaklaşma, uzaklaştırma anlamlarına gelen “*bâ’ade/بَاعَدَهُ*”, “*bâyene/bَايَنَهُ*”, “*hâlefe/خَالَفَهُ*”, “*zâyele/زَايَلَهُ*”, “*i’tezele/اعْتَزَلَهُ*”, “*infesale/انْفَصَلَ عَنْهُ*”, “*fâraka/فَارَقَهُ*” kelimeleriyle karşılamaktadır.⁷⁶⁶

Râzî, i’tizâl’in uzak durma olduğunu ifade etmekte bir şeyden yolunu, yurdunu uzak tutma, ayrılma anlamına geldiğini⁷⁶⁷ anlatmaktadır.⁷⁶⁸ Ebû Hayyân Kehf suresi on altıncı ayetin⁷⁶⁹ tefsirinde i’tizâl kelimesinde cismânî ve kalbî boyut olduğunu⁷⁷⁰ söylemektedir.⁷⁷¹ İbn Âşûr da “uzak durma/التَّبَاعُدُ” anlamına gelen i’tizâl’in bir şeye karışmama, toplumdaki uzak durma anlamına geldiğini⁷⁷², i’tizâl’in itikâdî ve bedenî olarak gerçekleştiğini⁷⁷³ ifade etmektedir.⁷⁷⁴

İmam Mâturîdî Meryem suresi kırk dokuzuncu âyette⁷⁷⁵ Hz. İbrâhim hakkında kullanılan “i’tezele” fiilini “*onlardan ve onların fiillerinden ayrılma, uzak durma*”⁷⁷⁶ anlamına geldiği ve Hz. İbrahim’in yurt değişikliği, O’nun Şâm bölgesine hicretini ifade ettiği şeklinde tefsir etmektedir.⁷⁷⁷

Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. İbrahim ve Ashâb-ı Kehf için kullanılan kelime hicret ile yakın anlamlı kelimelerdendir. “H-c-r” maddesinde bulunan kalben, ruhen, iç dünyada ayrılma, ayrı durma “a-z-l” maddesinde de bulunmaktadır. Bir başka benzerlik i’tizâl’in “h-c-r” maddesinde olduğu gibi kişinin kendi iradesiyle meydana gelmesidir. İ’tizâl, hicret ile benzer anlam ifade etse de “ülke ve yurt değişikliği” anlamındaki

⁷⁶⁵ Mustafavî, *et-Tahkîk*, VIII, 143.

⁷⁶⁶ Ceyyânî [İbn Mâlik et-Tâî], Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî, *el-Elfâzu'l-Muhtelifa fi'l-Me'âni'l-Mü'telifa*, Neşr. Muhammed Hasen Avvâd, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1411/1991, s. 214.

⁷⁶⁷ Lafzen: [الاعْتِزَالُ لِلشَّيْءِ هُوَ التَّبَاعُدُ عَنْهُ وَالْمَرَادُ أَيُّ أَفَارِقُكُمْ فِي الْمَكَانِ وَأَفَارِقُكُمْ فِي طَرِيقِكُمْ أَيْضًا وَأَبْعُدُ عَنْكُمْ].

⁷⁶⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXI, 230.

⁷⁶⁹ Kehf 18/16.

⁷⁷⁰ Lafzen: [والأعترال يشمل مفارقة أوطان قومهم ومعتقداتهم فهو اعتزال جسماني وقلبي].

⁷⁷¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîd*, VI, 133.

⁷⁷² Lafzen: [الاعْتِزَالُ: التَّبَاعُدُ وَالْإِنْفِرَادُ عَنْ مَخَالَطَةِ الشَّيْءِ، فَمَعْنَى اعْتِزَالِ الْقَوْمِ نَزْكَ مَخَالَطَتِهِمْ. وَمَعْنَى اعْتِزَالِ مَا يَعْبُدُونَ: التَّبَاعُدُ عَنْ عِبَادَةِ الْأَصْنَامِ].

⁷⁷³ Lafzen: [وَإِذِ اعْتَرَلْتُمْهُمْ بِاعْتِبَارِ إِفَادَتِهَا مَعْنَى: اعْتَرَلْتُمْ دِينَهُمْ اعْتِزَالًا أَيْعَابِيًّا].

⁷⁷⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XV, 276, 277.

⁷⁷⁵ Meryem 19/49.

⁷⁷⁶ Lafzen: [ففيه إخبار عن اعتزاله عنهم بالدار والمكان، وعن فعلهم أيضًا].

⁷⁷⁷ Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, VII, 240.

hicrette var olan bir yerde yerleşme, gelişme, değişme, gelecek planlaması gibi unsurlar i'tizâl kelimesinde görülmemektedir.⁷⁷⁸

3.2.2. İhrâc

İhrâç kelimesi, sosyal, siyasal, dini vb. çeşitli gerekçelerle insanların yaşadıkları yerden bireysel veya topluca çıkarılmaları, bir başka ülke, kıta veya aynı ülke ya da kıtanın farklı yerlerine gitme zorunda bırakılmaları veya yargısal yaptırım gereği sürgün edilme/leri anlamında kullanılmaktadır. Çoğu kez haksızlık ve zulüm olarak gerçekleşen ihraç, bazen bir toplumda bozulmanın önüne geçme amacına matuf olmak üzere, kamu düzeninin sağlanması amacıyla uygulanmaktadır. Bazen, zulme uğrayanların içerisinde buldukları durumdan kurtulmaları için düşünülen bir çıkış yolu olmaktadır.⁷⁷⁹

Kur'ân'da Hz. Süleyman'ın tevhid inancını bozan, güneşe tapan bir toplumun üst düzey bürokratlarının siyasi taktiklerine yönelik olarak kullandığı ifade⁷⁸⁰, ihracın hakikate kaşı ısrarla direnenlere uygulayacağı bir yöntem olduğu anlaşılmaktadır. Varaka b. Nevfel b. Esed el-Kureşî'nin (ö. 610 [?]) ifadesiyle neredeyse bütün peygamberlere uygulanan⁷⁸¹ ve sıklıkla yüzlerine söylenen bir tehdit unsuru olarak ihraç, Hz. Peygamber hakkında da söylenmiş ve uygulanmıştır.⁷⁸²

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Peygamber döneminden önceki hiçbir peygamber ve toplumun göç etmesinden “h-c-r” lafızlarıyla söz edilmemektedir. Sadece Hz. İbrahim'in “*ben Rabbime doğru muhâcirim*” sözü yer almaktadır fakat Hz. İbrahim'in hicretini ele alacağımız kısımda görüleceği üzere, bunun da Hz. İbrahim'in mekân ve coğrafya değişikliği anlamındaki hicretine delaleti kat'î değildir.⁷⁸³

“H-r-c/ح-ر-ج” kök harfleri, hicret kelimesinin kökü olan “h-c-r/ح-ج-ر” aslı harfleriyle mahreç ve mana yakınlığı (iştikâk-ı kebîr) bulunmaktadır. Örneğin, sürünün

⁷⁷⁸ Bkz. Mikâtî, Muhammed Bâsim, Ma'serânî, Muhammed Zührî, Dendeşî, Abdullâh Ahmed ed-Dendeşî, *el-Kutûf min Lugati'l-Kur'ân Mu'cemu Elfâz ve Terâkîb Lugaviyye mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mektebetu Lübnân Nâşirûn, Beyrut 2007, s. 684.

⁷⁷⁹ Nisâ 4/75.

⁷⁸⁰ Neml 27/37.

⁷⁸¹ Abdurrezzâk, *Musannef*, V, 323 (9719) [Abdurrezzâk, Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, Neşr. Habîburrahmân el-A'zamî, el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, Beyrut 1403/1983]; Buhârî, “Bed'ü'l-Vahy”, 3.

⁷⁸² Enfâl 8/30; Tevbe 9/13; Münâfikûn 63/8.

⁷⁸³ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîbu fi't-Tefsîr*, VIII, 5938.

tarlanın bir bölümünde otlayıp bir bölümünü terk etmesi “harrace/حَرَجَتْ” fiili ile ifade edilirken⁷⁸⁴ bu durumdaki yer için “hecîr/الهَجِيرُ” kelimesi kullanılmaktadır.⁷⁸⁵

Harace fiili failin istek ve iradesine işaret etmektedir. İhrâc ise kendi istek, irade ve gücü dışında çıkmayı, çıkartılmayı ifade etmektedir. Hicret etmek, terk etmek zorunda bırakılmak, tard edilmek, uzaklaştırılmak, sürgün edilmek, kovulmak, yaşanan yerden çıkartılmak gibi ifadelerin tamamı “ihraç” olarak tanımlanabilir. Zira ihraç genel diğerleri ise hususi bir ifadedir.

Ebû Hayyân Âl-i İmrân suresinde geçen hicret ile ilgili ayet⁷⁸⁶ içerisinde bulunan cümlenin tefsiriyle ilgili şöyle demektedir: “önce has olanla başladı, o da hicrettir. Hicret mutlak olarak kullanıldığında Medîne’ye, Rasulullah (s.a.v.)’a hicret anlaşılır. İkinci olarak ise hicretten neşet eden ve hicretten daha genel olan diyardan çıkartılmaya geçti. Kişi Habeşistan’a çıkanın çıkışı gibi ve Medine’de ikamet etmesine izin verilmeyen Ebû Cendel’in çıkışı gibi Medine’ye veya bir başka yere hicrete çıkar. Sonra diyardan çıkartılmak ve benzerlerinden daha genel olan eza verme türlerine geçti.”⁷⁸⁷

Toshihiko Izutsu (ö. 1413/1993) “bir dildeki kelimelerin birbiriyle çok girift bir ağ teşkil ettiğini” söylemektedir.⁷⁸⁸ Kur’ân-ı Kerîm’de kullanılan kelimeler arasında da oldukça girift ve hiyerarşik bir ilişki, irtibat bulunmaktadır. Bu durum, “h-c-r” maddesi söz konusu olduğunda hiyerarşinin en üstünde “h-c-r” maddesi aşağı doğru ise diğer kelimeler yer almaktadır.

“H-c-r” maddesiyle irtibatlı bulunan kelimelerden birisi olan “ihrâc”, yine “h-c-r” maddesiyle bağlantılı olan “karye” ile aynı âyette yer almakta ve yurt değişikliği anlamındaki hicretle ilişkilendirilmektedir. Mekke’de nâzil olduğunu söyleyenler olsa

⁷⁸⁴ İbn Fâris, *Mekâyis*, II, 176.

⁷⁸⁵ Râgıb el-İsfahânî “harace” filini, hicrette olduğu gibi maddî, manevî olmak üzere iki manada açıklamakta “yerleşim yerinden veya içerisinde bulunduğu halden çıkmak” olduğunu söylemektedir. Bkz. İsfahânî, *Müfredât*, s. 278; Yine İsfahânî “hâricî” kelimesini “kendisini akranlarının hallerinin dışında tutan” anlamına geldiğini, bazen bunun medh/övgü için, olduğu halden daha üst bir konuma getirmek amacıyla söylendiğini, bazen de yergi/zemm için, olduğu halden daha düşük bir konuma indirmek amacıyla kullanıldığını belirtmektedir. Bkz. İsfahânî, *Müfredât*, s. 279. Hâricî kelimesinin, bir kişinin kendisini methetmek, akranlarından, olduğu halin daha üstü bir konumda olduğunu anlatma amacıyla kullanılması “h-c-r” harflerinde bulunan üstünlük (fâikiyyet) manasına benzemektedir. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, II, 250.

⁷⁸⁶ Âl-i İmrân 3/195.

⁷⁸⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 204. Ebussuûd Efendi, söz konusu ayetle ilgili olarak, ayette geçen hicret ve ihraç arasında, ikincinin birinci kelimenin keyfiyeti ve oluşu/meydana gelişini beyan etme irtibatı bulunduğunu belirtmektedir. Ebussuûd, *İrşâd*, II, 134.

⁷⁸⁸ Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Çeviren. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1975, s. 26; Izutsu, Toshihiko, *Allâh ve'l-İnsânü fi'l-Kur'an*, Çeviren. Hilâl Muhammed el-Cihâd, Merkezu Dirâsât el-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut 2007, s. 51.

da, müfessirlerin çoğunluğuna göre Medîne’de indiği belirtilen⁷⁸⁹ Muhammed suresinin on üçüncü âyetinin⁷⁹⁰ Hz. Peygamber’in hicret için Mekke sınırlarından çıkmadan, mağaraya varmadan önce hicret yolunda nâzil olduğu rivayet edilmektedir.⁷⁹¹

Âyetle ilgili Mekkî b. Ebî Tâlib’in tefsiri okunduğunda, Hz. Peygamber’in Mekke’den çıkartılmasının Mekke yönetiminin⁷⁹² çöküşünün başlangıcı olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁹³

Hz. Peygamber’e teselli ve gönlünü tesbît/sağlama için indirildiği belirtilen âyet⁷⁹⁴, İmam Mâturîdî’nin belirttiği gibi Hz. Peygamber’in çıkartılması evrensel yasaların bir gereği olarak Mekke halkının sonunu gerekli kılmıştır.⁷⁹⁵

İbn Atıyye önceki âyete⁷⁹⁶ işaret ederek, helak olan Semûd, Lût peygamberin kavmi, Şuayb peygamberin kavmi gibi toplumları hatırlatmakta ve on üçüncü âyetin Hz. Peygamber’in Mekke’den çıkışının hemen akabinde indiğini belirtmektedir.⁷⁹⁷ İbn Atıyye “*senin karyen*” ifadesiyle bütün azametlerine rağmen helak olmuş Âd ve benzeri büyük yerleşim yerlerinin yıkılışını Mekke için örnek göstermektedir.⁷⁹⁸

Râzî âyette geçen “*nâsır*” kelimesinin “*hâl ve istikbâli/içerisinde bulunan anı ve geleceği*” kapsadığını ifade etmektedir.⁷⁹⁹ Bu vurguya dayalı olarak, içerisinden vahiy ve nübüvvet gibi değerlerin çıkartıldığı toplumların, yüksek uygarlıklar teşekkül ettirseler, güç, kuvvet, iktidar ve servet bakımından zirvelere çıksalar da çökmelerinin sosyal bir yasa olduğunu, bunun örneklerinin geçmişte görüldüğünü, izlerinin

⁷⁸⁹ İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr*, VII, 395.

⁷⁹⁰ Muhammed 47/13.

⁷⁹¹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XI, 198; Sa’lebî, *el-Keşfu ve’l-Beyân*, II, 289; Begavî, *Meâlimu’t-Tenzîl*, VII, 282; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi’l-Kur’ân*, XIX, 258; Suyûtî, *ed-Dürri’l-Mensûr*, X, 607; Suyûtî, *el-İkân*, I, 61; Sıddîk Hasan Han, Ebu’t-Tayyib Sıddîk Hân b. Hasen b. Alî b. Lutfillâh el-Huseynî el-Buhârî el-Kannevcî, *Fethu’l-Beyân fi Makâsidi’l-Kur’ân [Tefsîrun Selefiyyun Eseriyyun Hâlin mine’l-İsrâiliyyât ve’l-Cedeliyyât el-Mezhebiyye ve’l-Kelâmiyye Yuğnâ an Cemî’i’t-Tefâsiri velâ Tuğnâ Cemîuhâ anhâ]*, Neşr. Abdullâh b. İbrâhîm el-Ensârî, el-Mektebetu’l-Asriyye, Saydâ/Beyrut 1412/1992, XIII, 45.

⁷⁹² Mekke halkının temsilcileri olarak yönetim denmiştir. Tefsirlerde karye halkının kastedildiği belirtilmektedir. Bkz. İsfahânî, *Müfredât*, s. 669. ; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi’l-Kur’ân*, XIX, 258 [فَيَكُونُ مَعْنَاهُ: وَكَمْ مِنْ أَهْلِ قَرْيَةٍ].

⁷⁹³ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye*, XI, 6894.

⁷⁹⁴ Derveze, *et-Tefsîru’l-Hadîs*, VIII, 311; Ettafeyyîş, *Teysîru’t-Tefsîr*, XIII, 289. Ettafeyyîş, âyetin (Muhammed 47/13) Hz. Peygamber’in Hz. Musa’ya üstün oluşuna delil olarak gösterildiğini söylemektedir. Bkz. Ettafeyyîş, *Heymânu’z-Zâd*, XIII, 433.

⁷⁹⁵ Mâturîdî, *Te’vilâtu’l-Kur’ân*, IX, 270.

⁷⁹⁶ Muhammed 47/10.

⁷⁹⁷ İbn Atıyye, *el-Muharrar*, V, 113.

⁷⁹⁸ Mâverdî, *en-Nüketu ve’l-Uyûn*, V, 296; İbn Atıyye, *el-Muharrar*, V, 113.

⁷⁹⁹ Râzî, *Mefâtihu’l Gayb*, XXVIII, 52.

yeryüzünde halen mevcut bulunduğunu, gelecekte de görüleceğini söylemek mümkündür.

Çıkma (hurûc) ve çıkarılma (ihrâc) hicret değildir fakat hicrete dönüşebilir. Hicret yüce bir gaye uğruna içsel ve mekânsal dönüşümdür. Bedevîlerin büyük şehirlere göç etmesini ifade eden kelime şehirleşenleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Bâdiye'den büyük yerleşim yerleri (karye/kurâ), şehirlere göç eden bedevî dönüşmemiş ise ya şehri bâdiye'ye dönüştürmüş ya da şehirde bedeviliğini muhafaza etmiştir. Böyle birisi için muhacir tanımı doğru olmayacaktır. İblîs, bulunduğu yerden ihraç edilmiştir. İblîs'in ihrâcı kendisi için hicrete dönüşmemiş tam tersi düşüşü ve alçalmasına⁸⁰⁰ yol açmış, kendisi de bundan vaz geçmemiştir.⁸⁰¹

Kur'ân-ı Kerîm'de bir yerleşim yeri, yurt, diyâr vatan veya ülkeden çıkmayı, çıkartılmayı ifade etmek için kullanılan “*harace/ahrece*” kelimesine anlamca yakın başka kelimeler de bulunmaktadır. Aşağıda temas edilecek olan bu kelimeler sâhip oldukları mana inceliklerinin yanında siyak ve sibaka bağlı olarak kazandıkları anlamlara göre yerinden yurdundan edilme anlamı taşımaktadırlar.

F-z-z (فز)

Arap dilinde hafiflik⁸⁰², küçüklük anlamına gelen f-z-z maddesi, küçük ve hareketli olması nedeniyle buzağı için kullanılmaktadır (*el-fez/الْفَز*). Yine ceylanın korku, endişeyle yerinden fırlaması için “f-z-z” maddesinden türeyen kelime kullanılmaktadır.⁸⁰³ Bu kökten türeyen “*istefezze/إِسْتَفَزَّ*” kelimesi korkutma, baskı kurma, ürkütme, endişe ve tedirginliğe sevk etme anlamına gelmektedir.⁸⁰⁴

Kur'ân-ı Kerîm'de İsrâ suresinde üç yerde geçmektedir. İsrâ suresi altmış dördüncü âyette⁸⁰⁵ şeytanın harekete geçirmesi, tahrik etmesi anlamında kullanılmaktadır.⁸⁰⁶ İsrâ suresi yüz üçüncü âyette⁸⁰⁷ Firavn'ın Hz. Mûsâ ve İsrâiloğulları'nı Mısır'dan sürüp çıkarma hamlesi için kullanılmaktadır.⁸⁰⁸ İsrâ suresi

⁸⁰⁰ A'râf 7/13.

⁸⁰¹ A'râf 7/14.

⁸⁰² İbn Fâris, *Mekâyis*, IV, 439. İbn Fâris'in karşılık olarak vermiş olduğu “*huffet*” hafif, az, küçük, cılız, önemsiz anlamının yanında çevik, atik, çabuk, pratik, yerinde duramayan, hareketli anlamına gelmektedir.

⁸⁰³ Cebel, Muhammed Hasan Hasan Cebel, *el-Mu'cemu'l-İştikâkî el-Muessal li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm bi-Asvâtihi ve Beyne Meânihâ*, Mektebetu'l-Âdâb, Kâhire 2010, III, 1667.

⁸⁰⁴ İbn Fâris, *Mekâyis*, IV, 439; İsfahânî, *Müfredât*, s. 635.

⁸⁰⁵ İsrâ 17/64.

⁸⁰⁶ Cebel, *el-Mu'cemu'l-İştikâkî*, III, 1667.

⁸⁰⁷ İsrâ 17/103.

⁸⁰⁸ İsfahânî, *Müfredât*, s. 635.

yetmiş altıncı âyette⁸⁰⁹ ise Müşriklerin Hz. Peygamber'i yurdundan çıkarmak için ölümle sonuçlanabilecek⁸¹⁰ ani baskın, süikast anlamında kullanılmaktadır.⁸¹¹

F-z-z (فض)

Ayırma, bölme, dağıtma demek olan “f-z-z” maddesi bir şeyi kırmak, parçalara ayırmak, parçaları birbirinden ayırmak anlamında kullanılmaktadır.⁸¹²

Cuma suresinde “*insanların bir yerden dağılmaları*” anlamında kullanılmakta⁸¹³, Medîne’de nazil olan Münâfikûn suresinde “*Rasûlullâh’ın (s.a.v.) yanındakilere bir şey vermeyin ki etrafından dağılıp gitsinler*” şeklinde geçmekte⁸¹⁴, âdeta Hz. Peygamber’in etrafında toplanan Muhacirlerin dağılıp gitmeleri, Medîne’yi terk etmeleri için planlanan, yürütülen bir süreci yansıtmaktadır.

H-t-f (خطف)

Kur’ân-ı Kerîm’de yedi yerde geçen, hızla, süratle almak, kapmak, bir şeyi tutunduğu yerden aniden/ansızın süratle çekip almak, kapmak manasına gelen “h-t-f”⁸¹⁵ maddesi Kur’ân’da üç yerde yerleşim yerinden ölümle sonuçlanabilecek çıkarılma anlamında kullanılmaktadır.⁸¹⁶

Bunlardan Enfâl suresinde⁸¹⁷ Muhâcirler’e Mekke dönemi hatırlatılmakta ve sayıca az, müstaz’af oldukları dönemde ansızın yurtlarından edilme endişesi taşıdıklarına atıfta bulunmaktadır.⁸¹⁸ Kasas suresinde⁸¹⁹ Mekke’lilerin “*Seninle birlikte hidayete tabi olursak yurdumuzdan sökülüp atılırız*” dedikleri beyan edilmektedir.⁸²⁰ Ankebût suresinde⁸²¹ ise Mekke’lilere bir hakikat hatırlatılmakta Arap toplumlarında görülen savaş ve birbirlerini esir almanın Mekke’de yaşanmadığına vurgu yapılmaktadır.⁸²²

⁸⁰⁹ İsrâ 17/76.

⁸¹⁰ Bkz. Enfâl 8/30.

⁸¹¹ İbn Fâris, *Mekâyis*, IV, 439; Mustafavî, kelimenin kullanıldığı kalıba, kalıbın talep/istek ifade etmesine dikkat çekmektedir. Mustafavî, *et-Tahkîk*, IX, 87; Cebel, *el-Mu’cemu’l-İştikâkî*, III, 1667.

⁸¹² İbn Fâris, *Mekâyis*, IV, 440; İsfahânî, *Müfredât*, s. 638; Cebel, *el-Mu’cemu’l-İştikâkî*, III, 1681.

⁸¹³ Cum’a 62/11.

⁸¹⁴ Münâfikûn 63/7.

⁸¹⁵ İbn Fâris, *Mekâyis*, II, 196; İsfahânî, *Müfredât*, s. 286; Cebel, *el-Mu’cemu’l-İştikâkî*, I, 579.

⁸¹⁶ Enfâl 8/26; Kasas 28/57; Ankebût 27/67.

⁸¹⁷ Enfâl 8/26.

⁸¹⁸ Begavî, *Meâlimu’t Tenzîl*, III, 346, 347.

⁸¹⁹ Kasas 28/57.

⁸²⁰ Begavî, *Meâlimu’t Tenzîl*, VI, 215.

⁸²¹ Ankebût 29/67.

⁸²² Begavî, *Meâlimu’t Tenzîl*, VI, 255.

S-d-d (صد)

Arap dilinde yüz çevirme ve bir şeyden dönmeyi ifade eden “s-d-d” maddesinden türeyen kelimeler bu esas mana doğrultusunda kullanılmaktadırlar. “S-d-d” bir şeyden yüz çevirmektir. İki taraftan birisine meyletmek anlamında da kullanılmaktadır.⁸²³ “*Sadedtü fülânen ani’l-emr*” ifadesinde, bir kişiyi bir işi yapmaktan vazgeçirme anlamındaki kullamında olduğu gibi, “*vazgeçirme, engelleme, alıkoyma*” manasında kullanılmaktadır.⁸²⁴ “Kur’ân’da çokça kullanılan ve genellikle Allah yolundan alıkoyma manasına gelen sadd ve sudûd (صد، صدود) kökünden türeyen kırk bir ayette kırk iki kelime yer almaktadır. Bu kelime hecr kökünden türeyen kelimelerle terk etmek manasında kullanıldığı gibi yüz çevirmek ve engel olmak manalarına da gelmektedir. Kur’ân’da sadd kelimesi öz yurdundan çıkarılarak birkaç yıl uzak kalan daha sonra tekrar öz yurduna girmek isteyen Muhacirlerin Mekke’ye girişlerinin engellenmesi manasında da kullanılarak vatandan çıkarılma sürecinin sonraki safhalarını ve sürdürülebilir kılınmasını ifade için kullanılmaktadır.”⁸²⁵

3.2.3. Nefy

Arap dilinde nefy bir şeyin başka bir şeyden çıkması, çıkarılması ve ondan uzaklaştırılması gibi anlamlara gelmektedir.⁸²⁶ Rüzgârın savurduğu toz, toprak, yağmur damlları için kullanılmaktadır.⁸²⁷ Nefy kelimesi, yerleşim yerinden uzaklaştırmak, çıkarmak, tard etmek manasında kullanılmaktadır.⁸²⁸ Küçük düşürerek tard etmek manası da verilmektedir.⁸²⁹

⁸²³ İbn Fâris, *Mekâyis*, III, 282.

⁸²⁴ İsfahânî, *Müfredât*, s. 477; Cebel, *el-Mu’cemu’l-İştikâkî*, III, 1201, 1202.

⁸²⁵ Sıcak, Ahmet Sait-Çalışkan, Necmettin, *Kur’ân’da “İhraç” Kavramı Özelinde Göç Olgusu*, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 9, Aralık 2018, s. 488, 489. Kur’ân-ı Kerîm ve Arapça’da hicret kelimesine akraba kavramların bir değerlendirmesi için bkz. Albayrak, Kadir, *Tebdîli Mekân’da Ferahlık Var mıdır veya Eyne’l-Mefer?*, Milet ve Nihal, İnanç Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 3, Eylül-Aralık, 2008, s. 85-86.

⁸²⁶ İbn Fâris, *Mekâyis*, V, 456; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, XV, 337.

⁸²⁷ İbn Fâris, *Mekâyis*, V, 456.

⁸²⁸ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, XV, 337.

⁸²⁹ Magrâvî, Ebû Sehl Muhammed b. Abdîrrahmân el-Magrâvî, *et-Tedebbur ve’l-Beyân fi Tefsîri’l-Kur’âni bi Sahîhi’s-Sunen*, Yayınevi yok (Müellif tarafından bastırıldığı anlaşılmaktadır), Lübnân 1435/2014, VIII, 392. Ayet hakkında müfessirlerin değerlendirmeleri için ilgili yer ve devamına bakılabilir.

3.2.4. Celâ

Celâ kelimesi, bir şeyin ortaya çıkması, bir şeyin belli bir şekilde ortaya, açığa çıkarılması anlamındaki “*el-Celvu*” aslından gelmektedir. Eclâ, bir kişi ya da toplumu yerinden etmek anlamındadır.⁸³⁰ Buhârî Haşr suresinde geçen⁸³¹ “*celâ/el-celâu*” kelimesini “*ihraç/bir yerden başka bir yere çıkarma*” şeklinde açıklamaktadır.⁸³² Mâverdî (ö. 450/1058)⁸³³ “*celâ/el-celâu*” kelimesine “*ihrâc/çıkarma*” manası vermekte, celâ ile ihrâc’ın aynı anlamı ihtiva ettiğini belirtmekte fakat celâ ile ihraç ihraç arasında iki temel farkın bulunduğunu söylemektedir. İlkinin, celâ’nın eş ve çocuklarla (ailecek) olduğunu ihrâc’ın ise bazen eş ve çocuklar bırakılarak gerçekleştiğini, ikincisinin ise celâ’nın topluca/topluluk hakkında, ihrâc’ın topluluk hakkında ve tek kişi hakkında kullanıldığını söylemektedir.⁸³⁴ Kur’ân’da “*el-Celâu*” kelimesi sürgün etme manasında kullanılmaktadır.⁸³⁵ Celâ, bir kişi ya da toplumun bir beldeden başka bir beldeye çıkmaları, İclâ ise çıkarılma/ları, devlet başkanı eylemi olarak ise ihrâc, sürgün, tard etme manasına kullanılmaktadır.⁸³⁶ İclâ kelimesi hadislerde sürgün manasında, İslam tarihinde⁸³⁷ ise özellikle Medîne Yahudilerine verilen sürgün cezası anlatılırken kullanılmaktadır.⁸³⁸

3.2.5. Haşr

Sözlük yazarları “*haşr’in sevk ile birlikte toplama*” anlamına geldiğini “*her toplamanın haşr olduğunu*” söylemektedirler.⁸³⁹ İsfahânî, “*Haşr, bir topluluğu yerleştikleri yerden çıkarmak ve yurtlarından savaş veya benzeri bir gerekçe için*

⁸³⁰ İbn Fâris, *Mekâyis*, I, 468.

⁸³¹ Haşr, 59/3.

⁸³² Buhârî, “*Kitâbu’t-Tefsîr*”, 59 (Haşr). Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu’fi el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, el-Buşrâ (Cem’iyyetu’l-Buşrâ el-Hayriyye), Karaçi/Pakistan 1437/2016, III, 2206.

⁸³³ Mukâtil, *Tefsîr*, II, 512.

⁸³⁴ Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, V, 501.

⁸³⁵ İsfahânî, *Müfredât*, s. 200; Eski ve yeni müfessirler “*celâ*” kelimesine vatan/el-vatan’dan, yerleşim yeri/dâr, el-menâzil’den sürüp çıkarılma manası vermektedirler. Bkz. Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur’ân*, XX, 339; Bâlîsânî, Muhammed b. eş-Şeyh Tâhâ el-Bâlîsânî, *Tefsîru'l-Bâlîsânî/ Hüsnü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur’ân*, Neşr. Hüseyin el-Bâlîsânî, Ahmed el-Bâlîsânî, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut 1437/2016, VI, 2503. Sem’ânî Nisâ suresi 4/66. ayeti örnek göstererek yerleşim yerinden çıkarılmanın ölümle eş değer olduğunu söylemektedir. Bkz. Sem’ânî, *Tefsîru'l-Kur’ân*, V, 397.

⁸³⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIV, 149; Mutarrizî, *el-Muğrib*, I, 155.

⁸³⁷ Tarih’te sürgün için bkz. Bozkurt, Nebi, “Sürgün/Tarih”, *DİA*, XXXVIII, 166-167.

⁸³⁸ İbnü'l-Esir, Ebû’s Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *Câmiu'l-Usûl fî Ehâdîsi'r-Rasûl*, thk. Abdulkâdir el-Arnaût, Mektebetu'l-Hulvânî, Matbaatu'l-Mellâh, Mektebetu Dâri'l-Beyân, Yayın yeri yok, 1389/1969, VIII, 223-225 (İclâu Yehûdi'l-Medîne).

⁸³⁹ İbn Fâris, *Mekâyis*, II, 66.

koparırcasına söküp atmak” şeklinde açıklamaktadır.⁸⁴⁰ Ebû Musâ Medînî (ö. 581/1185) “*haşr*” kelimesinin “*zorla toplama ve sevk etme/سَوْقٍ وَتَرْكِهِ*” olduğunu söylemektedir.⁸⁴¹ Askerî (ö. 400/1009’dan sonra) “*haşr’in sadece istenmeyen konularda olduğu*” görüşünü nakletmekte ve bunun isabetli olmadığını söylemektedir. Delil olarak Meryem suresi seksen beşinci⁸⁴² ayeti gösteren Askerî “*haşr’in sevke elverişli konularda olduğunu*” ifade etmektedir.⁸⁴³

Haşr suresinde⁸⁴⁴ geçen “*li-evveli’l-haşr*” kaydındaki “*haşr*” kelimesi, müfessirlerin, Yahudilerin Arap yarımadasından çıkartılmak üzere toplanmalarının kastedildiğini belirttikleri değerlendirmelere göre “*sürgün*” anlamına gelmektedir.⁸⁴⁵ Müfessirler Haşr suresinde geçen “*li-evveli’l-haşr*” ifadesiyle, Nadîr (Benû Nadîr/بَنُو النَّضِيرِ) ve Kaynukâ‘ (Benû Kaynukâ‘/بَنُو قَيْنِقَاعٍ) Yahudilerinin sürgününün kastedildiğini nakletmektedirler.⁸⁴⁶ İslâm Târîhi kaynakları da Medîne Yahudilerinin sürgün edildiklerini aktarmaktadırlar.⁸⁴⁷

3.2.6. Tarh

Râgıb el-İsfahânî “*bir şeyi atmak ve uzaklaştırmak*” manasında olduğunu belirtmektedir.⁸⁴⁸ Uzak yer için “*tarah/çoğulu: taruh*” dendiği ifade edilmektedir.⁸⁴⁹ İbn Fâris’in verdiği kullanım örneğine göre “*tohum saçar gibi savurmak, atmak*” manasına geldiği söylenebilir.⁸⁵⁰ İbn Manzûr’un aktardığı kullanıma göre ise bir kişinin

⁸⁴⁰ İsfahânî, *Müfredât*, s. 237.

⁸⁴¹ Medînî, Ebû Mûsâ Muhammed b. Ebî Bekr Ömer b. Ebî İsa Ahmed b. Ömer b. Muhammed b. Ebî İsa el-İsfahânî eş-Şâfi’î el-Medînî, *el-Mecmû’u’l-Mugîs fî Garîbeyi’l-Kur’âni ve’l-Hadîs*, thk. Abdülkerîm Azbâvî, [el-Memleketu’l-Arabiyyetu’s-Su’ûdiyye, Câmi’atu Umîi’l-Kurâ, Merkezi’l-Bahsi’l-İlmî ve İhyâi’t-Türâsi’l-İslâmî, Külliyyâtu’ş-Şeria ve’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye, Mekketu’l-Mukerreme], Dâru’l-Medenî, Cidde 1406/1986, I, 452. ; Münâvî, *et-Teârîf*, s. 141. ; Suhârî (ö. 511/1117) “*haşr*” kelimesinin açıklamasında kullanılan “*sevk*” kelimesinin “*haşr*” olduğunu söylemektedir. Bkz. Suhârî, *Kitâbu’l-İbâne*, III, 243.

⁸⁴² Meryem 19/85.

⁸⁴³ Askerî, *el-Furûk*, s. 144.

⁸⁴⁴ Haşr 59/2.

⁸⁴⁵ DİB Kurul, *Kur’an Yolu*, V, 285, 286.

⁸⁴⁶ Huvvârî, *Tefsîru Kitâbi’llâhi’l-Azîz*, IV, 317, 318, 319; Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XXII, 497 vd.; Sa’lebî, *el-Keşfu ve’l-Beyân*, IX, 266 vd.; Begavî, *Meâlimu’t-Tenzîl*, VIII, 69; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi’l-Kur’ân*, XX, 334 vd.; Hûsî, Bedruddîn, *et-Tefsîr fî’t-Tefsîr*, VII, 69.

⁸⁴⁷ İbn Abdilber, *ed-Dürer*, s. 165, 166; Külâ’î, İbnu Sâlim/Ebu’r-Rebî’ Süleymân b. Mûsâ b. Sâlim b. Hassân b. Süleymân b. Ahmed b. Abdisselâm el-Himyerrî el-Belensî el-Endelüsî el-Mâlikî el-Külâ’î, *el-İktifâ bimâ Tezammenehû min Megâzi Rasûlillâhi Sallâllâhu Aleyhi ve Selleme ve’s-Selâseti’l-Hulefâ*, thk. Muhammed Kemâluddîn İzzeddîn Alî, Âlemu’l-Kutub, Beyrut 1417/1997, I, 2/110, 111. Tarihçiler sürgün anlamına gelen “*iclâ*” kelimesini kullanmaktadırlar. Bkz. aynı yer.

⁸⁴⁸ İsfahânî, *Müfredât*, s. 517.

⁸⁴⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, II, 529.

⁸⁵⁰ İbn Fâris, *Mekâyis*, III, 455.

ailesinden, akrabasından, eşinden dostundan uzak kaldığında “*zaman onu savurdu*” denmekte, kişinin uzaklarda kalması bu şekilde ifade edilmektedir.⁸⁵¹

Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. Yusuf’a ne yapılacağı konuşulurken öne sürülen tekliflerden bir tanesinin Hz. Yusuf’un yaşadığı yerden uzaklaştırılması olduğu şu şekilde beyan edilmektedir:

“*Yusuf’u öldürün ya da uzak bir yere sürün.*”⁸⁵²

Mâverdî, sürme teklifinin iki anlam içerdiğini ilkinin Hz. Yusuf’un yabani hayvanlar tarafından yenileceği bir yere terkedilip bırakılması, diğerinin ise Hz. Yusuf’un babasından uzak kalacağı bir yere bırakılması olduğunu söylemektedir.⁸⁵³

3.2.7. Tard

Tard kelimesi Arap dilinde “*uzaklaştırma*” manasında kullanılmaktadır. Devlet başkanı (*sultân*) eylemi olarak kullanıldığında sürgün anlamına geldiği belirtilmektedir.⁸⁵⁴ Râgıb el-İsfahânî “*tard*” kelimesini aşağılayarak/istihfâfla sürüp uzaklaştırmak/ib’âd olduğunu belirtmektedir.⁸⁵⁵ Tard kelimesinde takip manası bulunmakta, peşpeşelik, birbirini takip etme anlamını ifade etmektedir. Kardeşlerden, sonra doğan için “*tarîd*” denmekte, sonra/ikinci doğan için “*tarîdu’l-evvel*” tanımlaması kullanılmaktadır. Ittirâd, birbirini takip etme, peşpeşe olma anlamına gelmektedir.⁸⁵⁶

Kur’ân-ı kerim de geçen ihraç, nefy, celâ, tarh, tard, haşr gibi kelimeler mana bakımından hicret ile benzerlik gösterebilir de hicret onlardan ayrı ve ayrıcalıklı bir içeriktedir.⁸⁵⁷ Zira hicret İslâm’ı yaşamak için yer ve gök, mekânın tüm imkânlarından

⁸⁵¹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, II, 529. Ayrıca bkz. Ömer, Ahmed Muhtâr, *el-Meknezu’l-Kebîr*, s. 43 (Madde: 67).

⁸⁵² Yûsuf 12/9.

⁸⁵³ Mâverdî, *en-Nüketu ve’l-Uyûn*, III, 11; Sem’ânî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, III, 10.

⁸⁵⁴ İbn Fâris, *Mu’cemu Mekâyîsi’l-Luga*, III, 455.

⁸⁵⁵ İsfahânî, *Müfredât*, s. 517.

⁸⁵⁶ İbn Fâris, *Mu’cemu Mekâyîsi’l-Luga*, III, 455, 456.

⁸⁵⁷ Göç konusunun ele alındığı bir makalede: “*Göç literatüründe yer alan kitlesel, zoraki göç türünde, göç edenlerin, sosyal, ekonomik, siyasal bir baskıdan kurtulmak amacıyla daha özgürlükçü bir ortama doğru gerçekleştirdikleri hızlı bir kopuşu, belirsiz bir gidişleri söz konusu iken, Hz. Peygamberin hicretinde, göç edenlerin yüksek ideallerle donanımlı olarak yola çıkıp, ihtişamlı bir geri dönüşle sonuçlanan ve her aşaması özgün, özel ve kutsal değerlerle yüklü olan bir göç sürecinin yaşandığı görülmektedir. Dolayısıyla bu göçü ne Ravenstein’in, ne Petersen’in ne Everet Lee’nin, ne Massey’in ve ne de diğer araştırmacıların göç teorileri yardımıyla açıklamak ve özdeşleştirmek mümkün olmayacağı gibi bu göçleri, bahse konu edilen teoriler ışığında izah etmeye çalışmak, bu sosyal hareketleri, kendi özel ve özgün bağlamından başka bir bağlama indirgemek olacaktır*” denmektedir. Bkz. Aydemir, Salih, Şahin, Mehmet Cem, “*Tek Tanrılı Dinlerde Göç*”, s. 370.

istifade etmektir. Bir yerden başka bir yere intikal etmenin yanı sıra vahyin eğitiminden geçme, Nebevî terbiye görme, câhiliyye ile her türlü bağını kesmektir.⁸⁵⁸

3.2.8. Diğer

Hicret kelimesinde olduğu gibi, bir yeri terk edip, bir yerden ayrılıp başka bir yerde yerleşmek, orayı vatan tutmak anlamında olmasalar da, yer değiştirme, bir yerden başka bir yere intikal etme manasına gelen başka kelimeler bulunmaktadır. Hicret kelimesinde mevcut olan ve Hz. Peygamber dönemindeki hicrette görüldüğü gibi bir gaye uğrunda göç etme, birlikte olma, yerleşme, şeriatî talim etme gibi hususlar bulunmadığından diğer başlığı altında bu kelimelere temas etmek istiyoruz.

Z-h-b

İbn Fâris “z-h-b” maddesinin asıl ve ağırlıklı manasının “güzellik ve parlaklık” olduğunu söylemekte, bu kökten gelen altın/zeheb kelimesinin bilindiğini belirtmektedir. Zihbe’nin yağmur olduğunu zira yağmurla toprağın ve bitkilerin güzelleşip, parlak ve hoş bir hal aldığını ifade etmektedir. Çoğunlukla bu asla dayandığını vurgulayan İbn Fâris geçip gitme anlamının bulunduğunu da ilave etmektedir.⁸⁵⁹

Fiil “bâ” harfi cerrîyle kullanıldığında “bir nesneyi götürmeyi” ifade etmekte, soyut (*ma’ânî/المعاني*) ve somut (*a’yân/الأعيان*) konularda kullanılmaktadır. Saffât suresi 37/99. ayette Hz. İbrâhîm’in söylediği “*ben Rabbime gidiyorum/إِلَى رَبِّي*”⁸⁶⁰ beyanındaki “z-h-b” harflerinden türeyen “zâhibun” kelimesi “geçip-gitme” anlamına gelmektedir.⁸⁶¹

Râgıb İsfahânî (ö. 425/1034) Fâtır suresinde geçen⁸⁶² tefsirlerde helak, telef etme, yok etme şeklinde açıklanan⁸⁶³ “[فَلَا تَذْهَبْ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسْرَاتٍ]” beyanındaki “فَلَا تَذْهَبْ” kaydının mevt/ölümden kinaye olduğunu belirtmektedir.⁸⁶⁴

Geçip gitme anlamındaki kullanımda mihver mananın “bir şeyin intikali veya bir şeyin başka bir yere geçmesi” olduğu belirtilmektedir. Bu manada suyun yerinden çıkıp kayboluncaya kadar akışı/intikali bu kelimeyle anlatılmaktadır.

⁸⁵⁸ Yâsîn, Abdusselâm, *el-Kur’ânü ve’n-Nubuvvetü*, Dâru Lubnân, Basım yeri yok 1431/2010, s. 76 vd..

⁸⁵⁹ İbn Fâris, *Mekâyis*, II, 362.

⁸⁶⁰ Sâffât 37/99.

⁸⁶¹ İsfahânî, *Müfredât*, s. 332.

⁸⁶² Fâtır 35/8.

⁸⁶³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXII, 266.

⁸⁶⁴ İsfahânî, *Müfredât*, s. 332.

İzale olma, gözden kaybolma, karışma anlamında da kullanılmaktadır. Örneğin, kişinin insanlar arasına karışması, suyun süt içerisinde gözden kaybolması yine bu kelimeyle anlatılmaktadır.⁸⁶⁵

Müminûn suresi doksan birinci âyette bir taraf çekilmek anlamında kullanılan kelime⁸⁶⁶ Yusuf suresi on yedinci âyette⁸⁶⁷ uzaklaşmak manasında kullanılmıştır.⁸⁶⁸

R-h-l

Yolculuktaki geçip gitmeyi ifade eden “r-h-l” maddesinden türeyen “Rihle”, “irtihâl/yolculuk, geçip gitme” anlamına gelmektedir.⁸⁶⁹ “R-h-l”, “sâra/سَارَ (yürüdü)” kelimesiyle karşılanmakta “an/عَنْ” harfi cerriyile intikal manasında, “rahaltuhû/رَحَلْتُهُ” şeklinde kullanımının ise “yerinden çıkarıp gönderme, yerinden göçürme” anlamında olduğu belirtilmektedir.⁸⁷⁰

“R-h-l” maddesinde mihver mananın uzak mekân/diyarlara binitli olarak yolculuk yapma, intikal etme olduğu zira “r-h-l” maddesinin binit ve hazırlık/teçhiz gerektirdiği vurgulanmaktadır.⁸⁷¹

Kureyş suresinde geçen⁸⁷² “r-h-l” harflerinden oluşan “er-Rihle” kelimesi, “göçme, taşınma, ayrılış ya da yolculuk/irtihâl/الِرَّحْلَةُ: الْإِرْتِحَالُ” anlamına gelmektedir.⁸⁷³

S-y-r

Geçip gitme ve akma/akım anlamına gelen s-y-r maddesinden türeyen kelimeler bu anlam örgüsü etrafında toplanmaktadır. Örneğin, sîret “*takip edilen yol, yöntem ve usûl* (sünnet /السنة) anlamına gelmektedir.⁸⁷⁴

Kasas suresinde yer alan⁸⁷⁵ “sîn-illet harfî-râ” harfinden oluşan “sâra/ [سَارَ]” kelimesi yola çıkmayı, yolculuğu ifade etmektedir.⁸⁷⁶

⁸⁶⁵ Cebel, *el-Mu'cemu'l-İştikâkî*, II, 729.

⁸⁶⁶ Begavî, *Meâlimu't Tenzîl*, V, 427.

⁸⁶⁷ Yûsuf, 12/17.

⁸⁶⁸ Begavî, *Meâlimu't Tenzîl*, IV, 222; Ömer, Ahmed Muhtâr, *el-Meknezu'l-Kebîr*, s. 442, 443 (Madde. 1042).

⁸⁶⁹ İbn Fâris, *Mekâyis*, II, 497; İsfahânî, *Müfredât*, s. 332.

⁸⁷⁰ Cebel, *el-Mu'cemu'l-İştikâkî*, II, 775.

⁸⁷¹ Cebel, *el-Mu'cemu'l-İştikâkî*, II, 775.

⁸⁷² Kureyş, 106/2.

⁸⁷³ İsfahânî, *Müfredât*, s. 347.

⁸⁷⁴ İbn Fâris, *Mekâyis*, II, 120, 121.

⁸⁷⁵ Kasas, 28/29.

⁸⁷⁶ İsfahânî, *Müfredât*, s. 432, 433. S-y-r maddesinin muzari kalıbı olan “*yesîrû*” ve emir formu olan “*sîrû*” kullanımları on üç yerde “*fi'l-arz*” kaydıyla, bir yerde (Sebe, 34/18) “*fhâ*” zamiriyle kullanılmaktadır. Bkz. Abdulbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mucemu'l Müfehres*, s. 374.

S-f-r

Açığa çıkma, ortaya çıkma, belirme anlamı merkezli “s-f-r” maddesi örneğin, insanlar evlerinden çıkıp görünür oldukları için “sefer / السفر” olarak kullanılmaktadır.⁸⁷⁷ Ağaçtan düşen yaprağa sefir denmektedir. Kadının yüzünü açması bu kelimeyle anlatılmaktadır.⁸⁷⁸

Nisâ suresinde geçen⁸⁷⁹ “s-f-r” harflerinden müteşekkil “sefer” kelimesi yolculuğu ifade etmektedir. Arap dilinde, âdetâ zaman ve mekânda bulunan kapalılık açığa kavuştuğu için, karşılıklı yapma anlamındaki müfâale kalıbıyla “sâfera” olarak kullanılmaktadır.⁸⁸⁰

Araştırmanın muhtelif yerlerinde vurgulandığı gibi, hicret Tevhîd’i merkeze alarak, vahiy ve onu tebliğ, tebyîn ve yaşantısı ile talim eden Hz. Peygamber ile birlikte olmak, nebevî ahlak ve ilkeler üzerine kurulu bir şehir oluşturmak, adaleti tesis etmek, gelecek tasavvuru inşâ etmek gibi hususlar bu kelimelerde görülmemektedir.

3.3. Kur’ân-ı Kerîm’in Nüzulü Öncesinde Hicret (Peygamberlerin Hicretleri)

Peygamberler seçilmiş insanlardır⁸⁸¹ ve medenî hayatın simgesi olan şehirlere (karye, müdün, mısır, beled) gönderilmişlerdir.⁸⁸² Peygamberlerin elçi olarak görevlendirildikleri yerlerin nüfusları konusunda bir tafsilat bulunmasa da Yunus Peygamber’in “yüz bin veya daha fazla/أَوْ يَزِيدُونَ/ مِائَةَ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ” kişinin yaşadığı bir yerleşim yerine⁸⁸³ gönderildiği beyan edilmektedir.⁸⁸⁴ Müfessirler Peygamberlerin şehirlerden seçildiklerini zira şehir halklarının bedevîlere⁸⁸⁵ göre daha faziletli, daha bilgili, daha

⁸⁷⁷ İbn Fâris, *Mekâyis*, III, 382; İsfahânî, *Müfredât*, s. 347. Râğıb İsfahânî “s-f-r” maddesinin sarığın baştan düşmesi, peçenin yüzden çekilmesi gibi görünür, somut (*a’yân* / الأعيان) şeyler için kullanıldığını belirtmektedir.

⁸⁷⁸ Cebel, *el-Mu’cemu’l-İştikâkî*, II, 1023.

⁸⁷⁹ Nisâ 4/43.

⁸⁸⁰ İsfahânî, *Müfredât*, s. 412; Ömer, Ahmed Muhtâr, *el-Meknezu’l-Kebîr*, s. 102, 103 (Madde: 182).

⁸⁸¹ Âli İmrân 3/33; Yûsuf 12/6; Hac 22/75; Sâd 38/47.

⁸⁸² Sebe’ 34/34; Yûsuf 12/109; Yâsîn 36/13.

⁸⁸³ Yunus Peygamber’in kıssası Kitâb-ı Mukaddes’te de geçmekte ve Yunus Peygamber’in büyük bir şehre gönderildiği “*el-Medînetu’l-‘Azîme*” anlatılmaktadır. Yûnân, 4-1 [Kitâb-ı Mukaddes, s. 1958].

⁸⁸⁴ Saffât 37/147.

⁸⁸⁵ Seyyid Kutub’un Bedevîler hakkında değerlendirmeleri için bkz. Kutub, Seyyid, *Fî Zılâli’l-Kur’ân*, III, 1699. Kur’ân-ı Kerîm’de Bedevîlerin üç özelliğine vurgu yapılmaktadır “*küfür, nifak ve hududullâh’ı bilmeme*”. Bkz. Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, *Zehretu’t-Tefâsîr*, Dâru’l-Fikri’l-Arabî, Yayın yeri ve tarihi yok, VII, 3421, 3422.

olgun, daha akıllı, merhametli ve daha ince kavrayışlı daha sabırlı⁸⁸⁶ olduklarını belirtmektedirler.⁸⁸⁷ Hatîb Şîrbînî (ö. 977/1570) “*taş ve kerpiçten*” inşa edilmiş şehirler vurgusu yaparak büyük yerleşim yerlerinin mekânsal ve fiziki yapılarına işaret etmektedir.⁸⁸⁸

Kasas suresinde “*Kardeşim Hârûn benden daha açık ve düzgün konuşur*”⁸⁸⁹ ifadesi hakkında yapılan açıklamalar davet ve tebliğin bir başka boyutuna işaret etmektedir. Hz. Musa Mısır’dan çıktıktan sonra uzun bir süre Medyen’de kalmıştır.⁸⁹⁰ Kırk beş yaşında çıktığı Mısır’a elli beş yaşında dönmüştür.⁸⁹¹ Bu süre zarfında davet ve tebliğine muhatap olan Mısır yöneticilerinin kullandığı dilden uzak kaldığı için kardeşi Harun’u kendisine yardımcı olarak istemiştir.⁸⁹²

Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. Peygambere verilen tebliğ⁸⁹³, tebyin⁸⁹⁴, talim⁸⁹⁵, temsil⁸⁹⁶, davet etme⁸⁹⁷, hüküm verme⁸⁹⁸, okuma⁸⁹⁹, istişâre etme⁹⁰⁰ gibi görevlere bakıldığında yurt değişikliği ve kalbî, ruhî değişim ve dönüşüm anlamıyla Hz. Peygamber’in bizzat kendisinin muhâcir olduğu görülmektedir. Kufe nahivcilerinin ism-i fâil’e “*sürekli olan fiil/el-fi’lu’d-dâim*”⁹⁰¹ demelerinden yola çıkarak Hz. Peygamber’in vahyin rehberliğinde sürekli bir iç hicret içerisinde olduğunu söylemek

---

⁸⁸⁶ “*Davet ve yol gösterme/hidayet sorumluluklarını yüklenme konusunda daha sabırlı...*” Bkz. Kutub, Seyyid, *Fî Zilâli’l-Kur’ân*, IV, 2035.

⁸⁸⁷ Sem’ânî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, I, 423; Şîrbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şîrbînî el-Kâhîrî, *es-Sirâcu’l-Münîr fi’l-Îâneti alâ Ma’rifeti Ba’zı Ma’âni Kelâmi Rabbine’l-Hakîmi’l-Habîr*, Bulâk 1285, II, 142.

⁸⁸⁸ Şîrbînî, *es-Sirâc*, II, 142.

⁸⁸⁹ Kasas 28/34.

⁸⁹⁰ Medyen için bkz. Selâme, Avâtîf binti Edîb b. Alî Selâme, *Ehlu Medyen Dirâse li’l-Hasâis ve’l-Alâkât*, Mektebetu’l-Melik Fehd el-Vataniyye, Riyâd 1422/2001.

⁸⁹¹ Bedrâvî, Rüşdî el-Bedrâvî, *Kasasu’l-Enbiyâ ve’t-Târîh*, Baskı. Mektebetu ve Matba’atu el-Mücelledi’l-Arabî, Kâhire 1998, IV, 1119.

⁸⁹² Neccâr, Abdulvehhâb en-Neccâr, *Kasasu’l-Enbiyâ, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî*, 3. Basım, Beyrut tsz., s. 175. Prof. Dr. Ali Akpınar konu ile alakalı şöyle demektedir: “*Şehirde ve sarayda yetişen genç Mûsâ, şehri terk etmek zorunda kalınca yıllarca Medyen’de kaldı. Kırsal bölgede kalmakla şehir dilinden uzaklaşmış oldu. Kardeşi Hârûn ise şehirde yaşamakla şehir dilini iyi bilmekteydi. Davet için şehir dili çok önemliydi. Onun için o, kardeşini kendisine vezir kılmasını Rabbi’nden istedi. Zaten peygamberler şehirli kimselerden seçiliyor ve şehirlerde peygamber olarak görevlendiriliyordu. Bu ilahi yasa İslâmî hareketin şehir merkezli başladığının da kanıtıdır.*” Akpınar, Ali, “Hz. Hârûn (a.s.)’un Fesâhati ve İhtiyatlı Kararları”, *Somuncubaba Aylık İlim Kültür ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 185, Yıl: 22, Mart 2016, s. 7.

⁸⁹³ Mâide 5/65.

⁸⁹⁴ Nahl 16/44.

⁸⁹⁵ Bakara 2/151; Âl-i İmrân 3/164; Cum’a 62/2.

⁸⁹⁶ Ahzâb 33/20.

⁸⁹⁷ Nahl 16/125.

⁸⁹⁸ Nisâ 4/65; Mâide 5/42, 48, 49.

⁸⁹⁹ Kehf 18/27; Ankebût 29/45.

⁹⁰⁰ Âl-i İmrân 3/158.

⁹⁰¹ Dayf, Şevkî, *el-Medârisu’n-Nahviyye*, Dâru’l-Me’ârif, 7. Basım, Kâhire 1968, s. 166.

mümkündür. Bu boyutuyla başta son Peygamber olmak üzere tüm peygamberler ülke ve yurt değiştirdiklerinde hicreti beraberlerinde taşımış, kendilerine iman edenler de dinlerini öğrenmekle bir tür hicreti yaşamış olmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm çeşitli nedenlerle Peygamberlerin yaşadıkları yerlerden başka bölgelere göç ettiklerini beyan etmektedir. Fakat geçmiş peygamberler ve ümmetleri hakkında hicret lafzını kullanmamaktadır.⁹⁰² Hz. İbrahim'in kendi adına kullandığı⁹⁰³ ifade mekân değiştirme anlamıyla birlikte, manevi ilerleyiş, Allâh'a kavuşma manasında tefsir edilmektedir. Her iki manasıyla tefsir edilse de Hz. İbrahim hakkında kullanılmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de geçmiş peygamberlerin din uğrunda göç etmelerinden “h-c-r” maddesiyle söz etmemiş olması onların hicret etmedikleri anlamına gelmemektedir. Bu manada Hz. Nuh, Hz. Şuayb, Hz. Salih peygamberlerin göçleri de birer hicrettir. Fakat hicret kelimesi Kur'ân vahyi ve sonrası dönemde özellikle Allah (c.c.) yolunda göç etme, yer ve yurt değiştirme ifade etmek üzere kullanılan bir kelimedir.

Hicret, göç etmekten birkaç noktadan ayrılmaktadır. İlki merkeze alınan amaç ve gaye⁹⁰⁴, ikincisi iradî veya gayr-ı iradî oluş, üçüncüsü sonuç⁹⁰⁵. Hicret bakımından söylenirse hicret, merkeze Allâh'ın (c.c.) alındığı ruhî ve bedenî bir ilerleyiştir. Hicret planlı ve stratejik bir harekettir. Yine hicret geçmişle kıyaslanamayacak şekilde bir değişim ve dönüşümdür. Peygamberler ismet⁹⁰⁶ sıfatını haizdirler, bununla birlikte kendilerine vahyedilen hakikatler doğrultusunda kemâlâta doğru bir seyir takip etmişlerdir.

Aşağıda Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilen birkaç peygamberin mekân ve yurt değişikliği, örneğin Hz. Âdem'in yaşadığı yer değişikliği ve kazandırdıkları, Hz. İbrahim'in ve Hz. Lut'un hicreti, Bedevîlik ve peygamberlik konusuna temas etmek üzere Hz. Yakûb'un yaşadığı yeri değiştirmesi, bir tehdit olarak yurt dışına sürülme/ihraç konusuna deyinmek için Hz. Şuayb peygamberin göçü ve Mısır'dan

---

⁹⁰² Hz. Nûh'un gemiye binmesinin hicret olarak değerlendirilmesi için bkz. Murâdî, Muhammed b. Es'ad el-Murâdî, *el-Mühezzeb fi Fetâvâ el-Îmâm el-Mansûr billâh Abdullâh b. Hamza*, Neşr. Abdüsselâm b. Abbâs el-Vecîh, Müessesetü'l-Îmâm Zeyd b. Alî es-Sekâfiyye, Ammân 1421/2001, s. 496.

⁹⁰³ Ankebût 29/26.

⁹⁰⁴⁹⁰⁴ Konu ile ilgili bir değerlendirme için bkz. İbn Hacer Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, I, 24, 25.

⁹⁰⁵ Hz. Peygamber, “*Şüphesiz ameller hâtimelerine göre/sonuçlarına göredir*” بِالْأَعْمَالِ بِالْخَوَاتِيمِ buyurmaktadır. Bkz. Buhârî, “Rikâk”, 33, “Kader”, 5; Müslim, “Îmân”, 179.

⁹⁰⁶ İsmet kavramının mahiyeti, Ehl-i Sünnet ve Şia'da İsmet anlayışı için bkz. Âmir Hâfiz Mûsâ, *ed-Düsturu'l-Îrânî fi Mîzânî'l-İslâm İsmetu'l-Îmâm fi Fikhi's-Siyâsî eş-Şî'i*, Taktîm. Alî Muhammed Cerîşe, Danışma/Gözetim. Muhammed Kemâl Ebu'l-Mecd, Yûsuf Kâsım, Mektebetu'l-Îmâm el-Buhârî, el-İsmâ'iliyye/Mısır 1427/2006, I, 34 vd..

çıkışın Hz. Musa'nın kavmine etkilerini değerlendirmek için Hz. Musa'nın coğrafya değişikliği ele alınıp incelenecektir.

3.3.1. Hz. Âdem

Hz. Âdem⁹⁰⁷ kendisi ve eşine dönük ikazlara⁹⁰⁸ rağmen, sınılandığı konu sonucunda iskân edildiği yerden⁹⁰⁹ çıkartılmıştır⁹¹⁰. Kur'ân-ı Kerîm bu durumu “*harace*” fiili ile beyan buyurmaktadır. Kitâb-ı Mukaddes'in Arapça çevirisinde de aynı kelime, “*harace*” fiili kullanılmaktadır.⁹¹¹ Kur'ân'ın “*hubût*” olarak ifade etmiş olduğu iniş Tevrat'ın Arapça çevirisinde “*tard*”⁹¹² kelimesi ile karşılanmıştır.⁹¹³ Hz. Âdem'in çıkartılması Kur'ân-ı Kerîm'de “h-c-r” lafızlarıyla anlatılmamaktadır. Fakat Hz. Âdem'in çıkış safhaları okunduğunda, O'nun bu hayat yolculuğunun hicrete dönüştüğü anlaşılmaktadır. Çünkü O'nun hubût'u eşine ve kendisine bir takım değerleri kazandırmıştır. Böylelikle ceza gibi görünen hubût Hz. Âdem ve eşi için hicrete dönüşmüştür. Âyet-i kerîmelerde anlatılan kazanımları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Pişmanlık duydu, af ve bağışlanma diledi. İşledikleri hataya İblîs⁹¹⁴ gibi gerekçe arayıp⁹¹⁵, hatada ısrar yerine⁹¹⁶ yanlış yaptıklarının farkına varıp⁹¹⁷ Hz. Âdem ve eşi şöyle yalvarmışlardı:

“Ey Rabbimiz, biz, bizim öz benliğimize yakışmayan/şahsiyetlerimize uygun düşmeyen⁹¹⁸ bir iş yaptık, eğer bu yaptığımız işten kaynaklanacak zararlardan ikimizi korumaz ve bize merhamet etmezsen muhakkak ki hüsrana erenlerden oluruz.”⁹¹⁹

2. Rabbinden aldığı kelimelerle tevbe etti, Allah'a rücu etti,⁹²⁰

⁹⁰⁷ Âdem kelimesi için bkz. Zâhirî, *Şevâhid*, II, 249-266.

⁹⁰⁸ Tâhâ 20/117.

⁹⁰⁹ Bakara 2/35.

⁹¹⁰ Bakara 2/36.

⁹¹¹ Tekvîn, 3/23 (فَأَخْرَجَهُ الرَّبُّ إِلَهُهُ مِنْ جَنَّةٍ عَدْنٍ) [Kitâb-ı Mukaddes, s. 74].

⁹¹² Tekvîn, 3/24 (فَطَرَدَ الْإِنْسَانَ) [Kitâb-ı Mukaddes, s. 74].

⁹¹³ Kitâb-ı Mukaddes [el-Kitâbu'l-Mukaddes], Dâru'l-Maşrık, 3. Basım, Beyrut 1994, s. 74.

⁹¹⁴ A'râf 7/16; Hıcr 15/39.

⁹¹⁵ Bkz. Ebû Muhammed Abdülkerîm b. Sâlih b. Abdülkerîm el Hamîd, *el-Furkân Fî Beyâni İ'câzil-Kur'ân*, Neşr. Fehresetu Mektebeti'l-Melik Fehdi'l-Vataniyye, Riyâd 1423/2002, s. 295.

⁹¹⁶ Utrûş, “*Elbette Allâh İblîs'e de Âdem'e verdiği (hakkı) vermiştir, onları (kelimeleri) alabilirdi, onun için ve tüm hata edenler için tevbe kapıları açılmıştır*”, “*fakat İblîs günahında ısrar etmiş, kibirlenmiş ve Allâh'ın emrinden imtina etmiştir*” demektedir. Bkz. Utrûş, Ebû Muhammed el-Hasen b. Alî b. el-Hasen el-Utrûş el-Huseynî, *el-Bisât*, thk. Abdülkerîm Ahmed Cedbân, Mektebetu't-Turâsi'l-İslâmî, el-Cumhûriyyetu'l-Yemeniyye, Sa'de 1417/1997, s. 141.

⁹¹⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, VIII, 67.

⁹¹⁸ Âyette geçen “*Zalemnâ*” ifadesi, zulmün “bir şeyi olması gereken yerin dışında bir yere konması” anlamına dayalı olarak bu şekilde tercüme edilmiştir.

⁹¹⁹ A'râf 7/23.

⁹²⁰ Bakara 2/37. Hz. Âdem'in Rabbinden aldığı kelimeler için bkz. Halîlî, *Cevâhiru't-Tefsîr*, III, 126 vd..

3. İstifâ⁹²¹ ve ictibâ⁹²² mükâfatına nail oldu.⁹²³

Seyfüddîn Âmidî (ö. 631/1233) Nisâ suresinde geçen “kim evinden Allâh’a ve Rasûlü’ne muhâcir olarak çıkarsa” ayetiyle⁹²⁴ alakalı “buradaki maksat mesafe ile yakın olmak değil, tâat ile takarrubdur (وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ: أَيُّ بِالتَّقَرُّبِ) (إِلَيْهِ بِالطَّاعَةِ لَا أَنْ الْمُرَادُ بِهِ التَّقَرُّبُ بِالْمَسَافَةِ)” demektedir. Âmidî bu açıklamasıyla göç ile hicret arasındaki farkı vurgulamış ve hicretin maksadını ortaya koymuş gibidir.⁹²⁵ Aklın, kalbin, ruhun hicretinin, bedenin hicretinin tamamlayıcısı olduğunu vurgulamaktadır. Âyetlerin ortaya koyduğu beyanlar ve Âmidî’nin açıklaması ışığında Hz. Âdem ve eşinin mekan değişikliklerinin hicrete dönüştüğünü söylemek mümkündür.

3.3.2. Hz. İbrahim

Hiz. İbrahim’in hayatı hakkındaki en eski bilgiler Tevrat’ın Tekvîn kitabına dayanmaktadır.⁹²⁶ Kur’ân-ı Kerîm’de Hiz. İbrâhîm hakkında Tevrat’ta olduğu gibi kronolojik bilgiler verilmemektedir. Muhtelif surelerde münâsebet düştükçe onun genel inanç tarihindeki yeri, öğretisinin ana hatları ve özellikleri, tebliğ faaliyetleri ve yöntemleri, kişiliğinin dinî, ahlâkî, içtimaî ve ailevî boyutları tanıtılmakta, bu konularla ilgisi ölçüsünde hayatından da bazı kesitler verilmektedir.

⁹²¹ Âl-i İmrân, 3/33. Bahrânî, İstifâ kavramını “Nebvî kemalin taşması/üzerlerinden akması için onları hazırlaması” şeklinde açıklamaktadır. Bu tarif, Nebvî kemâlâtın üzerinde görünmesi için Hiz. Âdem’in hazırlanmasını düşündürmektedir. Bahrânî, Mîsem b. Alî b. Mîsem el-Bahrânî, *İhtiyâru Misbâhi’s-Sâlihîn Şerhu Nehci’l-Belâga el-Vasît*, thk. Muhammed Hâdî el-Eîni, Mecmau’l-Buhûsi’l-İslâmiyye, Meşhed/İrân 1366/1408, 77. Halîlî, “Peygamberlerin doğdukları andan itibaren büyük ve küçük günahlardan masum oluşlarının istifâ makamlarına layık bir durum” olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Halîlî, *Cevâhiru’t-Tefsîr*, III, 117, 118.

⁹²² Tâhâ 20/122. İctibâ, istifâ ve ihtiyâr olarak açıklanmaktadır. Bkz. Şinkîti, *Edvâu’l-Beyân*, IV, 671; Kuşeyrî, Hiz. Âdem’in Allâh (c.c.) tarafından eğitildiğine işaret etmek üzere “Allâh (c.c.) Âdem’i ilk kez gereksiz, hatasını idrak etmesinden sonra ikinci kez seçti” demektedir. Kuşeyrî, *Letâif*, II, 280; Neseffî, Ebû Hafs Necmüddîn, *et-Tefsîr*, X, 351. İstifâ ve İctibâ için bkz. Eттаfeyyîş, Muhammed b. Yûsuf, *Tefsîru’t Tefsîr*, thk. İbrâhîm b. Muhammed Talây, *Vuzâratu’t Turâs ve’s Sekâfe*, Maskat 1425/2004, XIII, 18.

⁹²³ Hiz. Âdem’in peygamber olup olmadığı ile ilgili bir değerlendirme için bkz. Halîlî, Saîd b. Halefân el-Halîlî, *Temhîdu’l-Kavâidi’l-İmân ve Takyîdu Şevâridi Mesâili’l-Ahkâm ve’l-Edyân*, thk. Hâris b. Muhammed b. Şâmis el-Bettâşî, Mektebetu’ş-Şeyh Muhammed b. Şâmis el-Bettâşî, Saltanatu Umân, Maskat 1431/2010, I, 302.

⁹²⁴ Nisâ 4/100.

⁹²⁵ Âmidî, Seyfüddîn, Ebu’l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Ebî Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa’lebi el-Âmidî, *Ebkârû’l-Efkâr fi Usûli’d-Dîn*, thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî, Dâru’l-Kutub ve’l-Vesâiki’l-Kavmiyye, Merkezi Tahkiki’t-Türâs, 2. Basım, Kâhîre 1424/2004, II, 46.

⁹²⁶ Tekvîn, 11/26 vd. [Kitâb-ı Mukaddes, s. 85]. Hiz. İbrahim’in hayatı için bkz. Tekvîn 12/1 vd. [Kitâb-ı Mukaddes, s. 86].

Hız. İbrahim⁹²⁷ ile ilgili ayet-i kerimeler incelendiğinde onun yaşadığı ve hicret ettiği yerlerin, ailesi, babasıyla birlikte yaşamış olduğu yer⁹²⁸, gök cisimlerine ulûhiyet ve rububiyet isnat edilen yer⁹²⁹, bereketli kılınan yer⁹³⁰, Beyt'in bulunduğu vadi⁹³¹ olduğu söylenebilir.

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. İbrahim'in göçleri hakkında “*soyundan birisini/مِنْ ذُرِّيَّتِي*” bir vadiye yerleştirdiği bilgisi⁹³² dışında malumat bulunmamakta, O'nun göçleri hakkında İslam ve Yahudi kaynaklarında⁹³³ bilgiler verilmektedir.⁹³⁴

İslam kaynakları Hz. İbrahim'in göçlerini anlatmak üzere “*هجر-هاجر/h-c-r*”⁹³⁵ maddesini kullanmakla birlikte “*ذَهَب/z-h-b*”, “*رَحَل/r-h-l*”⁹³⁶, “*خَرَج/h-r-c*”⁹³⁷, “*v-c-h*”⁹³⁸ gibi lafızlar da kullanılmaktadırlar. Hz. İbrahim'in göçlerinin yer aldığı Kitab-ı Mukaddes'in Tekvîn bölümünün Arapça çevirisinde ise “*إِنطَلَقَ فَاِنطَلَقَ/t-l-k*”, “*m-z-*

⁹²⁷ İbrâhîm kelimesi için bkz. Zâhirî, *Şevâhid*, II, 27-30.

⁹²⁸ Bkz. Meryem 19/41-48.

⁹²⁹ Bkz. Bakara 2/258; En'âm 6/75-79.

⁹³⁰ Bkz. Enbiyâ 21/71.

⁹³¹ Bkz. İbrâhîm 14/37.

⁹³² İbrâhîm, 14/37.

⁹³³ Bkz. Mehrân, Muhammed Beyyûmî, *Dirâsâtun Târîhiyyetun mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'n-Nahda el-Arabiyye, 2. Basım, Beyrut 1407/1988, I, 127. Muhammed Beyyûmî Mehrân vermiş olduğu bilgileri Tevrat'tan aktarmaktadır. Görebildiğimiz kadarıyla Mehrân'ın atıfta bulunduğu Tevrat'ın Tekvîn bölümünün ilgili yerlerinde “*h-c-r*” lafzı geçmemektedir. Yine Mehrân “*Yemenlilerin Hicretleri*” başlığı altında Arim Seli'nden sonra Yemen'den kuzeye hicretler olduğunu söylemektedir. Mehrân'ın kullanmış olduğu lafız “*hâcera/هاجر*” hicrettir. Söz konusu olan bu göçlerin kâfîm Arapça'da “*h-c-r*” maddesiyle anlatılıp anlatılmadığının ortaya konması başlı başına bir araştırma konusudur. Fakat Mehrân'ın konu girişinde Yemenlilerin göçlerini aktaran kaynaklardan ilk vermiş olduğu Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemu'l-Buldân*'ının ilgili yerinde “*h-c-r*” maddesi geçmemekte “*رَحَلُوا/r-h-l*”, “*تَقَرَّفُوا/f-r-g*”, “*n-z-l/نَزَلَ*” ve “*sâra/سَارَ*” gibi lafızlar kullanılmaktadır. Bkz. Mehrân, *Dirâsât*, I, 347.

⁹³⁴ Kuzgun, Şaban, *İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Hanıflık*, Se-Da Yayınları, Kayseri 1985, s. 50; Aşûr, es-Seyyid Muhammed, *Belbîs Beledü'l-Enbiyâ' ve'r-Rusul*, Dâru'l-Emel, el-Herem 1419/1998, s. 25, 26.

⁹³⁵ İbn Kesîr, Ebu'l Fidâ' İmâduddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî, *Kasasu'l-Enbiyâ'*, thk. Mustafâ Abdulvâhid, Mektebetu't-Tâlibî'l-Câmi'î, 2. Basım, Mekketu'l-Mukerreme 1408/1988, s. 174. ; Eyyûb, Hasen, *Kasasu'l-Enbiyâ'*, Dâru't-Tevzî', Dâru't-Tıbbâ'a, Kâhire 1418/1997, s. 79; Hamd, Abdulkâdir Şeybe el-Hamd, *Kıyasu'l-Enbiyâ' el-Kasasu'l-Hak*, Mektebetu'l-Me'ârif, 2. Basım, Riyâd 1422/2002, s. 109.

⁹³⁶ Dihlevî Şâh Veliyyullâh, Ebû Abdilazîz Kutbuddîn Şâh Veliyyullâh Ahmed b. Abdirrahîm b. Vecîhiddîn ed-Dihlevî, *Te'vilu'l-Ehâdis fi Rumûzi Kısasi'l-Enbiyâ'*, thk. Gulâm Mustafâ el-Kâsımî, Haydarâbâd 1385/1966, s. 19; Neccâr, Abdulvâhid en-Neccâr, *Kasasu'l-Enbiyâ'*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 3. Basım, Beyrut tsz., s. 83.

⁹³⁷ Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *Kasasu'l-Enbiyâ' el-müsemma' Arâisu'l-Mecâlis*, Neşr. Abdullatif Hasen Abdurrahmân, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut tsz., s. 72, 73; Râvendî, Kutbuddîn Ebu'l-Hasen Saîd Hibetullâh er-Râvendî, *Kasasu'l-Enbiyâ'*, thk. Abdullahîm İvaz el-Hillî, Mektebetu'l-Allâme el-Meclisî, Matba'atu Imrân Kum 1430, I, 298, 304. ; Cezâirî, Ni'metullâh el-Cezâirî, *en-Nûru'l-Mubîn fi Kasasi'l-Enbiyâ' ve'l-Mürselîn*, Ta'lik. Alâuddîn el-A'lamî, Müessesetu'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, 2. Basım, Beyrut 1423/2002, s. 112.

⁹³⁸ Tabbâra, Afif Abdulfettâh, *Mea'l-Enbiyâ' fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâiyîn, 15. Basım, Beyrut 1985, s. 122.

y/مَضِيّ”, “h-r-c/حَرْجُ-جُوا”, “c-illet harfi-z/إِحْتِاز”, “n-z-l/نَزَل”, “r-h-l/رَحَل” gibi lafızlar kullanılmaktadır.⁹³⁹

Kur’ân-ı Kerîm, Hz. İbrâhîm’in “*Ben Rabbime doğru hicret ediyorum*”⁹⁴⁰, “*Ben Rabbime gidiyorum*”⁹⁴¹ dediğini haber vermektedir. Bu ifadeler lafız olarak “*Allâh’ın (c.c.) rızasına doğru yolculuk*” şeklinde de tefsir edilmektedir.⁹⁴² Bu şekilde tefsir edilmesi Hz. İbrâhîm’in hicret etmediği anlamına gelmemekte, delalet ettiği manaya/anlam boyutuna işaret etmektedir.⁹⁴³ Aynı zamanda Meryem suresinde⁹⁴⁴ belirtildiği gibi Hz. İbrahim’in kavminden ve kavminin taptıklarından ayrılarak hicret ettiğine bir işaret olmaktadır. Tefsirlerde her iki manaya da temas edilmektedir.⁹⁴⁵ İslâm kaynakları ve Kitâb-ı Mukaddes’e göre Hz. İbrâhîm’in doğduğu, yaşadığı ve göç ettiği yerler ana başlıklar altında şu şekilde sıralanabilir:

1. Ur

Allâh’ın (c.c.) dostu olarak takdim edilen Hz. İbrâhîm⁹⁴⁶ Tevrât’a göre Ur şehrinde dünyaya gelmiştir.⁹⁴⁷ İslâmî kaynaklarda ise Hz. İbrâhîm’in Ahvaz bölgesindeki Sûs’ta veya Bâbil’deki Kûsâ denilen yerde yahut Kesker sınırındaki Verkâ’da doğduğu⁹⁴⁸, daha sonra babasının onu Nemrud’un bulunduğu Kûsâ’ya götürdüğü ileri sürülmektedir. Harrân’da dünyaya geldiği ve babasının kendisini

⁹³⁹ Tekvîn, 3/24 [Kitâb-ı Mukaddes, s. 86].

⁹⁴⁰ Ankebût 29/26.

⁹⁴¹ Saffât 37/99.

⁹⁴² Bkz. Geylânî, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdulkâdir b. Ebî Sâlih Mûsâ Zengîdost el-Geylânî, *Tefsîru’l-Cilânî*, Neşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, el-Mektebetu’l Ma’rûfiyye, Kuveytâ/Pakistan 1431/2010, IV, 217; III, 489. Abdulkâdir Geylânî’ye nisbet edilerek basılan tefsirin aslında Ni’metullâh b. Mahmûd en-Nahcuvânî’ye ait olduğu belirtilmektedir. Bkz. Musakhanov, Orkhan-Tosun, Necdet, *Tefsîru’l-Ceylânî’nin Abdulkâdir Geylânî’ye Nisbeti Meselesi*, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, Sayı: 33, 2014/1, s. 5, 14.

⁹⁴³ Bkz. Dihlevî Şâh Veliyyullâh, *Te’vîlu’l-Ehâdîs*, s. 26.

⁹⁴⁴ Meryem 19/48-49.

⁹⁴⁵ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 379, 380; Sa’lebî, *el-Keşfu ve’l-Beyân*, VIII, 149; Begavî, *Meâlimu’t Tenzîl*, VII, 46 (Begavî, Hz. İbrâhîm’in bu sözü ateşe atıldıktan sonra söylediğini belirtmektedir); Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi’l-Kur’ân*, XVI, 355, 356; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, VII, 190, 490 (Ebû Hayyân Hz. İbrâhîm’in Allâh (c.c.)’a doğru gidişinin hicret olmadığı ateşe atılmasından sonra Allâh (c.c.)’a kavuşma manasında olduğu yorumlarını eleştirmektedir); Âlûsî, *Rûhu’l Meânî*, XX, 152; İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XX, 238.

⁹⁴⁶ Nisâ 4/125; Galayalılar’a Mektup, 3/7-9 [Kitâb-ı Mukaddes, s. 576]; Yakub’un Mektubu, 2/23 [Kitâb-ı Mukaddes, s. 729].

⁹⁴⁷ Tekvîn, 11/28, 31 [Kitâb-ı Mukaddes, s. 85]; 15/7 [Kitâb-ı Mukaddes, s. 89]; Nehemya, 9/7 [Kitâb-ı Mukaddes, s. 865]. Ayrıca bkz. Tabbâra, Afif Abdulfettâh, *el-Yehûd fi’l-Kur’ân*, Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 10. Basım, Beyrut 1984, s. 99.

⁹⁴⁸ Sûse, Ahmed, *Târîhu Hazâratî Vâdi’r-Râfidîn*, Dâru’l-Hurriyye, Bagdâd 1406/1986, II, 331.

Bâbil'e götürdüğü de söylenmektedir.⁹⁴⁹ İbn Sa'd (ö. 230/845)'ın İbnu's-Sâib el-Kelbî (ö. 146/763)'den aktardığına göre babası aslen Harrânlı olup buradan Hürmüzcird'e göç etmiş, Hz. İbrâhîm burada doğmuştur.⁹⁵⁰

Hz. İbrâhîm'in ateşe atılması Tevrat'ta yer almamakla birlikte Kitâb-ı Mukaddes dışı Yahudi literatüründe tafsilatıyla anlatılmaktadır. İslâmî kaynaklarda ise Hz. İbrâhîm'in ateşe atılma hadisesinin Kûsâ denilen yerleşim yerinde yaşandığı sonrasında Hz. İbrâhîm'in buradan hicret ettiği söylenmektedir.⁹⁵¹

2. Harrân

Kitâb-ı Mukaddes'te olduğu gibi İslâmî kaynaklara göre de Hz. İbrâhîm eşi Sâre, yeğeni Hz. Lût ve kendisiyle birlikte olanlarla beraber Nemrûd'un ülkesini terkederek önce Harran'da ardından Ürdün'de bir süre kalmış, oradan Mısır'a gitmiş, daha sonra Filistin bölgesine dönmüştür.⁹⁵²

Müfessirler Hz. İbrâhîm'in ateşe atıldıktan sonra Ken'ân bölgesine hicret ettiğini, âyetlerin buna delâlet ettiğini söylemektedirler. Harrân'ın ayette geçen “*bârakna fihâ/bereketli kıldığımız*” şeklinde tanımlanan yer olmadığını bu nedenle Hz. İbrâhîm'in bir süre Harran'da kaldığını ifade etmektedirler.⁹⁵³

3. Ken'ân Bölgesi

Hz. İbrâhîm eşi Sâre, Hz. Lût ile birlikte Harrân'da kazandıkları malları ve yanında çalışan insanları alarak Ken'ân diyarına gitmiş,⁹⁵⁴ Ken'ân bölgesinde şiddetli bir kıtlık baş gösterince Sâre ve Hz. Lût ile birlikte Mısır'a gitmişlerdir.⁹⁵⁵

⁹⁴⁹ Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *Kasasu'l-Enbiyâ' el-müsemâ bi'l-Arâis*, el-Matbaatu'l-Âmira eş-Şerefiyye, Mısır 1324, s. 41.

⁹⁵⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 29; Harman, Ömer Faruk, “İbrâhim”, *DİA*, XXI, 269.

⁹⁵¹ Mukâtil, *Tefsîr*, III, 86; San'ânî, Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî, *Tefsîru Abdurrezzâk*, thk. Mahmûd Muhammed Abduh, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1999, II, 395 (Görüş Katâde'ye nisbet edilmektedir).

⁹⁵² İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 29; Taberî, *Târihu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, I, 148.

⁹⁵³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVI, 310; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XIV, 230; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Tahkîk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hecr, Cize 1417/1997, I, 325, 347. Bkz. Tekvîn, 11/28-31 [Kitâb-ı Mukaddes, s. 85]; Tekvîn, 11/31 [Kitâb-ı Mukaddes, s. 85].

⁹⁵⁴ İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyuddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasan el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî, *Târihu İbn Haldûn/Dîvânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Âsarahum min Zevi's-Şe'ni'l-Ekber*, Neşr. Halîl Şehâde, Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1431/2001, II, 39.

; Tekvîn, 12/1-5 [Kitâb-ı Mukaddes, s. 86].

⁹⁵⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 348; Tekvîn, 12/9-10 [Kitâb-ı Mukaddes, s. 8].

4. Mısır

Bir süre Mısır'da kalan Hz. İbrâhîm, birlikte gittiği Hz. Lût, Sâre ve kendilerine Mısır'da katılan Hâcer'le⁹⁵⁶ birlikte Ken'ân diyarına geri dönmüşlerdir.⁹⁵⁷ İbni Manzûr "h-c-r" harfleri ve müştaklarından müteşekkil kelimeleri ele aldığı "h-c-r" maddesinde "Hâcer" kelimesini zikretmektedir.⁹⁵⁸ Zebîdî "Hâcer" kelimesini açıklarken "Ümmü İsmâîl" kaydını vermektedir.⁹⁵⁹ *Lisânü'l-Arab* öncesi telif edilen lügatlerde "h-c-r" maddesinde "Hâcer" ismine yer verilmemektedir. Bunun sebebi muhtemelen "Hâcer" kelimesinin "hemze" ile de söyleniyor/yazılıyor olmasıdır. Ezherî ve İbn Abbâd Hz. İsmâîl'in annesi Hz. Hâcer'in isminin "hâ" harfi ve "hemze" ile söylendiğini⁹⁶⁰ belirtmektedirler.⁹⁶¹ Arapça'da kelimelerin üçlü okunuşlarını ele almış olduğu eserinde Ceyyânî "Âcer" kelimesinin Hz. İsmâîl'in annesi Hz. Hâcer'in bir başka söylenişi olduğunu⁹⁶² belirtmektedir.⁹⁶³

5. Mekke

Filistin bölgesinde Hebron'da Mamre meşeliğinde yaşayan Hz. İbrâhîm eşi Hâcer ile oğlu İsmâîl'i Mekke'ye götürmüş⁹⁶⁴, oraya yerleştirmiş ve birkaç kez ziyaret etmiştir.⁹⁶⁵ Müfessir Sem'ânî (ö. 489/1096) Hz. İbrâhîm'in "Rabbim! Bu şehri güvenli kıl, beni ve çocuklarımı putlara uzak tut!" diye hakkında dua ettiği belirtilen, İbrâhîm suresi otuz beşinci ayette⁹⁶⁶ geçen "belde/الْبَلَدَ" ifadesiyle kastedilenin Mekke olduğu konusunda görüş birliği olduğunu söylemektedir.⁹⁶⁷ Yine İbrâhîm suresi otuz yedinci ayette⁹⁶⁸ yer alan vadi ile Mekke'nin kastedildiği belirtilmektedir.⁹⁶⁹

⁹⁵⁶ Hakkında bkz. Kuzgun, Şaban, "Hâcer", *DİA*, XIV, 431-433; Fegâlî, el-Hûrî Bolulos el-Fegâlî, *el-Muhîtu'l-Câmi' fi'l-Kitâbi'l-Mukaddes ve's-Şarkı'l-Kadîm*, (Cem'iyetu'l-Kitâb el-Mukaddes, Beyrut) el-Mektebetü'l-Boulusiyye, Cünye/Lübân 2003, s. 1336, 1337; Tabbâra, *el-Yehûd fi'l-Kur'an*, s. 116.

⁹⁵⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 352; Tekvîn, 13/1-4 [Kitâb-ı Mukaddes, s. 87].

⁹⁵⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V, 257.

⁹⁵⁹ Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, XIV, 407.

⁹⁶⁰ Lafzen: [وَيُقَالُ لَأُمِّ إِسْمَاعِيلَ : هَاجِرٌ وَ أَجْرٌ].

⁹⁶¹ Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, XI, 180. ; Sâhib b. Abbâd, *el-Muhîtu fi'l-Luga*, VII, 173.

⁹⁶² Lafzen: [أَجْرٌ : (بِقَتْحِ الْجِيمِ) ، لُغَةٌ فِي هَاجِرٍ أُمِّ إِسْمَاعِيلَ (عَلَيْهِ السَّلَام)].

⁹⁶³ Ceyyânî (İbn Mâlik et-Tâî), Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelûsî et-Tâî, *İkmâlü'l-İlâm bi-Teslîsi'l-Kelâm*, Rivâyet. Muhammed b. Ebi'l-Feth el-Ba'li el-Hanbelî, thk. Sa'd b. Hamdân el-Gâmîdî, Mektebetü'l-Medenî, Cidde 1404/1984, I, 37.

⁹⁶⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 356; Bkz. Tekvîn, 21/1-21 [Kitâb-ı Mukaddes, s. 97, 98].

⁹⁶⁵ Dihlevî Şâh Veliyyullâh, *Te'vilü'l-Ehâdîs*, s. 26, 27; Tâî, Üsâme Kâzım et-Tâî, "Hecerâtu'n-Nebî İbrâhîm (a.s.) mine'l-İrâk ilâ Arzı'l-Mehcer", *Mecelletu Merkezi Bâbil li'd-Dirâsâti'l-İnsâniyye*, Cilt: 4, Sayı: 2, s. 132-134.

⁹⁶⁶ İbrâhîm 14/35.

⁹⁶⁷ Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'an*, III, 119.

⁹⁶⁸ İbrâhîm 14/37.

⁹⁶⁹ Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'an*, III, 119; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 385.

ilgili âyette beyan edildiği⁹⁸⁴ gibi bolluk, bereket ve refah içerisinde bir hayat sürmesi talebi⁹⁸⁵, Hz. İbrahim'in dilinden dua formuyla aktarılmaktadır.⁹⁸⁶ Hz. İbrahim'in Hz. İsmail'i Mekke'de iskân etmesini, Ca'fer b. Mansûr el-Yemen (ö. 360/970 [?]) Mekke'nin Dâru'l-Hicre/Hicret yurdu olması şeklinde yorumlamaktadır.⁹⁸⁷ Mekke hicret yurdu olarak kabul edilirse, hicretin sadece dini yaşama imkânı kalmayan bir yerden göç değil, aynı zamanda bir yerleşim yerini dönüştürmek üzere bilgi ve bilince dayalı stratejik bir hamle olduğunu söylemek mümkündür.

Kur'ân, nâzil olduğu dönemden önceki peygamberlerden sadece Hz. İbrahim için lafız olarak "h-c-r" kök harflerinden müştak kelime kullanmaktadır. Ankebût suresinde geçen ayetteki "*Artık ben rabbime hicret/göç edeceğim*"⁹⁸⁸ meâlindeki ifadeyi Hz. Lût'a nisbet edenler olmuşsa da bu sözü Hz. İbrahim'in söylediği yönündeki görüş daha isabetli görünmektedir.

Kur'ân'da sadece Hz. İbrahim hakkında lafzen hicret/muhâcir kelimesi kullanılmasının izdüşümü olarak hadislerde Hz. Peygamber, hicret eden müminlerin özellikle Hz. İbrahim ve kendisine rafik/arkadaş, yoldaş olacağını beyan etmiştir. Semerkandî (ö. 860/1456)⁹⁸⁹ "*Kim dini uğruna, bir karış da olsa bir yurttan diğer bir yurda kaçarsa, cennet ona vacip olur ve Allah'ın selamı her ikisinin üzerine olsun İbrahim ve Muhammed'in yol arkadaşı olur*" hadisinde⁹⁹⁰ iki ismin hususi olarak zikredildiğini belirtmektedir.⁹⁹¹

Peygamberler, peygamberlik vazifesine başlamadan evvel toplumları tarafından sevilen, beğenilen, takdir edilen, kendilerinden çok şey beklenen kimseler olmuşlardır.⁹⁹² Davet ve tebliğe başladıktan sonra ise peygamberlere duyulan saygı ve üst düzey beklenti nefrete ve düşmanlığa dönüşmüştür. Hz. İbrahim hakkında söylenen

---

⁹⁸⁴ Nisâ, 4/100 "*Allah yolunda hicret eden kimse yeryüzünde gidecek birçok uygun yer ve imkân bulacaktır*".

⁹⁸⁵ İbn Kesîr duanın Beyt'in inşâ edilmesinden sonra yapıldığına dikkat çekmektedir. Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV, 441.

⁹⁸⁶ Taberî Kureyş suresi 106/4. âyetle İbrâhîm suresi 14/37. ayet arasında bağlantı kurmaktadır. Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIV, 653.

⁹⁸⁷ Mansûr el-Yemen, Ebu'l-Kâsım Ca'fer b. el-Hasen b. Ferec b. Havşeb b. Zâdân el-Kûfî, *Serâir ve Esrâru'n-Nutekâ*, Neşr. Mustafâ Gâlib, Dâru'l-Endelüs, Beyrut 1404/1984, s. 233, 234; Bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXX, 349.

⁹⁸⁸ Ankebût 29/26.

⁹⁸⁹ Tefsirin matbu nüshasında müfessirin vefat tarihi sehven "h. 375" şeklinde verilmiştir. Tarihlendirme müellifin Ebu'l-Leys Semerkandî ile karıştırıldığını göstermektedir. Bkz. Yazıcı, İshak, "Semerkandî", *DİA*, XXXVI, 475.

⁹⁹⁰ Hadis için bkz. Zeylâî, *Tahrîcu'l-Ehâdis*, I, 351.

⁹⁹¹ Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, II, 452.

⁹⁹² Hûd 11/62

“O’nu yakın ve ilahlarınıza yardımcı olun”⁹⁹³ hezeyanı nefretlerinin boyutunu ortaya koymaktadır. Bu durum kitlelerin psikolojisi⁹⁹⁴ ve toplumların nasıl yönlendirildiklerini de izah etmektedir. Hakikati anlatmanın sonucunda “yakılma/ateşe atılma” ile karşı karşıya kalan Hz. İbrahim’in hicret kararı aldığı söylenebilir.⁹⁹⁵ Bu hicret ister hakiki ister manevi olsun inanılan değerlere doğru bir yürüyüştür. Nihayet Allah (c.c.) Hz. İbrahim’i ve O’na inanan Hz. Lût’u kurtarmıştır.⁹⁹⁶

Saffât suresinde geçen “Ben rabbime gidiyorum”⁹⁹⁷ ifadesindeki hicret hakkında müfessirler iki görüş belirtmektedirler. Birincisi: Mekân değişikliği anlamında hakiki hicret, İkincisi: Kalben, amelen ve niyet bakımından hicret.⁹⁹⁸ Birinci görüşe göre yani Hz. İbrahim’in yaşadığı yeri terk edip hicret etmeye karar verdiği bu sözü ne zaman söylediğine dair de iki kanaat bulunmaktadır. İlki, içerisinde bulunduğu toplumu terk ederken söylemiş olduğu diğeri ise ateşe atılmadan önce söylemiş olduğudur. Bu değerlendirmeler ışığında ayeti şu şekilde anlamlandırmak mümkündür:

1. Ölümle Allah’a (c.c.) gidiyorum, O beni cennete ulaştıracaktır.
2. Rabbimin hükmüne doğru yol alıyorum, O beni ateşten kurtaracaktır.⁹⁹⁹

Kâsımî “ilâ Rabbî”¹⁰⁰⁰ kaydını “başkasına değil sadece O’na kulluğa, O’nun dininin esaslarını/şeaîr ikâme etmeye, O’nun koymuş olduğu ilkeler ve tevhîd ışığında halkı hakka davet etmeyi ayağa kaldırmaya” şeklinde tefsir etmektedir.¹⁰⁰¹

⁹⁹³ Enbiyâ 21/68.

⁹⁹⁴ Bkz. Ankebût 29/25 (مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ). Ayet, putları ahiretten soyutlanmış dünya hayatında kitleleri bir arada tutmayı temin eden sosyal bağ olarak tanımlamaktadır.

⁹⁹⁵ Hz. İbrahim’in hicreti için bkz. Bâr, Muhammed Alî el-Bâr, *Allâh celle celâluhü ve'l-Enbiyâ aleyhimusselâm fi't-Tevrâti ve'l-Ahdi'l-Kadîm*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk-Dâru'ş-Şâmiyye, Beyrut 1410/1990, s. 94.

⁹⁹⁶ Enbiyâ 21/71.

⁹⁹⁷ Saffât 37/99 (وَقَالَ إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَىٰ رَبِّي سَيَهْدِينِ).

⁹⁹⁸ Fâtımîler Devletinin Kâdilkudât'ı İbn Hayyûn “yani kalbi ve azalarıyla O’na yönelmesidir (يَعْنِي إِقْبَالَهُ) (عَلَيْهِ بِقَلْبِهِ وَ جَوَارِحِهِ)” demektedir. Bkz. İbn Hayyûn, Ebû Hanîfe en-Nu'mân b. Muhammed b. Mansûr b. Ahmed b. Hayyûn et-Temîmî el-Magribî, *Kitâbu Esâsi't-Te'vil*, Neşr. Ârif Tâmer, Menşûrâtu Dâri's-Sekâfe, Beyrut tsz. [Nâşirin Mukaddimesi. 1960], s. 124. ; Ras'anî, İzzuddîn Abdurrezzâk b. Rizkîllâh er-Ras'anî el-Hanbelî, *Rumûzu'l-Künûz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdulmelik b. Abdillâh b. Dehîş, Mektebetu'l-Esedî, Mekketu'l-Mukerreme 1429/2008, VI, 403.

⁹⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, VII, 70, 71. ; Cenâbizî Sâffât suresi 37/99. ayetle ilgili coğrafi yer değiştirme görüşünü verdikten sonra “Rabbine yürüyüşü cehdetme, kulluk ederek yönelme ve Allâh'a kurbîyetledir” görüşünü nakletmektedir. Bkz. Cenâbizî, *Beyânu's-Sa'âde*, III, 299, 300. ; Cenâbizî, Akebût suresi 29/24 ayette geçen geçen “ilâ Rabbî” kaydını “velâyetle ki o kalp ve akıl makamıdır/ فِي مَقَامِ الْقَلْبِ وَ الْعَقْلِ وَ هُوَ مَقَامُ الْقَلْبِ وَ الْعَقْلِ” demektedir. Cenâbizî, *Beyânu's-Sa'âde*, III, 204, 205; Bkz. Katar, Mehmet, Tevrat'ın Lut Kıssası Üzerine Bir Araştırma, *AÜİFD*, Sayı:1, Cilt: 18, 2007, s. 57-76; Bedrî, Cemâl Abdurrezzâk el-Bedrî, *en-Nebîyyu İbrâhîm ve'ş-Şer'iyetu's-Siyâsiyye*, el-Mektebu'l-Mısri, Kâhire 1420/1999, s. 41, 42.

¹⁰⁰⁰ Ankebût 29/26.

¹⁰⁰¹ Kâsımî, Muhammed Cemâluddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî, *Tefsîru'l-Kâsımî/Mehâsinu't-Te'vil*, Neşr. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003, VII, 553.

3.3.3. Hz. Lût

Hz. İbrahim hakkında olduğu gibi Hz. Lut hakkındaki detaylı bilgiler Yahudi kaynaklarına dayanmaktadır.¹⁰⁰² Tefsirler Ankebût suresinde geçen “*ben Rabbime muhacirim*”¹⁰⁰³ beyanına dayalı olarak Hz. İbrahim’in hicret ettiğini, Hz. Lût’un da onunla birlikte hicret ettiğini aktarmaktadırlar.¹⁰⁰⁴

Mâturîdî ayette geçen “*Lût ona iman etti*” kaydıyla alakalı olarak iki mananın muhtemel olduğunu ilkinin “*var olan imanını ızhâr etti*” anlamına olabileceğini söylemektedir. İkinci mananın ise Hz. İbrahim’in onu hicrete davet ettiğini Hz. Lût’un da bu daveti kabul ettiğini buradaki “*îmân*” lafzının hicret yerine kullanıldığını, Hz. Lût’un Hz. İbrahim’e yol arkadaşlığı yaptığını ifade etmektedir.¹⁰⁰⁵ İmam Mâturîdî müfessirlerin “*innî muhâcirun ilâ rabbî*” sözünün tıpkı “*innî zâhibun ilâ rabbî*” sözünde olduğu gibi Hz. İbrahim’e ait olduğunu söylediklerini aktarmakta fakat Hz. Lût’a ait olmasının da caiz olduğunu belirtmektedir. Erken dönem müfessirlerinden Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815) sözün Hz. İbrahim tarafından söylendiğini aktarmaktadır.¹⁰⁰⁶

Ya’kûbî (ö. 292/905’ten sonra) Hz. İbrahim ile birlikte göç eden Hz. Lût’un Filistin bölgesine yerleştiğini burada Hz. İbrahim ve Hz. Lût’un çok mal ve servet kazandıklarını Hz. İbrahim’in Hz. Lût’u Sodom ve Amûre (سَدُومُ وَعَمُورَةُ)’ye gönderdiğini söylemektedir.¹⁰⁰⁷ Molla Gürânî (ö. 893/1488) Hz. İbrâhim’in Kûsâ’dan Harrân’a, oradan Diyarbakır sonra Şâm, sonra Filistin’e oradan da Mısır’a yolculuk yaptığını, Hz. Lût’un Sodom’a yerleştiğini nakletmektedir.¹⁰⁰⁸

¹⁰⁰² Harman, Ömer Faruk, “Lût”, *DİA*, XXVII, 227-229.

¹⁰⁰³ Ankebût 29/26.

¹⁰⁰⁴ Kevâşî, Ebu’l Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. Yûsuf b. el-Hasen el-Kevâşî el-Mevsilî, *et-Telhîs fi Tefsîri’l-Kur’âni’l-Azîz*, thk. İmâd Kadîr el-İyâzî, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1440/2019, III, 453; Tekvîn, 12/4-6.

¹⁰⁰⁵ Mâturîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, VIII, 220.

¹⁰⁰⁶ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîr*, II, 626; Hîrî Hz. İbrâhim’in söylediği “*innî muhâcirun ilâ Rabbî*” beyanını “*Rabbimin tâatine dönüyorum* / [أي راجع إلي طاعة ربي]” şeklinde tefsir etmektedir. Hîrî, Ebû Abdîrahmân İsmâîl b. Ahmed b. Abdillâh el-Hîrî en-Nîsâbûrî ed-Darîr, *el-Kifâye fi’l-Tefsîr*, Hazırlayan. Abdullâh b. Sûkân b. Abdullâh ez-Zehrânî, Danışman. Abdullâh b. Muhammed el-Guneymân, Külliyyetu’l-Kur’âni’l-Kerîm ve’l-Dirâsâti’l-İslâmiyye, el-Câmiatu’l-İslâmiyye, el-Memleketu’l-Arabiyyetu’s-Suûdiyye 1415, s. 533 (Hîrî’ye ait tefsirin Enbiyâ suresinin başından Zümer suresinin sonuna kadar olan bölümü Doktora tezi olarak hazırlanmıştır).

¹⁰⁰⁷ Ya’kûbî, *Târîh*, I, 49.

¹⁰⁰⁸ Kûrânî/Molla Gürânî, Şihâbuddîn Ahmed b. İsmâîl el-Kûrânî, *Gâyetü’l-Emânî fi Tefsîri’l-Kelâmi’r-Rabbânî*, thk. Hâmîd b. Ya’kûb el-Ferîh, Dâru’l-Hadâra, Riyâd 1439/2018, IV, 592.

Hız. Lût'un peygamber¹⁰⁰⁹ olarak gönderildiği toplum, davet, tebliğ, inzar ve ikazlara rağmen Hız. Lût'u tehdid etmişler “*eğer bize karşı söz ve davranışlarından vaz geçmez, aklını başına almazsan sürgün edilenlerden birisi de sen olacaksın*” demişlerdir.¹⁰¹⁰ Sapkınlıklarına ısrarla devam eden, kendilerine yönelik öğüt, tavsiye ve nasihatlere karşı şımarıkça karşı gelen toplum Hız. Lût'un kendilerini uyardığı azabı bir an evvel getirmesini istemişlerdir. Daha sonra “*bunlar temiz kalmak isteyen insanlar, bunları şehrinizden/karye sürüp çıkartın*” demişlerdir.¹⁰¹¹ Kavminin yeryüzünde daha önce görülmemiş¹⁰¹² çirkin fiilleri icra etmeleri nedeniyle, helak emri gereği Lût'a (a.s.) gelen melekler Hız. Lût'a şehri terk etmesini söylemişlerdir.¹⁰¹³ Melekler lafzî olarak özellikle gece yolculuğu/yürüyüşü anlamına gelen “*عسر/عسر*” kelimesini kullanmışlardır.¹⁰¹⁴ Taberî kendisine gelen elçilerin talebi doğrultusunda yaşadığı yerden bir gece ayrılan Hız. Lût'un Şam'a doğru hareket ettiğini belirtmektedir.¹⁰¹⁵

3.3.4. Hız. Yakûb

Kur'ân, Hız. Yusuf'un kardeşleri tarafından kuyuya atıldığı, yoldan geçen bir kervandaki kişilerin Hız. Yusuf'u kuyudan çıkartıp Mısır'a götürdükleri, az bir bahaya sattıkları, Hız. Yusuf'un hayatının bu süreçten sonraki dönemde Mısır'da yaşamak durumunda kaldığını anlatmaktadır. Hız. Yakub'un da yaşadığı bölgeyi¹⁰¹⁶ terk ederek oğlu Yusuf'un (a.s.) yanına geldiği beyan edilmektedir.¹⁰¹⁷

Hız. Yusuf'un baba bir kardeşleri O'nu kuyuya atmışlardır. Kur'ân bu eylemden maksatlarını “*طرْح/طرح*” kelimesiyle ifade etmektedir.¹⁰¹⁸ Kardeşleri O'nu babalarından uzaklaştırmak istemişlerdir. İki maksatları vardır; Yusuf'u (a.s.) ölüme veya uzađa¹⁰¹⁹ terk etmek.¹⁰²⁰ Beyzâvî (ö. 685/1286) “*ümrandan uzak bilinmeyen bir*

¹⁰⁰⁹ Saffât 37/133.

¹⁰¹⁰ Şuarâ 26/160.

¹⁰¹¹ A'râf, 7/82.

¹⁰¹² A'râf 7/80.

¹⁰¹³ Tekvîn, 19/15-22 [Kitâb-ı Mukaddes, s. 95].

¹⁰¹⁴ Hûd 11/81.

¹⁰¹⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XII, 519. Tekvîn'de “*Sû'ar*” isminde küçük bir yere götürüldüğu belirtmektedir. Bkz. Tekvîn, 19/22 [Kitâb-ı Mukaddes, s. 95].

¹⁰¹⁶ Bkz. Bâr, *Allâh celle celâluhû ve'l-Enbiyâ aleyhimusselâm fi't-Tevrât*, s. 145.

¹⁰¹⁷ Yûsuf 12/99-100; Kâşânî, *Zübdetu't Tefâsîr*, III, 412, 413; Kummî, *Tefsîru Kenzi'd-Dekâik*, VI, 391; Müsevî, Seyyid Abbâs Alî el-Müsevî, *el-Vâzıh fi't-Tefsîr*, Merkezu'l-Gadîr, Beyrut 1433/2012, VIII, 311; Şirâzî, el-Emsel, VI, 321.

¹⁰¹⁸ Yûsuf 12/9.

¹⁰¹⁹ Seâlibî, *el-Cevâhir*, III, 312. Müfessir Sealibi uzak bir yer şeklinde açıklamaktadır.

¹⁰²⁰ Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, III, 11.

yer” şeklinde tefsir etmektedir.¹⁰²¹ Mâverdî, Hz. Yusuf’un kuyuya atılmasının “Yusuf’un haberi gelmesin, izi eseri kalmasın” şeklinde iki veçhi olduğunu belirtmektedir.¹⁰²²

Kendisini bir kurdun yediği yalanıyla gömleği Hz. Yakub’a götürülen Hz. Yusuf, Mısırın hazinelerinin sorumluluğunu üstlendikten, dilediği şekilde karar verebilme yetkisini elde ettikten sonra gömleğini babasına göndermiş ve ailesinin Mısıra gelmelerini istemiştir.¹⁰²³ Tevrat’a göre Hz. Yakub, oğulları, kızları, torunları ve gelinleri Mısıra gitmişlerdir.¹⁰²⁴ Kur’ân-ı Kerîm bu durumu “Nihâyet Yusuf’un yanına girdiklerinde O, anne ve babasını kucakladı ve Allah’ın dileğiyle güven içerisinde Mısır’a girin dedi” şeklinde aktarmaktadır.¹⁰²⁵ Bu ayette geçen “giriniz/udhulû/أَدْخُلُوا” kelimesi önemlidir çünkü İsrail oğullarının Mısıra girişleri Hz. Musa’nın girişin zıddı¹⁰²⁶ olan çıkış/hurûc’una kadar sürecektir. Hz. Yusuf ailesi ile kavuşmasının bir ihsân-ı ilâhî olduğunu dile getirmiştir. O’nun ifade ettiği hususlardan bir tanesi “sizi el-bedv’den getirmesi”¹⁰²⁷ demiş olmasıdır. Ayetteki¹⁰²⁸ bu kayda dair müfessirlerin farklı açıklamaları bulunmaktadır. Bu açıklamalar şu şekilde sıralanabilir:

1. Yakub ailesi, Kenan diyarında, Filistin’in badiyelerinde yaşamaktaydılar. Göçebe bir hayat sürmekte, geçimlerini deve ve koyun yetiştirerek temin etmekteydiler.
2. Hz. Yakub badiyede yerleşmeyi tercih etmiştir. Badiyeye sonradan yerleşmiş orada bir mescid inşa etmiş, ibadetlerine orada devam etmiştir.¹⁰²⁹
3. Aslında şehirli olan, şehirde yerleşik olan Yakub ailesi badiyeleri geçip gelmişlerdir.
4. Bedâ, bâdiye değil özel bir yer ismidir ve Hz. Yâkub Bedâ diye maruf yerden gelmiştir.¹⁰³⁰

¹⁰²¹ Beyzâvî’nin bu açıklaması Yusuf suresinin yüzüncü ayetinde geçen “el-bedv” kelimesi ışığında düşünüldüğünde oldukça dikkat çekici olmaktadır.

¹⁰²² Mâverdî, *en-Nüketu ve l-Uyûn*, III, 11.

¹⁰²³ Yusuf 12/93.

¹⁰²⁴ Tekvîn, 46/5-7 [Kitâb-ı Mukaddes, s. 140].

¹⁰²⁵ Yûsuf 12/99.

¹⁰²⁶ Bkz. Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-‘Ayn*, IV, 158.

¹⁰²⁷ Lafzen: [وَجَاءَ بِكُمْ مِنَ الْبَدْوِ].

¹⁰²⁸ Yûsuf 12/100.

¹⁰²⁹ Hîrî Hz. Yâkub’un badiyeye sonradan gelip yerleştiğini orada mescid edindiğini söylemektedir. Bkz. Hîrî, Ebû Abdîrahmân İsmâîl b. Ahmed b. Abdillâh el-Hîrî en-Nisâbûrî ed-Darîr, *el-Kifâye fî t-Tefsîr*, Hazırlayan. Şelvâh b. İvâz el-Luveyhîk el-Mutayrî, Danışman. Abdullâh b. Muhammed el-Guneymân, Külliyyetu’l-Kur’âni’l-Kerîm ve’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye, el-Câmiatu’l-İslâmiyye, el-Memleketu’l-Arabîyyetu’s-Suûdiyye 1415, s. 423 (Hîrî’ye ait tefsirin Enfâl suresinin başından Tâhâ suresinin sonuna kadar olan bölümü Doktora tezi olarak hazırlanmıştır).

¹⁰³⁰ Mâverdî, *en-Nüketu ve l-Uyûn*, III, 83, 84; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XVIII, 218, 219; Hammûş, Me’mûn, *et-Tefsîru’l-Me’mûn*, IV, 171, 173.

Bu görüşlerden Hz. Yakub'un bâdiye ehli oluşu reddedilmektedir.¹⁰³¹ Zira müfessirler Bedevilerden hiç kimsenin peygamber olarak gönderilmemiş olduğunu¹⁰³² belirtmekte, bu görüşlerine Yusuf suresi yüz dokuzuncu ayetini¹⁰³³ delil olarak getirmektedirler. Bedevîlerin tabiatlarında kabalık ve kasvetin baskın bir hal kazandığını, şehir halkının ise aklen daha gelişmiş, daha olgun, faziletlerle donanmış ve daha bilgili olduklarını söylemektedirler.¹⁰³⁴

İbn Atıyye el-Endelüsî Hz. Yusûf'un "Sizi *bedv (Bâdiye, kırsal, çöl)*'den getirmesi"¹⁰³⁵ ifadesinin Hz. Yakûb'un uygar bir yerleşim yerine gelmekle genel bir rahata ulaşmasını¹⁰³⁶, Hz. Yakûb'un evvelce yaşadığı yerin Mısır gibi oldukça gelişmiş bir yere izafe ile çöl, bâdiye sayılacağını söylediği görüşünü aktarmaktadır.¹⁰³⁷

Tefsirlerinde rivayetlere yer veren müfessirler Hasan Basri'nin (ö. 110/728) "Allah kesinlikle badiye ehlerinden hiçbir peygamber göndermemiştir"¹⁰³⁸ görüşünü nakletmektedirler.¹⁰³⁹ Bu görüş kendisi de Bedevî bir aileye mensup olan Katâde¹⁰⁴⁰ tarafından "çünkü şehirliler çadırlarda yaşayanlardan daha bilgili ve daha halim olanlardır" açıklamasıyla gerekçelendirilmektedir.¹⁰⁴¹

---

¹⁰³¹ Yerleşik hayattan (şehir hayatı) çıkarak bir süreliğine badiyeye yerleşmek kişiyi şehirli olmaktan çıkarmadığı gibi, badiyeden çıkıp bir süre şehirde kalmak kişiyi şehirli yapmaz denerek Hz. Yakûb'un diğer peygamberler gibi şehirli (أهل القرى-أهل الحاضر/خضري) olduğu vurgulanmaktadır. Bkz. Şinkitî, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkâdir el-Cekenî el-Himyerî eş-Şinkitî, *Def'u İhâmi'l-Izdirâb an Âyâtî'l-Kitâb*, Mektebetu İbn Teymiyye, Kâhire 1417/1996, s. 123; Bedr, Abdulmuhsin b. Hamed el-Abbâd el-Bedr, *Kutub ve Resâil Abdilmuhsin b. Hamed el-Abbâd el-Bedr*, Dâru't-Tevhîd, Riyâd 1428, I, 251.

¹⁰³² Lafzen: [قَالَ اللَّهُ لَمْ يُعْثَ نَبِيًّا مِنْ أَهْلِ الْبَادِيَةِ].

¹⁰³³ Yusuf 12/109.

¹⁰³⁴ Hirî "el-Kurâ" kelimesini "Medâin" kelimesiyle karşılamakta, Peygamberlerin şehirlerden seçildiğini çünkü Allâh'ın bâdiyeden ve köylerden (*rustâk/rasâtîk*) peygamber göndermediğini zira oralarda yaşayanlarda cehalet ve kabalığın bulunduğunu söylemekte, delil olarak da Hz. Peygamber'in bir hadisini nakletmektedir. Bkz. Hirî, *el-Kifâye*, s. 428. ; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 329; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XI, 470; Suyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, VIII, 351; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IV, 350 (DKİ); Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XIII, 60; Kâsımî, *Tefsîru'l-Kâsımî/Mehâsin*, VI, 234 (DKİ).

¹⁰³⁵ Yûsuf, 12/100 (وَجَاءَ بِكُمْ مِنَ الْبَدْوِ). Ayette geçen bu kaydın farklı bir te'vîli için bkz. İbn Hayyûn, *Kitâbu Esâsi't-Te'vîl*, s. 164.

¹⁰³⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrar*, III, 282.

¹⁰³⁷ İbn Atıyye, *el-Muharrar*, III, 287; Bâr, *Allâh celle celâluhû ve'l-Enbiyâ aleyhimusselâm fi't-Tevrât*, s. 180.

¹⁰³⁸ Lafzen: [قَالَ الْحَسَنُ: لَمْ يُعْثَ اللَّهُ نَبِيًّا مِنْ أَهْلِ الْبَادِيَةِ قَطُّ].

¹⁰³⁹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IX, 591, 592; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, IV, 295; Eттаfeyyîş, *Heymânu'z-Zâd*, VIII, 276, 277 (el-Kısmu's-Sânî); İbn Yâsîn, Hikmet b. Beşîr b. Yâsîn, *et-Tefsîru's-Sahîh Mevsûatu's-Sahîh el-Mesbûru mine't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, Dâru'l-Meâsir, el-Medînetu'l-Munevvera 1420/1999, III, 101.

¹⁰⁴⁰ Birişîk, Abdulhamit, "Katâde", *DÎA*, XXV, 22.

¹⁰⁴¹ Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*, II, 289; Tûsî, *et-Tibyân*, VII, 206. Tûsî, Katâde'nin kavlini "ahkam/daha iyi hüküm verirler" şeklinde aktarmaktadır. Bkz. Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî, *et-Tibyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Tahkîk ve Neşr. Müessesetu'n-Neşri'l-İslâmî, Kum 1430, VIII, 141 (Birinci dipnot).

İbn Atıyye, “*fitne zamanları ve dine kaçış amacı dışında badiyede yaşamının mekruh olduğunu*” aktarmaktadır.¹⁰⁴² Râzî “*kim badiyeye/kırsal bölgeye yerleşirse kabalaşır, kim av peşinde koşarsa gaflete düşer*”¹⁰⁴³ hadisini¹⁰⁴⁴ naklederek Allah (c.c.)’ın kırsal kesimde yaşayanlar/Bedevîler arasından peygamber göndermediğini belirtmektedir.¹⁰⁴⁵ Müfessirler bunun gerekçesini “*Bedevilerin tabiatlarında huşunet, sertlik ve şiddet olduğu, şehirlilerin tabiatlarında ise bunun aksine yumuşaklık, güzellik, sabır, tahammül çokluğu ve söz letafeti bulunduğunu bu nedenle risâlet vazifesini eda eder, risâlet yükünü yüklenirler*” şeklinde açıklamaktadırlar.¹⁰⁴⁶

İbn Haldun (ö. 808/1406), Hz. Yakûb’un Harran’da yirmi yıl kaldığını, oradan Kenan iline gitmesinin emredildiğini, Yerusâlim’e geldiğini daha sonra babası İshâk (a.s.)’ın bulunduğu yer olan Ceyrun¹⁰⁴⁷ karyesine yerleştiğini anlatmaktadır.¹⁰⁴⁸ Zemahşerî Ceyrun hakkında “*Kenan bölgesinde zorbalığın şehri*” bilgisini vermektedirler.¹⁰⁴⁹ Kaynaklar Hz. Yakûb’un, dedesi Hz. İbrahim, babası Hz. İshâk’ın medfun bulunduğu Habrûn’a defnedildiği¹⁰⁵⁰, Habrûn’da medfun bulunduğu belirtilen Hz. İbrahim’in bazı kaynaklarda Ceyrûn’da medfun olduğu öne sürülmektedir.¹⁰⁵¹

Hz. Yakûb’un Mısır’a göçmesi Nebevî talim’in intikali ve orada mümin bir topluluğun inşasını temin bakımından hicrete dönüşmüştür.

3.3.5. Hz. Şuayb

İbn Sa’d ile İbn Habîb’in Hz İbrahim’in soyundan geldiğini belirttikleri¹⁰⁵² Hz. Şuayb hakkında İbn Kuteybe Vehb b Münebbih’ten (ö. 114/732) naklen Hz. İbrahim’in ateşe atılma zamanlarında ona iman eden bir aile’nin (raht) çocuğu olduğunu, Hz. İbrahim ile birlikte Şam’a hicret ettiğini ve Hz. Lut’un kızıyla evlendiğini

¹⁰⁴² İbn Atıyye, *el-Muharrar*, III, 286.

¹⁰⁴³ Lafzen: [مَنْ بَدَأَ جَفَاءً، وَمَنْ اتَّبَعَ الصَّيِّدَ غَفْلًا].

¹⁰⁴⁴ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XVIII, 325 (35166).

¹⁰⁴⁵ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XVIII, 230.

¹⁰⁴⁶ Bâlîsânî, *Husnü’l-Beyân*, III, 1299, 1300.

¹⁰⁴⁷ Merhum Mustafa Asım Köksal’ın *Peygamberler Tarihi* adlı eserinde bu isim sehven “*Habrûn*” olarak kayda geçirilmiştir. Bkz. Mustafa Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Sekizinci Baskı Ankara 2004, I, 265.

¹⁰⁴⁸ İbn Haldûn, *Târîh*, II, 44, 45.

¹⁰⁴⁹ Zemahşerî, *el-Cibâlu ve’l-Emkinetu ve’l-Miyâh*, thk. Avaz, Ahmed Abduettevvâb Avaz, Dâru’l-Fazîle, Kâhire 1419/1999, s. 92.

¹⁰⁵⁰ Tekvîn, 35/27 [Kitâb-ı Mukaddes, s. 123]; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Ma’ârif*, Neşr. Servet Ukkâşe, Dâru’l-Me’ârif, Kâhire tsz., s.33, 38, 40 (İbn Kuteybe’nin verdiği bilgiler Tevrat kaynaklıdır); Taberî, *Târîh*, I, 308, 312, 330.

¹⁰⁵¹ Bkz. Himyerî, İbn Abdulmun’im, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdulmun’im es-Sanhâcî el-Himyerî, *er-Ravzu’l-Mi’târ fi Haberi’l-Aktâr*, thk. İhsân Abbâs, Mektebetu Lubnân, 2. Basım, Beyrut 1984, s. 186.

¹⁰⁵² İbn Sa’d, *Tabakât*, I, 37; İbn Habîb, *Kitâbu’l-Muhabber*, s. 296, 389.

aktarmaktadır.¹⁰⁵³ Medyen'e peygamber olarak gönderilen Hz. Şuayb, Kur'ân'ın "Mele" olarak tanımladığı kişiler tarafından yaşadığı topraklardan çıkartılmakla tehdit edilmiştir.¹⁰⁵⁴ Hz. Şuayb'tan dönmesi istenmiştir. Ayetten mülhem ifade edilecek olursa "Ey Şuayb! Biz atalarımızdan devraldığımız dinimizi terk edeceğimize, sen bize tebliğ ettiğin dinden dön, aksi takdirde seni ve sana inananları sürgün edeceğiz" demişlerdir.

Kur'ân'ı Kerîm'de Medyen halkı hakkında verilen emrin gerçekleştiği, Hz. Şuayb ve ona inananların kurtarıldığı anlatılmaktadır. Sonrasında Hz. Şuayb Eyke halkına peygamber olarak gönderilmiş, Eyke halkı Hz. Şuayb'ı yalanlamış bu onların sonlarını getirmiştir. İbn Kuteybe Medyen ve Eyke halkının helak edilmesinden sonra Hz. Şuayb'ın kendisine inananlarla birlikte Mekke'ye gidip yerleştiklerini belirtmektedir.¹⁰⁵⁵

3.3.6. Hz. Musa

Kur'ân-ı Kerîm'de ve Kitâb-ı Mukaddes'te Hz. Musa, kardeşi Hz. Harun ve İsrail oğullarının Mısırdan ayrılışları anlatılmaktadır.¹⁰⁵⁶ Ahdi Atık'in ilk beş kitabı olan Tevrat'ın ikinci sifrinin İbrânîce adı "isimler" anlamına gelen "şemot" tur. Bu ismi, ilk cümlesinin ikinci kelimesinden almıştır. Yunanca çevirisinde ise bu sifrin adı "exodus" tur.¹⁰⁵⁷ Kitâb-ı Mukaddes'in Arapça tercümesinde bu sifrin adı "hurûc" olarak karşılanmış¹⁰⁵⁸, Türkçeye "çıkış" olarak çevrilmiştir. Exodus kelimesi toplu göç anlamına gelmektedir. Göç Terimleri Sözlüğünde exodus "Menşe ülke dışına (istisnai ve düzensiz) gruplar halinde hareket. Toplu göç, çok sayıda kişinin katıldığı bir hareket ya da belirli bir zamanda toplumun bir kısmının hareket etmesi anlamına gelir" şeklinde açıklanmaktadır.¹⁰⁵⁹ Exodus kelimesi bazı Arapça sözlüklerde "hicret" olarak karşılanmaktadır.¹⁰⁶⁰ Verilen diğer karşılıklara bakıldığında göç, toplu yolculuk manasını ifade etmek üzere hicret karşılığı verildiği anlaşılmaktadır.

¹⁰⁵³ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 41. Ayrıca bkz. Selâme, *Ehlu Medyen*, s. 154-166.

¹⁰⁵⁴ Kullanılan lafız "harace" fiilinin türevidir. Lafzen: [لُخْرَجْتَك]. Bkz. A'râf 7/88.

¹⁰⁵⁵ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s.42.

¹⁰⁵⁶ Bakara 2/50; Yûnus 10/90; Tâhâ 20/77-78; Şuarâ 26/52, 53, 60-66; Duhân 44/23; Hurûc 12/1-50 [Kitâb-ı Mukaddes, s. 170-173].

¹⁰⁵⁷ Bkz. Tanyu, Hikmet, *Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve Esasları*, AÜİFD, Cilt: 14, Sayı:1, 1966, s. 100.

¹⁰⁵⁸ Kitâb-ı Mukaddes, s. 149.

¹⁰⁵⁹ Göç Terimleri Sözlüğü, Editörler. Richard Perruchoud, Jillyanne Redpath-Cross, Uluslararası Göç Örgütü (IOM), 2. Basım, s. 85 [Uluslararası Göç Hukuku No:31. Eserin çevirisi, basım yeri ve tarihi hakkında bilgi bulunmamaktadır.].

¹⁰⁶⁰ Ba'albekî, Rûhî el-Ba'albekî, *el-Mevrid/Al-Mawrid*, A Modern Arabic-English Dictionary, Kâmûsu Arabî-İngilizî, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, Beyrut 2001, 1202.

Kur’ân-ı Kerîm İsrail oğullarının Mısır’dan çıkışlarına hicret dememiş, bu yolculuğa “h-c-r” kök harflerine sahip lafızları kullanmamıştır.¹⁰⁶¹ Kur’ân ve Kitâb-ı Mukaddes’in Arapça çevirilerinde İsrail oğullarının bu yolculukları “*harace*/حَرَج” fiili ile anlatılmıştır.¹⁰⁶² “H-c-r” kök harfleri üzerinde yapmış olduğumuz derinlemesine araştırmamız, anagram/kalb usulü üzere mukayeseli incelememiz ve Arap dili iştikak teorileri, özellikle iştikâk-ı ekber çerçevesinde ulaştığımız kanaate göre “*harace*” fiili “*hecera*” fiili ile aynı anlam sahasına dâhil bulunmaktadır. Türkçe’ye “*çıkış*” olarak çevrilen “*hurûc*” kelimesinin fiil hali “*harace*”, “*hecera*” fiilinin karşılıklarından birisi olan terk etme ve vaslın zıddı anlamlarına sahiptir.

Kur’ân’da “*hurûc*” kelimesi, “h-c-r” harflerinin türevlerinin bir anlamı olan toplanma, içtima anlamında kullanılmaktadır. Bir başka benzerlik te “h-c-r” kök harflerinde bulunan eşsiz ve benzersizliği ifade etme manası “*harace*” fiilinin türevlerinde de bulunmaktadır. Arap dilinde “*el-hâricî*” kelimesi üstünlük (fâikiyyet) anlamı taşımaktadır.¹⁰⁶³

Burada sorulması gereken soru şudur: İsrail oğullarının Mısır’dan çıkışları kendileri için hicrete dönüşmüş müdür? Kur’ân-ı Kerîm’in İsrail oğullarının Mısır’dan ayrılışları ve sonrasını anlatan ayetleri göz önünde bulundurulduğunda Hz. Musa’nın İsrail oğullarını Mısır’dan çıkarmasının İsrail oğulları için hicrete dönüşmediği anlaşılmaktadır. İsrail oğullarının Mısır’dan hurucunun hicrete dönüşmediği ayetlerde ifade edilen aşağıdaki birkaç nedenle ortaya çıkmaktadır:

1. Şehrin nimetlerini talep ederek geri dönmek istemeleri,¹⁰⁶⁴
2. Gözle görünür ilah istemeleri,¹⁰⁶⁵
3. Buzağıya tapmaları,¹⁰⁶⁶
4. Hz. Musa’nın Arz-ı Mukaddes’e girin emrine karşı gelerek “*sen ve Rabbin ikiniz gidin savaşın biz burada oturuyoruz*” demeleri,¹⁰⁶⁷
5. Mahrum bırakılmaları/Çölde dolaşmaları.¹⁰⁶⁸

¹⁰⁶¹ Bkz. Mehrân, *Dirâsât*, II, 225 vd..

¹⁰⁶² Hurûc 15/22 [Kitâb-ı Mukaddes, s. 179].

¹⁰⁶³ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, II, 250.

¹⁰⁶⁴ Bakara, 2/61.

¹⁰⁶⁵ A’râf 7/138.

¹⁰⁶⁶ Bakara 2/51.

¹⁰⁶⁷ Mâide 5/24.

¹⁰⁶⁸ Mâide 5/26.

3.3.7. Diğer Peygamberler

Yukarıda Hz. İbrâhîm örneğinde olduğu gibi “h-c-r” lafzı kullanılmasa ve diğer peygamberler gibi mekân değişikliğinden söz edilmese de yer değiştirdikleri anlaşılan peygamberlere temas edilecektir.

Hz. Harun’un Hz. Musa ile birlikte göç ettiği bilinmektedir.¹⁰⁶⁹ Kur’ân-ı Kerîm’de buyrulduğu ve Kitâb-ı Mukaddes’te anlatıldığı üzere yolculuk hayatı boyunca Hz. Hârûn her zaman Hz. Mûsâ’nın yanında olmuştur. Ahd-i Atîk’in bazı bölümlerinde Hz. Hârûn’un Hz. Mûsâ ile birlikte İsrailoğulları’nı Mısırdan çıkararak lider olarak söz edilmektedir.¹⁰⁷⁰ İsrailoğulları Mısır’dan çıktıktan sonra Hz. Mûsâ ilahî vaad gereği kırk günlük bir süre için Sîna’ya giderken, “*Yerime geç, ıslah et, bozguncuların yoluna uyma*”¹⁰⁷¹ diyerek kendi yerine Hz. Hârûn’u vekil bırakmıştır.

1072

Hz. Nûh uzun bir süre kavminin putperestlikten vazgeçirmek için mücadele etmiş¹⁰⁷³, kavminin putlara tapmaktan vazgeçmediğini görünce, inanmayanların helak edilmeleri için Allâh’a (c.c.) dua etmiştir.¹⁰⁷⁴ Allâh (c.c.), Hz. Nûh’un duasını kabul etmiş, inkârcı kavmin tufanla helak edileceğini bildirerek Hz. Nûh’tan bir gemi yapmasını istemiştir.¹⁰⁷⁵ Hz. Nûh gemiyi inşa ederken, kavmi kendisiyle alay etmeye devam etmiştir.¹⁰⁷⁶

Geminin inşâsı sona erince her hayvan türünden birer çift, ayrıca boğulmalarına hükmedilenlerin dışındaki aile fertleri ve iman eden diğer kimseler gemiye bindirilir.

---

¹⁰⁶⁹ Bkz. A’râf 7/142.

¹⁰⁷⁰ Samuel el-Evvel, 12/6 [Kitâb-ı Mukaddes, s. 542]. ; Mîhâ, 6/4 [Kitâb-ı Mukaddes, s. 1969].

¹⁰⁷¹ A’râf 7/142.

¹⁰⁷² Hz. Mûsâ Tûr dağında iken kavminin, Sâmirî’nin iğvâsıyla (Tâhâ 20/85) buzağı heykeli yapıp ona tapmaya başlaması üzerine Hz. Hârûn Kitâb-ı Mukaddes’te kaydedildiğinin (Çıkış, 32/2-6 [Kitâb-ı Mukaddes, s. 208]; Çıkış, 32/21, 25, 35 [Kitâb-ı Mukaddes, s. 209, 210]) aksine “*Ey kavmim! Andolsun siz bununla fitneye düşürüldünüz. Rabbiniz çok esirgeyendir, siz bana uyun, emrime itaat edin*” (Tâhâ, 20/90) diyerek onları uyarmış fakat sözünü dinletememiştir. Hz. Mûsâ Tûr dönüşü kavminin buzağıya taptığını görünce Hz. Hârûn’a “*Ey Hârûn, onların saptıklarını gördüğün zaman sana ne engel oldu? Neden bana uymadın? Emrime karşı mı geldin?*” demiş, saçından sakalından tutarak onu çekip sarsmış, bunun üzerine Hz. Hârûn “*Ey anamın oğlu, saçımı başımı tutma! Ben senin, İsrailoğulları arasında ayrılık çıkardın, sözümü tutmadın diyeceğinden korktum*” (Tâhâ 20/92-94) diyerek gerekçesini açıklamış daha sonra Hz. Mûsâ Sâmirî’ye kızarak onu kovmuştur (Tâhâ 20/95-98). Allâh’ın emirlerine karşı gelen, peygamberlerinin sözünü dinlemeyen İsrailoğulları arz-ı mev’ûd’a girmek istemediklerinde Hz. Mûsâ ile birlikte Hz. Hârûn’a da isyan edip, itiraz etmişlerdir (Mâide 5/24; Sayılar, 14/4-5 [Kitâb-ı Mukaddes, s. 308]).

¹⁰⁷³ Ankebût 29/14.

¹⁰⁷⁴ Şuarâ 26/118, 119.

¹⁰⁷⁵ Hûd 11/36-39.

¹⁰⁷⁶ Hûd 11/38.

Şiddetli bir biçimde başlayan tufanda Hz. Nûh'un eşi ve oğlu, inkârcılarla beraber boğulurlar.¹⁰⁷⁷

Kur'ân-ı Kerîm Hz. Nûh'un gemisinin Cûdî üzerine yerleştiğini haber vermektedir.¹⁰⁷⁸ Kur'ân'da hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan, dağ olduğu belirtilmeyen el-Cûdî'nin rivayetlerde dağ olduğu belirtilmektedir.¹⁰⁷⁹ Tufan sonrasında Hz. Nuh'un bir yere yerleşmesi, insanları Allâh'ın (c.c.) yoluna çağırması, insanlığa yeni bir istikamet vermesi açısından hicret sayılabilir.

Âd kavmine elçi olarak gönderilen Hûd peygamber'in kendisine iman edenlerle birlikte kurtarıldığı Hûd suresinde belirtilmektedir.¹⁰⁸⁰ A'râf suresinde ise Hûd peygamber'in gönderildiği toplumdan Allâh'ın (c.c.) âyetlerini yalanlayanların kökünün kazındığı Hz. Hûd ve O'nunla birlikte hareket edenlerin kurtarıldıkları haber verilmektedir.¹⁰⁸¹ Rivayetlerde, gönderilen elçilerden ümmeti helak edilen

¹⁰⁷⁷ Hûd 11/40-47; Müminûn 23/26-29; Furkân 25/37; Kamer 54/10-17. Tevrat'a göre gemiye kimlerin alındığı için bkz. Tekvîn, 6/14-21 [Kitâb-ı Mukaddes, s. 78], özellikle Tekvîn, 6/13-16 ve 7/2.

¹⁰⁷⁸ Hûd 11/44. Tûfan sona erince "Ey Nûh! Sana ve seninle birlikte olanlara bizden selâm ve bereketle gemiden in..." denilir (Hûd 11/48). Tevrât'a göre tufan kırk gün sürmüş ve yüz elli gün boyunca yeryüzü sularla kaplı kalmış, sonrasında Hz. Nûh ve gemidekiler karaya çıkmıştır (Tekvîn, 7/17-24) [Kitâb-ı Mukaddes, s. 79, 80]. Yine Tevrât'a göre Hz. Nûh tûfan'dan sonra çok uzun süre yaşayıp vefat etmiştir (Tekvîn, 9/28-29 [Kitâb-ı Mukaddes, s. 83]). Râgıb el-İsfahânî temrîz sîgasıyla, Cûdî'nin Musul ve Cezîre arasında bir dağ olduğunu söylendiğini fakat aslında Cûdî'nin "bereketli" anlamında olduğunu, bereketli/cömert anlamındaki cûd kelimesinin ister mal, isterse ilim olsun kazanılmış olanlardan bolca harcamak/bezletmek manasında olduğunu söylemektedir. Bkz. İsfahânî, *Müfredât*, s. 395. Râgıb el-İsfahânî'nin bu yorumuna dayalı olarak söylenirse, tufan bittikten sonra Hz. Nûh'un gemisi bereketli bir yerde yerleşmiş ve gemidekiler orada inmişlerdir. Cûdî'nin dağ olduğunu ifade edenler, dağın nerede olduğu konusunda bir birinden farklı görüşler öne sürmektedirler. Bkz. Köksal, *Peygamberler Tarihi*, I, 102. Cezîre'de olduğunu söyleyenler olduğu gibi Tevrât'a dayalı olarak Ararat'ta olduğu öne sürülmektedir. Bkz. Tekvîn, 8/4 [Kitâb-ı Mukaddes, s. 80]. Hz. Nûh hakkında nakilde bulunan İbn Kuteybe, verdiği bilgileri Tevrât'tan aktarmaktadır. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 22 vd.; Güneş, Hüseyin, "Cezire Bölgesinde Yaşadığına İnanılan Peygamberler", *ŞÜFD*, Cilt: 5, Sayı: 10, 2014/2, s. 29, 30. Hz. Nûh'un kabrinin nerede olduğu bilinmemekte, çeşitli yerlerde O'na nisbet edilen makam ve kabirler bulunmaktadır. Bir rivayete göre kabri Mekke'de Mescid-i Haram'da, Mültezem ile Makâm-ı İbrâhîm arasında, diğer rivayetlere göre ise Kerek, Cizre veya Necef'tir. Harman, Ömer Faruk, "Nuh", *DİA*, XXXIII, 226.

¹⁰⁷⁹ Mukâtil, *Tefsîr*, II, 283; Taberî, *Câmiu'l Beyân*, XII, 419. Mâverdî, Cûdî ile ilgili üç görüş olduğunu bunların, Musul'da bir dağ, Cezîre'de bir dağ ve Cûdî'nin dağ anlamına gelen bir kelime (إِسْمٌ لِكَلِّ جَبَلٍ) olduğunu söylemektedir. Bkz. Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, II, 474. Asur ve Babil kaynaklarında geminin "Nisir/Nissir dağı (جَبَلٌ نَيْسِير)" üzerine yerleştiği anlatılmaktadır. Mazhar, İsmâil, *Kıssatu't-Tûfân ve Tetavvuruhâ fi Selâseti Medeniyetin Kadîme*, Dâru'l-Usûr, Zâhir/Mısır 1929, s. 60. Nisir kelimesinin, dağ ismi olmayıp kurtuluş ifadesi olduğu, sözcük anlamı itibarıyla "kurtuluş, selâmet" anlamına geldiği öne sürülmektedir [Sarı, İbrahim, *Sümer Uygarlığı*, Antalya 2017, s. 294]. Nuh tufanının Kur'ân-ı Kerîm, Tevrât, Asur ve Babil kaynaklarında anlatımı ve değerlendirme/mukâranât için bkz. Mazhar, İsmâil, *Kıssatu't-Tûfân*, s. 60 vd.. Ayrıca bkz. And, Metin, *Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası*, Yapı Kredi Yayınları (Sanat-139), 2. Basım, İstanbul 2007, s. 104-115. Yazılışı farklı olan "nissir dağı [-نيسير نيزير]"nin "kurtuluş dağı/الخلاص" anlamına geldiği söylenmektedir. Bkz. Bâkir, Tâhâ, *Melhametu Kelkâmeş*, Dâru'l-Verrâk, 3. Basım, Londra-Bagdâd 2014, s. 184 (Birinci dipnot); Mehrân, Muhammed Beyümî, *Târihu'l-İrâki'l-Kadîm*, Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, el-İskenderiyye 1410/1990, s. 74.

¹⁰⁸⁰ Hûd 11/58. Hz. Hûd hakkında bkz. Mehrân, *Dirâsât*, I, 256.

¹⁰⁸¹ A'râf, 8/72.

peygamberin, kendisine iman edenlerle birlikte Mekke'ye geldiği, vefat edinceye kadar orada, ibadetle meşgul olduğu ifade edilmektedir.¹⁰⁸² Âd kavmi helak olunca Hz. Hûd kendisine iman edenleri yanına alarak Mekke'ye geldiği, vefat edinceye kadar oradan ayrılmadığı söylenmektedir.¹⁰⁸³ Bir başka aktarıma göre ise Hz. Hûd'un kabri, Arabistan yarımadasının güney sahillerinde dar bir şerit halinde uzanan, doğusunda Umman, kuzeyinde Suudi Arabistan'la arasını ayıran Rub'ulhâlî çölü, güneyinde Aden körfezi bulunan bölge olan Hadramevt'te bulunmaktadır.¹⁰⁸⁴

Semûd kavmine peygamber olarak gönderilen¹⁰⁸⁵ Hz. Salih'in toplumuna üç gün süre verilmiş, Hz. Salih nasihat sevmeyen¹⁰⁸⁶ toplumdaki kurtarılmıştır.¹⁰⁸⁷ İbn Kuteybe ed-Dîneverî, Vehb b. Münebbih'ten (ö. 114/732) naklen, Sâlih peygamber'in kavmi helak edildikten sonra, kendisine iman edenlerle birlikte Mekke'ye geldiği hayatının sonuna kadar orada kaldığını, kabrinin Kâbe'nin batısında Dâru'n-Nedve ile Hıcr arasında olduğunu söylemektedir.¹⁰⁸⁸

Filistin bölgesinde yaşayan Hz. İsa'nın yaşadığı bölgedeki yerleşim merkezlerine yolculuklar gerçekleştirdiği¹⁰⁸⁹ tebliğ faaliyetlerinde bulunduğu anlatılmaktadır.¹⁰⁹⁰

Kur'an öncesi dönemde peygamberlerin, Ashâb-ı Kehf gibi kişi ve toplulukların dinlerini yaşayabilmek için yaşadıkları yerleri terk ederek göçtükleri anlatılmaktadır.¹⁰⁹¹ Nüzul tertibi listelerinin Mekke döneminin sonuna

---

¹⁰⁸² Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, I, 68; İbnu'l-Âkûlî, Ebü'l-Mekârim Gıyâsüddîn Muhammed b. Sadreddîn Muhammed b. Muhyiddîn Abdillâh b. Ebi'l-Fazl Muhammed b. Alî b. Hammâd b. Sâbit el-Vâsîtî el-Bağdâdî eş-Şâfiî, *Arfu't-Tîb fi Ahbâri Mekke ve'l-Medîne*, Neşr. Muhammed Zeynuhum Muhammed Azeb, Mektebetu Medbûlî, Kâhire 1409/1989, s. 43.

¹⁰⁸³ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 28.

¹⁰⁸⁴ Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 615 (Kitâbu Tevârîhi'l-Mutekaddimîn mine'l-Enbiyâ ve'l-Murselîn, Hadis No: 4062).

¹⁰⁸⁵ A'râf 7/75. Hz. Sâlih ve peygamber olarak görevlendirildiği Semûd hakkında bkz. Mehrân, *Dirâsât*, I, 264 vd.; Branden, Albert Van Den, *Târîhu Semûd*, Tercüme. Necîb Gazâvî, el-Ebcediyyetu'l-Ma'rife, Dımaşk 1966, s. 13 vd..

¹⁰⁸⁶ A'râf 7/79.

¹⁰⁸⁷ Neml 27/52, 53.

¹⁰⁸⁸ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 29, 30.

¹⁰⁸⁹ Aydemir, Salih, Şahin, Mehmet Cem, "Tek Tanrılı Dinlerde Göç Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım: Göç Teorileri Açısından Bir Analiz", İslâmî Araştırmalar, Cilt: 28, Sayı: 3, 2017, s. 368 vd..

¹⁰⁹⁰ Sönmez, Zekiye, "İnciller ve Kur'an Işığında Hz. İsa", Dinler Tarihi Araştırmaları-III (Sempozyum, 09-10 Haziran 2001, Ankara), Dinler Tarihi Derneği Yayınları/3, Ankara 2002, s. 155, 156. Hz. İsa hakkında bkz. Mehrân, *Dirâsât*, I, 285 vd.

¹⁰⁹¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XV, 172. Taberî, Mücâhid b Cebr'in, mağaraya sığınanların bölgenin ileri gelenlerinin ve eşrafının çocukları olduklarını, şehirden çıktıklarını şehir dışında herhangi bir sözleşme olmaksızın bir araya geldiklerini söylediğini aktarmaktadır. Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XV, 172, 173.

yerleştirdikleri¹⁰⁹² Kehf suresinde mağaraya sığınan gençlerle ilgili anlatımlarda yurt değişikliği anlamındaki hicretin işaretleri bulunmaktadır.

Surenin ayetlerinde 1. Kıyam¹⁰⁹³, 2. İ'tizâl¹⁰⁹⁴, 3. Sığınma, 4. Rahmet, 5. Destek ifadeleri bulunmaktadır.¹⁰⁹⁵ Meryem suresinde Hz. İbrahim hakkında da yine 1. İ'tizâl, 2. Rahmet, 3. Destek ifadeleri yer almaktadır.¹⁰⁹⁶ Buradan hareketle Ashâb-ı Kehf'in mağaraya sığınmaları, Allâh (c.c.)'ın rahmet ve desteğini elde etmeleri gibi Hz. Peygamber'de Hicret öncesi mağaraya (Sevr) sığınmış¹⁰⁹⁷ ardından Medine döneminde Allâh (c.c.)'ın rahmet ve desteğini elde etmiştir sonucuna ulaşmak mümkündür.

Az önce sözü edilen Hz. Hûd, Hz. Sâlih, Hz. İsa ve Ashâb-ı Kehf'in yer, yurt değiştirmeleri “h-c-r” lafzı ile anlatılmasa ve klasik hicret tanımına uymasa da Allâh (c.c.) yolunda ve imanları uğrunda gerçekleştiği için hicret olarak değerlendirmek mümkündür.

3.4. Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzulü Döneminde Hicret

3.4.1. Habeşistan'a Hicret

Abdürrezzâk es-San'ânî (ö. 211/826-27), Hz. Ebû Bekr'in (ö. 13/634) hicret teşebbüsüne dair vermiş olduğu nakilde iman edenlere işkenceler başladığında Hz. Peygamber'in “*yeryüzüne dağılın*” buyurduğunu, “*nereye gidelim*” sorusuna karşılık “*şu yöne*” buyurarak eliyle Habeşistân'ı gösterdiğini, bu dönemde hicret için Habeşistân'ın Rasûlullâh'ın (s.a.v.) onayladığı bir yer olduğunu, sahabeden bazı kimselerin tek başlarına bazılarının ise aileleriyle hicrete çıktıklarını, Hz. Ebû Bekr'in de Habeşistân'a hicret için tek başına yola çıktığını, İbn Duğunne¹⁰⁹⁸ tarafından geri çevrildiğini, o günlerde Mekke'de bulunan Rasûlullâh'ın (s.a.v.) “*bana hicret edeceğiniz yer gösterildi, bana iki kayalık arasında toprağı tuzlu hurmalık bir yer*

¹⁰⁹² Şükrî, Ahmed Hâlid, Nezzâl, Imrân Semîh, *İlmu Târîhi Nüzûli Âyâtî 'l-Kur'âni 'l-Kerîmi ve Suverihî, Cem'iyetu'l-Muhâfaza ale'l-Kur'âni 'l-Kerîm*, Ammân 1423/2002, s. 188.

¹⁰⁹³ Surede geçen “Kıyâm/قَامُوا”ın insanlardan uzak durma manasında tefsir edilişi için bkz. İbn Atıyye, *el-Muharrar*, III, 501.

¹⁰⁹⁴ İ'tizâl'in hükmü, insanlardan uzak durmak ile insanlar arasına karışmak (ihtilât) hakkında hüküm ve fazilet derecesi hakkındaki görüşler için bkz. Adevî, Ebû Abdillâh Mustafâ b. el-Adevî, *et-Teshîlu li-Te'vîli 't-Tenzîl Tefsîr Sûratu 'l-Kehf fi Süâl ve Cevâb*, Mektebetu Mekke, 3. Basım, Tantâ 1425/2004, s. 65 vd..

¹⁰⁹⁵ Kehf 18/14-16.

¹⁰⁹⁶ Meryem 19/48-50.

¹⁰⁹⁷ Tevbe 9/40.

¹⁰⁹⁸ İsmi, Hâris b. Yezîd olan İbnu'd-Dugunne için bkz. Bozkurt, Nebi, “İbnu'd-Dugunne”, *DİA*, XXI, 17.

gösterildi” buyurduğunu, bunun üzerine Hz. Ebû Bekr’in hicrete hazırlandığını, Rasûlullâh (s.a.v.)’ın Hz. Ebû Bekr’e beklemesini buyurduğunu anlatmaktadır.¹⁰⁹⁹

İlk dönem siyer kaynaklarından İbn İshâk Rasûlullâh’ın (s.a.v.) Habeşistân’a¹¹⁰⁰ hicret için izin verdiğini ve “*orada sıdk arzında beldesindeki insanlara zulmetmeyen bir melik/kral bulunmaktadır*” buyurduğunu aktarmaktadır.¹¹⁰¹ İbn Hişâm Rasûlullâh’ın (s.a.v.) “*keşke, Allah (c.c.) üzerinde bulunduğunuz halden çıkartıncaya kadar Habeşistân’a çıkıp gitseniz, çünkü orada ülkesinde hiç kimseye zulmedilmeyen bir melik bulunmaktadır, orası sıdk arzıdır*” buyurduğunu nakletmektedir.¹¹⁰²

Habeşistan’a hicret Medîne’ye hicretten daha zor ve daha tehlikeli gerçekleşmiştir. Habeşistan’a hicrette kıtalar arası yolculuk söz konusu olmuştur. Gemi ile intikal edilmiştir.¹¹⁰³ Sahrâ/çöl iklimi ve kültüründen raiyye/yönetime bağlı vatandaş durumuna geçilmiştir. Putperest bir ortamdan Hristiyanların yaşadığı ve idarenin Hristiyanlar’da olduğu bir ülkeye gidilmiş, toplumu oluşturan ana unsur iken Habeşistan’da ekalliyet/azınlık durumuna düşülmüştür. Bütün bunların olacağı bilinmesine rağmen Habeşistan hicreti bizzat Hz. Peygamber tarafından teşvik edilmiştir.¹¹⁰⁴

¹⁰⁹⁹ Abdurrezâk, *Musanef*, V, 384 vd.. (9743).

¹¹⁰⁰ Habeşistan ve Arap yarımadası arasındaki ilişkiler için bkz. Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebû’l-Abbâs) Takıyyuddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-İlmâm Bi Ahbâri Men Bi Arzi’l-Habeşe Min Mülûki’l-İslâm*, Neşr. Abdünnâim Zayfî Osmân Abdünnâim, el-Mektebetu’l-Ezheriyye li’t-Turâs, Kâhire 2006; Makrîzî, *el-İlmâm* (Resâilu’l-Makrîzî içerisinde) Neşr. Ramazân el-Bedrî, Ahmed Mustafâ Kâsım, Dâru’l-Hadîs, Kâhire 1419/1997, s. 231-244.

¹¹⁰¹ İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî, *Kitâbü’s-Siyer ve’l-Meğâzî*, Neşr. Süheyl Zekkâr, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1398/1978, s. 174. Hz. Peygamber’in Habeşistan’a hicrete izin vermesi ve hicret yurdu olarak Habeşistan’ın seçilme nedenleri için bkz. Munîsî, Sâmîyye Abdulazîz, *İslâmu Necâşî el-Habeşe [ve Devruhû fî Sadri’d-Da’veti’l-İslâmiyye]*, Dâru’l-Fikri’l-Arabî, Kâhire, 1421/2001, s. 37, 38 vd.. Habeş kelimesinin anlamı için bkz. Huseyn, Abdullâh, *el-Mes’ele’l-Habeşe*, Muessesetu Hindâvî, Kâhire 2014, s. 64.

¹¹⁰² İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyüb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Misrî, *es-Sîretu’n-Nebeviyye*, Neşr. Ömer Abdüsselâm Tadmürî, Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 3. Basım, Beyrut 1410/1990, I, 349; Mersafi, Sa’d el-Mersafi, *el-Câmiu’s-Sahîh li’s-Sîreti’n-Nebeviyye*, Dâru İbni Kesîr, Kâhire/Kuveyt 1430/2009, III, 1255. Aktarıldığı üzere hicretin ön görülmesi, planlı bir davet, tebliğ ve iskân faaliyeti olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v.)’in izin verdiği, işaret ve teşvik ettiği hicretin bu doğrultuda gerçekleştiği görülmektedir. Beklenmedik bir biçimde kendiliğinden gelişen, baskı ve şiddet karşısında göçe zorlanarak, nereye gidileceği bilinmeden oluşan hareketlilik ve demografik yer değiştirme hicretten daha ziyade Kur’ân’da yer değiştirme ifade eden diğer kelimelerle karşılanabilir. Ürdün’de yapılan bir master tezinde Hicret hem Habeşistan hicreti hem de Medîne’ye hicret bir kriz yönetimi olarak değerlendirilmiştir. Hicret aşamaları da kriz yönetimi aşamaları olarak ele alınmıştır. Bkz. Uveyza, Nâile Abdurrahmân Ebû Uveyza (Aveyza), *İdâratu’l-Ezemâti’s-Siyâsiyye ve’l-Askeriyye fî Zav’i’s-Sünneti’n-Nebeviyye*, Danışman. Muhammed Muslih ez-Zu’bî, Câmîatu Âli’l-Beyt Külliyyetu’s-Şerîa Usûlüddîn kısmı, 2010/2011, s. 33-46. Hicret ile mana bakımından irtibatlı kelimeler için bkz. Heyet, Merkezi Tefsîr li’d-Dirâsâti’l-Kur’âniyye, *Mevsûatu’t-Tefsîri’l-Mevzûi li’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Riyâd 1440/2019, XXXIV, 88 vd..

¹¹⁰³ Habeşistan için bkz. Ek. II, Harita: 03, Harita: 04.

¹¹⁰⁴ Gays, Fethî, *el-İslâm ve’l-Habeşetu Abre’t-Târîh*, Mektebetu’n-Nahda, Kâhire tsz., s. 46 vd..

Habeşistan hicreti Hz. Peygamber'in Arap yarımadasının durumuna hâkim olduğunu göstermektedir. Habeşistan muhacirlerinin dönünceye kadar karşılaştıkları tavır, korunma ve himayeleri bunu ortaya koymaktadır. Arap kabileleri Kureyş kabilesi ile irtibatlı oldukları için hicret etmeye uygun değillerdi. Civardaki bazı ülkelerde iç çekişmeler yaşanmaktaydı. Ulaşım zor ve meşakkatli olmasına rağmen Müslümanlara karşı düşmanlık sergileyen bir yerleşim yerinden geçmekten daha az tehlike barındırmaktaydı.

Hz. Peygamber'in ashabını hicrete teşvik etmesine rağmen kendisi hicret etmemiş, mübârek zatını Arap kabilelerine arz etmiştir. Buradan yola çıkarak Rasûlullâh'ın (s.a.v) Kâbe-i Muazzama'dan uzak kalmamak düşüncesinde olduğunu söylemek mümkündür. Belâzurî (ö. 279/892-93), Hz. Peygamber'in "*Bana, hicret yurduunuzun Yesrib olduğu bildirildi, çıkmak isteyen çıksın. O şehir yakın bir yerdir, sizler orayı biliyorsunuz, Orası Şam'a doğru ticaret kervanlarınızın yolu üzerindedir*" buyurduğunu aktarmaktadır.¹¹⁰⁵ Bu bilgidен hareketle Hz. Peygamberin stratejik gayelerle Habeşistan'a hicret etmediği söylenebilir

Habeşistan ile Arap yarımadasının irtibatı geçmiş asırlara dayanmaktadır. Arap yarımadası, Yemen, Uman ve benzeri yerlerle Habeşistan'ın ticari, sosyal, siyasal ilişki ve irtibatları olmuştur. Fîl suresinde anlatılan Kâbe'yi yıkma teşebbüsünde bulunan Ebrehe'nin Habeşistanlı olduğu hatırlanacak olursa irtibat daha iyi kavranacaktır.¹¹⁰⁶

Habeşistan öteden beri Kureyş'in ticari faaliyet gösterdiği yerlerden birisidir. Kureyş burada elinde bulundurduğu ticârî imtiyazlarla rahat hareket etmiştir.¹¹⁰⁷ Habeşistan'da adaletli bir kişinin bulunduğu bilinmektedir. Bu durum siyasi bakımdan muhacirleri için rahat ve güven anlamına gelmekteydi. Mekke'de pek çok Habeş asıllı kişi bulunmaktaydı. Mekke'liler Hz. Peygamber ve ashabı Habeşistanlıları tanımaktaydılar.¹¹⁰⁸ Hz. Hâcer, Hz. Lokmân, Hz. Ümmü Eymen, Hz. Bilâl gibi önemli

---

¹¹⁰⁵ Belâzurî, Ebu'l Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr, Riyâz Ziriklî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1417/1996, I, 257.

¹¹⁰⁶ Ahmed, Yûsûf, *el-İslâmu fî'l-Habeşeti*, Matbaatu Hicâzî, Kâhire 1354/1935, s. 8 vd.. Ebrehe'nin seferiyle alakalı bir yazı için bkz. Kister, M.J., "Hulubân Seferi", Çeviren. Fatih Erkoçoğlu, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, Cilt: 14, Sayı: 2, s. 575-586.

¹¹⁰⁷ Cureys, Gaysân Alî, "*Melâmihu Tetavvuri'l-Alâkâti's-Siyâsiyyeti ve't-Ticâriyyeti beyne'l-Habeşeti ve Bilâdi'n-Nûbeti mea'l-Hicâzi fî Sadri'l-İslâmî*", Dirâsâtu Ifrikiyye, Câmîatu Ifrikiyye el-Âlemiyye, Sayı: 9, Hartûm 1414/1993, s. 113 vd..

¹¹⁰⁸ Hamidullah, Muhammad, *İslam Peygamberi*, Çeviren. Salih Tuğ, İrfan Yayıncılık, 5. Basım, İstanbul 1414/1993, I, 293 vd. (493).

şahsiyetler Habeşistan'ın bir bölümü olduğu söylenen “Nûbe/النُّوبَةُ”¹¹⁰⁹ bölgesine nisbet edilmektedir.¹¹¹⁰

İbn İshâk ve İbn Hişâm Müslümanların Habeşistan'a hicretleri döneminde Habeşistan'dan yirmi civarında kişiden oluşan Hristiyan bir topluluğun Hz. Peygamber ile Mekke'de görüşmeye geldiklerini aktarmaktadırlar. Hz. Peygamber'le Kâbe yanında görüşen heyet'e Hz. Peygamber Kur'ân okumuş, onlar da iman etmişlerdir. Görüşmeyi izleyen ve duruma şahit olan Ebû Cehil (ö. 2/624) heyeti kınamış ve heyeti gönderenlerinin amacının görüşmeye gelenlerin din değiştirip iman etmeleri olmadığını söylemiştir. Ebû Cehil'in bu sözü, heyetin gönderilişinden haberdar olduğunu düşündürmektedir. Kasas¹¹¹¹ suresinde bu konudaki ayetlerin Habeşistanlı Hristiyanlar ve Necâşî (ö. 9/630) hakkında nazil olduğu belirtilmektedir.¹¹¹² İbn İshâk ve İbn Hişâm'ın verdikleri bilgileri dikkate alındığında Habeşistan'da Hz. Peygamber'in tebliğ etmiş olduğu yeni dinden Habeşistan'luların -sınırlı da olsa, haberdar oldukları, durumu araştırdıkları söylenebilir.

Habeşistan'a hicretin planlı ve bilinçli olduğunu gösteren en önemli işaretlerden birisi muhacirlerin köle, zayıf/ezillâ, mevâlî, kimsesiz kişiler olmayışlarıdır. Hepsi de Kureyş'in eşrafından, seçkin kimselerdi. Habeşistan muhacirleri iman bakımından kâmil insanlardı. Dinden dönme hadisesi yaşanmamıştır. Sadece Ubeydullâh b. Cahş¹¹¹³ Hristiyanlığı din olarak benimsemiştir. Habeşistana göç eden muhacirler valilik, ordu komutanlığı gibi üst düzey görevlere uygun kişilerdi. Nitekim Hz. Peygamber Habeşistan muhacirlerini Medine'de önemli vazifelere görevlendirmiştir. Hz. Peygamber Habeşistan muhaciri üç hanımefendi ile evlenmiştir.¹¹¹⁴

¹¹⁰⁹ Hakkında bkz. Bozkurt, Nebi, “Nûbe”, *DİA*, XXXIII, 222-223.

¹¹¹⁰ Ubeydân, Ahmed b. Huseyn el-Ubeydân, *Nûbiyyât*, Dâru'l-Kerâme, Kum 1436/2015, s. 8 vd.. Sudan'lı ve Habeşistan'lı sahabe için bkz. İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bagdâdî, *Tenvîru 'l-Gabes fi Fazli 's-Sûdân ve 'l-Habeş*, thk. Merzûk Alî İbrâhîm, Dâru's-Şerîf, Riyâd 1419/1998, s. 120 vd..

¹¹¹¹ Kasas 28/51-55.

¹¹¹² İbn İshâk, *Sîre*, s. 218; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, II, 42, 43. Medîne'de nazil olan Mâide suresinde seksen ikinci ayet ile seksen dördüncü (Mâide, 5/82-84) ayetlerin Habeş Necâşisi Ashame ve etrafındaki Hristiyanlar hakkında indiği söylenmektedir. İbn Kesîr hadisenin hicretten önce meydana geldiğini ayetlerin ise Medîne'de nazil olduğunu belirtmekte ve bu kanaatin değerlendirmeye muhtaç olduğunu söylemektedir. Huvvârî, *Tefsîru Kitâbi 'llâhi 'l-Azîz*, I, 490; Taberî, *Câmiu 'l-Beyân*, VIII, 594; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi 'l-Kur'ân*, VIII, 110; İbn Kesîr, *Tefsîru 'l-Kur'âni 'l-Azîm*, III, 149; Subhânî, Ca'fer es-Subhânî, *Mefâhîmu 'l-Kur'ân*, Müessesetu't-Târîhi'l-Arabî, Beyrut 1431/2010, VII, 221.

¹¹¹³ Hz. Peygamber'in Hz. Ümmü Habîbe ile evlenmesi hicretin yedinci senesinde olduğuna göre Ubeydullâh'ın ölümü hicretin altıncı veya yedinci yılında olmalıdır. Bkz. DİB Bilim Kurulu, *Hadislerle İslâm*, VI, 358; Şulul, Kasım, *Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, s. 771.

¹¹¹⁴ İbn Seyyidinnâs birinci Habeşistan hicretinde hicret eden muhacirlerin sayısının on iki (12) erkek, dört (4) kadın, ikinci Habeşistan hicretinde seksen üç (83) erkek, on sekiz (18) kadın olduğunu söylemektedir. İbn Seyyidinnâs, Ebu'l-Feth Fethüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b.

Aşağıdaki tabloda gösterildiği gibi Habeşistan muhacirleri genç insanlardan oluşmuştur. İlkinde yol güvenliği nedeniyle çocuk bulunmayan seferde evli dört hanımefendi yer almıştır. Habeşistan hicretinde bekâr hanımefendi bulunmamıştır.¹¹¹⁵

Topluluk	Sayı	Yüzde %
10 Yaş Altı	6	5,8
10-	5	4,8
20-	26	25,0
30-	23	22,1
40-	15	14,4
50+	3	2,9
Belirlenemeyen	26	25,0
Toplam	104	100

Kişiler	İlk Hicret	İkinci Hicret
Erkek	11	79
Bayan	4	19
Çocuk	-	6
Toplam	15	104

Tablo 11: Habeşistan Muhacirleri sayıları¹¹¹⁶

Seyyidinnâs el-Ya'merî, *Uyûnu'l-Eser fi Fünûni'l-Megâzi ve 'ş-Şemâil ve 's-Siyer*, Neşr. Muhammed el-Îd el-Hatrâvî, Muhyiddîn Mestû, Mektebetu Dâri't-Türâs, el-Medînetu'l-Münevvera-Dâru İbn Kesîr, Dimaşk/Beyrut tsz., I, 209. “Belâzürî'nin düzenlediği listeye göre muhacirlerin sayısı yüz dokuzu bulmaktadır (Belâzürî, *Ensâb*, I, 198-223)”, Önkâl, Ahmet, “Hicret”, *DİA*, XVII, 459; Albert Dietrich, Dimyâti'nin telif ettiği “Cüz'un fîhi Zikru'l-Muhâcirîn min Kureyş ve Hulefâihim ve Mevâlihîm Hâssaten” adlı risaleyi neşretmiştir. Fikret Işıltan bu çalışmayı Almanca'dan Türkçe'ye çevirmiş, çeviri Şarkiyat mecmuasında yayınlanmıştır. Albert Dietrich, Dimyâti'nin tertip etmiş olduğu listeye göre muhacirlerin sayısının iki yüz yirmi altı (226) olduğunu söylemektedir. Bkz. Albert Dietrich, “*Abdalmu'min b. Xalaf ad-Dimyâti'nin Bir Muhâcirin Listesi*”, Çeviri. Fikret Işıltan, Şarkiyat Mecmuası, Sayı: 3, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1959, s. 131.

¹¹¹⁵ Konu ile ilgili bkz. Pauls Mas'ad, *el-Habeşetu ev Etiyopya fi Munkalebin min Târihihâ*, s. 80, 81(Çalışmanın pdf nüshasında yayın tarihi, yayınevi ve yayın yeri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Çalışma hakkında bilgi verilen bazı internet adreslerinde Kâhire'de Matbaa Asriyye tarafından basıldığına dair bilgi bulunmaktadır. Yazarın sonu yazısında 1935 tarihi yer almaktadır).

¹¹¹⁶ Onbirinci ve onikinci tablo Abdulazîm Ahmed Abdulazîm'in *el-Hicretu min Mekke ile 'l-Habeşeti fi Sadri'l-İslâm* adlı çalışmasından aktarılmıştır. Bkz. Abdulazîm Ahmed Abdulazîm, *el-Hicretu min Mekke ile 'l-Habeşeti fi Sadri'l-İslâm*, Merkezi Dirâsâti'l-Mustakbel bi Câmîati Asyût, 2007 (10-12/04/2007), s. 13, 14, 19.

Habeşistan muhacirleri Habeşistan’da kendilerini iyi ifade etmişler ve muhataplarını ikna etmişlerdir. Delil, hüccet ve burhan olarak Kur’ân’la hareket eden muhacirlerin açık sözlülükle hareket ettikleri anlaşılmaktadır.¹¹¹⁷ Necâşî Ashame (ö. 9/630) muhacirlere vermiş olduğu sözü tutmuş, onları himaye etmiş, korumuş, muhacirlere kendilerine eziyet eden birileri olup olmadığını sormuş, evet cevabı alınca muhacirlere kim eziyet ederse dört dirhem ceza kesilmesini emretmiş sonra bunun yeterli olup olmadığını sormuş, hayır cevabını alınca cezayı artırmıştır.¹¹¹⁸

Muhacirlerde Necâşî’ye karşı ahidlerine bağlı kalmışlardır. Habeşistan muhacirleri Necâşî zor durumda iken kendilerine güvenli ortamı sağlayan Necâşî’nin durumunu merak etmiş, Necâşî ve ordusunun mansur ve muzaffer olması için Allah’a (c.c.) dua¹¹¹⁹ etmişlerdir.¹¹²⁰

Hz. Peygamber muhacirleri gönderirken Necâşî’nin İslâm dinine girmesini talep etmemiştir. Kendisine biat etmesini istememiş, gönderdiği muhacirlerden bir tanesini yönetici olarak atamamıştır. Aralarındaki irtibat ve iyi ilişkilere rağmen Mekkelilere karşı yardım ve destek talebinde bulunmamış, intikam ve cezalandırma girişiminde bulunmamıştır.

Necâşî kendi oğlu Erhâ b. el-Esham’ı (أَرْهَا بْنُ الْأَصْحَمِ) altmış kişilik bir heyetle Hz. Peygamber’e göndermiş fakat bu heyet geminin batması nedeniyle Medine’ye ulaşamamış, hepsi boğulmuşlardır.¹¹²¹ Bir başka dikkat çekici nokta Habeş meliki Necâşî’nin tercüman kullandığına dair hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

Habeşistan’dan dönüşler peyderpey olmuş hicretin yedinci yılı Hayber’in fethine kadar Habeşistan’da kalan muhacirler olmuştur. Bu durum Hz. Peygamber’in ihtiyaten Habeşistan seçeneğini muhafaza ettiğini göstermektedir.¹¹²²

¹¹¹⁷ İbn İshâk, *Sîre*, s. 214; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 263 (1740).

¹¹¹⁸ Taberânî, Ebü’l-Kâsım Müsnidü’l-dünyâ Suleymân b. Ahmed b. Eyyûb b. Mutayr el-Lahmî et-Taberânî, *el-Ehâdisu’t-Tivâl*, Tahkîk ve Tahrîc. Hamdî Abdulmecîd es-Selefi, el-Mektebu’l-İslâmî, 2. Basım, Beyrut 1419/1998, s. 41 (Hadîs No: 14); İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 179.

¹¹¹⁹ Lafzen: [فَجَعَلْنَا نَدْعُو اللَّهَ وَنَسْتَعِينُهُ لِلنَّجَاشِيِّ].

¹¹²⁰ İbn İshâk, *Sîre*, s. 216; Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kubrâ*, IX, 268 (18426) [Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kubrâ*, Tahrîc. İslâm Mansûr Abdulhamîd, Dâru’l-Hadîs, Kâhire 1429/2008, IX, 268].

¹¹²¹ Taberî, *Târîh*, II, 132; İbn Hibbân, *es-Sîretü’n-Nebeviyye ve Ahbâru’l-Hulefâ*, Neşr. es-Seyyid Aziz Bek ve Diğerleri, Muessesetu’l-Kutubi’s-Sekâfiyye, Beyrut 1407/1987, s. 299.

¹¹²² Tayyib, Abdullah et-Tayyib, “*Hicretü’l-Habeşeti ve Mâ Verâu min-Nebein*”, *Dirâsâtu Ifrîkiyye, Câmiatu Ifrîkiyye el-Âlemiyye*, Sayı: 18, Hartûm 1418/1998, s. 6.

Aşağıda Habeşistan Muhacirlerinin dönüşleri Tablo halinde verilmiştir.

Dönüş Yeri ve Tarihi	Erkek	Bayan	Çocuk	Toplam	Yüzde%
Mekke'ye H.1'den önce	33	6	-	39	37,5
Medîne'ye H.2	26	9	2	37	35,6
Medîne'ye H.7	16	3	4	23	22,1
Dönmeyen	-	-	-	-	-
Habeşistan'da vefat edenler	3	1	1	5	4,8
Toplam	85	19	6	104	100

Tablo 12: Habeşistan muhacirlerinin dönüşleri

Habeşistan hicretinin birtakım etkileri olmuştur. Bunlar şunlardır:

1. İslam kıtalar arası hüviyet kazanmıştır.
2. Afrika kıtası, Arap yarımadasından önce İslâm ile tanışma şerefine nail olmuştur.
3. Seçkin insanların göç etmeleri bazı Mekke'lilerin yumuşamasına vesile olmuştur.
4. Kültürel etkileşim diyebileceğimiz uygulamalar Medine'ye taşınmıştır.¹¹²³
5. Cenaze taşınması örnek alınmıştır.¹¹²⁴
6. Kur'ân-ı Kerîm'de Habeş lisanından kelimeler bulunduğu iddia edilmektedir. Hz. Peygamber kendisi de Habeşçe kelimeler telaffuz etmiştir.
7. Bazı tedavi usulleri Medine'ye taşınmıştır.
8. Habeşistanlılara müezzinlik ayrıcalığı verilmiştir.
9. Hayber savaşına katılmadıkları halde ganimetten pay verilmiştir.

¹¹²³ Ca'fer b. Ebî Tâlib Habeşistan dönüşü Hz. Peygamber'in kendisini karşıladığında, gördüğünde ve Hz. Peygamber, Hz. Hamza'nın kızının Ca'fer'in yanına verilmesine hükmettiğinde Hz. Peygamber'e saygı belirtisi olarak tek ayak üzerinde sekerek yürümüştür. Sözü edilen ikinci hadisede tek ayak üzerinde sekerek Hz. Peygamber'in etrafında dönmüş, Hz. Peygamber, Ca'fer'e yaptığı hareketin ne olduğunu sorduğunda Ca'fer, Habeşistan'da Neşâşî bir kimseyi razı ettiğinde o kişinin Necâşî'nin etrafında tek ayak üzerinde sekerek döndüğünü söylemiştir. Vâkîdî, *Kitâbu'l-Megâzî*, II, 739; İbn Sa'd, *Tabakât*, X, 154; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VI, 395; Makrîzî, *İmtâ'u'l-Esmâ'*, I, 333.

¹¹²⁴ Hz. Fâtıma, şiddetli bir hastalık geçirdiğinde, kadın cenazelerinin erkeklerinki gibi üzerine örtülen bir kefenle sarılmış olarak herkesin gözü önünde bulunmasından rahatsız olduğunu Esmâ bint Umeys'e söylemiş, Esmâ da ona, Habeşistan'da cenazelerin tabut içinde taşındığını anlatmış, bunun üzerine Fâtıma kendi cenazesinin de böyle taşınmasını vasiyet etmiştir. Nitekim Hz. Fâtıma'nın cenazesi Esmâ bint Umeys'in tarifi üzerine yapılan tabutla taşınmıştır. Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 177, 178 (Kitâbu Ma'rîfeti's-Sahâbe, Hadis No: 361/4763). Ayrıca bkz. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, II, 212, 213.

10. Hz. Ömer döneminde Beytu'l-Mâl'den pay verilirken öncelik hakkı olarak göz önünde bulundurulmuştur.
11. Hz. Peygamber bir vefa örneği olarak Habeş heyetine bizzat kendisi hizmet etmiştir. Necâşî'ye gıyaben cenaze namazı kılınmıştır.
12. Denizde gemi ile yolculuk sırasında namaz hususunda karar verilmiştir.
13. Necâşî vefat edinceye kadar Beyt-i Makdis'e doğru namaz kılmıştır.¹¹²⁵
14. Habeşistan muhacirleri döndükleri zaman namazda birtakım değişiklikler olduğunu görmüşlerdir.¹¹²⁶

İbn Hişâm'ın eserine kapsamlı bir şerh yazan Süheylî'nin (ö. 581/1185) aktarmış olduğu bilgi doğru kabul edilirse, Hz. Peygamber'in liderlik vasfı, uyguladığı strateji ve Kusay'dan bu yana tevarüs eden uluslararası ilişkilerde takip ettiği yöntemin faikiyeti bir kez daha anlaşılmış olmaktadır.

Süheylî, İbn İshâk'ın da nakletmiş olduğu, Urve'nin (ö. 94/713) Hz. Âişe'den (ö. 58/678) aktardığı rivayete yaptığı talikte verdiği bilgiye göre Habeşistan'da meydana gelen bir saray darbesi sonucu babası öldürülen melik/Necâşî adayı Ashame (ö. 9/630) Habeş ülkesinden uzak tutulmak amacıyla Arap tacirlerden birisine satılmıştır. Kendisini satın alan Arap tacirin Benû Damre (بنو ضَمْرَةَ) kabilesine mensup olması nedeniyle Damre kabilesinden söz konusu kişinin Bedir ovasında çobanlığını¹¹²⁷ yapmıştır.¹¹²⁸ Hz. Peygamber başından böyle bir olay geçen Necâşî Ashame'ye Benû Damre'den Ebû Umeyye ed-Damrî'yi (ö. 60/679-80'den önce) elçi olarak göndermiştir.¹¹²⁹

Kureyş'liler Habeşistan'a göç eden muhacirleri geri iade etmesi için Habeş Meliki Necâşî ile görüşmek üzere diplomatik heyet gönderme kararı almışlardı. Heyette Amr b. el-Âs (ö. 43/664) ve Abdullâh b. Ebî Rebîa (ö. 35/655) yer almaktaydı. Ebû Tâlip (ö. Bi'setin 10. yılı) Kureyş'in bu teşebbüsünü görünce Habeş Meliki Necâşî'ye (ö. 9/630) bir mektup yazmıştır. Mektupta Necâşî'yi adaletli davranmaya, ülkesine

¹¹²⁵ Bkz. Abdulazîm, Ahmed Abdulazîm, *el-Hicretu min Mekke ile'l-Habeşe*, s. 21 vd.

¹¹²⁶ Abdurrezzâk, *Musannef*, II, 334 (3590), II, 335 (3592, 3593).

¹¹²⁷ Lafzen: [كُنْتُ أُرْعَى فِيهِ الْعَتَمَ عَلَى سَيِّدِي، وَهُوَ مِنْ بَنِي ضَمْرَةَ].

¹¹²⁸ Süheylî, *er-Ravzu'l-Unf*, II, 115.

¹¹²⁹ Hamidullah, Muhammad, *İslam Peygamberi*, I, 292, 293 (492); Bâlî, Vahîd b. Abdisselâm, *el-Hulâsâtu'l-Behiyye fî Tertîbi Ahdâsi's-Sîreti'n-Nebeviyye*, Dâru İbni Receb, Dâru'l-Fevâid, 2. Basım, Kâhire 1428/2003, s. 115 vd..

hicret eden muhacirlere güzel komşuluk sergilemeye teşvik eden beytler bulunmaktaydı.¹¹³⁰

Hicret salt göç etmek anlamına gelmemektedir. İslâm'ı yaşamak için bir başka yeri yurt edinmektir. İslâm'ın hedef ve gayeleri hicret için de söz konusudur. Aynı şekilde hicret Nebevî ahlakı kuşanmak, yüksek ideallere sahip kişiler yetiştirmektir.

Bu durumun en güzel örneği Habeşistan muhacirleridir. Mücâhid'in Ashâb-ı Kehf için yaptığı tanımlamada olduğu gibi¹¹³¹ Mekke şehrinin ileri gelenlerinin çocukları olan Habeşistân muhacirleri uzun yıllar orada kalmışlar fakat ihmal edilmemişler, inen vahiylerden haberdar edilmişlerdir. Hicret'in vahyin eğitiminden geçme düşüncesini ortaya koyması için bu konuya temas edilmiştir.

Peygamberliğin beşinci ya da altıncı senesinde Habeşistan'a hicret eden muhacirlerin Ca'fer b. Ebî Tâlib (ö. 8/629) ile birlikte olan bir kısmı Hayber'in fethi sonrasına kadar¹¹³² dönmemişlerdir.¹¹³³ On yıldan fazla Habeşistan'da kalan muhacirlerin bu süre zarfında nazil olan Kur'ân ayetlerinden nasıl haberdar oldukları sorusu hatıra gelmektedir.¹¹³⁴ Zerkeşî bu soruya cevap teşkil edecek, en azından fikir verecek bilgileri *el-Burhân* adlı eserinin Mekkî-Medenî bölümünde vermektedir. Zerkeşî "*Medîne'den Habeşistan'a Taşınanlar*"¹¹³⁵ başlığı altında şöyle demektedir:

"(*Medîne'den Habeşistan'a taşınanlar*) Altı ayettir. Rasûlullah (s.a.v.) Ca'fer b. Ebî Tâlib'e rahipler ve keşişlerle tartışacağı zaman göndermişti."¹¹³⁶

Fîrûzâbâdî *Besâir*'in altıncı faslında "*Kur'ân'ın Nüzûlü Konusunda Bilinmesi Kaçınılmaz Olanlar*" ana başlığı altında "*Mekke'den Medine'ye Taşınanlar*" ve "*Medîne'den Habeşistan'a Taşınanlar*" adıyla alt başlık açmakta ve konuyu ele almaktadır. Âl-i İmrân suresinden altı ayetin Medîne'den Ehl-i Kitâb'a okunmak üzere Habeşistan'a gönderildiğini, bu ayetlerin Necâşî'nin imanına vesile olduğunu söylemektedir.¹¹³⁷

¹¹³⁰ İbn İshâk, *Sîre*, s. 218.

¹¹³¹ Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XV, 172, 173.

¹¹³² [Hayberin fethi: Safer H. 7 (İbn İshâk).] Bkz. Şulul, Kasım, *Hız. Peygamber Devri Kronolojisi*, s. 775, 780.

¹¹³³ Ebân b. Osmân el-Ahmer el-Becelî, *el-Meb'as ve'l-Megâzî ve'l-Vefât ve'r-Ridde*, Neşr. Rasûl Ca'feriyan, Mektebu'l-İ'lâmi'l-İslâmî, Kum 1375, s. 90.

¹¹³⁴ Kaynaklar Ca'fer b. Ebî Tâlib (ö. 8/629)'in Necâşî [Ashame b. Ebcer (ö. 9/630)]'nin huzurunda Kehf, Meryem, Ankebût ve Rûm surelerini okuduğunu belirtmektedirler. Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*, III, 89. ; İzkevî, *Keşfu'l-Gumme*, I, 221.

¹¹³⁵ Lafzen: [مَا حَوْلَ مِنَ الْمَدِينَةِ إِلَى الْحَيْثُ].

¹¹³⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 292.

¹¹³⁷ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 105.

Zerkeşî'nin “be'ase/بَعَثَ” fiili ile ifade ettiği “taşıma/taşınma/حَمَلَ” hadisesini Suyûtî tashih ederek aktarmaktadır. Suyûtî önce Zerkeşî'nin gönderildiğini belirttiği Âli İmrân suresi 3/64. âyeti¹¹³⁸ “Habeşistan'a taşınanların misâli” adı altında nakletmekte ardından “doğrusu bu ayetin Rûm'a taşınmış olmasıdır” demektedir.¹¹³⁹

Suyûtî devamında “Habeşistan'a taşınanlara misal olarak Meryem suresinin verilmesi gerekmektedir. Sahih olan Ca'fer b. Ebî Tâlib'in onları (Meryem suresinin ayetlerini) Necâşî'ye okumuş olmasıdır. Ahmed (b. Hanbel) Müsned'inde bu konuda bir rivayet aktarmaktadır”¹¹⁴⁰ demektedir.¹¹⁴¹

Görüldüğü üzere, İslâm âlimlerinin hicret için vurgulamış oldukları şeriatî öğrenme, dinleme, itaat etme ve gereğini yerine getirme esasını yerine getirilmiş, Afrika kıtasına İslâm'ı götüren Muhacirler inen vahiylerden haberdar edilmişlerdir.

3.4.2. Hz. Peygamber'in Hicret Teşebbüsleri

Mekân değişikliği manasında hicret söz konusu olduğunda Hz. Peygamber'in birden fazla hicret teşebbüsü olduğunu söylemek gerekmektedir. İbn Ebi'l-Hadîd (ö. 656/1258) *Nehcu'l-Belâga* şerhinde Hz. Peygamber'in birkaç defa Mekke'den hicret ettiğini belirtmektedir.¹¹⁴² İbn Ebi'l-Hadîd'in vermiş olduğu bilgilerden Hz. Peygamber'in hicretiyle kastetmiş olduğunun Rasûlullâh'ın (s.a.v.) kendisini kabilelere arzı olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁴³ Müellif sözü edilen yerde Hz. Peygamber'in Benî Şeybân, Rabîa, Benî Âmir b. Sa'sa'a kabileleri ile görüşmesi ve Tâif hicretinden bahsetmektedir. Hz. Peygamber'in Benî Şeybân ile görüşmesinde Mekke'den on üç gün, Benî Âmir b. Sa'sa'a görüşmesinde on gün, Tâif seferinde ise kırk gün uzak kaldığını belirtmektedir.¹¹⁴⁴

¹¹³⁸ Âli İmrân 3/64 [...قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ...].

¹¹³⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, I, 55.

¹¹⁴⁰ Ahmed b. Hanbel rivayeti için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXVII, 173 (22498).

¹¹⁴¹ Suyûtî, *el-İtkân*, I, 55. Ayrıca bkz. Ebû Şuhbe, Ebû Ömer Muhammed b. Muhammed Suveylim, *el-Medhal li Dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Livâ, 3. Basım, Riyâd 1407/1987, s. 258-260; Ubeydî, Hâlid Fâik el-Ubeydî, *el-Kur'ânu Menhelu'l-Ulûm*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1425/2004, s. 151 vd.; Mansûr, Abdulkâdir, *Mevsûatu Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kalemi'l-Arabî, Halep 1422/2002, s. 58.

¹¹⁴² İbn Ebi'l-Hadîd, Ebû Hâmid İzzuddîn Abdulhamîd b. Hibetillâh b. Muhammed el Medâinî, *Şerhu Nehci'l-Belâga*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şurakâuh, 2. Basım, Kum 1385/1965, IV, 125, 126.

¹¹⁴³ Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, II, 71; İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 184; Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, I, 556; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 344.

¹¹⁴⁴ İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâga*, IV, 125-128.

Ebû Tâlib'in ölümü ve Hz. Hatice'nin (ö. 620) vefatının hemen ardından Tâif seferi (Bi'setin onuncu yılı)¹¹⁴⁵ gerçekleşmiş ardından Hz. Peygamber İbn Kesîr (ö. 774/1373)'in ifadesiyle şerefli zatını Arap kabilelerine arz etmiştir. Ebû Nuaym (ö. 430/1038) *Delâil*'inde bu görüşmeleri aktarmaktadır.¹¹⁴⁶

İbn Hişâm'ın vermiş olduğu bilgiye göre Hz. Peygamber'in Benî Âmir Sa'sa'a kabilesiyle görüşmesi yönetimin kime ait olacağı hususunda istedikleri olmadığı için olumlu sonuçlanmamıştır. Hz. Peygamber Âmir b. Sa'saa oğullarıyla¹¹⁴⁷ görüşmesi sırasında Beyhara b. Firâs adında birisi gelerek "*Vallâhi şu genci Kureyş'ten bir alabilsem bütün Araplara galip gelirdim*" demiş sonra "*sana biat etsek, tabi olsak ve Allah seni muhaliflerine karşı galip kılsa senden sonra emir bizim olur mu?*" diye sormuş, Hz. Peygamber "*Emir Allâh'ındır, dilediğine verir*" buyurunca Beyhara "*boyunlarımızı Araplara hedef olacak galip gelince de emir bizim dışımızdakilerde olacak öyle mi? Senin işine ihtiyacımız yok*" demiştir.¹¹⁴⁸ Görüşmeyi yapanlar durumu kabilelerinde yaşlı birisine anlatmaları üzerine o kişi: "*İsmailoğullarından hiç kimsenin yalan yere nübüvvet iddiasında bulunmadığını*" ifade etmiştir.¹¹⁴⁹

Başta Taberî¹¹⁵⁰ olmak üzere tarih ve siyer kaynaklarında¹¹⁵¹ yer alan bu bilgilere dayalı olarak Hz. Peygamber'in bu kabilelerle, yurtlarına hicret etmek amacıyla görüştüğünü ve bu görüşmelerin hicret teşebbüsleri olduğunu söylemek mümkündür.

Bi'setin on birinci yılı hac mevsiminde Medîne'ye hicretin ilk safhası denebilecek birinci Akabe görüşmesi ve biatı gerçekleştirilmiştir. Hz. Peygamber bu görüşmede Medîne'den gelen altı kişilik topluluğa İslâm'ı anlatmış, bir sonraki sene buluşmak üzere sözleşmiştir.¹¹⁵²

Kaynaklar Akabe görüşmelerinden önce Evs kabilesinin Abdüşhel oğullarından Ebu'l-Hayser Enes b. Râfi' ve birkaç gencin Medîne'den Hazrec kabilesine karşı Kureyş ile anlaşma yapmak için (el-Hilf) Mekke'ye geldiklerini ve Hz. Peygamber ile konuştuklarını haber vermektedir. Bunlardan İyâs b. Muâz'ın çok

---

¹¹⁴⁵ Tâif'e gidiş: Bi'setin 10. yılında, Hz. Hatice ve Ebû Tâlib'in vefatından sonra (İbn İshâk) Şevvâl ayının bitimine birkaç gece (Vâkıdî) veya üç gece kala. Mekke'ye dönüş: 23 Zilkâde Salı günü (Belâzürî). Bkz. Şulul, Kasım, *Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, s. 341.

¹¹⁴⁶ Ebû Nuaym, *Delâil*, I, 281 vd..

¹¹⁴⁷ Fayda, Mustafa, "Âmir b. Sa'saa (Benî Âmir b. Sa'saa)", *DİA*, III, 66-67.

¹¹⁴⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, II, 73; Taberî, *Târihu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, I, 556.

¹¹⁴⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, II, 73.

¹¹⁵⁰ Taberî, *Târihu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, I, 556.

¹¹⁵¹ İbn Hibbân, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, s. 104.

¹¹⁵² Şulul, Kasım, *Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, s. 361.

geçmeden vefat ettiği belirtilmektedir. İbn Hişâm'ın aktardığına göre “*İyâs vefat ederken yanında bulunanlar, onun ruhunu teslim edinceye kadar tehlil, tekbir, tahmîd, tesbîh ile meşgul olduğunu duymuşlar ve Müslüman olarak vefat ettiğine şüphe etmemişlerdir.*”¹¹⁵³ Bu durum İslâm'ın ilk ışıklarının İyâs b. Muâz ile Medîne'ye ulaştığını göstermektedir.¹¹⁵⁴ İbn Sa'd Hz. Peygamber'in Ebü'l-Hayser ve arkadaşları ile *Esvâku'l-Arab* olarak anılan *Zü'l-Mecâz* panayırında görüşüklerini aktarmaktadır.¹¹⁵⁵

3.4.3. Medine'ye Hicret

Yesrib, Kur'ân ile gönüllerin kazanıldığı bir Kur'ân beldesine, Hz. Peygamber'in hicreti ile de Nebevî şehir Medînetu'n-Nebî¹¹⁵⁶/el-Medînetu'l-Münevvera'ya dönüşmüştür.¹¹⁵⁷ Hz. Âişe bu hakikati şu şekilde ifade etmektedir:

“*Ülkeler, kılıç ve mızrakla fethedilirler. Medîne ise Kur'ân ile fethedilmiştir. Medîne Rasûlullâh (s.a.v.)'in hicret yeri, eşlerinin bulunduğu yerdir. Kabri de oradadır.*”¹¹⁵⁸

İbnu'n-Nefîs (ö. 687/1288) *er-Risâletu'l-Kâmilîyye* adlı eserinde son peygamber hakkında değerlendirmelerde bulunmakta ve hicretin ne olmadığından söz etmektedir. Biz, İbnu'n-Nefîs'in değerlendirmelerine ilaveten hicrete dair kanaatimizi aktarmak istiyoruz.

Hicret:

1. Dünyevî bir maksada mebni değildir.¹¹⁵⁹ Bizzat kendisi, amcasına “*Güneşi sağıma, ay-ı soluma koysan da bu işi terk etmem, ta ki Allâh bu işi tam olarak ızhâr eder ya da ben bu yolda ölürüm*”¹¹⁶⁰ diyen bir Peygamber'in mal, mülk, ticaret gibi dünyevî maksatlarla Mekke'den ayrılması O'nun gönderiliş gayesine ve Nübüvvet

¹¹⁵³ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, II, 76.

¹¹⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXVI, 31 (23619); Astal, Alî Rıdvân Ahmed el-Astal, *el-Vüfûd fi'l-Ahdi'l-Mekkî ve Eseruhâ'l-İ'lâmî*, Mektebetu'l-Menâr, Ürdün/ez-Zerkâ 1404/1984, s. 144, 145.

¹¹⁵⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 404; Bkz. Azizova, Elnure, “Zülmecâz”, *DİA*, XLIV, 570-571.

¹¹⁵⁶ Ruthven, Malise-Nanji, Azîm, *el-Atlasu't-Târihi li'l-Âlemi'l-İslâmî*, Çeviri. Sâmî Ka'kî, Academia International, Beyrut 2007, [Historical Atlas of The Islamic World, Oxford University Press 2004] s. 26.

¹¹⁵⁷ Hicretle birlikte İslâm'ın fecri Medîne'den doğmaya ve bütün yeryüzüne yayılmaya başlamıştır. Bkz. Şelebî, Ahmed, *et-Târihu'l-İslâmî ve'l-Hazâreti'l-İslâmiyye*, Mektebetu'n-Nahzati'l-Mısriyye, 2. Basım, Kâhire 1959, s. 104.

¹¹⁵⁸ Gamrî, Ebü Âsım Nebîl b. Hâşim el-Gamrî, *Menâhilu's-Şifâ ve Menâhilu's-Safâ bi Tahkiki Kitâbi Şerafi'l-Mustafâ*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Mekketu'l-Mukerrame 1424/2003, II, 415.

¹¹⁵⁹ İbnu'n-Nefîs, *er-Risâle*, s. 174.

¹¹⁶⁰ İbn İshâk, *Sîre*, s. 154.

makamına, bilhassa Hâtemu'n-Nebiyîn olan bu Peygamber'e yakışan bir durum olmayacaktır.¹¹⁶¹

2. Kendi isteğiyle ayrılış değildir, zira Mekke içerisinde yeryüzünde inşa edilmiş ilk mabedi bulundurması hasebiyle en faziletli şehirdir. Bir Peygamber'in en faziletli şehirden fazilet bakımından daha alt konumdaki bir şehre kendi tercihiyle ayrılması uygun düşmeyecektir. Bu nedenle Hz. Peygamber'in hicreti kendi isteğiyle olmamıştır.¹¹⁶²

3. Sürgün değildir. Çünkü sürgün insanların en saygıdeğer olanına layık bir durum olmadığı gibi, sürgün edilmek O'nun konumunu aşağıya düşürecek bir durumdur.¹¹⁶³

4. Firar değildir. Hz. Peygamber'in hicretiyle alakalı değerlendirmeler yapılırken, Habeşistan'da bulunan muhacirlerin varlığı göz ardı edilmektedir.¹¹⁶⁴ Ca'fer b. Ebî Tâlib başkanlığındaki muhacirler Habeşistan'da on beş yıl kalmışlar, Hayber'in fethedildiği hicretin yedinci senesinde Medine'ye dönmüşler/hicret etmişlerdir.¹¹⁶⁵ Hz. Peygamber özel olarak ağırlanacağını bildiği Habeşistan'a gitmemiştir.

5. Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicreti yeniden dönmek üzere¹¹⁶⁶ kendisini bekleyenlere gitmesidir.¹¹⁶⁷ Haccetmek üzere Mekke'ye dönmesi gerekmektedir. Kendisi ve kendisinden sonra gelecek nesillere farz kılınan hac ibadetinin müşriklerin iznine bağlı olması, Mekke'ye girmesi müşriklerin zimmetine bağlı olması Nübüvvet makamına yakışır bir durum değildir.¹¹⁶⁸ Hz. Peygamber'in bizzat kendisi dönmese de Mekke'lilerin düşmanlıklarına neden olan İslâm, risalet ve nübüvvet, anveten, karşı konulamaz bir güçle Mekke'ye dönecek ve Mekke'yi fethedecek¹¹⁶⁹ ve şirki ortadan kaldıracaktır.¹¹⁷⁰

¹¹⁶¹ İbnu'n-Nefis, *er-Risâle*, s. 174.

¹¹⁶² İbnu'n-Nefis, *er-Risâle*, s. 174.

¹¹⁶³ İbnu'n-Nefis, *er-Risâle*, s. 174.

¹¹⁶⁴ Tunus'lu muâsır düşünür Hişâm Cuayyıt "Hicret mi Tehcîr mi?" başlığı altında bir oryantalist gibi değerlendirmelerde bulunmaktadır. Hişâm Cuayyıt'ın bu değerlendirmeleri ancak bir inhiraf olarak kabul edilebilir. Bkz. Cuayyıt, Hişâm, *fi's-Sîreti'n-Nebeviyye Târîhu'd-Da'veti'l-Muhammediyye fî Mekke, Dâru't-Talîa*, Beyrut 2007, II, 291 vd.. Ayrıca bkz. Harâşî, Süleymân b. Sâlih el-Harâşî, *Nazarâtun Şer'iyetun fî Fikrin Munharif*, Ravâfid li't-Tıbâ'a ve'n-Neşr, Beyrut 1429/2008, I, 651 vd..

¹¹⁶⁵ Nedvî, Ebu'l Hasen Alî el-Hasenî en-Nedvî, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, Tahkîk ve Ta'lik. Seyyid Abdulmâcid el-Gavrî, Dâru İbni Kesîr, 12. Basım, Dimaşk 1425/2004, s. 201, 427.

¹¹⁶⁶ Bkz. Kasas, 28/85 [إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَأٰدَكَ إِلَىٰ مَعَادٍ].

¹¹⁶⁷ Bkz. Kâdî Abdulcebbâr, *Tesbîtu Delâil*, II, 371.

¹¹⁶⁸ İbnu'n-Nefis, *er-Risâle*, s. 175, 176.

¹¹⁶⁹ İbnu'n-Nefis "أَنْ يَدْخُلَ إِلَيْهَا وَ هِيَ مَلَكَةٌ" *Mekke'ye, orası O'nun mülkünde olarak girmesi gerekmektedir*" demektedir. Bkz. İbnu'n-Nefis, *er-Risâle*, s. 176.

¹¹⁷⁰ İbnu'n-Nefis, *er-Risâle*, s. 176; Merâgî, Ahmed Mustafâ el-Merâgî, *Tefsîru'l-Merâgî*, Şirketu Mektebetu ve Matbaatu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, Mısır 1365/1946, XX, 104.

Hiz. Peygamber'in rehberliği, vahye tanıklık etmek, vahyin uygulanışını görmek, duymak, iyi günlerde, zor zamanlarda Hiz. Peygamber'le sebat etmek önemlidir. Hicreti tanımlayan âlimler buna vurgu yapmaktadırlar. Örneğin, Ebû Mansûr el-Mâturîdî (ö. 333/944) Nisâ suresi seksen dokuzuncu âyetin¹¹⁷¹ tefsirinde Muhâcirlerden söz ederken “*hicret eden, Medîne'de yerleşen ve hicretin gereğini yerine getiren, dinleyen, itaat eden ve bu hal üzere sabit kalan*” şeklinde ifade etmekte, Muhacir hakkında bilgi verirken aynı zamanda hicretin nasıl olması gerektiğini anlatmış olmaktadır.¹¹⁷²

İbn Dakîki'l-İd (ö. 702/102) “*hicret çeşitli şekillerde olur/أُمرٌ عَلَى أَهْلِ الْهَجْرَةِ يَقَعُ عَلَى أُمُورٍ*” diyerek hicret biçimlerinden söz etmektedir. Bunlardan birisi kabilelerin Medîne'ye gelerek İslâm'ı öğrenmeleri sonra yurtlarına dönerek kendi halklarına öğretmeleridir¹¹⁷³ demektedir.¹¹⁷⁴

Fâkihânî (ö. 737/1334) muhacirlerin bir bölümünü anlatırken onların Mekke'nin fethinden önce, Abdulkays oğulları gibi, Hiz. Peygamber'e geldiklerini şeriatı, İslâm'ın ve hidayetin ana prensiplerini öğrendiklerini sonra yurtlarına dönüp kendi kavimlerine öğrettiklerini söylemektedir.¹¹⁷⁵

Feyyûmî (ö. 770/1368-69) “*bir yerleşim yerinden ayrılıp diğerine göç etmenin Allâh'a yakınlık amacıyla olduğu takdirde şer'î anlamda hicret olacağını*” söylemektedir.¹¹⁷⁶

Aynî (ö. 855/1451) hicret nevelerini sayarken meseleleri bizzat Hiz. Peygamber'den öğrenmek üzere kabilelerin hicretini zikretmektedir.¹¹⁷⁷ Medîne'ye hicret etmiş Muhâcirler özelinde yapılan bu tanımlar hicretin salt göç olmadığını/olmayacağını, hicretin vahyin, Hiz. Peygamber'in eğitiminden geçme,

¹¹⁷¹ Nisâ 4/89.

¹¹⁷² Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'an*, III, 292.

¹¹⁷³ Lafzen: [هَجْرَةُ الْقَبَائِلِ إِلَى النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - لِتَعَلُّمِ الشَّرَائِعِ].

¹¹⁷⁴ İbn Dakîki'l-İd, Ebu'l-Feth Takıyyuddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kûsî, *İhkâmu'l-Ahkâm Şerhu Umdeti'l-Ahkâm*, Neşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Âlemu'l-Kutub, 2. Basım, Beyrut 1407/1987, I, 62.

¹¹⁷⁵ Fâkihânî, Ebû Hafis Tâcuddîn Ömer b. Alî b. Sâlim b. Sadaka el-Lahmî el-İskenderânî el-Fâkihânî, *Riyâzu'l-Efhâm fî Şerhi Umdeti'l-Ahkâm*, Neşr. Nûruddîn Tâlib, Dâru'n-Nevâdir, Dımaşk 1431/2010, I, 31; Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'anî el-Yemenî, *Neylü'l-Evtâr Şerhu Munteka'l-Ahbâr min Ehâdisi Seyyidi'l-Ahyâr*, Neşr. Sabâbitî, İsamuddîn es-Sabâbitî, Dâru'l-Hadîs, Kâhire 1413/1993, I, 170.

¹¹⁷⁶ Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-Munîr*, s.242.

¹¹⁷⁷ Aynî, *Mirkâtu'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*, Neşr. Sıdkî Muhammed Cemîl el-Attâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1414/1994, I, 215; Aynî, *Mirkâtu'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*, thk. Cemâl Aytânî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1422/2001, I, 201.

Müslümanlarla aynı sosyal ortamda bulunarak İslâm'ı yaşama, İslâm'a davette, tebliğde bulunma ve bu yolda sebat etme olduğunu ortaya koymaktadır.

Tebük seferi hazırlıkları yapıldığı bir dönemde¹¹⁷⁸, Medîne yakınlarında oturan¹¹⁷⁹, Medine'ye hicret etmek üzere gelen¹¹⁸⁰ ve bir sabah Hz. Peygamber'in imametinde namaz kılan¹¹⁸¹, namazdan sonra Hz. Peygamber safları kontrol ederken, kendisini tanımadığı için sorduğu ve tanıştığı Vâsile (ö. 85/704 [?]) ile Hz. Peygamber arasında şöyle bir konuşma geçmiştir:

Hz. Peygamber: -Sen kimsin ey Allâh'ın kulu?

Başını kaldıran Vâsile, nesebini söylemiş¹¹⁸², kendisini tanıtmıştır:

Vâsile: -Ben Vâsile b. el-Eska' el-Leysî'yim,

Hz. Peygamber: -Ne için geldin?

Vâsile: -İslâm (için),/Allâh'a ve Rasûlü'ne iman etmek için geldim.¹¹⁸³

Hz. Peygamber: -Hicret edecek misin?

Vâsile: -evet.

Hz. Peygamber: -Bedevî'lerin hicreti mi yoksa teellüh hicreti mi?

Vâsile: -Hangisi daha hayırlı?

Hz. Peygamber: -Teellüh hicreti daha hayırlıdır.

Rivayetin bir başka varyantında Hz. Peygamber'in “*ikâmet hicreti mi yoksa ric'at hicreti mi*” diye sorduğu belirtilmektedir. O dönem insanların bazılarının İslâm'a girip yurtlarına döndüğü, bazılarının ise İslâm'a girip Hz. Peygamber'le kaldıkları aktarılmaktadır. Hz. Peygamber hayırlı olanın “*teellüh*” yani “*Peygamberle birlikte kalmak*” olduğunu belirtmiştir.¹¹⁸⁴

¹¹⁷⁸ İbnu'l-Esîr, Ebu'l Hasen İzzuddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, Tahkîk ve Ta'lîk. Muhammed Alî Muavvîd, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, Beyrut 1424/2003, V, 399.

¹¹⁷⁹ Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Eslemî el-Medenî, *Kitâbu'l-Megâzî*, Tahkîk. Marsden Jones, Dâru Âlemi'l-Kutub, Üçüncü Basım, Beyrut 1404/1984, III, 1028; İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 407 [كُن يَنْزِلُ نَاجِيَةَ الْمَدِينَةِ].

¹¹⁸⁰ İbn Ebî Âsım, *el-Âhâd ve'l-Mesânî*, II, 178 (Nakil No: 921).

¹¹⁸¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 264.

¹¹⁸² Şâmî, *Sübülü'l-Hudâ ve'r-Reşâd*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Muhammed Alî Muavvîd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1414/1993, VI, 402.

¹¹⁸³ Şâmî, *Sübülü'l-Hudâ ve'r-Reşâd*, VI, 402 (DKİ).

¹¹⁸⁴ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, II, 484, 485.

Vâsile Hz. Peygamber'e biat etmiş¹¹⁸⁵ ve Hz. Peygamberle birlikte Medine'de kalmıştır. İbnü'l-Esîr, Vâsile'nin üç yıl Hz. Peygamber'e hizmet ettiğini söylerken¹¹⁸⁶, Zehebî (ö. 748/1348), dokuzuncu sene İslâm'a girdiğini söylemektedir.¹¹⁸⁷

Verilen tarihler Vâsile'nin Mekke'nin fethinden sonra hicret ettiğini göstermektedir. Mekke'nin fethinden sonra hicretin kaldırıldığını ifade eden hadislerin, Mekke'nin İslâm yurdu olmasıyla, oradan hicret gerekliliğinin ortadan kalkmasını ifade ettiğini söyleyen âlimlere göre Vâsile'nin hicreti geçerlidir zira o Mekke'li değildir.

Mekke'nin fethinden sonra hicretin kaldırılmasının genel bir hüküm olduğunu değerlendirenlere göre ise İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) ifadesiyle görünüşte/sureten hicrettir. Bu hicret, engellemelerden, baskıdan, zulümden kaçış değil dini öğrenmek üzere yapılan bir hicrettir.¹¹⁸⁸ Müzeyne kabilesinin Medine'ye yerleşme talebinden sonra, hicretin beşinci senesinde, Medine'de Hz. Peygamberle birlikte ikamet etme emrinin esnetilmiş olmasına rağmen¹¹⁸⁹, Hz. Peygamberle birlikte olmak üzere hicret edenlerin olduğu anlaşılmaktadır. Vâsile'de bunlardan birisidir ve Suffe ehliendir.¹¹⁹⁰

Hicret, Allâh'a iman¹¹⁹¹, Rasûlüne ittiba¹¹⁹², ahlak, fazilet ve değerler uğrunda mücadele¹¹⁹³ ve kemal arayışı olduğundan, Nebvî beyanlarda hicret emri için “sığının/فَتَحَرَّزُوا”¹¹⁹⁴, “çıkınız/خَرَجْتُمْ”¹¹⁹⁵, “gidiniz/أَلْحَقُوا”¹¹⁹⁶, “dağılınız/تَفَرَّقُوا”¹¹⁹⁷ gibi ifadeler bulunmakta, “h-c-r” kök harflerine sahip “hicret ediniz/هاجَرُوا” şeklinde beyanlar nadiren görülmektedir. Bunlardan birisi Taberânî (ö. 360/971) tarafından nakledilen aşağıda metni verilen hadîs-i şeriftir:

“Ey insanlar! Hicret ediniz, İslâm'a sınıksız sarılınız, hiç şüphemiz olmasın ki cihad devam ettiği müddetçe hicret kesintiye uğramaz.”¹¹⁹⁹

¹¹⁸⁵ Vâkıdî, *Kitâbu'l-Megâzî*, III, 1028.

¹¹⁸⁶ İbnü'l Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, V, 399.

¹¹⁸⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, III, 384.

¹¹⁸⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, X, 195.

¹¹⁸⁹ Şâmî, *Sübülü'l-Hudâ ve'r-Reşâd*, VI, 411 (DKİ).

¹¹⁹⁰ İbnü'l Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, V, 399.

¹¹⁹¹ Bakara 2/218.

¹¹⁹² Tevbe 9/117.

¹¹⁹³ Enfâl 8/72.

¹¹⁹⁴ İbn İshâk, *Sîre*, s. 174.

¹¹⁹⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I, 349.

¹¹⁹⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2. Basım, Beyrut 1410/1990, II, 184.

¹¹⁹⁷ Lafzen: [تَفَرَّقُوا فِي الْأَرْضِ، قَالُوا: فَأَيْنَ نَذْهَبُ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: هَاهُنَا، وَأَسَارَ بِيَدِهِ إِلَى أَرْضِ الْحَبَشَةِ].

¹¹⁹⁸ Abdurrezzâk, *Musannef*, V, 384 (9743).

¹¹⁹⁹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, III, 1 (Hadis no: 2513); Taberânî, *el-Ehâdisu't-Tıvâl*, s. 33 (Hadis No: 10).

Kur’ân-ı Kerîm’de Muhâcirlere yardım eden Ensâr’dan söz eden ayette¹²⁰⁰ buyrulduğu gibi, hadis rivayetlerinde de Medîne, bizzat Hz. Peygamber tarafından *Dâru’l-Hicre* olarak tanımlanmaktadır.¹²⁰¹ Bu tanımlama Medîne’nin hicretle oluşan İslâm şehri oluşunu veya imanın şehre dönüşmüş halini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Bir başka nokta ise hicretle kurulan İslâm/imân şehri Medîne’nin dönüştürücü güç ve özelliğine vurgu yapılmış olmasıdır. Bu özellik hem şehrin ana dinamiklerinin dönüştürücü oluşuna hem de hicret eden/edecek olanları dönüştürecek oluşuna işaret etmektedir.

İlk dönem kaynaklarında yer alan, hicretin ve Nebevî şehir Medîne’nin değiştirici ve dönüştürücü vasfını ortaya koyan bir aktarıma yer vermek istiyoruz. Ebû Yûsuf’un (ö. 182/798) naklettiğine göre Büreyde (ö. 63/682-83 [?]), Hz. Peygamber’in bir yere askerî harekât düzenlediğinde gönderdiği asker ve komutanlara şöyle buyurduğunu söylemektedir:

“Müşriklerden düşmanınızla karşılaştığınız zaman onları İslâm’a davet edin, şayet İslâm’ı kabul ederlerse, kabul edin ve onlardan el çekiniz. [Eğer kabul etmezlerse] Sonra onlara Muhâcirlerin yurduna göç etme seçeneği sunun¹²⁰², [İslâm’a girerler fakat] göç etmeyi kabul etmezlerse onlara Müslüman olmuş Bedevî’lerin statülerinde olacaklarını, haklarında Müminler hakkında uygulanan Allâh’ın hükümlerinin uygulanacağını bildirin, bu durum da ne ganimet ne de fey’den bir payları olmayacaktır. Bunu da kabul etmezlerse cizye vermelerini teklif edin, eğer kabul ederlerse siz de kabul ediniz ve onlardan ellerinizi çekiniz. Eğer bütün bu tekliflerinizi kabul etmezlerse onlarla savaşın.”¹²⁰³

Hz. Peygamber’in sunduğu seçeneklerden ilki İslâm’ın kabulü, ikincisi ise Muhâcirlerin yurduna göçtür. İfade veya metinde geçen kelime “*tehavvül/تَحْوُلٌ*” değişimi dönüşümü, önceki halin ortadan kalkarak yeni bir hale girmeyi ifade

¹²⁰⁰ Haşr 59/9.

¹²⁰¹ İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyüb ez-Zürâî ed-Dimaşkî el-Hanbelî, *Ahkâmu Ehli’z-Zimme*, thk. Muhammed Uzeyr Şems, Tahrîc. Nebîl b. Nassâr es-Sindî, Dâru Âlemi’l-Fevâid, el-Mekketu’l-Mukerrame 1441/2020, I, 8, 9.

¹²⁰² Lafzen: [تَمَّ ادْعُوهُمْ إِلَى التَّحْوُلِ مِنْهَا إِلَى دَارِ الْمُهَاجِرِينَ].

¹²⁰³ Tercüme ettiğimiz metin Ebû Yûsuf (ö. 182/798)’un naklidir. Diğer nakillerde farklılıklar bulunmaktadır, mukayese için onlara bakılabilir. Bkz. Ebû Yûsuf, Ya’kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa’d el-Kûfî, *Kitâbu’l-Âsâr*, Neşr. Ebü’l-Vefâ (el-Afgânî), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut tsz., s. 192 [34. Bâb/Bâbu’l-Gazvi ve’l-Ceyş, Nakil No: 873]. ; Abdurrezzâk, *Musanef*, V, 218 (9428). ; Ebû Ubeyd, *Kitâbu’l-Emvâl*, I, 66, 67 (61). ; İbn Ebî Şeybe, *el-Musanef*, XVIII, 232 (34817), 353 (35264). ; İbnü’l-Arabî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, II, 478. ; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi’l-Kur’ân*, X, 338.

etmektedir.¹²⁰⁴ Bu rivayet, Hz. Peygamber döneminde hicretin yalnızca bir göç olmadığını, hicretin bir inkılâb olduğunu ortaya koymaktadır.¹²⁰⁵

Hicret o kadar önemli sayılmıştır ki, Müslümanlar arasında hicretten uzak kalmak küçümsenme sebebi olarak görülmüştür. İbn Atıyye el-Endelusî “*Hucurât*” suresinde geçen lakaplarla alakalı emirle¹²⁰⁶ ilgili olarak “yani hiç kimse kimseye İslâm’ı kabul etmesinden sonra “*ey Yahudi!*” veya tevbe ettikten sonra birisine “*ey fasık!*” demesin” açıklamasını yaptıktan sonra Ka’b b. Mâlik (ö. 50/670) ile İbn Ebî Hadred (ö. 71/690-91) arasında geçen bir tartışmayı nakletmektedir. Birbirlerine öfkeyle konuşurlarken Ka’b, İbn Ebî Hadred’e “*ey A’r’abî*” der, İbn Ebî Hadred ise Ka’b’a “*ey Yahudî*” diye karşılık verir. İbn Atıyye “*ey A’râbî*” ifadesinin hicret konumunu elde edemediği, hicretten uzak olmasını kastettiğini belirtmektedir.

Anlaşıldığı kadarıyla birisine A’râbî denmesi bir tür ayıplama, hakir görme anlamına kullanılmıştır.¹²⁰⁷ Maksadın bu olduğu Mukâtil’in tefsirinde daha açık bir biçimde aktarılmaktadır. Abdullah b. Ebî Hadred¹²⁰⁸ kendisine “*A’râbî*” denmesini Hz. Peygamber’e “*ben muhacir olduğum halde bana A’râbî diye lakap taktı*” diyerek şikâyet etmiştir.¹²⁰⁹

Hz. Peygamber’in vefatından sonraki dönemlerde hicret anlayışının önem ve değerini sürdürdüğünü gösterir bir örneğe temas ederek Medîne’ye hicret konusuna geçmek istiyoruz. Fetihler döneminde yerleşik hayatı güçlendirmek için askeri ve idari olarak yeni şehirler kurulmuş ve bu kurulan şehirlere “*Dâru’l-Hicre*” denmiştir.¹²¹⁰ Bu tanımlama “h-c-r” maddesinin lügat anlamına işaret etmesinin yanında, hicretin şehirleşme, şehirlileştirme boyutuna işaret etmesi bakımından önem taşımaktadır. Hicret’in dördüncü yüzyılda bazı dini hareketlerde soyo-politik bir mahiyet arz ettiği görülmektedir. Özellikle *Dâru’l-hicre* tamlaması, belli bir ideolojiye bağlı olanların yurt tutması için oluşturulan yerleşim yerleri, olarak görülmektedir.¹²¹¹ Eserine

¹²⁰⁴ Bkz. İsfahânî, *Müfredât*, s. 266.

¹²⁰⁵ Ca’fer b. Mansûr el-Yemen hicretle birlikte, dini, ahlaki dönüşümün yanında insani/ünsî dönüşümün yaşandığını da belirtmektedir. Bkz. Mansûr el-Yemen, *Serâir*, s. 237.

¹²⁰⁶ *Hucurât* 49/11.

¹²⁰⁷ İbn Atıyye, *el-Muharrar*, V, 150; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, VIII, 163.

¹²⁰⁸ Nakillerde ismin zabtında farklılıklar bulunmaktadır.

¹²⁰⁹ Mukâtil, *Tefsîr*, IV, 95.

¹²¹⁰ Hizmetli, Mustafa, “*Abbasi Bağdat’ının Kuruluşunda Göçün Rolü*”, Türk Göçü Konferansı, Viyana 2016, s. 232 [Türk Göçü 2016 seçilmiş bildiriler I, Yayına Hazırlayanlar. Pınar Yazgan, Fethiye Tilbe, London, Transnational Press London].

¹²¹¹ Karmatî’lerin Kûfe’de inşa ettikleri *Dâru’l-hicre* için bkz. İbnü’l-Cevzî, Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bagdâdî, *el-Muntazam fî Târîhi’l-Mülûk ve’l-Ümem*, Neşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafâ Abdulkâdir Atâ, Tashîh. Nuaym Zarzûr, *Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye*, Beyrut 1415/1995, XIII, 272; Nuveyrî, *Nihâyetu’l-Ereb*, XXV, 136.

müracaat ettiğimiz, Ca'fer b. Mansûr el-Yemen'in (ö. 360/970 [?]) anlatımlarından, onun Mekke'yi bir *Dâru'l-hicre* olarak tanımladığı anlaşılmaktadır.¹²¹² Kendi döneminde *Dâru'l-hicre*'nin önemini vurgulayan Ca'fer “hiçbir peygamber, hiçbir vasî, hiçbir imam zulme ittibâ/bağlanmayı emretmemiştir, onların görüşleri karşısında sessiz kalmayı da emretmemiştir. Bütün bu Enbiya ve vasîler ancak bir hicret yurdu/Dâru'l-hicre edindikten sonra kılıçlarını çekmişlerdir” demektedir.¹²¹³ Bu bilgiler bizlere hicret anlayışının gücünü gösterdiği gibi, tarih içerisinde dini cereyanların kelimeleri nasıl değerlendirdiklerini göstermektedir.

Hicret ile Yesrib Medîne'ye dönüşmüştür. Arapça'da Medîne kelimesinin türediği asıl üç şekilde açıklanmaktadır:

1. Medîne (مَدِينَة), “bir yerde oturmak, yerleşmek, ikamet etmek/أَقَامَ بِهِ” anlamında “[مَدَنٌ - يَمْدُنُ - مُدُونًا] medene, yemdunu, mudûnen” aslından türeyen feîle (فَعِيلَةٌ) kalıbında bir kelimedir.
2. Medîne kelimesinin başındaki “mîm/م” harfi zait ve “yâ/ي” harfi asıl olmak üzere, “[دَانَ - يَدِينُ - دِينًا] dâne, yedînu, dînen” kökünden alınmış mef' ile (مَفْعَلَةٌ) veznindedir.¹²¹⁴
3. Medîne kelimesi [دَانَ - يَدِينُ - دِينًا] dâne, yedînu, dînen” kökünden müştak mef' üle (مَفْعُولَةٌ) kalıbından i'lâl yoluyla Medîne şekline dönüşmüştür.

Bu izahlardan:

1. Birinci madde, [مَدَنٌ - أَقَامَ بِهِ] anlamına¹²¹⁵
2. İkinci ve üçüncü madde, [دَانَ - يَدِينُ - أَطَاعَ] anlamına kullanılmaktadır.¹²¹⁶ Bu asla göre “Mülk ve itaat” ile “Ceza ve siyaset” manasına gelmektedir.¹²¹⁷

¹²¹² Mansûr el-Yemen, *Serâir*, s. 233.

¹²¹³ Mansûr el-Yemen, *Serâir*, s. 239. Faslı âlim, müfessir Şâzelî şeyhi İbn Acîbe hicretin seçkinlerin/havâssın sünneti olduğunu (الْهَجْرَةُ سُنَّةُ الْخَوَاصِّ) belirtmekte ve hicretin tanımını yapmaktadır. Bkz. İbn Acîbe, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. el-Mehdî b. el-Huseyn b. Muhammed el-Hasenî, eş-Şâzelî, et-Tıtvânî, el-Fâsî, el-Mâlikî, *el-Bahru'l-Medîd fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, Neşr. Ahmed Abdullâh el-Kureşî Raslân, Yayınevi adı yok, Kâhire 1419/1999, IV, 297.

¹²¹⁴ Medîne kelimesinin bu kökten (دِينَ) gelmesinin daha evla oluşu hakkında bkz. Cebel, *el-Mu'cemu'l-İştikâkî*, IV, 2048.

¹²¹⁵ İbn Dureyd, *Cemhere*, II, 683, 684. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XIII, 402, 403.

¹²¹⁶ İbn Dureyd, *Cemhere*, II, 684; Fâris eş-Şidyâk, Ahmed Fâris b. Yûsuf b. Mansûr, *el-Câsûs Ale'l-Kâmûs*, Matba'atu'l-Cevânib, İstânbûl/Konstantiniyye, 1299, s. 246 (Eser, Dâru'n-Nevâdir ve Dâru Sâdir yayınevlerince 1277 yılında kurulan Matba'atu'l-Cevânib tarafından İstanbul'da basılan eserin matbu halini neşretmişlerdir).

¹²¹⁷ Konevî, Kâsım b. Abdillâh el-Konevî er-Rûmî el-Hanefî, *Enîsu'l-Fukahâ fi Ta'rifâti'l-Elfâzi'l-Mutedâvile Beyne'l-Fukahâ*, thk. Ahmed b. Abdirezzâk el-Kubeysî, Dâru'l-Vefâ, Cidde 1406/1986, s. 128. Bkz. Şulul, Kasım, *Hiz. Peygamber Devri Kronolojisi*, s. 399. Kasım Şulul metin ve dipnotlarda açıklamalarda bulunmaktadır. İslam umranında/medeniyetinde “Kazâ/Yargı ve umrân” arasındaki bağ

Akabe biatlarından sonra başlayan hicret süreci kısa bir süre içerisinde Hz. Peygamberin Medîne'ye intikali ile tamamlanmıştır.¹²¹⁸ Hz. Peygamber'in Medine'ye göç etmesinden sonra hicret farz kılınmış¹²¹⁹, Mekke'nin fethinden sonra bu hüküm kaldırılmıştır.¹²²⁰

Ebû Bekir İbnu'l-Arabî *Muvatta'* şerhinde hicretin vücubiyetinin “*dâru'l-harb'den dâru'l-İslâm'a hicret ve düşmana karşı çıkma, Müslümanlara destek olma*” dışında müstehablığa dönüştüğünü ifade etmektedir.¹²²¹ İbn Hacer el-Askalânî “*Fetih'ten sonra hicret yoktur*” hadisinin şerhinde ilim adamlarının “*İslâm'ın ilk yıllarında, Müslümanların sayıca az olmaları ve bir araya gelmelerine duyulan ihtiyaç nedeniyle İslâm'ı kabul edenlere hicretin farz kılındığını, Allâh'ın Mekke'nin fethini lütfedip, insanların Allâh'ın dinine bölük bölük girmesiyle Medine'ye hicretin farziyyetinin düştüğünü ve cihadın farziyyetinin baki kaldığını*” söylediklerini aktarmaktadır.¹²²²

Kur'ân-ı Kerîm'de Medine'ye hicret emri yer almamaktadır. Hz. Peygamber'e hicret için izin verildiğine dair rivayetler göz önünde bulundurularak hicret emrinin vahiy ile gerçekleştiği ifade edilmektedir.¹²²³

Hz. Peygamber'in Medine'deki Müslümanların yanına gitmesinden sonra Hz. Peygamber'in yanına hicret etmek farz kılınmış, güç yetirebildiği halde Hz. Peygamber'e gitmeyenlerin imanlarının, İslâm dinini ikrar etmelerinin fayda vermediği, iman etmiş olsalar da İslâm'a girseler de namaz kılsalar da bütün bunların makbul olmayacağı, velâyetin söz konusu olmayacağı, bu sayılanların ancak hicret ile muteber olacağı söylenmiştir.¹²²⁴

---

için bkz. Hammûş, Mustafâ Ahmed, *Fıkhu'l-Umrâni'l-İslâmî*, Dâru'l-Buhûs li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve İhyâi't-Turâs, Devletü'l-İmârâti'l-Muttahide, Dubai 1421/2000, s. 94.

¹²¹⁸ Şulul, Kasım, *Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, s. 385. Hicret güzergahı için bkz. Harita: 05.

¹²¹⁹ Hafâcî, Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî, *Hâşiyetu's-Şihâb/İnâyetu'l-Kâzî ve Kifâyetu'r-Râzî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Neşr. Abdurrezzâk el-Mehdî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1997, III, 325.

¹²²⁰ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II, 312., III, 187; Kiyâ el-Herrâsî, Ebu'l-Hasen Şemsülislâm İmâduddîn Alî b. Muhammed b. Alî el-Herrâsî et-Taberî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Neşr. Cemâ'atun mine'l-Ulemâ bi-İşrâfi'n-Nâşir, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1403/1983, II, 474.

¹²²¹ İbnü'l-Arabî, Ebu Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî el-İşbilî, *Kitâbu'l-Kabes fi Şerhi Muvatta' Mâlik b. Enes*, thk. Muhammed Abdullâh Veled Kerîm, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1992, II, 587, 588.

¹²²² İbn Hacer Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, VI, 46.

¹²²³ Şekâvî, Emin b. Abdillâh eş-Şekâvî, *ed-Düreru'l-Müntekât mine'l-Kelimâti'l-Mulgât*, Yayınevi adı yok, 8. Basım, Riyâd 1434/2013, VII, 476.

¹²²⁴ Kedmî, Ebû Saîd Muhammed b. Saîd el-Kedmî, *el-İstikâme*, thk. Muhammed Ebu'l-Hasen, Vuzârâtu't-Turâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, Saltanatu Umân, 1405/1985, II, 167. Bkz. Enfâl, 8/72. Kalhâtî “*Allâh (c.c.) hicret emrini ve İslâm'ı onsuz kabul etmeyeceği beyanını indirdi*”, “*Hicret tüm insanlar*

Rebî' b. Habîb'in (ö. 180/796 [?])¹²²⁵ *Müsned*'inde yer alan bir rivayette "Fetih göçmenlerinden Kureyş büyükleri" ifadesi yer almaktadır.¹²²⁶ Bu ifadeyle Fetih günü Müslüman olanlar veya Mekke'nin fethinden sonra Medine'ye göç edenler kastedilmektedir. Mekke fethedildikten sonra hicret hükmü kaldırıldığı için¹²²⁷ bu göçler sureten/görünüşte hicrettir.¹²²⁸ Ebû Sitte (ö. 1088/1677) bu durumda olanlara, Mekke'nin fethinden sonra Medine'ye göç etmeyenlerle aralarındaki farkı belirtmek için "*Muhâciratu'l-Feth*" denildiğini söylemektedir.¹²²⁹

Rasûlullâh (s.a.v.)'ın Medine'ye Hicret Tarihi

İslâm tarihinin dönüm noktası olan hicret Müslümanlar tarafından tarih başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Bu kabulün kökenleri hicret öncesi, Akabe biatlarına kadar gitmektedir. İbn Hacer Askalânî'ye göre hicrete, hicretin mukaddimesi olan Akabe biatından sonra¹²³⁰ Muharrem ayında karar verilmiştir. Hicretle birlikte, hicreti esas alan takvimin başlangıç ayının muharrem olmasının gerekçelerinden biri olarak bu durum sayılmaktadır.¹²³¹ İslâm âlimlerinin aktarımlarından anlaşıldığı kadarıyla hicretin takvim başlangıcı olması emrini bizzat Hz. Peygamber vermiştir.¹²³² İbn Asâkir (ö. 571/1176) İbn Şihâb'dan (ö. 124/742) naklettiği ifadede açıkça belirtilmektedir.¹²³³ Uygulamanın bu şekilde yapıldığına dair birtakım örnekler verilmektedir.¹²³⁴ Kurumsal ve resmi takvim uygulamasına geçilme sırasında istişare edildiği, istişare

---

üzerine farz kılındı ve hicret İslâm'ın onsu kabul edilmeyeceği bir konuma getirildi" demektedir. Bkz. Kalhâtî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*, II, 116, 117.

¹²²⁵ Erul, Bünyamin, "Rebî' b. Habîb", *DİA*, XXXIV, 494-495.

¹²²⁶ Rebî' b. Habîb, *Müsned*, Bâbu't-Tâûn 130 [Rebî' b. Habîb, Ebû Amr er-Rebî' b. Habîb b. Amr el-Ezdî el-Ferâhidî el-Basrî, *el-Câmiu's-Sahîh [Müsned]*, Vüzâratu'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'd-Dîniyye, Saltanatu Umân, 1402/2011, s. 144.]; Vercelânî, Ebû Yâ'kûb Yûsuf b. İbrâhîm el-Vercelânî, *Kitâbu't-Tertîb fi's-Sahîh min Hadîsi'r-Rasûl (s.a.v.)*, Neşr. Nuruddîn Abdullâh b. Humeyd es-Sâlimî, Mektebetu Maskat, Maskat/Umân 1424/2003, s. 288 (Bâbun (42) fi't Tâûn, Nakil No: 649); Buhârî, Tıb 30. ; Müslim, Selâm 98.

¹²²⁷ İbnü'l Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, IV, 25.

¹²²⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, X, 195 (Bölüm başlangıcı için Bkz. X, 189 (*30-Bâbun Mâ Yuzkeru fi't Tâûn*)); Aynî, Bedruddîn, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed b. el-Huseyn b. Yûsuf b. Mahmûd el-Halebî el-Ayntâbî, *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Neşr. Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1421/2001, XXI, 384.

¹²²⁹ Ebû Sitte, Ebû Abdillâh Muhammed b. Amr Ebû Sitte, *Hâşiyetu't-Tertîb 'Ale'l-Câmi'i's-Sahîh*, thk. İbrâhîm Muhammed Tallây, Metâbiu Dâri'l-Ba's, Kusanîne/Cezâyir 1415/1995, III, 342, 343; Sâlimî, Ebû Muhammed Nûruddîn Abdullâh b. Humeyd b. Sellûm es-Sâlimî, *Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh*, Neşr. Suûd b. Hamed b. Nûruddîn es-Sâlimî, Yayınevi ve yayın yeri yok 1993, III, 388, 389.

¹²³⁰ Bkz. Şulul, Kasım, *Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, s. 373 [III. Akabe Biati (Ka'b b. Mâlik'ten naklen İbn İshâk, Vâkîdî'ye göre), Bi'setin 13. Yılında, hac mevsiminde, 12 Zilhicce (teşrik günlerinin ikincisinde)].

¹²³¹ İbn Hacer Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, VII, 315.

¹²³² Suyûtî, Ebû'l Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *eş-Şemârih fi'l-İlmi't-Târîh*, Neşr. Abdurrahmân Hasen Mahmûd, Mektebetu'l-Âdâb, Kâhire 1411/1911, s. 12.

¹²³³ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, I, 37.

¹²³⁴ Suyûtî, *eş-Şemârih*, s. 12.

sırasında çeşitli öneriler getirildiği sonucunda hicretin hak ve batılı birbirinden ayıran ölçüt olması nedeniyle takvim başlangıcı olarak kabul edildiği belirtilmektedir.¹²³⁵ Yapılan değerlendirmelerde Hz. Peygamber'in hicretten hemen sonra inşa etmiş olduğu mescid'den söz eden Tevbe suresindeki âyette¹²³⁶ geçen “*min evveli yevmin/ilk gündün beri*” ifadesinin Hz. Peygamber ve ashabının Medine'ye girdikleri gün olarak düşünülmüştür.¹²³⁷ Değerlendirmeyi yapan Süheylî (ö. 581/1185) “*Sahâbelerin görüşleri târih başlangıcının hicret olması gerektiğinde birleşmiştir çünkü hicretle birlikte İslâm'ın izzeti gerçekleşmiştir*” demektedir.¹²³⁸

Aşağıda Kasım Şulul'un tespitlerine göre Hz. Peygamber'in Mekke'den Medîne'ye hicret ettiği ittifakla veya ekseriyet tarafından kabul edilen tarihler aktarılmıştır.

1. Miladi 622.¹²³⁹ Hüsrev Perviz'in (İran Sâsânî) iktidarının otuz üçüncü (33.) yılında (m. 589-628) [Hişâm el-Kelbî, İbnü'l-Kavvâs].
2. Mekke'den ayrılıp Sevr mağarasına sığınma: Safer ayının bitimine üç (3) gece kala h. 1 [İbn Hazm] Perşembe [Muhammed b. Mûsâ el-Harizmî].
3. Sevr mağarasından ayrılış: 1 Rebülevvel h. 1 [İbn İshâk] Pazartesi gecesi [Ebu'l-Hasan b. Berâ', Hişâm el-Kelbî].
4. Kubâ'ya varış: 8 Rebülevvel h. 1, Pazartesi [Muhammed b. Mûsa el-Harizmî].
5. Yesrib'e (Medîne) giriş: 12 Rebülevvel h. 1, Cuma [Hişâm el-Kelbî].¹²⁴⁰

3.4.3.1. Hicret ve Sosyal Hayat

Hicret mefhumunun Kur'ân-ı Kerîm'in nâzil olduğu dönemde konuşulan dildeki sosyolojik manası göz ardı edilmemelidir. Esasında hicret “*Bedevî*” topluluklara has bir hareketliliği, bedevîlerin şehirlere (hadâra) göç etmesini ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Bu durum kelimenin sosyolojik olarak alt düzey grupların hareketliliğini anlatması, olumsuz bir çağrışıma sahip olması anlamına

¹²³⁵ İbn Hacer Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, VII, 315.

¹²³⁶ Tevbe 9/108.

¹²³⁷ Süheylî, *er-Ravzu'l-Unf*, II, 333; Şâmî, *Sübülü'l-Hudâ ve'r-Reşâd*, XII, 39 (DKİ).

¹²³⁸ Süheylî, *er-Ravzu'l-Unf*, II, 333.

¹²³⁹ Şulul, Kasım, *Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, s. 401.

¹²⁴⁰ Şulul, Kasım, *Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, s. 383.

gelmektedir.¹²⁴¹ Kur’ân-ı Kerîm’de ise, “h-c-r” aslî harflerinden müştak olan “*hâcera*” fiilinin ism-i fâil kalıbı olan “*muhâcir*”, Arap olsun veya olmasın¹²⁴² “*bedevî*” kelimesinin zıddı olarak kullanılmıştır.¹²⁴³ Muhâcir bir manada şehirli/medîneli anlamına gelmektedir.¹²⁴⁴

Mâverdî (ö. 450/1058) “*Fey ve Ganimetin Taksimi*” başlığı altında açıklamalarda bulunurken “*sadaka/zekât ehli*” ve “*fey ehli*” ayırımından söz etmekte ve sadaka ehlinin hicret etmediklerini, savaşmadıklarını, fey ehlinin ise hicret ettiklerini ve savaşıklarını belirtmektedir. Hicret statüsünün sadece İslâm talebiyle yurtlarından çıkıp Medîne’ye göç edenlere verildiğini söylemekte, Rasûlullah (s.a.v.) zamanında sadaka alanların “*A’râb*” fey alanların “*Muhâcir*” statüsünde¹²⁴⁵ olduğu bilgisini nakletmektedir.¹²⁴⁶ İmâm Ebû Hanîfe’nin (ö. 150/767) talebesi Ebû Yûsuf’tan fıkıh okuyan Yahyâ b. Âdem (ö. 203/818) *Kitâbu’l-Harâc* adlı eserinde Müslümân A’râbî isimlendirmesinin konum/statü anlamına geldiğini düşündüren şu sözleri ifade etmektedir:

“*Müslümanların A’râbî olanlar hakkında Rasûlullâh sallallâhu aleyhi ve sellem’den gelen beyana göre: Müslümanlarla birlikte cihad etmedikleri sürece onlara ganimetten ve fey’den pay yoktur. Müslümanlarla birlikte cihada çıkmayan, fakir de olmayan, ticâret veya buna benzer bir meşguliyeti de olmayan kişiye de ganimetten ve*

¹²⁴¹ Ezherî “*Araplarda muhâceret’in aslı Bedevî’nin bâdiyeden şehirlere çıkmasıdır*” demektedir. Ezherî, *Tehzîbu’l-Luga*, VI, 42.

¹²⁴² Ebû Hâtîm Ahmed b. Hamdân er-Râzî “hicretten sonra A’râbileşme yoktur/لَا تَعْرُبُ بَعْدَ الْهَجْرَةِ” hadisinde geçen “*ta’arrub/تَعْرُبُ*” ifadesini “*A’râbîliğe dönüşme/أَعْرَابِيًّا*” şeklinde açıklamaktadır. A’râbî’yi ise “Arapça dışında bir dili konuşsun veya Arap olmayanlardan olsun bâdiyede oturandır, A’râbî, Araplardan ve Arap olmayanlardan bâdiyede oturanları ifade eden kapsamlı bir isimdir/وَالْأَعْرَابِيُّ” وَاَلْأَعْرَابِيُّ “مَنْ يَسْكُنُ الْبَادِيَةَ وَ إِنْ كَانَ أَعْجَمِيَّ اللِّسَانِ أَعْجَمِيَّ النَّسَبِ. فَالْأَعْرَابِيُّ إِسْمٌ جَامِعٌ لِمَنْ يَسْكُنُ الْبَدُوَّ مِنَ الْعَرَبِ وَ الْعَجَمِ” şeklinde tanımlamaktadır. Bu tanımlama hicretin salt göç olmadığı, Nebvî medeniyet inşası olduğu, muhâcirin göçmen değil hangi ırka mensup olursa olsun medenî ortamlardan uzak kalan kişi ve toplulukların karşısı olduğunu anlatması bakımından önemlidir. Bunun yanında A’râbî’yi soy bakımından Arap olsun ya da olmasın bâdiyede oturanları kapsadığını ifade etmesi bakımından dikkat çekicidir. Bkz. Ebû Hâtîm er-Râzî, *Kitâbü’z-Zîne*, II, 617, 618.

¹²⁴³ Ebû Hâtîm er-Râzî, *Kitâbü’z-Zîne*, II, 617.

¹²⁴⁴ Ebû Hayyân tefsirinde nakletmiş olduğu fakat hadis kaynaklarında tespit edemediğimiz bir hadiste hicret vakiasının mana ve mazmununa muvafık olarak “*Allah bir kimse için hayr murad ederse onu badiyeden şehre intikal ettirir*” buyrulduğunu öne sürmektedir. Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, V, 448.

¹²⁴⁵ Metinde belirtilen isimlendirmenin hukuki karşılığı olan bir konumlandırma olduğu anlaşıldığından statü şeklinde ifade edilmiştir.

¹²⁴⁶ Mâverdî, Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Ahkâmu’s-Sultâniyye ve’l-Vilâyetu’d-Dîniyye*, thk. Ahmed Mubârak el-Bagdâdî, Dâru İbni Kuteybe, Kuveyt 1409/1989, s. 163.

*fev'den pay yoktur. Ancak ihtiyaçlı/muhtaç durumuna düşerse “ehl-i hâcet” sınıfına girdirilir.”*¹²⁴⁷

Hiz. Peygamber şehirlilerle (الْحَضْرِيُّ) bedevîlerin (الْبَدَوِيُّ) hicretini birbirinden ayırmış, şehirlilerin de bedevîler gibi göç ettiklerini fakat şehirlilerinin göçlerinin bela ve imtihanlarla dolu olduğunu beyan etmiştir.¹²⁴⁸ Rasûlullah'ın (s.a.v.) Medîne ile irtibatlı bedevîleri diğerlerinden ayırdığı görülmektedir.¹²⁴⁹ Zâhir b. Harâm¹²⁵⁰ adlı sahâbî hakkında “Zâhir bizim bedevîmiz biz onun şehirlisiyiz” buyurmuştur.¹²⁵¹

3.4.3.2. Hicret ve A'râbî'ler

Arab yahut a'râbî'nin bedevî, bâdiye ehli, badiyede yaşayan kişi anlamında olduğu belirtilmektedir.¹²⁵² Hicret ile ilgili değerlendirildiğinde a'rab veya a'râbî'nin muhâcir'in zıddı anlamında kullanıldığı görülmektedir.¹²⁵³ Kur'an'da a'râbî'lerin küfr ve nifakta ehl-i hazar'dan¹²⁵⁴ daha şiddetli oldukları beyan edilmektedir¹²⁵⁵. Bu durumun onların davranışları ve davranışlarına yol açan neden ve şartlardan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Zira onların ayetleri dinlemekten, peygamberin tebliğine kulak vermekten, âlimlerin huzurunda bulunmaktan uzak oldukları belirtilmektedir.¹²⁵⁶

Kur'an-ı Kerîm, Nebvî beyanlar, Hiz. Peygamber'in tatbikatı, ortaya koyduğu hayat modeli Bedevîliğin karşıtı, bir başka deyişle, ilkelliğin, eğitimsizliğin, kabalığın vb. karşıtıdır. İslâm bir şehir ve medeniyet dinidir ve hicret vahyin rehberliğinde şehirli insan, vahiy merkezli şehir ve şehirleşme dinidir. Hicret bedâvetin, muhâcir

¹²⁴⁷ Yahyâ b. Âdem, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Âdem b. Süleymân el-Kureşî el-Umevî el-Kûfî, *Kitâbu'l-Harâc*, Dâru's-Şurûk, Kâhire/Beyrut 1987, s. 20 (Madde: 13, 14.); Yahyâ b. Âdem, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Âdem b. Süleymân el-Kureşî el-Umevî el-Kûfî, *Kitâbu'l-Harâc*, Neşr. Ahmed Muhammed Şâkir, el-Matbaatu's Selefiyye, 2. Basım, Yayın yeri yok 1384, s. 20 (Madde: 13, 14).

¹²⁴⁸ Tayâlisî, *Müsned*, IV, 30 (2386).

¹²⁴⁹ Fayda, Mustafâ, “Bedevî”, *DÎA*, V, 316.

¹²⁵⁰ Bkz. Güler, Zekeriyâ, “Zâhir b. Harâm”, *DÎA*, XLIV, 89, 90.,

¹²⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XX, 90 (12648).

¹²⁵² İbrâhîm, Velîd Abdülmecîd İbrâhîm, *et-Terâdufî'l-Lugati'l-Arabiyye*, Merkezu'l-Kitâbî'l-Akâdîmî, Ammân 2012, s. 47, 48.

¹²⁵³ Bkz. Tîbî, Ebû Muhammed Şerefuddîn Huseyn b. Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî, *Futûhu'l-Gayb fî Keşfi An-Kinâi'r-Rayb*, Neşr. Muhammed Abdurrahîm Sultânü'l-Ulemâ, İyâd Ahmed el-Gavc, Cemîl Benî Atâ, Câizetu Dubai ed-Düveliyye li'l-Kur'ânî'l-Kerîm, Dubai/Birleşik Arap Emirlikleri 1434/2013, XII, 465. ; V, 107. ; VII, 332, 333.

¹²⁵⁴ Bâdiye'nin karşıtı olan büyük yerleşim yerleri (*müdüin, kurâ*)'ni ifade etmek üzere kullanılmıştır. Anlamı için bkz. Cevherî, *Sihâh*, II, 632.

¹²⁵⁵ Teybe 9/97.

¹²⁵⁶ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, I, 337 (573); Haddâd, *Tefsîru'l-Haddâd*, III, 373.

a'râbî/bedevî'nin karşıtıdır.¹²⁵⁷ Kaynaklarda bedevîlerin tartışmalı durumları aktarılmaktadır. Örneğin bedevîlerin din dilini değiştirdikleri, Kur'ân'ın isimlendirmelerini kendi kültürleriyle bağlantılı ifade etmeye başladıkları görülmüştür. Hz. Peygamber, bedevîlerin din dilini bedevileştirmelerine, isimlerin, kavramların badiye hayatını çağrıştıran kelimelerle tebdil edilmesine, bedeviliğin, badiye kültürünün Medine'ye taşınmasına müsaade etmemiş ve bu konuda insanları uyarmış, eylemde bedevileşmekten sakındırdığı gibi, söylemde de bedevileşmekten sakındırmıştır.¹²⁵⁸ İslam bir vahiy ve medeniyet dinidir. İsimlendirmeler Allah (c.c.)¹²⁵⁹ tarafından yapılmıştır. Bu nedenle naslarda geçen isimlendirmeler ve kavramlar yerine başka isimlendirmeler ve kavramları tercih etmekten sakınmak gerektiği belirtilmektedir.¹²⁶⁰

Bir başka örnek, çoğunlukla bedevîler dini konularda bilgisiz veya yetersiz bilgiye sahip olduklarından, kaynaklarımızda a'râbî'nin Muhâcir'e imameti konusu tartışılmaktadır.¹²⁶¹ Fakihler imamet şartlarını taşıdıkları takdirde bedevînin imametinde herhangi bir beis olmadığını belirtmektedirler.¹²⁶² Buna karşılık fukahanın bazılarının a'râbî'nin imametini hoş karşılamadıkları, kerih gördükleri söylenmektedir. Hanefî Mezhebinin ilmihal kaynaklarından Şürûnbülâlî'nin (ö. 1069/1659) telif ettiği *Nûru'l-Îzâh* adlı eserde de a'râbî'nin imametinin mekruh olduğu belirtilmektedir.¹²⁶³

¹²⁵⁷ İbnü'l-Esîr'in Haccâc'ın hutbede okuduğu bir şiiri örnek göstererek naklettiği ifade, herhangi bir şaire nisbet edilmeksizin lügat, Edebiyat ve diğer bazı eserlerde nakledilen (مُهَاجِرٌ لَيْسَ بِأَعْرَابِيٍّ) şeklindeki beyte dayandırılmaktadır. Bkz. İbn Sikkî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkî, *Kitâbu'l-Elfâz*, thk. Fahrüddîn Gabâve, Mektebetu Lubnân Nâşîrûn, Beyrut 1998, s. 94; İbn Dureyd, *Cemhere*, II, 1126; Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, III, 215; Mâverdî, *el-Ahkâmü's Sultâniyye*, s. 163; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, s. 601.

¹²⁵⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 250.

¹²⁵⁹ Hac 22/78.

¹²⁶⁰ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, II, 188; İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dimaşkî el-Hanbelî, *Zâdu'l-Meâd fî Hedyi Hayri'l-İbâd*, Neşr. Şuayb el-Arnaût, Abdulkâdir el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, Beyrut 1418/1998, II, 320.

¹²⁶¹ İbnü'l-Münzir, bedevî'nin muhâcir'e imamlık yapmasının geçerli olup olmadığı hakkındaki tartışmalarını naklederken Hasan Basrî'nin bedevî'nin arkasında namaz kılan muhâcir'in kılmış olduğu bu namazı iade etmesi gerektiğine dair bir görüşü bulunduğunu söylemektedir. Bkz. İbnü'l-Münzir, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzir en-Nîsâbü'rî, *el-Evsat mine's-Suneni ve'l-İcmâ' ve'l-İhtilâf*, thk. İbrâhîm eş-Şeyh, Gözden Geçirme. Ahmed b. Suleymân b. Eyyûb, *Dâru'l-Felâh*, 2. Basım, el-Feyyûm 1431/2010, IV, 177; İbnü'l-Münzir, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzir en-Nîsâbü'rî, *el-İşrâf alâ Mezâhibi'l-Ulemâ*, Neşr. Ebû Hâmid Sagîr Ahmed el-Ensârî, Mektebetu Mekke es-Sekâfiyye, el-İmârâtu'l-Arabiyye el-Muttahide, Re'su'l-Hayme 1425/2004, II, 132.

¹²⁶² Hârûnî, bedevîlerin imameti konusunda "günümüzde bedevî ile hadarî arasında fark bulunmamaktadır. Zira badiye Dâru'l-İslâm'dır" demektedir. Bkz. Hârûnî, el-İmâmu'n-Nâzir el-Müeyyed-Billâh Ahmed b. el-Huseyn b. Hârûn b. el-Huseyn b. Muhammed b. Hârûn b. Muhammed b. el-Kâsım b. el-Hasen b. Zeyd b. el-Hasen b. Alî b. Ebî Tâlib el-Hârûnî el-Hasenî, *Şerhu't-Tecrid fî Fikhi'z-Zeydiyye*, thk. Muhammed Yahyâ Sâlim Azzân, Hamîd Câbir Abîd, Merkezu't-Türâs ve'l-Bühûsi'l-Yemenî, el-Cumhûriyyetu'l-Yemeniyye, San'â' 1427/2006, I, 424.

¹²⁶³ Şürûnbülâlî, Ebu'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî eş-Şürûnbülâlî el-Vefâî el-Mısırî, *Nûru'l-Îzâh*, Mektebetu'l-Buşrâ, Kerâteşî-Karaçî 1431/2010, s. 103; Aydın, Abdullah, *Nurul İzah ve Tercümesi/El Miftah Şerh-i Nurul İzah*, Neşre Hazırlayan. A. Fikri Yavuz, Çelik Yayınevi, İstanbul 2005, s. 60. ;

Bedevîler ile ilgili bu değerlendirmeler onların insanlık değerinin düşük oluşundan değil, içerisinde bulunduğu şartlar, eğitim seviyesi, adaletin gerçekleşmesi, hakların ortaya çıkmasına katkıda bulunma imkânlarının sınırlı olmasından kaynaklanmaktadır.¹²⁶⁴

Kaynaklar bedevî'lerin Kur'ân kıraatinde kendilerine mahsus bir yöntem izlediklerini belirtmekte ve bundan sakındırmaktadırlar.¹²⁶⁵ Örneğin namazlarda Besmele'yi açıktan okumanın bir bedevî okuma şekli olduğu aktarılmaktadır.¹²⁶⁶ Yapılan açıklamalarda Besmele'nin açıktan okunmasının değil, “*Besmele'yi şiddetle vurgulayarak*”¹²⁶⁷ okumanın bedevî tavrı olduğu¹²⁶⁸, bu şekilde okumanın bedevî'lerce hoş karşılandığı ifade edilmektedir.¹²⁶⁹ Müfessirler Kur'ân kıraatinde “*Bedevî Kıraatine*” itibar edilmeyeceğini söylemektedirler.¹²⁷⁰

Bu ve benzeri örnekler Hz. Peygamber'in Mekke'den Medîne'ye hicretiyle meydana gelen İslâm toplumunun medenî seviyesini göstermekte, İslâm toplumları için örnek teşkil eden Medîne şehir yapısının önemine işaret etmekte, bedevîlerin ise hicret ile elde edilmek istenen hedeflere uzak olduklarını göstermektedir.¹²⁷¹

Ayrıca bkz. Müessesetu Dâirati Ma'ârifî'l-Fıkhî'l-İslâmî Tıbban li-Mezhebi Ehli'l-Beyt Aleyhi's-Selâm, *el-Mu'cemu'l-Fıkhî li-Kutubi's-Şeyh et-Tûsî*, Mektebu'l-İ'lâmî'l-İslâmî li'l-Havzeti'l-İlmiyye, Kum 1424/2004, VI, 428. Hicret, namazlarda imamet şartları sayılırken bir kriter olarak değerlendirilmekte (Bkz. İbnü'l-Münzir, *el-Evsat*, IV, 166), imâmet şartlarını taşıyanlardan önce hicret edenlerin imamette öncelikli oldukları, muhâcir çocuklarının da öncelikli oldukları belirtilmektedir (İbnu'l-Murtazâ, *Kitâbu'l-Bahri'z-Zehâr*, I, 309).

¹²⁶⁴ Bkz. Hayrettin Karaman, “*Kadının Şahitliği, Örtünmesi ve Kamu Görevi*”, İslâmî Araştırmalar, Cilt:5, Sayı:4, Ekim 1991, s. 287.

¹²⁶⁵ İbn Atıyye, *el-Muharrar*, III, 308.

¹²⁶⁶ Abdurrezzâk, *Musannef*, II, 89 (2605); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, III, 409 (4188).

¹²⁶⁷ Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Alî el-Beyhakî, *Ma'rifetu's-Sunen ve'l-Âsâr [ani'l-İmâm Ebî Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfi'i]*, thk. Seyyid Kisrevî Hasan, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1422/2001, I, 521 (721).

¹²⁶⁸ İbnu'l-Murtazâ, *Kitâbu'l-Bahri'z-Zehâr*, I, 249. Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ el-Murtazâ Zeydî fikhına dair *el-Bahru'z-Zehâr* adlı eserinde “*Kıraat dışında bir cehr/açıkça söyleme*” olduğunu söylemektedir.

¹²⁶⁹ Mervezî, Ebû Ya'kûb İshâk b. Mansûr b. Behrâm el-Kevsec el-Mervezî, *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve İshâk b. Râhûye bi-Rivâye İshâk b. Mansûr el-Mervezî*, thk. Muhammed b. Abdillâh ez-Zâhim, Vüzâratu't-Ta'lîmî'l-Âlî, el-Câmiatu'l-İslâmiyye, Imâdetu'l-Bahsi'l-İlmî, el-Medînetu'l-Munevvera 1425/2004, II, 526.

¹²⁷⁰ İbn Hâleveyh'in anlatımından Ebû Hâtim'in “*Bedevî/Kirâetu'l-A'râb*” nitelemesiyle Ru'be b. Accâc'ı kastettiği anlaşılmaktadır. Bkz. İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b. Hamdân el-Hemedânî en-Nahvî el-Lugavî eş-Şâfi'i, *İ'râbu'l-Kirâ'ati's-Seb' ve İleluhâ*, Neşr. Abdurrahmân b. Suleymân el-Useymîn, Mektebetu'l-Hâncî, Kâhire 1413/1992, I, 329.

¹²⁷¹ İbn Haldûn “*Târîh*” adlı eserinin mukaddimesinde Bedevî'lerin yapı ve karakterlerinin belirgin hususiyetlerini saymakta Bedevîlerin medenî bir hayat kurmaktan ne kadar uzakta olduğunu anlatmaktadır. Mukaddime'nin ikinci bölüm yirmi altıncı faslında İbn Haldun bir Bedevî'nin tencerisinin altına ateş yakmak üzere, tencerisini üzerine koyacağı taşı temin etmek için evleri yıktıklarını, çadır kurmak üzere ihtiyaç duyduğu ağacı temin etmek için evlerin damlarını söktüklerini, böylece uygar toplumun temeli olan binaları harap ettiklerini anlatmaktadır. Bedevî'lerin tabiatlarında yağma ve talan olduğunu, yağma ve talan konusunda sınır tanımadıklarını, gözlerinin ulaştığı her malı ve eşyayı talan ettiklerini, yönetimi ele geçirdiklerinde insanların mal güvenliğinin kalmadığını ve

3.4.3.3. Hicretten Dönüş/Ta'arrub

Hicrete teşvik edilmiş, farz kılınmış, hicretten dönüşten sakındırılmıştır. Mekke'den Medîne'ye hicret edildikten sonra Hz. Peygamber'in yaşadığı ortamı terk etmek “*ta'arrub ba'de'l-hicre*”¹²⁷² olarak tanımlanmış ve riddet/dinden dönme gibi kabul edilmiştir.¹²⁷³ Muhammed suresi yirmi beşinci¹²⁷⁴ âyetin bu konuyla ilgili olduğu söylenmiştir.¹²⁷⁵ Riddet ve irtidât'ın âkibeti düşünüldüğünde cezası ağır olan bu durum mekân değişikliği anlamındaki hicretin sınırlarını çizmesi bakımından önem taşımaktadır. Hicretten sonra badiyeye dönmeyi “*Kebâir*” arasında sayan Ehl-i Sünnet¹²⁷⁶ ve Şia kaynaklarında¹²⁷⁷ rivâyetler bulunmaktadır. Hicretten dönüşün sonuçları bakımından yalnızca günah sayılmayıp mirastan mahrumiyetin de söz konusu olacağı bilgisi nakledilmektedir.¹²⁷⁸

Ehli Sünnet ve Şia hadis kaynaklarında yer verilen¹²⁷⁹, rivayet edilen hadis metinlerinde geçen, kebâirden sayılan, riddet olarak değerlendirilen, sakındırılan hicretten sonra ta'arrub yasağı şia kaynaklarında gerekçelendirilmektedir. Bunlardan biri “*bir kişi dini kâmilten öğrenmiş olsa da ilmi terk etme ve ehli cehalet ile birliktelikle mütemadi olma durumuna düşmekten emin olamayacağı*” şeklinde belirtilmektedir.¹²⁸⁰

Lafzî olarak “*hicretten sonra Araplaşma, badiyeye dönme*”¹²⁸¹ anlamına gelse de yasaklanan durum sadece a'râbî/bedevîlere has bir durum değildir. Hz.

---

toplumun ifsada uğradığını söylemektedir. Sanata, meslek erbabına değer vermediklerini, sosyal düzeni sağlayacak hükümleri uygulamaya önem vermediklerini, yönetimi aile içerisinde paylaştıklarını ifade etmektedir. Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddimetu İbn Haldûn*, I, 187.

¹²⁷² Bkz. Fârâbî, *Dîvânü'l-Edeb*, II, 438 (صَارَ أَعْرَابِيًّا: أي. صارَ هِجْرِيًّا، أي. صارَ أَعْرَابِيًّا).

¹²⁷³ Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne*, II, 616.

¹²⁷⁴ Muhammed 47/25.

¹²⁷⁵ Bkz. Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm el-Miskîn el-Herevî, *Kitâbu'l-Emvâl*, Tahkik ve Notlandırılan. Ebû Enes Seyyid b. Receb, Dâru'l-Hedyi'n-Nebevî, Mısır/Mansûra 1428/2007, I, 321.

¹²⁷⁶ İbn Zencûye, Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî, *Kitâbu'l-Emvâl*, Neşr. Şâkir Zîb Feyyâz, Merkezu'l-Melik Faysal li'l-Bühûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Riyâd 1406/1986, II, 484-485; İbnu Ebû Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî, *Kitâbu'l-Cihâd*, Neşr. Ebû Abdirrahmân Müsâid b. Süleymân er-Râşid el-Humeyd, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 1409/1989, II, 684.

¹²⁷⁷ Meclisî, *Bihâr*, VI, 98, 105; X, 405; XIV, 474; XXXI, 179; LXV, 26; LXXV, 267-268; LXXVI, 4, 9, 13, 280; LXXXV, 25, 26, 28, 29, 60.

¹²⁷⁸ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, I, 321.

¹²⁷⁹ Misâl olarak bkz. Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *Şerhu Sahîhi Müslim/İkmâlu'l-Mu'lim bi Fevâidi Müslim*, Neşr. Yahyâ İsmâil, Dâru'l-Vefâ, Mansûra 1419/1997, VI, 273; Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc/Şerhun Nevevî alâ Muslim*, Beytu'l-Efkâr, Ammân/Riyad tsz., s. 1201.

¹²⁸⁰ Şeyh Sadûk, *İlelu's Şerâi'*, Dâru'l-Murtazâ, Beyrut 1427/2006, s. 470, 471; Âmilî, Muhammed b. el-Hasen el-Hur el-Âmilî, *Tafsîlu Vesâili's-Şia*, Neşr. Müessesetu Âli'l Beyt Aleyhimüsselâm li İhyâi't-Turâs, 3. Basım, Kum 1416, XV, 100.

¹²⁸¹ Fârâbî, *Dîvânü'l-Edeb*, II, 438; Neşvân el-Himyârî, *Şemsu'l-Ulûm*, VII, 4507.

Peygamber'in "*Allah'ım ashâbımın hicretini tamamla*" şeklindeki duası, sahabeden Sa'd b. Havle¹²⁸² hakkındaki beyanı¹²⁸³, Mekke'nin fethi sırasında Mekke'ye girerken "*Allah'ım sen bizi buradan çıkartıncaya kadar ölümlerimizi burada kılma*" duası¹²⁸⁴ hicretten dönmenin yasaklanması veya kınanmasının sadece bedevîler için söz konusu olmadığını ortaya koymaktadır. Fâkihî (ö. 278/891-92 [?]) *Ahbâru Mekke* adlı eserinde Abdullâh b. Ömer'den (ö. 73/692) naklen Hz. Peygamber'in Mekke'ye girdiğinde "*Allâhum ölümlerimizi bunda kılma*" diye dua ettiği çünkü kendisinden hicret edildiği bilgisini aktardıktan sonra verdiği rivâyette Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın (ö. 55/675) Hz. Peygamber'e "*kişinin, kendisinden hicret ettiği bir yerde ölmesi yadurğanır mı*" sorusuna karşılık Hz. Peygamber'in "*evet*" buyurduğunu nakletmektedir.¹²⁸⁵ İbn Battâl (ö. 449/1057) Buhârî şerhinde Hz. Peygamber'in Mekke'de rahatsızlanan Sa'd b. Ebî Vakkâs için geride bir kişi görevli bıraktığı ve "*şayet vefat ederse Mekke'ye defnetme*" buyurduğunu aktarmaktadır.¹²⁸⁶ İbn Abdilber (ö. 463/1071) bu ifadenin gerekçesini "*çünkü o muhâcirdi*" şeklinde bildirmektedir.¹²⁸⁷ Bu bilgiler hicret edilen yere geri dönmenin hoş karşılanmadığını göstermektedir.¹²⁸⁸

Konuya ışık tutması bakımından, Buhârî'nin *Sahîh*'inde yer alan İbn Abbâs'ın nakletmiş olduğu Hz. Peygamber'in "*Fetihten sonra hicret yoktur ancak cihâd ve niyyet vardır. Cihâda çağrıldığınızda derhâl katılın*" hadisinin¹²⁸⁹ şerhinde Hattâbî (ö. 388/998) şöyle demektedir: "Buradaki hicret iki manaya gelmektedir:

1. Kabîlelerden herhangi birisi İslâm dinini kabul ettikten sonra kavimlerinin arasında ikâmet etmeye devam ederler, bu nedenle mihnete düşer, işkence/eziyet

¹²⁸² Sa'd b. Havle hakkında bkz. İbn Beşkuvâl, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Mes'ûd b. Mûsâ b. Beşkuvâl el-Hazrecî el-Ensârî el-Endelüsî, *Kitâbu'l-Gavâmiz vel-Mübhemat*, Neşr. Mahmûd Magrâvî, Dâru'l-Endelüsî'l-Hadrâ', 1415/1994, I, 195 (Madde no: 140).

¹²⁸³ Tayâlisî, *Müsned*, I, 162 (194).

¹²⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VIII, 396 (4778); X, 252 (6076); Bezzâr, *Müsned*, XII, 25 (5396) [Bezzâr, Ebü Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr, *Müsned/el-Bahru'z Zehhâr*, thk. Âdil b. Sa'd, Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, el-Medînetu'l-Munevvera 1409/1988.].

¹²⁸⁵ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, II, 304, 305 (1547-1548).

¹²⁸⁶ İbn Battâl, Ebu'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Belensî el-Kurtubî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Neşr. Ebü Temîm Yâsir b. İbrâhîm, Mektebetu'r-Rüşd, Riyâd tsz., [Şâmîle Nüshası, Mektebetu'r-Rüşd, 2. Basım, Riyâd 1423/2003], III, 279.

¹²⁸⁷ İbn Abdilber, Ebü Ömer Cemâluddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî, *el-İstizkâr [el-Câmiu li Mezâhibi Fukahâi'l-Emsâri ve Ulemâi'l-Aktâri fimâ Tezammenehu'l-Muvatta' min Meâni'r-Ra'yi ve'l-Âsâr ve Şerhi Zâlike Kullihî bi'l-Îcâz ve'l-İhtisâr]*, Neşr. Abdulmu'tî Emîn Kal'âcî, Dâru Kuteybe Dımaşk/Beyrut-Dâru'l-Va'y, Halep/Kâhire 1414/1993, XXIII, 41.

¹²⁸⁸ Mekke'nin fethedilmesinden önce Medîne'ye hicret edenlerin Medîne'den ayrılmasının yasaklandığı konusunda icma bulunduğu belirtilmektedir. Mesele, dayanakları ve görüş sahipleri için bkz. Kahtânî, Üsâme b. Saîd el-Kahtânî, *Mevsûatu'l-İcmâ' fi'l-Fıkhî'l-İslâmî*, Dâru'l-Hedyî'n-Nebevî, Mansûra/Dâru'l-Fazîle, Riyâd 1424/2013, VI, 396.

¹²⁸⁹ Buhârî, "Cihâd", 1.

görürlerse onlara salimen dinlerini yaşayabilmeleri ve işkencelerden kurtulabilmeleri için hicret etmeleri emredilir.

2. Medîne'de ehl-i dînin sayısı azdı, kuvvetçe zayıftılar bu nedenle A'râbi ve Ehl-i kurâ/yerleşim yerlerinin halkları İslâm'a girdiklerinde hicret etmeleri ve Rasûlullah'ın (s.a.v.) yanında hazır olmaları gerekiyordu. Herhangi bir hadise meydana gelip, bir iş başa geldiğinde onlardan yardım/destek alınıyordu. Ayrıca bu İslâm'ı yeni kabul edenlerin dinde kavrayışlı olmaları için bir gereklilikti. Ancak bundan sonra kendi kavimlerine dönüyorlar ve onlara dinin emirlerini ve ahkâmını öğretiyorlardı. Mekke fethedildikten sonra ise bundan müstağni oldular. Çünkü Müslümanlar hakkında duyulan korkunun büyüğü Mekkelilerden geleceği endişesiydi, Mekke halkı İslâm'ı kabul edince Müslümanlar kendi bölgelerinde savaş çıkmasından (çıkmayacağından) emîn oldular. Onlara “vatanlarınızda ikâmet ediniz ve cihâd niyetiyle yerleşiniz. Cihâdın farziyeti ile'l ebed kesintisiz sürecektir, buna hazırlıklı olunuz. Cihâd'a çıkın dendiğinde çıkınız, bu hususta çağrıldığınızda icâbet ediniz” dendi.”¹²⁹⁰

3.4.3.4. Hicret ve Endişeler

İnsanların doğup büyüdüğü, yaşadıkları toprakları terk ederek bir başka yerde yaşamak zorunda kalmaları kolay değildir ve birtakım problemleri beraberinde getirmektedir. Tamamen insani olan, muhtemel problemlere karşı duyulan endişeleri hicret etmek durumunda kalan müminler de duymuş, hissetmiş ve dile getirmişlerdir.

Mekke'de müşriklerin işkence ve eziyetleri dayanılmaz boyutlara geldiğinde Hz. Peygamber “*Medîne'ye hicret ediniz*” buyurmuştur. Müminler ise “*Medîne'ye nasıl çıkalım? Orada ne evimiz ne malımız var, bizi kim yedirir, kim içirir?*” şeklindeki

¹²⁹⁰ Hattâbî, *A'lâmu'l-Hadîs fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Neşr. Muhammed b. Sa'd b. Abdirrahmân Âl-i Suûd, Câmîatu Ummi'l-Kurâ, Mekke 1409/1988, II, 1354, 1355. Taberânî “*Fetih'ten sonra hicret yoktur, şüphesiz o üçtür: cihâd, niyyet ve haşr*” hadisini aktarmaktadır. Bkz. Taberânî, *el-Mu'cemu'l Kebîr*, XVIII, 262 (Hadis no: 656). Sa'lebî, fetihten hicret olmadığına dair hadisi “*Fetih'ten sonra hicret yoktur, hiç şüphesiz o şehâdetdir*” şeklinde nakletmektedir. Bkz. Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l Beyân*, IV, 375. Riyayet için Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XI, 290. Begavî Hattâbî'nin sözlerini şöyle özetlemektedir: “*hicret, iki manaya gelmekteydi, ilki; bir kişi İslâm'ı kabul eder ve içerisinde yaşadığı yerde işkence ve eziyet görürse, bunun bertaraf edilmesi için hicretle emrolunmuştu, diğeri ise Medîne'de Müslümanlar sayıca az ve zayıf idiler. Müslümanların takviye edilmesi için hicret gerekiyordu. Mekke fethedildikten sonra buna ihtiyaç kalmamış oldu. Bu nedenle Müslümanlara cihad etmeye hazır bir şekilde yerlerinizde kalınız dendi*”. İhtisarla nakledilen metin için bkz. Begavî, *Şerhu's Sünne*, VII, 296. Hadis üzerinde bir değerlendirme için bkz. Meşvehî, Ziyâd b. Âbid el-Meşvehî, *el-İstiz'âf ve Ahkâmuhû fî'l-Fıkhi'l-İslâmî*, Dâru Künûzu İşbiliyyâ, Riyâd 1433/2012, s. 175 vd..

endişelerini dile getirmişler, bunun üzerine Ankebût suresinin altmışıncı¹²⁹¹ ayeti nazil olmuştur.¹²⁹² Diğer canlılar misal gösterilerek, örneğin kuşlar yanlarında birikimleri olmaksızın nasıl kanat çırpıyorlar ve yarın endişesine kapılmıyorlarsa, Allah'ın (c.c.) müminleri koruyup kollayacağı belirtilerek hicrete teşvik edilmişlerdir.¹²⁹³

Tefsirler, iman edip Medîne'ye hicret etmek isteyen müminlerin eşleri ve çocukları tarafından etki altında bırakıldıklarını bu nedenle hicret etmekten vaz geçtiklerini aktarmaktadırlar.¹²⁹⁴ Aktarıldığına göre Mekkelilerden İslâm'ı kabul eden kişiler Medîne'ye hicret etmek istediklerinde eşleri ve çocukları onlara engel olmuş, âdeta ellerine ayaklarına kapanmış, vicdanlarına baskı yapmış, onların merhametlerini celb edecek sözler söylemişlerdir.¹²⁹⁵

*“Allah aşkına aileni ve akrabalarını bırakıp, malsız-mülksüz, ailesiz Medîne'ye nasıl gideceksin?”, “Bizi nereye bırakıyorsun, bizi kime terk ediyorsun?”, “İslâm'ı kabul etmenize sabrettik fakat ayrılığınıza dayanamayız”, “dininizle bizden ayrıldınız, şimdi kendinizi bizden ayırmayın”, “bizi kime bırakıyorsunuz? Allah aşkına oturun, hicreti bırakın”*¹²⁹⁶ demişler, merhamete gelenler hicretten vazgeçmişlerdir.

Yine belirtildiğine göre ailelerinin engellediği kimseler Medîne'ye hicret edip kendilerinden önce hicret eden Müslümanların dini kavramada ileri bir düzeye ulaştıklarını gördüklerinde eşlerini ve çocuklarını cezalandırmak istemişler fakat Allah (c.c.) kusurların örtülmesi hakkında âyet¹²⁹⁷ indirmiştir.¹²⁹⁸

Esbâb-ı Nüzûl rivayetlerine bakıldığında sadece hicret etmeye niyetlenen Müslümanların değil, Medîne'ye hicret edenlerden Hz. Peygamber ile gazaya çıkacak olan Müslümanların da aileleri tarafından duygusal tesir altına alınarak engellendikleri anlaşılmaktadır.¹²⁹⁹ Avf b. Mâlik el-Eşcaî (ö. 73/692)¹³⁰⁰ Hz. Peygamberin yanında gazaya çıkmak istediğinde çocukları etrafına toplanıp, ağlaşarak *“bizi kime/nereye bırakıp gidiyorsun”* diyerek onun kalbini rikkate getirmiş gazveye gitmekten

¹²⁹¹ Ankebût, 29/60.

¹²⁹² Uleyvî, İbn Halife, *Câmiu'n-Nükûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*, Metâbi'u'l-Eşi'â', Riyâd 1404, II, 265, 266.

¹²⁹³ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, VI, 282, 283.

¹²⁹⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII, 14 vd.; Suyûtî, *Dürri'l-Mensûr*, XIV, 511 vd..

¹²⁹⁵ Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-Usûl fî Marifeti Ehâdisi'r-Rasûl*, thk. Tevfik Mahmûd Tekle, Dâru'n-Nevâdir, Beyrut 1431/2010, VII, 149.

¹²⁹⁶ Haddâd, Radiyyuddîn Ebû Bekr b. Alî b. Muhammed el-Haddâd, *Tefsîru'l-Haddâd/Keşfu't-Tenzîl fî Tahkîki'l-Mebâhisi ve't-Te'vil*, thk. Muhammed İbrâhîm Yahyâ, Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, Beyrut 2003, VII, 22.

¹²⁹⁷ Tegâbun, 64/14.

¹²⁹⁸ Tabersî, *Mecmau'l-Beyân*, X, 25, 26; Selîm b. İyd el-Hilâlî, Muhammed b. Mûsâ Âli Nasr, *el-İstî'âb fî Beyâni'l-Esbâb*, Dâru İbni'l-Cevzî, Beyrut 1425, III, 421.

¹²⁹⁹ Vâhidî, *Esbâbu Nuzûli'l-Kur'ân*, s. 454.

¹³⁰⁰ Çakan, İsmail Lütüfî, “Avf b. Mâlik”, *DİA*, IV, 115.

vazgeçirmişlerdir.¹³⁰¹ Nakledilenlerden anlaşıldığı kadarıyla iman edip hicret etmek isteyenler eşlerinin ve çocuklarının duygusal baskılarına muhatap olup, merhametleriyle sınanmışlar, vicdani muhasebeyle karşı karşıya kalmışlardır.

3.4.3.5. Hicret ve Şehirleşme

Hicret Arap dilinde esas olarak bedâvetin zıddı olan hazar'a yerleşmek, oradan ayrılmamak¹³⁰² ve büyük yerleşim yerlerine göç etmek anlamında kullanılmaktadır.¹³⁰³ Özellikle bedevilerin badiyeden şehirlere çıkmasını ifade etmektedir.¹³⁰⁴ Buradan yola çıkarak hicretin bir şehir inşa etme ve şehirleşme hareketi, İslam'ın bir şehir ve medeniyet dini olduğunu söylemek mümkündür.

İslam Şehirleri üzerine yapılan bir doktora tezinde “*Kur’ân-ı Kerîm’de şehirleşmeyi teşvik eden veya şehircilikle uzaktan yakından ilgisi bulunan herhangi bir ayet mevcut değildir. İslam dini’nin ikinci derecede kaynağı durumundaki hadisler arasında da konu ile ilgili hadis sayısı yok denecek kadar azdır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, doğruluğu biraz şüpheli bir hadis-i şerifde, şehirlerde ikâmet etme, dolayısıyla şehir inşası teşvik edilmektedir*” denmektedir.¹³⁰⁵ Yazarın satırlarının yeterince araştırmadan verilmiş acele bir hüküm olduğu anlaşılmaktadır. Zira tespit edebildiğimiz diyerek belirtmiş olduğu kaynak Osman Nuri Ergin’e (ö. 1961) ait “*Mecelle-i Umûri Belediyeye*” adlı çalışmadır. Yazar oradan hadisi aktarmakta ardından “*Ergin’in naklettiği bu hadis meşhur hadis kaynaklarında geçmemektedir*” hükmünü vermektedir.¹³⁰⁶ Vermiş olduğu dipnot ile hadise temel kaynaklardan bakmadığı anlaşılan yazarın, İslam şehirleri üzerine yaptığı doktora tezindeki ithamı asılsız ve üzüntü vericidir. Yazarın meşhur hadis kaynaklarında geçmemektedir dediği iki hadisten ilki Buhârî’nin *Edebu’l-Mufred* adlı eserinde ikincisi ise İbn Ebî Şeybe’nin *el-Musannef* adlı eserinde nakledilmektedir.¹³⁰⁷ Benzeri manada bir hadis Ahmed b

¹³⁰¹ Suyûtî, *Lübâbu’n-Nukûl*, s. 267.

¹³⁰² Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, s. 496.

¹³⁰³ İbn Sîde, *el-Muhkem*, IV, 156.

¹³⁰⁴ Ezherî, *Tehzîbu’l-Luga*, VI, 42.

¹³⁰⁵ Can, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin H. I-III (M. VII-IX) Y.Y Fiziki Yapısı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Medeniyeti ve Sosyal Bilimler Ana Bilim Dalı, Danışman. Prof. Dr. Rüçhan Arık, Ankara 1991, s. 14.

¹³⁰⁶ Can Yılmaz, *İslam Şehirleri*, s. 111 (64. Dipnot).

¹³⁰⁷ Buhârî, *el-Edebu’l Mufred*, s. 203 (579); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, III, 177 (3182), (3184). Hadis Osman Nuri Ergin’in belediyeçilik, şehir ve medeniyet tarihiyle ilgili *Mecelle-i Umûri Belediyeye* adlı eserinde aktarmış olduğu lafızlardan manaya tesir etmeyecek farklarla nakledilmiştir (Hadisler dipnotta verilmiştir). Bkz. [Ergin] Osmân Nûrî, *Mecelle-i Umûr-i Belediyeye*, Matbaa-i Osmâniyye, İstânbûl/Dersâdet, Arşâk Garoyân Matbaası, İstânbûl 1330-1338/1922, I, 198.

Hanbel tarafından aktarılmaktadır. Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Tirmizî (ö. 279/892) ve Nesâî (ö. 303/915) tarafından nakledilen hadis-i şerîf'te Hz. Peygamber “*Bâdiye’de oturan katılaştır*”¹³⁰⁸ buyurmaktadır.¹³⁰⁹

Saîd b. Mansûr (ö. 227/842) Damre b. Habîb’ten (ö. 130/747) ve Ebû Dâvûd Sicistânî (ö. 275/889) Hasan Basrî’den Mürsel olarak rivayet ettikleri hadiste Hz. Peygamber’in “*Bedevî’nin muhacire/hicret etmiş bir kadın ile evlenmesini yasakladığı*” bilgisi yer almaktadır.¹³¹⁰ Abdurrezzâk es-San’ânî Hz. Ömer’in “*Muhâcir/hicret eden bir erkeğin bedevî bir kadınla evlenebileceğini, Bedevî bir erkeğin ise hicret ettiği yerden çıkartacağı için Muhâcir/hicret eden bir kadınla evlenmemesini*” emrettiği bilgisini aktarmaktadır.¹³¹¹ İbn Ebî Şeybe, Şa’bî (ö. 104/722) ve Hasan Basrî’nin bedevî’nin muhâcir/hicret eden kadınla evlenmesini, muhâcireyi şehirden/mısır çıkartacağı gerekçesiyle mekruh gördüklerini¹³¹², Ebû Dâvûd Sicistânî Hasan Basrî’nin “*şayet bedevî şehirde/mısır ikâmet edecekse mahsuru yok*” dediğini söylemektedir.¹³¹³

Bu aktarımlar hicret edilen yerde elde edilen bilgi, hikmet ve kültürden uzak kalmanın, İslâmî bir şehirde yetişen bir insanın şehir hayatı dışında zayi edilmesinin önüne geçildiğinin, İslâm’ın hicret ile oluşturmak istediği şehir hayatına ne kadar önem verildiğinin göstergesi olmaktadır. Biz burada hicretin şehir inşası ve şehirleşme anlamına gelmesi fikri doğrultusunda İslâm ve şehir hakkında tespitlerimizi aktarmak istiyoruz.

1. Peygamberlerin tamamı şehirlidir (مِنْ أَهْلِ الْقُرَى).¹³¹⁴ Peygamberler şehirleşmeyi tavsiye etmekte¹³¹⁵, Kur’ân bedevileri yermekte, muhâcirleri dolayısıyla şehirlileri övmektedir.¹³¹⁶ Kur’ân-ı Kerîm, hicret ile birlikte yeni bir şehir inşa etmek, bu şehirdeki kuralları belirlemek istemektedir. Bu doğrultuda Medine’ye hicret büyük önem arz etmektedir. Şehir hayatı dışında, çölde yaşayan bedevîler Kur’ân-ı Kerîm ile

¹³⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 430 (8836), XV, 427 (9683), XXX, 584 (18619); Ebû Dâvûd, Sayd 4; Tirmizî, Fiten 69; Nesâî, Sayd 24. Ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, s. 68.

¹³⁰⁹ Tırazon, Abdullah, *İslam Hukuku ve Şehir Yönetimi*, Şehir ve Düşünce Dergisi, Sayı: 5, Esenler 2014, s. 48.

¹³¹⁰ Saîd b. Mansûr, Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu’be el-Horâsânî el-Mervezî el-Belhî el-Mekkî, *Kitâbu’s-Sünen*, Neşr. Habîburrahmân el-A’zamî, ed-Dâru’s-Selefiyye, Bombây 1403/1982, I, 168 (507).

¹³¹¹ Abdurrezzâk, *Musannef*, VII, 175, 176 (12664); VII, 177 (12671); IX, 106 (16524).

¹³¹² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, IX, 527 (18239, 18240, 18241).

¹³¹³ Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk b. Beşîr b. Şeddâd es-Sicistânî el-Ezdî, *el-Merâsîl*, Neşr. Şuayb el-Arnaût, Müessesetu’r-Risâle, Beyrut 1408/1988, s. 190 (221).

¹³¹⁴ Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, IV, 396; İbn Atıyye, *el-Muharrar*, III, 286.

¹³¹⁵ Yûnus, 10/87. Ayrıca bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mucemu’l-Buldân*, V, 83. Yâkût el-Hamevî’nin Medine hakkında naklettiği Nebvî beyanları şehirleşmeyi teşvik olarak anlamak mümkündür.

¹³¹⁶ Haşr, 59/9. Kur’ân’da şehirleşme konusuna ışık tutması için Kur’ân-ı Kerîm’de geçen “*tebevvu’*”/التَّبْوُّءُ lafzı üzerinde derinlikli bir çalışma yapmak gerekmektedir.

muhatap olmaktan ve Hz. Peygamber'in yol göstericiliğinden uzak kalmaları ve Medine'de oluşturulmak istenen toplum düzeni konusunda kural tanımamazlıkları nedeniyle eleştirilmektedir.¹³¹⁷ Bedevî toplumla ilgili tenkitlerin yer aldığı ayetlerin tamamı Medîne döneminde nâzil olan surelerde geçmektedir.¹³¹⁸ Onlarla ilgili en ağır ifadeler Tevbe suresinde yer almaktadır. Örneğin tevbe suresinde bedevîlerle ilgili olarak küfürde, nifakta şiddetli, Allâh'ın (c.c.) elçisine indirdiği sınırları tanımamaya daha yatkın oldukları belirtilmektedir.¹³¹⁹ Bu çerçevede İslâm şehri ve toplumundan uzak kalmaları nedeniyle İslâm'a düşman olanlarla birlikte hareket etme ihtimaline işaret edilmektedir.¹³²⁰ Kur'ân bedevîleri tamamen aynı kategoride değerlendirmemekte temyiz etmekte, onlardan bazılarının Allâh'a (c.c.) ve âhîret gününe inandıklarını belirterek hepsinin aynı şekilde olmadıklarını beyan etmekte¹³²¹, Tevbe suresi yüz yirincinci âyette¹³²² ise, hicretle birlikte Medîne'de inşa edilen İslâm toplumunda olması gereken ahlak'a vurgu yapılmakta, inanmış insanlara yakışan tutum ve davranışlar hakkında uyarılmaktadırlar.¹³²³

2. Hz. Peygamber kendisi bir şehirlidir *Ümmu'l-Kurâ* mensubudur. İslâm, şehirde doğmuş bir dindir ve hicretle kendi şehrini kurmuştur. İbnu'n-Nefîs, Nebîlerin Sonuncusu/Hâtemu'n-Nebiyyîn hakkında yapmış olduğu değerlendirmede "*Bu Nebî'nin şehirli olması kaçınılmazdır. Şehirli ve eşraftan olmalıdır*" demektedir.¹³²⁴

¹³¹⁷ Begavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, IV, 86; Kindî, *et-Tefsîru'l-Muyeser*, I, 547.

¹³¹⁸ Tevbe 9/90, 97, 98, 99, 101, 120; Ahzâb 33/20; Feth 48/11, 16; Hucurât 49/14.

¹³¹⁹ Tevbe 9/97-98. Bkz. Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, Âlemu'l-Kutub, 3. Basım, Beyrut 1403/1983, I, 449; Zeccâc, Ebû Ishâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bagdâdî, *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, Neşr. Abdulcelîl Abduh Şelebî, Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1408/1988, II, 465; Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, V, 455, 456 (İmam Mâturîdî "*el-A'râb*" ifadesinin iki manaya muhtemel olduğunu ilkinin Medine yakınlarında ve civarında bulunan A'râbiler, ikincisinin ise tümünü içerdiğini söylemektedir. Yapmış olduğu açıklamada bedevîlerin tenkit edilme gerekçelerini belirtmekte, bedevîlerin şehirliler (*ehl-i müdüin ve'l-emsâr*) gibi Kur'ân ayetlerine kulak vermediklerini, onun hüccetlerini dinlemediklerini, rahmet ve ra'fet ehli [iyiliği ve hayrı yaşayışlarıyla temsil eden] insanlarla birlikte olmadıklarını, yine bedevîlerin şehirliler hakkında belirtilmeyen bir cehaletle tanımlandıklarını ifade etmektedir. Bu nedenlerle bedevîlerin, ilim, edeb, âdâbtan mahrum kaldıklarını, imanın başlangıcının ilim olduğunu, ilmin yokluğunun inkâr ve yalanlamaya yol açtığını vurgulamaktadır); Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 83; İbn Atıyye, *el-Muharrar*, I, 72; Eттаfeyyîş, *Heymânu'z-Zâd*, VII (07/el-Kısmu's-Sânî), 230; Hûsî, Bedruddîn, *et-Tefsîr fi't-Tefsîr*, III, 311.

¹³²⁰ Ahzâb 33/20.

¹³²¹ Tevbe 9/99.

¹³²² Tevbe 9/120.

¹³²³ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, IX, 556.

¹³²⁴ İbnu'n-Nefîs, Ebu'l-Hasen Alâuddîn Alî b. Ebi'l-Hazm İbnu'n-Nefîs el-Kareşî ed-Dımaşkî, *er-Risâletu'l-Kâmilîyye fi's-Sîreti'n-Nebeviyye*, Tahkîk ve Ta'lîk. Abdulmun'im Muhammed Ömer, İnceleme. Ahmed Abdulmecîd Herîdî, Cumhûriyyetu Mısri'l-Arabiyye, Vuzâratu'l-Evkâf, el-Meclisu'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Lecnetu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, Yayın yeri yok 1408/1987, s. 172.

3. Kur'ân-ı Kerîm Mekke'yi “Ümmu'l-Kurâ/şehirlerin anası”¹³²⁵ olarak anmaktadır. Bu ayetlerde şehirlerin anası veya merkez şehrin uyarıldığı/inzâr beyan edilmekte (لَتُنذِرَ أُمَّ الْقُرَى وَمَنْ حَوْلَهَا), vahyin ışığında yeni bir şehir inşası hedeflendiği anlaşılmaktadır. Mekke aynı zamanda “Belde” olarak zikredilmektedir.¹³²⁶ Karye, belde ve medîne kelimeleri birbirlerinin benzeridirler.¹³²⁷

4. Kur'ân-ı Kerîm'de mekân/yurt değişikliği anlamındaki “hâcerû, muhâcir” gibi lafızları içeren ayetler şehir/şehirleşme ile ilgili olup, şehirleşmeyi teşvik eden ayetlerdir.¹³²⁸ Bu şehir geniş manada bir okul durumunda olup¹³²⁹, şehrin ileri gelenleri, rol modelleri peygamberlerdir.

5. Hicretten sonra Yesrib, Medîne olarak değiştirilmiştir. Bizzat Hz. Peygamber tarafından değiştirildiği¹³³⁰ anlaşılan Yesrib şehrine lâm-ı ta'rîf ile el-Medîne (الْمَدِينَةُ) isminin verilmesi İslâm'ın şehre vermiş olduğu önemi göstermektedir.¹³³¹

6. Medîne fetihler sonrasında hızla çoğalan İslâm şehirlerinin prototipi, örnek alındığı merkezdir. Basra, Kûfe, Fustât gibi yeni kurulan İslâm şehirlerinin yapılaşmasında Medîne örnek alınmıştır.¹³³² Merkeze Câmi/mescid yapılmış şehir bu merkez etrafında kurulmuştur. Esasen, merkeze cami/mescit alınması, şehirlerin anası olarak anılan Mekke'den alınmıştır zira Mekke Kâbe etrafında kurulmuş bir şehirdir.

7. Nübüvvet şehrinin merkezinde yapılan, Nebevî devletin idare merkezi durumundaki mescidin kuruluşu, Peygamber şehri Medîne'nin kuruluş gayesini ortaya koymaktadır. Kur'ân-ı Kerîm, Medîne'deki mescidin cihanşümül/evrensel değerler üzerine kurulduğunu belirtmektedir.¹³³³ Yani şehri oluşturan birlikte yaşama esasları

¹³²⁵ En'âm 6/92; Şûrâ 42/7.

¹³²⁶ Bakara 2/126; Beled 90/1.

¹³²⁷ Tûsî, *Tibyân*, I, 262.

¹³²⁸ Şehir ve şehirleşme (Hadara/الحضارة) ilimlerine dair Kur'ân lafızları sözlüğü için bkz. İsmâil, Osmân Osmân, *Mu'cemu'l-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm fi'l-Ulûmi'l-Hadâra el-Âsâr ve'l-İmâra ve'l-Funûn*, el-Hilâlû'l-Arabiyye, Rabat 1414/1994.

¹³²⁹ Alî el-Kârî, bu manada, kabilelerin Medine'ye göç etmelerinin sebebinin dini meseleleri Hz. Peygamber'den öğrenmek olduğunu belirtmektedir. Bkz. Alî el-Kârî, *Mirkâtu'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*, Neşr. Sıdkî Muhammed Cemîl el-Attâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1414/1994, I, 215.

¹³³⁰ Bkz. DİB Bilim Kurulu, *Hadislerle İslâm*, IV, 124.

¹³³¹ Bedr, Abdussamed Bedr, *et-Târîhu's-Şâmil li'l-Medîneti'l-Munevvera*, Yayın evi adı yok, el-Medînetu'l-Munevvera 1414/1993, I, 144.

¹³³² İbn İdrîs, Abdullâh Abdulazîz, *Müctemu'l-Medîne fi Ahdi'r-Rasûl (s.a.v)*, İmâdetu Şuûni'l-Mektebât, Câmîatu'l-Melik Suûd, Riyâd 1402/1982, s. 181.

¹³³³ İbn Cemâa, Ayette belirtilen mescidin Kuba mescidi veya Medine mescidi olduğuna dair iki görüş bulunduğunu ve her iki görüşünde doğru/sahih olduğunu zira her iki mescidin de aynı değer/takvâ üzerine kurulduğunu söylemektedir. Bkz. İbn Cemâa, Bedreddin, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dillâh b. Cemâa el-Kinânî el-Hamevî, *Gureru't-Tibyân fi Men Lem Yusemme fi'l-Kur'ân*, thk. Abdulcevâd Halef, Dâru Kuteybe, Dimaşk 1410/1990, s. 277; İbnu'd-Deybâ', Ebû Abdillâh

hamaset, asabiyyet, hamiyet, ırk, soy, sop, putperestlik değil vahiy merkezli evrensel değerlerdir.¹³³⁴ A'râf suresindeki “*Ey Âdem'in çocukları her mescid [’e gidişinizde/’de bulunacağınızda] zinetlenin*”¹³³⁵ mealindeki ayette geçen “*Âdem'in çocukları*” ifadesi mescitlerin tüm insanlığa açık olduğunun bir işaretidir.¹³³⁶

8. İslâm Medîne’de kendi damgasını vurduğu bir şehir inşâ etmiş ve kendi kurduğu şehirde gelişmiş, varlığını sürdürmüş ve dünyanın dört bir tarafına buradan yayılmıştır. İslam Tarihi aynı zamanda bir şehirler ve şehirleşme tarihidir.¹³³⁷ Şehirler tarihi üzerine araştırma yapanlar İslâm dininin insanlık tarihinde şehirleşme konusunda bir devrim yaptığını ileri sürmekte ve İslâm’ın dünya uygarlığına 450 civarında şehir armağan ettiğini belirtmektedirler.¹³³⁸ İslâm, nizamı ve hükümleriyle şehir hayatının üzerine inşa edildiği kurucu öge/mihverdir.¹³³⁹

9. İslâm fikhı Hz. Peygamber’in yaşadığı şehrin uygulamalarını bir hukuk normu saymıştır. Özellikle Mâliki mezhebinin bir esası olan “*Amelu Ehli’l-Medîne*” şehir hayatının hukuka yansımaları olarak değerlendirilebilir.¹³⁴⁰ Yine İslâm fikhında bir yerleşim yerinde Cuma namazının kılınması için o yerin Mısır/şehir olması şartı arandığı için¹³⁴¹ Mısır/şehirin tanım ve sınırları hakkında fikirler üretilmiştir. Bir örnek vermek gerekirse fukaha, bir yerin şehir sayılabilmesi için orada bir yönetici/sultân,

---

(Ebu’l-Ferec Ebû Muhammed) Vecîhuddîn Abdurrahmân b. Alî eş-Şeybânî eş-Şâfiî ez-Zebîdî el-Abderî, *Hadâiku’l-Envâr ve Metâliu’l-Esrâr*, thk. Abdullâh İbrâhîm el-Ensârî, el-Mektebetu’l-Mekkiyye, 2. Basım, Mekketu’l-Mukerrame 1413/1993, II, 476.

¹³³⁴ Tevbe 9/108.

¹³³⁵ A'râf 7/31.

¹³³⁶ Tan, Zeki, Kur’ân’a Göre Toplumsal Farklılıkları Bir Arada Yaşamada Mabetlerin Fonksiyonu, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 2, Ekim 2012, s. 22.

¹³³⁷ Bkz. Demirci, Mustafa, İslâm’da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri, *İstem*, Sayı: 2, Yıl: 1, 2003, s. 130, 131.

¹³³⁸ Hammûş, Mustafâ Ahmed b. Hammûş, *el-Meâyîru’l-Hendesîyye ve’t-Tahtîtiyye fi’l-Muduni’l-İslâmiyyei’l-Afrika*, Mecelletu Câmîati’l-Melik Suûd, el-İmâra ve’t-Tahtît, 15. Dönem, Sayı:1, Riyâd 1423/2003 (139-165), s. 150.

¹³³⁹ Hatîb, Mu’tez el-Hatîb, *el-Fukahâ ve’l-Medîne ve’t-Temeddiün*, “Nedvetu Tetavvuri’l-Ulûmi’l-Fikhiyye fi Umân”, “el-Fikhu’l-Hazârî, Fikhu’l-Umrân”, Oturum: Rebîu’ssânî (18-21), Nisan (3-6), Vuzâratu’l-Evkâf ve’s-Şuûni’d-Dîniyye, Saltanatu Umân 2010, s. 2.

¹³⁴⁰ Konu ile ilgili bkz. İsmâîl, Mûsâ, *Amelu Ehli’l-Medîne ve Eseruhû fi’l-Fikhi’l-İslâmî*, Dâru’t-Turâs Nâşirûn, Cezâir/Dâru İbni’l-Cevzî, Beyrut 1424/2004; Bûsâk, Muhammed el-Medenî Bûsâk, *el-Mesâilü’lletî Benâhâ el-İmâmu Mâliku alâ Ameli Ehli’l-Medîne*, Dâru’l-Buhûs li’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye ve İhyâu’t-Turâs, el-İmârâtu’l-Arabîyyetu’l-Muttahide, Dubâ, 1421/2000; Dönmez, İbrahim Kafî, “Ameli Ehli Medine”, *DİA*, III, 21-25.

¹³⁴¹ Burhâneddîn el-Buhârî, Burhânuddîn (Burhânu’s Şerîa) Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî el-Merginânî, *el-Muhîtu’l-Burhânî fi’l-Fikhi’n-Nu’mânî*, thk. Abdülkerîm Sâmi el-Cundî, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1424/2004, II, 65.

müftî¹³⁴² veya hukuku uygulayan bir hâkim/kâdî'nin bulunması gerektiğini belirtmektedirler.¹³⁴³

10. Hz. Peygamber Medîne'ye hicret ettikten sonra hicret yani Medine şehir hayatına göç etmek teşvik edilmiş ve hicretten dönüş/Medine şehir hayatından ayrılma yasaklanmıştır.

Hicret enfüs ve âfâkta özgür bir biçimde ve güven içerisinde İslâm'ı var etme hareketidir. H-c-r maddesinin lügavî anlamında var olan ve Hz. Peygamber'in Yesrib'e vermiş olduğu el-Medîne isminin iştikakının işaret ettiği gibi bir şehirleşme hamlesidir. İmâm Ebû Mansûr Mâturîdî'nin tefsirinden anlaşıldığı şekliyle hicret bir dönüşümdür. Bu dönüşümün ana dinamiklerinden olan ve el-Medîne kelimesinin türediği kök anlamlarından biri olan yargıya dayalı bir yaşam modeli oluşturmaktır. Hicret, farklılıkların farkında olunduğu, farklılıkların bir zenginlik olarak görüldüğü, tanıma, tanışma (teâruf), karşılıklı anlamaya dayalı birlikte yaşamayı ilke edinen, sadece yargı değil, ahlak, fazilet, insani erdemler, adab-ı muâşeret, nezaket kurallarının geçerli/değerli olduğu bir şehir kurmak, tasavvurda mevcut olan bu fikriyatı fiziki dünyaya yansıtmaktır. Hicret Nebevî etkinin müşâhade edildiği, tabîî çevreye duyarlı, hak ve hukuka saygılı, iyi ile kötünün ayrıldığı bir okul, eğitim müessesesi durumundaki büyük bir şehir kurma çabasıdır.¹³⁴⁴ Daha önemlisi hicret olması gereken en yüce gayelere doğru yol alan bir yaşam modeli inşa etmektir.

3.4.3.6. Hicret ve Mescid

Tevhidin önderi Hz. İbrahim¹³⁴⁵, ziraate elverişli olmayan vadide, Mekke'de insanlık için ilk vaz' edildiği beyan edilen evi¹³⁴⁶ yeniden inşâ etmiş ve ailesinden birilerini, bu saygın şehrin içerisinde Beyt'in civarına yerleştirmiştir. Hz. İbrahim'e

¹³⁴² Kâdîhân, Ebu'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî/Özcendî el-Fergânî, *Fetâvâ Kâdîhân fî Mezhebi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, Neşr. Sâlim Mustafâ el-Bedrî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2009, I, 155.

¹³⁴³ Serahsî, *el-Mebsût*, II, 23; Kâsânî, *Bedâ'i'u's-Sanâ'i'*, II, 188, 189. Konu ile ilgili bir makale için bkz. Gül, Muammer, İslam Şehrinin Doğuşu, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı. 6, Aralık 2001, s. 78-87.

¹³⁴⁴ İmâm Mâlik'in *el-Muvatta'*, Abdurrezzâk es-San'ânî'nin *el-Musanef*, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe'nin *el-Musanef* adlı eserlerinde Câbir b. Abdillâh'dan aktarıldığına göre Hz. Peygamber "Medîne köriük gibidir, kötülere nefyeder, iyileri apaçık, katıksız berrak bir biçimde ortaya çıkarır" buyurmuştur. *Muvatta*, "Kitâbu'l-Câmi", 4; Abdurrezzâk, *Musanef*, IX, 266, 267 (17164); İbn Ebî Şeybe, *el-Musanef*, XVIII, 173 (34602), 174 (34605).

¹³⁴⁵ Bakara, 2/135; Âl-i İmrân, 3/67; Âl-i İmrân, 3/95; Nisâ. 4/125; En'âm, 6/161; Nahl, 16/123.

¹³⁴⁶ Âl-i İmrân, 3/96.

inşâ edilen bu Beyt'e davet etme¹³⁴⁷, rükû ve secde edenler için hazır halde tutulması emredilmiştir.¹³⁴⁸ Beyt olarak anılan, Mescid-i Harâm'ın ortasında bulunan Kâbe'nin yeryüzünde ilk inşâ edilen mescid olduğunu söylemek mümkündür. Hz. İbrahim'in soyundan gelen ve *Ümmü'l-Kurâ* mensubu olan Hz. Peygamber, Hz. İbrahim'in Hz. İsmail'i¹³⁴⁹ Mekke'ye yerleştirdikten sonra Beyt'i inşâ etmesi¹³⁵⁰ gibi¹³⁵¹, Mekke'den Medîne'ye hicreti sırasında ilk iş olarak Kuba'da¹³⁵² ve Medine'de¹³⁵³ Mescid inşâ etmiştir.¹³⁵⁴ Hicretten sonra yapılan ilk iş olarak Mescid inşâ edilmesiyle Mescid, hicret ile elde edilmek istenen gayeleri gerçekleştiren sabite [İslâm'ın cihânşumül ve değişmez değerleri] ve dönüştürücü değerler merkezi durumunda olmuştur.

Hz. Peygamber Mekke'den Medîne'ye hicret ederken Kuba ve Medîne'de ilk olarak mescid inşâ etmiştir.¹³⁵⁵ Şehrin merkezine kurulan Mescidin, faaliyetlerde de merkeze alındığı görülmektedir. İslam ve insanlık tarihinde bir dönüm noktası olan Hicretten sonra meydana gelen değişim ve dönüşümün merkezi olarak mescidin fonksiyonlarına göz atmak hem hicret ile kazanılan imkânı hem de mescidi anlamaya katkı sağlayacaktır. Medîne dönemi İslâm devletinin kuruluş dönemi olarak kabul edilirse devletle alakalı¹³⁵⁶ tüm çalışmaların ve teşkilatlanmanın merkezinde mescidin bulunduğunu söylemek mümkün olacaktır.¹³⁵⁷

Aşağıda Mescidi Nebevî'de yürütülen faaliyetlerin bir kısmı sıralanmıştır. Bu maddeleri çoğaltmak veya genişletmek mümkündür. Sosyal hayatın tüm alanlarına hitap eden mescid örneğin kadınlar, yaşlılar, çocuklar, engelliler gibi kimselerin de katıldıkları bir merkez durumunda olmuştur. Hz. Peygamberin mescitte yürütmüş olduğu faaliyetler ana başlıklar halinde verilmiştir.

1. Nebevî Devletin İdare Merkezi
2. Askerî Yönetim Merkezi
3. Hukuk, Yargı Merkezi

¹³⁴⁷ Hac, 22/26-27.

¹³⁴⁸ Bakara, 2/125; Hac, 22/26.

¹³⁴⁹ Huvvârî, *Tefsîru Kitâbi'llâhi'l-Azîz*, II, 333.

¹³⁵⁰ Bakara, 2/127.

¹³⁵¹ Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru'l Kur'âni'l Azîm*, IV, 441.

¹³⁵² İnşâ Tarihi için bkz. Şulul, Kasım, Hz. Peygamber Devri Kronolojisi, s. 407, 408.

¹³⁵³ İnşâ Tarihi için bkz. Şulul, Kasım, Hz. Peygamber Devri Kronolojisi, s. 435, 436, 437.

¹³⁵⁴ Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, II, 402, 403; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, III, 500, 501.

¹³⁵⁵ Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîretu'n Nebeviyye*, II, 136, 138; Taberî, *Câmiu'l Beyân*, XI, 681 vd.; Taberî, *Târîhu'r Rusul ve'l Mülûk*, I, 572., II, 8.

¹³⁵⁶ Palabıyık, M. Hanefi, Hz. Peygamberin Devlet Kurma Faaliyeti, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 17, 2002, s. 93-120 (Özellikle s. 100).

¹³⁵⁷ Bkz. Önkâl, Ahmet-Bozkurt, Nebi, "Camî", DİA, VII, 45-46; Küçükaşçı, Mustafa Sabri-Bozkurt, Nebi, "Mescid-i Nebevî", DİA, XXIX, 281-290.

4. Hazine, Maliye Merkezi (Meşrebe, Gurfe, Hizâne)
5. Diploması Merkezi
6. İlim, Eğitim Öğretim Merkezi
7. Kültür-Edebiyat (Şiir) Merkezi
8. Hastane, Sağlık Hizmetleri, Koruyucu Hekimlik
9. Ceza, Tutukevi
10. Misafirhane, İstirahat hane
11. Nikâh, Evlilik Merkezi
12. Sohbet, Vaaz, İrşad Merkezi
13. Sulh Merkezi, Yargılama Öncesi Anlaşmazlıkların Çözümüne Kavuşturulduğu Merkez
14. Şûrâ, İstişâre, Meşveret Merkezi
15. İbadet İçin Toplanma Merkezi
16. Zekât ve Ganimetlerin Dağıtıldığı Merkez
17. Vahyin Yazıldığı Merkez
18. Yazılı Malzemenin Korunduğu Merkez

Hz. Peygamber'in evi Mescid-i Nebevî'nin bitişiğindeki odalar idi. Bu evlerin aynı zamanda üzerinde Kur'ân ayetleri yazılı malzemenin korunduğu mekân oldukları anlaşılmaktadır. Zeyd b. Sâbit'in (ö. 45/665 [?]) "*Biz Rasûlullâh (s.a.v.)'in huzurunda rikâ' denilen deri veya kâğıt parçalarına Kur'ânı telif ediyorduk*"¹³⁵⁸ sözünü Beyhakî (ö. 458/1066) "*Allah Teâlâ bilir, Zeyd, farklı, farklı inen ayetlerin sure içerisine telifi ve Nebî (s.a.v.)'nin işaretiyle sure içerisinde cem edilmesini kastetmiş olmalıdır*" şeklinde açıklamaktadır.¹³⁵⁹

Kettânî (ö. 1382/1962) Hz. Peygamber'in geride bıraktıklarını anlatan manzum bir ifade aktarmaktadır. Nazımda şöyle denmektedir:

"*Rasûl, bilinen dokuz şey bıraktı, Seccâde, teşbih ve Mushaf!*"

Kettânî (ö. 1382/1962) açıklama sadedinde "*meşhur olan ve üzerinde görüş birliğine varılan Kur'ân'ı ilk cem edenin Ebû Bekir olduğudur, her halde nazımda sayılan Mushaf, Kur'ân'ın nazil olduğu dönemde üzerine Kur'ân ayetleri yazılı olan kemik ve benzeri suhuf gibi, Hz. Peygamber'den geri kalanlardır*" demektedir.¹³⁶⁰

¹³⁵⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XI, 74, 75 (20599), XVIII, 184 (34645).

¹³⁵⁹ Beyhakî, *Şuabu'l-İmân*, I, 197.

¹³⁶⁰ Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, II, 193.

Kaynaklar, düşman eline geçme endişesiyle Kur'ân ayetlerinin yazılı olduğu malzeme ile düşman beldelerine yolculuğun yasaklandığını aktarmaktadırlar.¹³⁶¹ Konu ile ilgili rivayetlerden üzerinde Kur'ân yazılı malzemenin özenle korunduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Ebu Bekir'in (ö. 13/634) Peygamber Efendimizin evinde sahifeler bulması¹³⁶², yukarıda aktarılanlar Mescid-i Nebvî'nin Yazılı Kur'ân metinlerinin korunduğu yer olduğunun söylemeye imkân vermektedir.¹³⁶³

3.4.3.7. Hicret ve Yargı

Peygamberlerin temel görevlerinden olan yargı, İslâm hukukunun muâmelât alanında “*insanlar arasında meydana gelen niza ve ihtilafları usulüne uygun olarak sonuçlandırmak*”¹³⁶⁴ şeklinde tarif edilmektedir.¹³⁶⁵ Kur'ân-ı Kerîm'de peygamberlerin hayat hikâyeleri ve mücadeleleri anlatılırken dolaylı olarak bazı yargılama örneklerine temas edilmektedir.¹³⁶⁶ İlk nazil olduğu günlerden itibaren adalet anlayışına büyük önem veren Kur'ân, insanlığı adaletli olmaya çağırmakta¹³⁶⁷, peygamberlere insanlar arasında adaletle hükmetme emrini vermektedir.¹³⁶⁸ Bu doğrultuda hicretten sonra Medine'de siyasi birliğin oluşma sürecinde Hz. Peygamber, birçok davayı bizzat karara bağlayarak bu konuda öncülük ve önderlik yapmış, yargılamaya ilişkin ilkeler belirleyip, sahabeden bazıılarını bu işle görevlendirmiş ve denetlemiştir.¹³⁶⁹

Bir yerde şehir olması için yargının varlığı gerekmektedir. Nüfusu az olan yerleşim yerlerine nispetle şehirlerde suç oranının fazlalığı ve çeşitliliği bu gerekliliği

¹³⁶¹ Ebû Ubeyd, *Kitâbu Fezâili'l-Kur'ân*, s. 120; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, III, 621 (687-724).

¹³⁶² Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 332 (*en-Nev'u's-Sâlis Aser*).

¹³⁶³ Kur'ân'ın Hz. Peygamber döneminde Mushaf halinde bulunuşu ile ilgili bkz. Subhânî, Muhammed İnâyetullâh Esed Subhânî, *Behcetü'l-Cenân fî Târîhi Tedvîni'l-Kur'ân*, Müessesetu Nizâmî'l-Kur'ân, Kerala/Hindistan 1435/2014, s. 138, 139.

¹³⁶⁴ Bkz. İbn Âbidîn, Muhammed Emîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Huseynî ed-Dimaşkî, *Reddu'l-Muhtâr Ale'd Durri'l-Muhtâr Şerhu Tenviri'l-Ebsâr*, Dirâse, Tahkîk ve Ta'lîk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Alî Muhammed Muavviz, Takdîm ve Takrîz. Muhammed Bekr İsmâîl, Dâru Âlemi'l-Kutub, Riyâd 1423/2003, VIII, 20.

¹³⁶⁵ Bkz. Mevsilî, Ebu'l-Fazl Mecduddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd b. Mahmûd b. Beldicî el-Mevsilî el-Hanefî, *el-İhtiyâr li-Ta'lîli'l-Muhtâr*, Neşr. Şuayb el-Arnaût, Ahmed Muhammed Berhûm, Abdullatif Harzullâh, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Beyrut 1430/2009, II, 196; Şirbînî, Hatîb, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî el-Kâhirî, *Mugni'l-Muhtâc ilâ Ma'rifeti Me'ânî Elfâzi'l-Minhâc*, Neşr. Alî Muhammed Muavviz, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1421/2000, VI, 257.

¹³⁶⁶ Yûsuf 12/26-29, 35-36, 51, 74-76; Sâd 38/21-26.

¹³⁶⁷ Nisâ 4/58. ; Nahl 16/90.

¹³⁶⁸ Nisâ 4/105; Mâide 5/42, 49; Nûr, 24/48-51; Sâd, 38/26.

¹³⁶⁹ Hz. Peygamber, Nübüvvet'in ilk yıllarında muhacirlere Habeşistan'a hicret etmeleri için izin verirken “ülkesinde zulmün olmadığı melik [وَهِيَ أَرْضٌ صَدِيقٌ]” tanımlaması yaparak adaletle vurgu yapmıştır. Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I, 349.

kaçınılmaz hale getirmektedir.¹³⁷⁰ Bilinen eski adı Yesrib olan şehre verilen isim “el-Medîne” kelimesinin türediği belirtilen köklerden bir tanesi kazâ/yargı anlamına gelmektedir.¹³⁷¹ Arapça asıllı olan Medîne kelimesinin Arami dilinde Madinta sözcüğünün karşıtı olduğu söylenmekte¹³⁷², “*Madinta'nın asıl manasının bir mahkemenin salahiyeti dâhilinde bulunan kaza ve sonra (oldukça büyük) bir şehir*” olduğu ifade edilmekte¹³⁷³, şehir kelimesinin de hâkimiyet, idare, devlet gibi anlamlara gelen bir asıldan geldiği ifade edilmektedir.¹³⁷⁴ Bu bilgiler ışığında hicretin, şehirleşme/şehirleşme ve yargı kurma veya yargının bulunduğu bir şehir inşa etme olduğunu söylemek mümkündür.¹³⁷⁵ Konu birkaç madde ile şu şekilde özetlenebilir:

1. Hicretten sonra Yesrib’i el-Medîne’ye dönüştüren iki unsurdan birisi şehir/şehirleşme (مَدَن/أَقَام) diğeri ise yargı (دَانَ - يَدِينُ)’dır.¹³⁷⁶

2. Yargı ile şehir, şehirleşme arasında irtibat bulunmaktadır.¹³⁷⁷ Yargı/Kaza toplumlar için kaçınılmaz ve zaruridir.¹³⁷⁸

3. Fahreddin er-Râzî’nin önde gelen talebelerinden¹³⁷⁹ olan Esîruddîn Ebherî (ö. 663/1265 [?]) şehirleşme ve yargıyı nübüvvetin gerekliliğinin isbatı sadedinde delil olarak öne sürmektedir.¹³⁸⁰

¹³⁷⁰ Güreli, Nevzat, “Şehirleşme ve Suç”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 32, Sayı: 2-4, 1966 (s. 588-596), s. 590, 591.

¹³⁷¹ Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît fi'l-Luga*, IX, 359, 360; İbn Fâris, *Mekâyis*, II, 319, 320; Neşvân el-Himyerî, *Şemsu'l-Ulûm*, IV, 2214.

¹³⁷² Alî, Cevâd, *el-Mufasssal*, IV, 130.; Mehrân, Muhammed Beyyûmî, *Dirâsât fi Târîhi'l-Arabi'l-Kadîm*, Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, İskenderiyye tsz., s. 433.

¹³⁷³ Buhl, Frantz, “Medine”, *İA*, Millî Eğitim Bakanlığı Neşri, Millî Eğitim Basımevi, VII, İstanbul tsz..

¹³⁷⁴ Buchner, V.F. (Friedrich Karl Christian Ludwig Lois Buchner), “Şehir”, *İA*, Millî Eğitim Bakanlığı Neşri, Millî Eğitim Basımevi, XI, İstanbul 1979.

¹³⁷⁵ Hz. Peygamber Müslümanları Habeşistan’a gönderirken “*orada hiç kimseye zulmedilmeyen bir kral/melik vardır*” buyurarak yargıya işaret etmiştir. Bkz. İbn İshâk, *Sîre*, s. 174.

¹³⁷⁶ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, VIII, 72, 73; İbn Dureyd, *el-İştikâk*, s. 398; İbn Dureyd, *Cemhere*, II, 683; İbn Cinnî, Ebu'l Feth Osmân b. Cinnî el- Mevsilî el-Bagdâdî, *el-Munsif*, thk. İbrâhîm Mustafâ, Abdullâh Emîn, Dâru İhyâi't-Turâsi'l Kadîm, Matbaatu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, Mısır 1373/1954, 311, 312; Ukberî, Ebü'l Bekâ, *el-Lübâb fi İleli'l Binâi ve'l-İ'râb*, thk. Gâzî Muhtâr Tuleymât, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut/Dâru'l-Fikr, Dimaşk 1416/1995, II, 410; Yâkût el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldân*, V, 74. Hz. Peygamber’in Mekke’den Medine’ye hicret etmesi Hz. Peygamber’in hakimiyeti ve yönetiminin başlangıcı anlamına gelmektedir. Bkz. Yezdî, Muhammed Takî el-Misbâh el-Yezdî, *el-Hukûk ve's-Siyâse fi'l-Kur'an*, Dâru't-Teârif, Beyrut 1421/2001, s. 187 vd..

¹³⁷⁷ Atar, Fahrettin, “Mahkeme”, *DİA*, XXVII, 339.

¹³⁷⁸ Şîrâzî, Nâsır Mekârim eş-Şîrâzî, *Nefehâtu'l-Kur'an*, Medresetu'l-İmâm Alî b. Ebî Tâlib, Matbaatu Süleymânzâde, Kum 1426, X, 142.

¹³⁷⁹ İbnu'l-İbrî, Ebü'l Ferec Cemâlüddîn Yuhannâ Mâr Grigorius b. Tâciddîn Ehrûn (Hârûn-Aaron) el-Malatî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, Neşr. Halîl Mansûr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1418/1997, s. 223.

¹³⁸⁰ Ebherî, Esîruddîn el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkindî el-Ebherî, *Risâletun fi İlmi'l-Kelâm*, thk. Muhammed Ekrem Ebû Gûş, Dâru'n Nûr, Ammân, 1433/2012, s. 140.

4. Yargı, İslam hukukunda hicret ahkâmına medar olan Dâru'l-İslâm kriteridir.¹³⁸¹

Yargı vahiy ve Nebevî talim ile inşâ edilmiş şehir *el-Medîne*'nin ruhudur. Sadece kurallar bütünü değil diğer hukukî normlarla belirli bağları bulunan toplumsal düzen ve dönüşüm için zaruri olan bir yapıdır.

3.4.3.8. Hicret ve Biat

Arapçası “*bey‘at/الْبَيْعَةُ*” olan biat “*satmak, satın almak*” anlamına gelmekte,¹³⁸² “*yöneticilik tevdi etme, birinin yöneticiliğini kabul etme*” manasında kullanılmaktadır.¹³⁸³ Biat kelimesi Kur‘ân-ı Kerîm’de geçmemekte, kelimeyi oluşturan “b-y-a” maddesinden türeyen, karşılıklı ahidleşmeyi ifade eden bâye‘a/mübâye‘a masdarı yer almaktadır. Fetih suresinde geçen, hicretin altıncı yılında ashabın Hudeybiye’de Hz. Peygamber’le yaptıkları Bey‘atu’r-ırdvân¹³⁸⁴ ve Mümtahine suresinde geçen Mümin kadınların biatlarını beyan eden¹³⁸⁵ âyetlerden biatın maruf, bilinen bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklar Hz. Peygamber’e yapılan biatlerden söz etmektedir.¹³⁸⁶

Hz. Peygamber’e hicret etmek üzere biat edilmiştir. Aktarıldığına göre köle olduğunu söylemeyen bir kişi Hz. Peygambere gelerek hicret etme üzerine biat etmiş¹³⁸⁷ daha sonra efendisi gelerek biat eden kişinin kendisinin kölesi olduğunu belirtmiş Peygamber efendimiz (s.a.v.) mekârim-i ahlakının muktezası olarak, kölenin hicret arzusunun yerine gelmesi için onu efendisinden satın almıştır.¹³⁸⁸

Mekke fethedildikten sonra hicret etmek üzere biat etmek isteyenler olmuş fakat Hz. Peygamber hicretin sona erdiğini belirterek İslâm ve Cihâd üzere biatleri kabul

¹³⁸¹ Serahsî, *el-Mebsût*, X, 19, 23; Ebü'l-Bekâ *el-Külliyât*, s. 451.

¹³⁸² İbn Fâris, *Mekâyis*, I, 327; İsfahânî, *Müfredât*, s. 564, 565.

¹³⁸³ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, II, 265; Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî, *Sahîhu Muslim bi-Şerhi'n-Nevevî*, Müessesetu Kurtuba, 2. Basım, Yayın yeri yok 1414/1994, XII, 318 Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *es-Sahîhu'l-Muslim*, Nevevî Şeri *el-Minhâc ile Birlikte*, Mektebetu'l-Büşrâ, Karachi-Pakistan 1432/2011, V, 561; İbn Haldûn, *Mukaddimetu İbn Haldûn*, I, 261; Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Meâsiru'l-İnâfe fî Me'âlimi'l-Hilâfe*, thk. Abdussetâr Ahmed Ferrâc, Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1980, I, 39 vd..

¹³⁸⁴ Fetih 48/10.

¹³⁸⁵ Mümtahine 60/12.

¹³⁸⁶ İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, II, 79, 86; Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, I, 559 vd..

¹³⁸⁷ Müslim, “Musâkât”, 123; Tirmizî, “Siyer”, 36; Ebû Dâvûd, “Büyü”, 17; Nesâî, “Bey‘a”, 66; İbn Mâce, “Cihâd”, 41.

¹³⁸⁸ Vellevî, Muhammed b. Alî b. Âdem b. Mûsâ el-İşyûbî el-Vellevî, *Zahîratu'l-Ukbâ fî Şerhi'l-Muctebâ/Şerhu Süneni'n-Neseî*, Dâru'l-Mî'râci'd-Düveliyye, Riyâd 1416/1996, XVI, 276.

etmiştir.¹³⁸⁹ Hz. Peygamberin Medîne-i Münevvere'deki biatleri İslâm ve onun farzları, ilkeleri üzerine idi. Örneğin hicret üzerine biat edilmesi demek, Medîne dışında olanların yurt ve vatan olarak Medîne'yi tercih etmeleri, Hz. Peygamber ile birlikte kalmaları, O'nunla ikamet etmeyi kabul etmeleri anlamına gelmekteydi.¹³⁹⁰

3.4.3.9. Mekke'den Medine'ye Hicret'in Sona Ermesi

Hz. Peygamber'den rivayet edilen “*Fetihten sonra hicret yoktur*”¹³⁹¹ hadisi ile hicretin kesintisiz devam edeceğini beyan eden hadisleri¹³⁹² bir arada değerlendiren âlimler, hicretin sona ermesinin Mekke ile ilgili olduğunu söylemektedirler. Mekke fethedilmiş [20 Ramazan 8'de (11 Ocak 630)]¹³⁹³, Dâru'l-İslâm olmuş, Hz. Peygamber yurduna hicret ve Muhâcirlik sona ermiş, bunun dışındaki cihâd, niyyet, haşr gibi değişim ve dönüşüm anlamındaki hicret baki kalmıştır.¹³⁹⁴ Mekke fetih ile ilâhî-ıbed İslâm yurdu olup, İslâm yurdundan hicret etme söz konusu olmayacağından bunun yerine cihadın ikâme edildiği ifade edilmektedir.¹³⁹⁵

Hicret ile ilgili ahkâmda görüleceği üzere, hicret etmeyi gerektiren şartlar oluştuğunda, hicret etmenin gerekli olduğu ve aynı hükümlerin geçerli olduğu âlimler tarafından ifade edilmektedir.

3.4.4. Kadınlarm Hicreti

Kur'ân-ı Kerîm'de hicret eden kadınlarla ilgili içerisinde “h-c-r” kök harfleri bulunan lafızların yer aldığı iki ayet bulunmaktadır. Bu iki ayette iki farklı konu ele

¹³⁸⁹ Vellevî, *Zahîra*, XXXII, 221 vd.. Konu hadis kaynaklarında “*el-Bey'atu ale'l-Hicre*” başlığı altında aktarılmaktadır.

¹³⁹⁰ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, VIII, 67, 68.

¹³⁹¹ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, I, 321, 322; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef.*, XXI, 66, 67 (39720); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 448 (1991), IV, 224, 225 (2396), V, 350 (3335), XI, 587 (7012), XVII, 258 (11167). Bu son aktarımda Ebû Saîd el-Hudrî “fetihten sonra hicret yoktur” hadisini naklettiğinde orada bulunan Mervân (Ebû Abdilmelik Mervân b. el-Hakem b. Ebi'l-Âs b. Ümeyye el-Ümevî)'in “yalan söylüyorsun” diyerek Ebû Saîd el-Hudrî'nin üzerine yürüdüğü anlatılmaktadır.

¹³⁹² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 206 (1671), XXVIII, 111 (16906), XXXVII, 10 (22324).

¹³⁹³ Bozkurt, Nebi-Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Mekke”, *DİA*, XXVIII, 558. Bir başka tarihlendirme için [19 Ramazân H. 8/Cuma] bkz. Şulul, Kasım, *Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, s. 849.

¹³⁹⁴ Bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, s. 209, 438, 1000. Cihâd, Allah (c.c.) yolunda cihâd, niyet, değiştirmeye güç yetirilemeyen fisk ve fücordan ayrılma, haşr, vatandan ayrılma anlamlarına gelmektedir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, s. 209.

¹³⁹⁵ İbn Dakîk el-İd, *İhkâmu'l-Ahkâm*, II, 62, 63; Remlî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Hamza el-Menûfî el-Mısırî el-Ensârî er-Remlî *Nihâyetu'l-Muhtâc ilâ Şerhi'l-Minhâc*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 3. Basım, Beyrut 1424/2003, VIII, 82; Selmân, Meşhûr Hasan Mahmûd, *el-Hecru fi'l-Kitâbi ve's-Sünne*, Dâru İbni Affân, Kâhire 1432/2011, s. 92; Sindî, Ebû'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî et-Tettevî, *Hâşiyetü's-Sindî alâ Süneni'n-Nesâi*, [Nesâi, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâi, *Sünenü'n-Nesâi/el-Muctebâ*, thk. Sıdkî Cemîl el-Attâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1425-1426/2005 haşiyesinde], s. 991 (4166).

alınmaktadır. Biri, Hz. Peygamber'in evlenmesine izin verilen hanımlar konusu diğeri ise Medine'ye hicret eden kadınların imtihan edilme meselesidir. İlk konu Ahzâb suresinde şu şekilde geçmektedir:

*“Ey peygamber! Mehirlərini verdiğin eşlerini, Allah'ın sana ganimet olarak verip de elinin sahip olduğu kadınları, seninle birlikte hicret eden amca kızlarını, hala kızlarını, dayı kızlarını, teyze kızlarını, kendini peygambere mehirsiz olarak bağışlar da peygamber de onunla evlenmek isterse böyle bir mümin kadını -ki sonuncusu diğer müminlere değil, zatına mahsustur -sana mahsus kıldık. Müminlere eşleri ve sahip oldukları kadınları hakkında hangi kuralları geçerli kıldığımızı biliyoruz. Sana mahsus olanı güçlük çekmeyesin diye meşrû kıldık. Allah çok bağışlayıcı, pek esirgeyicidir.”*¹³⁹⁶ Ayette “seninle birlikte hicret eden/[الَّتِي هَاجَرْنَ مَعَكَ]” kaydı bulunmaktadır. Burada Hz. Peygamber'e has iznin hicret şerefine nail olan hanımlar için olduğu vurgulanmaktadır.

Ayet nazil olduğunda Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib'in (ö. 619 m.) kızı Ümmü Hânî'nin (ö. 50/670'ten sonra) şöyle dediği aktarılmaktadır:

*“Ben O'na helal kılınmadım çünkü ben hicret etmedim, ben tulakâdanım!”*¹³⁹⁷

İkinci konu ise Hicret eden kadınların imtihan edilmelerinin istenmesidir.¹³⁹⁸

Müfessirler, henüz hicret etmemiş birtakım kadınların eşlerine öfkelenmelerinde, onlara zarar vermek maksadıyla “Muhammed'e (s.a.v.) hicret edeceğim” dediklerini bildirmektedirler.¹³⁹⁹ Muhâcir kadınların imtihan edilmelerini emreden ayetteki¹⁴⁰⁰ “imtihân ediniz” kaydı hicret kasdıyla gelen kadınları “evlerinden çıkıp gelmelerinin gerekçesi hususunda sınavın”, “onları sorgulayın”, “sırf İslâmî gaye ile geldiklerine dair yeminlerini alın” şeklinde açıklanmaktadır.¹⁴⁰¹

Hicret etmek üzere Medine'ye gelen kadınların imtihan edilmelerini içeren ayet nazil olduktan sonra, Mümin muhacir kadınlar imtihan edilmişlerdir. Bu imtihanın nasıl gerçekleştiği hususunda üç görüş aktarılmaktadır: **1. Yemin, 2. Şehâdet, 3. Biat.**¹⁴⁰²

¹³⁹⁶ Ahzâb, 33/50.

¹³⁹⁷ Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 34/Suratu'l Ahzâb (3214).

¹³⁹⁸ İbn Vehb ayette sözü edilen kadının Ebû Hassân b. Dahdâha'nın karısı Amr b. Avf oğullarından Ümeyye binti Beşîr olduğu söylenmektedir. İbn Vehb, *el-Câmi'u Tefsîri'l-Kur'ân*, II, 19. Sözü edilen kadının kim olduğu hakkındaki görüşler için bkz. İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bagdâdî, *Telkîhu Fühûmi Ehli'l-Eser fi Uyûni't-Târih ve's-Siyer*, Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrut 1418/1997, s. 235.

¹³⁹⁹ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XX, 412.

¹⁴⁰⁰ Mumtahine 60/10

¹⁴⁰¹ Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, III, 354.

¹⁴⁰² Mâverdi, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, V, 521, 522; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, VIII, 240, 241.

Hicret etmek üzere Medine'ye gelen mümin kadınların imtihanları, onlardan bazı konularda yemin almak suretiyle yapıldığı belirtilmektedir. Üzerine yemin edilen belli başlı hususlar şunlardır:

1. Eşine duyduğu öfke, buğz gibi nedenlerden dolayı gelmiş olmaması,
2. Medine'de bulunan Müslüman erkeklerden birisine duyduğu sevgi, aşk vb. gönül meselesi nedeniyle olmaması,
3. Yerleşim yeri değişikliği arzusuyla olmaması,
4. Yaptığı, işlediği bir eylem sonucu Medine'ye geliyor olmaması,
5. Dünyevi bir gerekçeye dayanıyor olmaması,
6. Sadece İslâm'a rağbeti, Allah'a ve Rasûlüne muhabbeti nedeniyle hicret ediyor olması.¹⁴⁰³

Şehadet ise gelen kadınların “Allah'tan başka ilah olmadığı, Muhammed'in O'nun kulu ve Rasûlü olduğuna” tanıklık etmesi, beyan etmesi şeklinde yapılmıştır.

İmtihanın nasıl gerçekleştiğine dair belirtilen üçüncü görüşe göre ise Mümtahine/Mümtahane suresi on ikinci ayette belirtilen şartlar üzere söz ile biat olarak yapılmıştır.¹⁴⁰⁴

Ayette “şirk koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocuklarını öldürmemek, elleriyle ayakları arasından uydurdukları bir bühtanla gelmemeleri, maruf konularda Hz. Peygamber'e karşı gelmemek” gibi İslâm'ın temel ilkeleri üzere biat etmeleri istenmektedir.¹⁴⁰⁵

Yapılan imtihan sonucunda imanlarında samimi oldukları anlaşılan mümin kadınlar hakkında, imtihan edilmelerini emreden onuncu ayet doğrultusunda hareket edilmiş, geri çevrilmemişler, müşrik birisi ile evli iseler müşrik kocalarına helal olmadıkları beyan edilmiş, eşlerine Mehirleri ödenmiş ve Medine'de kalmaları temin edilmiştir.¹⁴⁰⁶

¹⁴⁰³ Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân*, IX, 295.

¹⁴⁰⁴ Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XX, 412.

¹⁴⁰⁵ Mümtahine 60/12.

¹⁴⁰⁶ Makdisî, Ebu'l Yumn Mücîruddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdurrahmân el-Uleymî el-Makdisî el-Hanbelî, *Fethu'r-Rahmân fi Tefsiri'l-Kur'ân*, Neşr. Nuruddîn Tâlib, Vuzârâtü'l-Evkâf ve's Şuûni'l-İslâmiyye, Katar 1430/2009, VII, 32, 33; Cezâirî, Ahmed b. İsmâil b. eş-Şeyh Abdinnebi b. Sa'd et-Tüceybî en-Necefi el-Cezâirî, *Kalâidu'd-Durer fi Beyâni Âyâti'l-Ahkâm bi'l-Eser*, thk. Eş-Şeyh Ebu'l-Fazl el-İslâmî, Neşru'l-Fekâhe (Müessesetu'n-Neşri'l-İslâmî), Kum 1433, II, 231; Mübarekfürî, Safiyyurrahmân el-Mübârekfûrî, *Ravzatu'l-Envâr fi Sîreti'n-Nebiyi'l-Muhtâr*, Vuzârâtü's-Şuûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, 7. Basım, Riyâd 1431, s. 245, 246.

Buhârî'nin aktardığına göre İbn Şihâb Zührî (ö. 124/742) “*Muhâcir kadınlardan iman ettikten sonra irtidât eden/dinden dönen hiçbir kimseyi bilmiyoruz*” demiştir.¹⁴⁰⁷

3.4.5. Muhâcirler

Kur’ânı Kerîm Hz. İbrahim’in kendisi için “*muhâcir*” tanımlaması kullandığını beyan etmektedir.¹⁴⁰⁸ Müfessirler bu beyanı tefsir ederlerken Hz. İbrahim’in göç etmesini dile getirmekte, O’nun göç etmesini, göç ettiği yerleri aktarmaktadırlar. Fakat müfessirlerin açıklamalarına bakıldığında muhâcir kelimesinin fiziki göçe delaletinin yanında, manevî, hissî, kalbî göç, hicret ve ilerleyişe delalet ettiği de görülmektedir.¹⁴⁰⁹

İmam Mâturîdî “*ilâ Rabbî*” kaydının “*bir mekân veya teşbihe yol açacak şekilde*” anlaşılmasında gerektiğini vurgulamakta¹⁴¹⁰, Tâbiîn dönemi müfessirlerinden Katâde âyeti “*aklıyla, kalbiyle ve niyetiyle Rabbine yürümesi*” olarak tefsir etmektedir.¹⁴¹¹

Her iki anlama delalet imkânı olsa da lafzî olarak bakıldığında ilk muhâcir, semâvî dinlerin ve müşrik Arapların kendilerini nisbet ettikleri Hz. İbrahim ve O’nun ailesidir.

İbn Atıyye hicreti, “*Rabbin rızasına rağbet ederek vatani terk etmektir*” şeklinde tarif ettikten sonra hicretle, yukarıda anılan ayetin sonunda yer alan “*Azîz*” ve “*Hakîm*” sıfatları arasında bağ kurmaktadır.¹⁴¹² Yine o, “*ilâ Rabbî*” kaydını “*ilâ*” harfi cerrinden sonra “*Rab*” lafzına muzâf takdiriyle, “*rıza’r-Rab*” veya bu minvalde bir kelimenin muzâf olarak takdiriyle tefsir etmektedir.¹⁴¹³

Kuşeyrî “*hicretin ancak kalbin kemal ile Allâh’ın gayrından berî olmasıyla geçerli olacağını*” belirtmektedir.¹⁴¹⁴ Bu doğrultuda rağbeti, gayesi Allâh (c.c.) ve Rasûlü (s.a.v.) olarak evlerinden çıkan kişileri ifade eden muhâcir kelimesi Kur’ân-ı

¹⁴⁰⁷ Buhârî, “Şurût”, 15.

¹⁴⁰⁸ Ankebût 29/26.

¹⁴⁰⁹ Sa’lebî, *el-Keşfu ve’l-Beyân*, VIII, 149.

¹⁴¹⁰ Mâturîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, VIII, 220.

¹⁴¹¹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XIX, 576; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye*, IX, 6131.

¹⁴¹² Ayrıca bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XX, 238.

¹⁴¹³ İbn Atıyye, *el-Muharrar*, IV, 314.

¹⁴¹⁴ Kuşeyrî, *Letâif*, III, 456; İbn Acîbe, *el-Bahru’l-Medîd*, IV, 298.

Kerîm'de fiilin kendisini değil, hicret eylemini gerçekleştiren kişinin durumunu¹⁴¹⁵/halini¹⁴¹⁶ ifade etmektedir.¹⁴¹⁷

Kur'ân-ı Kerîm hicretin gayesinin İslâm'ın var oluş ve Hz. Peygamber'in gönderiliş amacıyla aynı oluşunu beyan etmek, vurgulamak üzere Mümin kadınlardan hicret edenlerin (الْمُؤْمِنَاتُ مِهَاجِرَاتٍ), bu nihâî gayeyi sözlü ve fiili olarak deklare etmelerini istemekte ve onlar için de muhâcir tanımını kullanmaktadır¹⁴¹⁸.

Yine, hicretiyle dünya tarihinin seyrini değiştiren Hz. İbrâhim gibi, hicretleriyle insanlık tarihinde yeni ve farklı bir çıkış açan Nebevî şehir Medîne'ye hicret edenler muhâcir olarak anılmaktadır.¹⁴¹⁹

İbn Abbâs'a göre “Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve Allah'a inanırsınız” âyetinin ilk muhatapları, âyette bulunan “uhricet/çıkarılmış” kaydına dayalı olarak¹⁴²⁰ muhâcirlerdir.¹⁴²¹ İmam Mâturîdî ise “âyette sözü edilen vasıflara dönüşenler” olduğunu belirtmektedir.¹⁴²² Buna dayalı olarak, hicretin “Emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-ani'l-münker”'in bir boyutu olduğunu söylemek ve muhâcirlerin bu hedefi kendilerine vazife edinmiş “insanlığa önderlik edecek topluluk”¹⁴²³ olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.

¹⁴¹⁵ Bkz. Hasan, Abbâs, *en Nahvu'l-Vâfi*, Dâru'l-Me'ârif, 3. Basım, Kâhire 1974, II, 363.

¹⁴¹⁶ Bkz. Nisâ 4/100. Medîne'de nâzil olan Nisâ suresi 4/100. Âyette geçen “مُهَاجِرَاتٍ/muhâcîrân (muhâcîr olarak)” kelimesi gibi yine Medîne'de inmiş olan Mumtahine suresi 60/10. âyette yer alan “مُهَاجِرَاتٍ/muhâcîrâtin (muhâcîrler olarak)” kelimesi de nahiv bakımından hâl olarak kullanılmıştır. Bkz. Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısırî, *İ'râbu'l-Kur'ân*, thk. Züheyr Gâzî Zâhid, Âlemu'l-Kutub, 2. Basım, Beyrut 1405/1985, IV, 415; Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib b. Hammûş [Muhammed] b. Muhammed b. Muhtâr el-Kaysî, *Müşkilü İ'râbi'l-Kur'ân*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, Beyrut 1405/1984, II, 729; İbnu'l-Ahnef, Ahmed b. Ebî Bekr b. Ömer el-Ciblî, *el-Bustân fi İ'râbi Müşkilâti'l-Kur'ân*, Neşr. Ahmed Muhammed Abdurrahmân el-Cündî, Ervika li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, Ammân 1439/2018, III, 389 (Eserde surenin ismi “İmtihân/Sûratu'l-İmtihân” olarak yer almaktadır); İbn Arafе, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Arafе el-Vergammî et-Tûnisî, Tefsîru İbn Arafе, thk. Celâl el-Asyûtî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2008, IV, 216; Nahcuvânî, Ni'metullâh b. Mahmûd, *el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Gaybiyye el-Mûdihatu li'l-Kelimi'l-Kur'âniyye ve'l-Hikemi'l-Furkâniyye*, el-Matba'atu'l-Osmâniyye, [İstanbul] 1325, II, 407.

¹⁴¹⁷ Ka'bâş, *Nefehâtu'r-Rahmân*, X, 286.

¹⁴¹⁸ Mumtahine 60/10.

¹⁴¹⁹ Tevbe 9/100, 117; Nûr 24/22; Ahzâb 33/6; Haşr, 59/8.

¹⁴²⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 143.

¹⁴²¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 671, 672; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye*, II, 1093; Eттаfeyyiş, *Heymânu'z Zâd*, IV, 217. Taberî, Hz. Ömer'in âyet hakkında “ilklerimizdir” dediğini ve yine “sahabe arasından seçkin insanlar” olduğunu söylediğini fakat Hz. Peygamber'in ashabının yaptığı gibi “emri bi'l-ma'rûf ve nehy-ani'l-münker” yapanlarında aynı kategoriye dâhil olacaklarını belirttiğini aktarmaktadır. Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 671, 672.

¹⁴²² Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, II, 450, 454, 455. Müfessirler önceki (Âl-i İmrân, 3/104) âyetlerin tefsirinde de ilme vurgu yapmaktadırlar. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 434, 435.

¹⁴²³ DİB Kurul (Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrırcı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş), *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2012, I, 651, 652.

Biz burada Kur'ân-ı Kerîm'de Muhâcirlerin anlatımına temas etmek istiyoruz.

Muhâcir “Hz. Peygamber zamanında Mekke'nin fethinden önce Medine'ye hicret edenler” şeklinde tarif edilmektedir.¹⁴²⁴ Hicret bir dönüşüm hareketidir. Yeni bir yaşam biçimi inşasıdır. Bunun için iman, bilgi, bilinç, rehberlik gibi hususlar gerekmektedir. Muhacir inandığı değerler doğrultusunda bir yaşam biçimi kurmak üzere hareket eden kişidir. Kur'ân-ı Kerîm'de muhacirlerle ilgili bazı özelliklerden söz etmektedir. Bunlar:

1. Muhacirler tam bir mümindirler.¹⁴²⁵
2. Yeryüzünde yerleşik bir düzen oluşturacaklar¹⁴²⁶, genişlik bulacaklar¹⁴²⁷ ve Allah (c.c.) kendilerini rızıklandıracaktır.¹⁴²⁸
3. Allâh'ın (c.c.) rahmetini umarlar¹⁴²⁹ ve mağfiretini beklerler.¹⁴³⁰
4. Çetin imtihana maruz kalmışlar, sıkıntı/eziyetlere katlanmışlar, Allâh (c.c.) yolunda cihâd etmişlerdir.¹⁴³¹
5. Allâh (c.c.) yolunda gerektiğinde savaşmışlar, bu uğurda ölümü göze almışlardır.¹⁴³²
6. Hayatlarını, Alah (c.c.) yolunda bir yaşama dönüştürmeye çalıştıkları için, Cennete girecekler ve Allâh (c.c.) katında “dönüşlerin/kazanımların en güzeli (حُسْنُ النَّوَابِ)” muhacirleri beklemektedir.¹⁴³³

Mekke'den Medine'ye hicret Hz. Peygamber döneminde oldukça önemsenmiş bir hakikattir. Hicret, hicret eden muhaciri ayrıcalıklı kılan, âdeta ona statü kazandıran bir ibadet olduğu için, Mekke'nin fethinden sonra bu ayrıcalık ve statüyü elde etmek için çaba gösteren, araya hatırlı kişileri katarak Hz. Peygambere gelenler olmuştur.¹⁴³⁴ Hz. Peygamber ise hicretin sona erdiğini beyan ederek, hicreti değerli kılan iç dinamiğe işaret etmiştir.

---

¹⁴²⁴ Useymîn, Muhammed b. Sâlih b. Muhammed el-Useymîn, *Şerhu'l-Akîdeti'l-Vâsitiyye*, Neşr. Sa'd b. Fevvâz es-Sumeyl, Dâru İbni'l-Cevzî, 6. Basım, Riyâd 1421, II, 256.

¹⁴²⁵ Enfâl 8/74.

¹⁴²⁶ Nahl 16/41.

¹⁴²⁷ Nisâ 4/100.

¹⁴²⁸ Hac 22/58.

¹⁴²⁹ Nahl 16/110.

¹⁴³⁰ Bakara 2/218.

¹⁴³¹ Tevbe 9/20, 21.

¹⁴³² Âl-i İmrân 3/195.

¹⁴³³ Âl-i İmrân 3/195.

¹⁴³⁴ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadîs*, thk. Muhammed Muhyiddîn el-Asfâr, el-Mektebu'l-İslâmî, 2. Basım, Beyrut 1419/1999, s. 284.

Hız. Peygamber'in vefatından sonra da insanlar nezdinde hicretin değerini koruduğu anlaşılmaktadır.¹⁴³⁵ Hız. Ali'ye (ö. 40/661) karşı çıkan ve onunla savaşan Hâricî fırkası ayeti kerimeden¹⁴³⁶ yola çıkararak kendilerini methetmek üzere Allah yolunda hicret edenler, muhacirler olarak isimlendirmişlerdir.¹⁴³⁷ Abdullah b. Abbas'ın, Âl-i İmrân suresinde geçen “Sizler insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz”¹⁴³⁸ ayeti hakkında “onlar Muhammed (s.a.v.) ile birlikte Medine'ye hicret edenlerdir” dediği aktarılmaktadır.¹⁴³⁹

3.4.6. Muhacirlere Yardım Edenler/Ensâr

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan, hicretle bağlantılı olarak “muhacirlere yardımcı olanlar” anlamına gelen “nasr” masdarından türeyen “nâsır” kelimesinin çoğuludur.¹⁴⁴⁰ Ensâr “Hız. Peygamber'in Medine'ye, kendilerine hicret ettiği kişiler” şeklinde tarif edilmektedir.¹⁴⁴¹ Ensâr, muhacirleri yurtlarında ağırlayan, onları koruyan, kollayan, yardım eden Medine'li Müslümanlardır.¹⁴⁴² Kendilerinin yerine Muhacirleri tercih etmeleri nedeniyle insanlık tarihine örnek olacak îsâr¹⁴⁴³ ahlakının temsilcileridirler.¹⁴⁴⁴

¹⁴³⁵ Muhâcîr ve Ensâr vasıflarının Hız. Peygamberin vefatından sonra da önem ve değerini koruduğu, meydana gelen olaylarda bir ölçü olarak belirtildiği görülmektedir. Bkz. Vâkıdı, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdı el-Eslemî el-Medenî el-Vâkıdı, *Kitâbu'r-Ridde*, thk. Yahyâ el-Cebûrî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1410/1990, s. 65, 71, 72, 112, 144, 150, 159, 165, 167; İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 364; Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, III, 70; Müfid, Şeyh Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî el-Ukberî, *el-Cemel en-Nusra fi Harbi'l-Basra*, Mektebetu'd-Dâverî, 3. Basım, Kum 1403/1983, s. 50; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, LIX, 134; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 422; Suyûtî, Ebû'l Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. İbrâhîm Sâlih, Dâru Sâdır, Beyrut 1417/1997, s. 236.

¹⁴³⁶ Nisâ 4/100.

¹⁴³⁷ Avâcî, Gâlib b. Alî 'Avâcî, *Fırakun Muâsıratun Tentesibu ile'l-İslâm ve Beyânu Mevkıfi'l-İslâmî minhâ*, el-Mektebetu'l-Asriyyetu'z-Zehabiyye, Dördüncü Baskı, Cidde 1422/2001, I, 229.

¹⁴³⁸ Âl-i İmrân 3/110.

¹⁴³⁹ San'ânî, *Tefsîru Abdîrrezzâk*, I, 408; İbnü'l-Münzir, *Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân*, II, 510; Umrânî, Ahmed el-Umrânî, *Mevsûatu Medreseti Mekke fi't-Tefsîr Tefsîru Abdillâh İbni Abbâs*, Dâru's-Selâm, Kâhire 1432/2011, I, 344; İbn Ebî Şeybe, *Kitâbu'l-Megâzî*, s. 151 (85. paragraf). Muhacirlerin bir listesi için bkz. Muhâmî, Bâkir Emîn el-Verd el-Muhâmî, *Ashâbu'l-Hicreti fi'l-İslâm*, Gözden Geçirme. Velîd el-A'zamî, ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsû'ât, Beyrut 1986, s. 37 vd..

¹⁴⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V, 210.

¹⁴⁴¹ Useymîn, *Şerhu'l-Akîdeti'l-Vâsitiyye*, II, 256.

¹⁴⁴² Algül, Hüseyin, “Ensar”, *DİA*, XI, 251, 252. ; Hassân b. Sâbit'in halkının/Ensâr'ın Allah Rasûlü'ne destek olmaları ve Allah Rasûlü'nü mallarına ortak etmeleriyle iftihar ettiği dizeleri için bkz. Yılmaz, Mehmet, “Sahabe Şiirlerinde Hız. Peygamber'in Medine'ye Hicreti”, *Bilimname*, Sayı: 37, Nisan 2019, s. 612, 613. Şiirin yer aldığı, tahkikini Velîd Arafât'ın yaptığı Dîvan için bkz. Arafât, Velîd, *Dîvanu Hassân b. Sâbit*, Dâru Sâdır, Beyrut 2006, I, 475.

¹⁴⁴³ Çağırıcı, Mustafa, “İsâr”, *DİA*, XXII, 491, 492. Ca'fer b. Mansûr el-Yemen Ensâr'ın Muhacirlerden kendilerinden daha alt düzeyde olanlarla kendilerini eşit kıldıkları, kendilerine eşit düzeyde olanlarla taksimat/bölüşüm yaptıkları, kendilerinden üst derecede olanları ise kendilerine tercih ettikleri/îsâr yorumunu yapmaktadır. Bkz. Mansûr el-Yemen, *Serâir*, s. 235.

¹⁴⁴⁴ Haşr 59/9.

Îsâr, sözlükte “bir şeyi veya bir kimseyi diğerine üstün tutma, tercih etme” mânasına gelmekte, ahlâk terimi olarak ise “bir kimsenin, kendisi ihtiyaç içinde bulunsa bile sahip olduğu imkânları başkalarının ihtiyacını karşılamak üzere kullanması, başkasının yararı için fedakârlıkta bulunması” demektir.¹⁴⁴⁵ Cürcânî (ö. 816/1413) îsârı, “kişinin başkasının yarar ve çıkarını kendi çıkarına tercih etmesi veya bir zarardan öncelikle onu koruması” şeklinde tarif ederek bu anlayışın din kardeşliğinin en ileri derecesi olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁴⁶ Ensâr’ın îsâr ahlakına sahip olduğunu belirten ayette¹⁴⁴⁷ geçen “tebevvu” kelimesinde bir başka incelik bulunmaktadır.

Tebevvu’ (تَبَوُّوا) kelimesinin kökü olan “bâ, vâv, hemze/ء-و-ب” harflerinden oluşan “el-bâe/أَلْبَاءُ” kelimesinde bizzat cimanın kendisinin kastedildiği nikâh ve evlilik anlamı bulunmaktadır.¹⁴⁴⁸ Tef’îl kalıbında ise mana “bir başkasını bir yere yerleştirmek, iskân etmek olmaktadır. İbn Fâris “bâ, vâv, hemze/ء-و-ب” maddesinin iki asla dayandığını ilkinin “bir şeye dönüş” diğerinin “iki şey arasında eşitlik” olduğunu söylemektedir. Râgıb el-İsfahânî, bu harflerden oluşan kelime “bir mekânda bulunan parçaların müsâvâtı” manası bulunduğunu belirtmektedir.¹⁴⁴⁹ Ayette yer alan “min kablihim/مِنْ قَبْلِهِمْ” kaydını dikkate alarak düşünüldüğünde Hz. Peygamber ve muhacirlerin toplu göçlerinden önce¹⁴⁵⁰, kendi yurtlarında kendileriyle hicret edenler arasında müsâvât kuranlar, bir başka ifadeyle muhacirler ile kendilerini müsâvî sayanlar ve kendi yurtlarında imanı yerleşik kılanlar, yurtlarını iman şehri haline getirenler şeklinde anlamak mümkündür.¹⁴⁵¹

Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12), kendisine sorulan “Ensâr ismini öteden beri kullanıyor muydunuz yoksa Allâh mı sizi isimlendirdi?” sorusuna karşılık “bizi Allâh azze ve celle isimlendirdi” şeklinde cevap vererek isimlendirmelerinin Allâh tarafından yapıldığını ifade etmiştir.¹⁴⁵² İbn Abdilber konuyu “Enes b. Mâlik’e “insanların sizin için ensâr demeleri hakkında ne söylersiniz, bu cahiliyye döneminde çağrıldığınız bir isim mi yoksa Allâh mı sizi bununla isimlendirdi?” denildi o “(hayır söylediğiniz gibi

¹⁴⁴⁵ Çağrıçı, Mustafa, “Îsâr”, *DİA*, XXII, 490.

¹⁴⁴⁶ Cürcânî, *Ta’rifât*, s. 37.

¹⁴⁴⁷ Haşr 59/9.

¹⁴⁴⁸ Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-Munîr*, s. 26.

¹⁴⁴⁹ İsfahânî, *Müfredât*, s. 158.

¹⁴⁵⁰ Begavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, VIII, 76.

¹⁴⁵¹ Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî es-San’anî el-Yemenî, *Fethu'l-Kadîr el-Câmiu Beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min İlmi't-Tefsîr*, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 2. Basım, Dimaşk 1419/1998, V, 239.

¹⁴⁵² Buhârî, “Menâkıbu'l-Ensâr”, 1.

cahiliyye döneminde çağrıldığıımız bir isim değil bilakis) Allâh azze ve celle bizi Kur'ân'da Ensâr olarak isimlendirdi" şeklinde aktarmaktadır.¹⁴⁵³

Kur'ân-ı Kerîmde Tevbe suresinde¹⁴⁵⁴ iki yerde muhâcirlerle anılan Ensâr'ın Medîne'li Müslümanlara verilen özel bir isim olduğu anlaşılmaktadır zira Habeşistan'a hicret eden Müslümanları himaye etmesi, maddi bakımdan desteklemesine rağmen Necâşî ve Habeşistan muhacirlerine yardımcı olanlara Ensar denmemiştir.¹⁴⁵⁵

Kur'ân-ı Kerîm'de Allâh'ın (c.c.) rızasını ve hoşnutluğunu kazanmış bir topluluk olarak anılmaktadırlar. Kendilerinin de Allâh'tan (c.c.) razı oldukları belirtilmektedir.¹⁴⁵⁶ Hz. Peygamber'in de "Eğer hicret olmasaydı elbette ben ensardan bir kimse olurum. Eğer insanlar bir vadi ya da dağ yolunu tutsalar muhakkak ben ensarın vadisini yahut dağ yolunu tutardım" buyurarak Ensâr'ı övdüğü nakledilmektedir.¹⁴⁵⁷ En zor ve en kritik zamanlarda Allah Rasûlüne bağlı ve O'nunla birlikte hareket ettikleri beyan edilmekte, tevbelerinin kabul edildiği belirtilmektedir.¹⁴⁵⁸

3.4.7. es-Sâbikûn el-Evvelûn¹⁴⁵⁹

Öncelik ve diğerlerinden önce olan anlamında "sebk" kökenli "sâbik" kelimesinin çoğulu olan "sâbikûn"¹⁴⁶⁰, Muhâcir ve Ensâr'dan iman bakımından önce ve önde olanları¹⁴⁶¹ ifade etmektedir.¹⁴⁶² Râgıb el-İsfahânî "sebk" kelimesinin aslının

¹⁴⁵³ İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, VIII, 138.

¹⁴⁵⁴ Tevbe 9/100.

¹⁴⁵⁵ Demirci, Abdurrahman, "Ensar Kimliğinin Oluşumuna Etki Eden Faktörler", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, Yıl 2, Sayı 1, Güz 2016, s. 8.

¹⁴⁵⁶ Tevbe 9/100.

¹⁴⁵⁷ Buhârî, "Menâkıbu'l-Ensâr", 2, "Temennî", 9. Bkz. DİB Bilim Kurulu, *Hadislerle İslâm*, VI, 605 vd..

¹⁴⁵⁸ Tevbe 9/117. Haşr suresi çerçevesinde Muhâcirler ve Ensâr konusu işlenmiş, Muhâcirler için altı, Ensâr için altı ve onlara tâbî olanlar için üç özellik ele alınmıştır. Bunlar; "Muhâcirler: 1. Fakir oldukları, 2. Muhâcir oldukları, 3. Yurtlarından çıkartıldıkları, 4. Allâh (c.c.)'tan fazl ve rızvân umdukları, 5. Allâh (c.c.) ve Rasûlü (s.a.v.)'ne yardım ettikleri, 6. Sâdik oldukları, Ensâr: 1. Dâr'a yerleşik oldukları/Muhâcirleri yerleştirdikleri, 2. İmân'a gönülden bağlandıkları/İmân'ı yurtlarına yerleştirdikleri, 3. Kendi yurtlarına hicret edenleri sevdikleri, 4. Muhâcirlere verdikleri destekten dolayı içlerinde herhangi bir olumsuz duygu hissetmedikleri, 5. Kendilerinin ihtiyaçları olduğu halde Muhâcirleri kendilerine tercih ettikleri, 6. Felâha erdikleri, Muhâcir ve Ensâr'a güzellekle ittiba edenler: 1. Kendileri ve mümin kardeşleri için mağfiret istemeleri/dilemeleri 2. Mümin kardeşlerine karşı Allâh (c.c.)'tan gönül selameti istemeleri/dilemeleri, 3. Müminleri sevmenin gerekliliği ve Muhâcir ve Ensâr sahabe-i kirâm başta olmak üzere onlara sövme/sebb, buğzun haramlığı" şeklinde belirlenmiş ve incelenmiştir. Bkz. Anezî, Hâlid b. Avn el-Anezî, *el-Muhâcirûn ve'l-Ensâr ve'llezîne'ttebe'ühüm bi'İhsânin kemâ Tesifühüm Sûratu'l-Haşr*, Mecelletu'l-Câmiati'l-İslâmiyye li'l-Ulûmi'ş-Şer'iyye, el-Câmiatu'l-İslâmiyye, el-Medînetu'l-Munevvera, Sayı: 159 (121-180).

¹⁴⁵⁹ Tevbe 9/100.

¹⁴⁶⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, X, 151.

¹⁴⁶¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XI, 17.

¹⁴⁶² Efendioğlu, Mehmet, "Sâbikûn", *DİA*, XXXV, 344, 345.

“giderken veya yürüyüşte öne geçme” anlamında olduğunu söylemektedir.¹⁴⁶³ Ebû Bekir İbnü'l-Arabî Sebki'nin sıfatı, zamanda veya mekânda öne geçmek olduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁶⁴ Makrîzî (ö. 845/1442) Sâbikûn el-Evvelûn'un kimler olduğuna dair görüşleri nakletmektedir.¹⁴⁶⁵ İbnü'l-Arabî Sâbikûn el-Evvelûn'u sekiz sınıf olarak ele almaktadır.¹⁴⁶⁶ Bu iki tasnifi birleştirerek derecelendirme aşağıdaki şekilde yapılabilir:

1. İlk Müslümanlar¹⁴⁶⁷
2. Dâru'l-Erkam sonrası
3. İşkenceye maruz kalanlar
4. Habeşistan muhacirleri
5. İki Akabe biatına katılanlar
6. Kuba'da Hz. Peygamber'e yetişenler
7. İki kibleye doğru namaz kılanlar¹⁴⁶⁸
8. Bedir ehli
9. Hudeybiye ehli, Rıdvân biatına katılanlar

İbnü'l-Cevzî “Sâbikûn el-Evvelûn” hakkında altı görüş nakletmektedir.

Mukayese olması bakımından aktarmak istiyoruz:

1. Hz. Peygamberle birlikte iki kibleye doğru namaz kılanlar,
2. Hudeybiye'de Rıdvân biatına katılanlar
3. Bedir Ehli
4. Rasûlullâh'ın (s.a.v.) ashabının tamamı, zira onlar Hz. Peygamber'e dost/arkadaş olmakla öne geçtiler
5. Ölüm ve Şehâdetle öne geçerek Allâh'ın (c.c.) mükâfatına nail olanlar.
6. Hicretten önce İslâm'a girenler.¹⁴⁶⁹

¹⁴⁶³ İsfahânî, *Müfredât*, s. 395

¹⁴⁶⁴ İbnü'l Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II, 570. Ayrıca bkz. İbnü'l Arabî, *Sirâcu'l-Murîdîn*, IV, 383.

¹⁴⁶⁵ Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebu'l-Abbâs) Takıyyuddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *İmtâ'u'l-Esmâ' bi-mâ li'n-Nebiyi Sallallâhu Aleyhi ve Sellemine mine'l-Ahvâli ve'l-Emvâli ve'l-Hafedeti ve'l-Metâ'*, Tahkîk ve Ta'lîk. Muhammed Abdulhamîd en-Numeysî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1420/1999, IX, 82, 87, 88.

¹⁴⁶⁶ İbnü'l Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II, 570. Hz. Ömer'in bir değerlendirmesi için bkz. Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, I, 321; İbnü'l-Münzir, *el-Evsat*, VI, 432, 433.

¹⁴⁶⁷ Zehebî, ilk Müslümanlardan 50-51 kişinin isimlerini saymaktadır. Bkz. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, I, 144, 145.

¹⁴⁶⁸ İki kibleye doğru namaz kılanların ilk muhacirler olarak tanımlanması için bkz. İbn Ebî Şeybe, *Kitâbu'l-Megâzî*, s. 153, 154 (91. Paragraf).

¹⁴⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, III, 490, 491. ; Bkz. Suyûtî, *Mu'teraku'l-Akrân*, III, 287. ; Sahâbe'nin merâtibi için bkz. Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs*, Neşr. Seyyid Muazzam Hüseyin, el-Mektebetu'l-İlmiyye, 2. Basım, el-Medînetu'l-Munevvera 1397/1997, s. 22 vd. (*en-Nev'u's Sâbi'*).

Tîbî “iki kere hicret edenleri مَنْ هَاجَرَ الْهَجْرَتَيْنِ” saymaktadır¹⁴⁷⁰, İbn Atıyye “وَالَّذِينَ ” kaydının “يُرِيدُ سَائِرَ الصَّحَابَةِ/السَّحَابَةِ” kaydının “اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ” kaydının “sahabenin diğer kısmını” içerdiğini belirtmektedir. Ayrıca “ihsân” kaydıyla Tâbiîn ve ümmetin kalan kısmının bu kapsama dâhil olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁷¹

İbn Batta el-Ukberî (ö. 387/997) âyette ilk olarak muhacirlerin zikredilmesine dikkat çekmekte, lafzî sıralamaya işaret etmektedir.¹⁴⁷² Derecelendirmenin gerekçesinin iman olduğunu, insanlar arasındaki fazilet sıralamasının imanla yapıldığını vurgulamaktadır. Sahabelerin tâat ile ilk derecelere girdiklerini belirtmekte imanın tâat olduğunu belirtmekte ve bu nedenle Allâh’ın (c.c.) muhacir ve ensarı faziletlendirdiğini söylemektedir. İbn Batta açıklamalarıyla Hz. Peygamber önderliğinde Muhacir ve Ensar’ın bir yaşam biçimi oluşturduklarını, sırf Allah (c.c.) korkusuyla İslâm’a girdiklerini bazı kimselerin ise onların kılıçlarının korkusuyla teslim olduklarını ifade etmektedir.¹⁴⁷³ Konuyu Abdurrezzâk es San’ânî el-Himyârî’nin aktardığı bir hadis ile tamamlamak istiyoruz:

“Ben (İslâm dininde) Arab’ın sâbık’ıyım/ilkiyim, Bilâl Habeşlilerin ilkidir, Suheyb Rûm’un ilkidir, Selmân Fars’lıların ilkidir.”¹⁴⁷⁴ Bu Nebevî beyan hem Tevbe suresinde geçen ayeti tefsir etmekte, hem de Arap, Rum, Fars, Habeşliler gibi milletlerden iman ederek ruhî, yurtlarını değiştirerek bedenî hicretlerini gerçekleştiren Müslümanları sayarak İslâm’ın cihanşümül, uluslararası, evrensel niteliğine işaret etmektedir.

3.4.8. Mekke’ye Hicret

Hicret etmenin şartı, iman etmek, Hz. Peygamber’e tabi olmak, O’nun önderliğinde ve rehberliğinde bir hayat yaşamak, O’nun getirmiş olduğu İslâm davasını müdafaa etmek, cihad etmek gibi hususlar olunca, Habeşistan hicreti, Medine’ye hicretle birlikte Mekke’ye yapılan hicretlerden de söz etmek gerekecektir. Bu hicret kavramsal anlamda hicret tanımının kapsamına tam olarak girmese de İslâm dışındaki inanç ve değer sistemlerinden İslâm’a göç manasıyla hicret olarak vasıflandırılabilir.

¹⁴⁷⁰ Tîbî, *Futûhu’l-Gayb*, VII, 339.

¹⁴⁷¹ İbn Atıyye, *el-Muharrar*, III, 75.

¹⁴⁷² İbn Batta, Ebû Abdillâh Ubeydullâh b. Muhammed b. Muhammed el-Ukberî, *el-İbâne An Şerîati’l-Fırkati’n-Nâciyeti ve Mucânebetu’l-Firaki’l-Mezmûme*, Tahkîk ve Dirâse. Rızâ b. Neasân Mu’tî, Dâru’r-Râye, 2. Basım, Riyâd 1415/1994, II, 838, 839.

¹⁴⁷³ İbn Batta, *el-İbâne*, II, 839. “Sâbikûn el-Evvelîn ve onlara tâbi olanlar” hakkında Zeyd b. Alî (ö. 122/740)’nin değerlendirmesi için bkz. Zeyd b. Alî b. el-Huseyn, *es-Safve [Kitâbu’s-Safve]*, thk. Nâcî Hasan, Matba’atu’l-Îmân, Bağdâd 1967, s. 54.

¹⁴⁷⁴ Abdurrezzâk, *Musannef*, XI, 242 (20432).

Konuyu aydınlatmak üzere vereceğimiz örnek Hz. Peygamber'in davetinin Mekke dışına yansımaya da ışık tutacaktır.

İbn Sa'd'ın anlatımına göre Ebû Zer (ö. 32/653) Hz. Peygamber'in Allâh'a (c.c.) davetini duymuş, Mekke'ye gitmiş ve Müslüman olmuştur. Hz. Peygamber, Ebû Zer "kavmine dönmesini" istemiştir. Kavmine dönen Ebû Zer Hendek savaşından (H.5/M.627) sonra Medine'ye hicret etmiştir.¹⁴⁷⁵

Mekke'ye hicretlerden bir tanesi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin (ö. 42/662-63) hicretidir. Yine İbn Sa'd'ın Vâkıdî'den naklettiği bir habere göre, Ebû Mûsâ hicretten önce Mekke'ye gelerek Müslüman olmuş¹⁴⁷⁶ ve memleketine dönüp bir süre orada yaşadktan sonra kabilesinden bir heyetle Medine'ye gelmiştir. Bindikleri geminin kötü hava şartları nedeniyle Habeşistan'a sürüklenmesiyle, orada bulunan muhacir Müslümanlarla buluşmuşlar ve bir müddet sonra birlikte H.7/M.628 yılında Medine'ye gelmişlerdir.¹⁴⁷⁷

3.4.9. Muhâcir Ensâr (Hicret Eden Ensâr)

Ebû Zer'in hicretine benzer bir hicreti Medine'li Müslümanlar gerçekleştirmişlerdir. Peygamberliğin on üçüncü yılında hac mevsiminde on iki Zilhicce (teşrik günlerinin ikincisinde)¹⁴⁷⁸ gerçekleşen üçüncü Akabe biatına katılan Zekvân b. Abdikays, Ukbe b. Vehb b. Kelede, Abbâs b. Ubâde b. Nazle ve Ziyâd b. Lebîd, Mekke'li Müslümanlar hicret edip Medine'nin yerleşim birimlerinden biri olan Kubâ'ya gelmeye başlayınca Mekke'ye gitmişler ve ardından muhacirlerle beraber Medine'ye geri dönmüşlerdir. Bu nedenle isimleri sayılan kişilere "Muhâcir Ensâr"¹⁴⁷⁹ denmiştir.¹⁴⁸⁰

¹⁴⁷⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 210, 211; Aydınli, Abdullah, "Ebû Zer el-Gıfârî", *DİA*, X, 266-269; Görmez, Mehmet, Ebû Zerr el-Gıfârî Biyografileri Üzerine, *İslâmiyat Dergisi*, Cilt: V, Sayı: 2, 2002, s. 177-182.

¹⁴⁷⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 98, 99, VIII, 139.

¹⁴⁷⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 99; Ayar, Kenan, *Dört Halife Siyasetinde Ebû Mûsa el-Eş'arî*, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı: 4, Cilt:7, Ekim-Kasım-Aralık 2007 (9-80), s. 13, 14; Kandemir, M. Yaşar, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", *DİA*, X, 190-192.

¹⁴⁷⁸ Şulul, Kasım, *Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, s. 373.

¹⁴⁷⁹ Lafzen: [فَهُمْ مُهَاجِرُونَ أَنْصَارِيُونَ].

¹⁴⁸⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 210, 211; Şulul, Kasım, *Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, s. 379.

3.5. Kur'ân-ı Kerîm Nüzulü Sonrası Hicret

3.5.1. Hicret Müddeti

Hicret kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de isim formunda yer almasa da fiil formunda yer almakta, Allâh'ın (c.c.) arzının geniş olduğu vurgulanarak, zayıflık (*mustaz'af*) söyleminin mazeret olmadığı belirtilmekte¹⁴⁸¹ ve hicret edilmesi istenmektedir.¹⁴⁸²

Kur'ânî bir emir olan hicret etmenin kesintiye uğraması, sona ermesi söz konusu değildir. İlk inen ayetlerde yer alan “*Şirke ait ne varsa uzak durma/yaklaşmama*”¹⁴⁸³ emri ile başlayan hicret, kıyamete değin devam edecektir.¹⁴⁸⁴ Bu durum hadislerde anlatılmakta ve aktarılmaktadır. Düşmanla savaşıldıkça ve tevbe etme imkânı buldukça yani güneş batıdan doğuncaya kadar hicretin devam edeceğini bildiren hadisler bulunmaktadır.¹⁴⁸⁵ Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde geçen bir rivayette Hz. Peygamber:

*“Hicret iki boyutludur, birincisi seyyiattan hicret diğeri ise Allâh'a ve Rasûlüne hicrettir. Tevbe kabul edildikçe hicret kesintiye uğramayacaktır. Tevbeler güneş batıdan doğuncaya değin kabul edilecektir. (Güneş batıdan doğunca) Her kalbe içindikilerle birlikte mühür vurulur, insanlar yaptıklarıyla yetinirler”*¹⁴⁸⁶ buyurmaktadır.

Kâsım b. Muhammed (ö. 1029/1620), hicretin sona ermesiyle ilgili hadisleri değerlendirmekte ve hicretin kıyamete değin devam edeceğine dair hadislerle birlikte hüküm ve kanaatlerini belirtmektedir.¹⁴⁸⁷ Sindî (ö. 1138/1726) “*Fetih'ten sonra hicret yoktur*” hadisinin şerhinde “hicretin olmayışı” hakkında “*Dâr-ı İslâm'a dönüşmesi nedeniyle Mekke'den hicret yoktur veya Medine yahut İslâm'ın izzetinin zuhur ettiği herhangi bir yerden hicret yoktur. Dâru'l-harb'den Dâru'l-İslâm'a gelince bu*

¹⁴⁸¹ Nisâ 4/97.

¹⁴⁸² Erdebîlî, el-Muhakkik el-Erdebîlî [Ahmed b. Muhammed Ahmed b. Muhammed el-Erdebîlî], *Zübdetu'l-Beyân fî Berâhîni Ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Rızâ el-Üstâdî, Alî Ekber Zebânî Nejad, Neşr. İntişârâtü Mü'minîn, 3. Basım, Kum 1378, s. 401, 402.

¹⁴⁸³ Müddessir 74/5.

¹⁴⁸⁴ Hadramî, Muhammed b. Ömer Bahrak el-Hadramî eş-Şâfîî, Hadâiku'l-Envâr ve Metâli'u'l-Esrâr fî Sîreti'n-Nebiyî'l-Muhtâr, Neşr. Muhammed Gassân Nasûh Azkûl, Dâru'l-Minhâc, Cidde 1436/2015, s. 188.

¹⁴⁸⁵ İbn Kudâme, *el-Mugnî*, IX, 293, 294, 295; Malatî, Ebu'l Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Mûsâ b. Muhammed el-Malatî el-Halebî, *el-Mu'tasar mine'l-Muhtasar*, Âlemu'l-Kutub, Beyrut tsz., I, 223, 224.

¹⁴⁸⁶ Ahmed. Hanbel, *Müsned*, III, 206 (1671).

¹⁴⁸⁷ Mansûr-Billâh, Kâsım b. Muhammed, el-Mansûr-Billâh İbnu'r-Reşid el-Kâsım b. Muhammed b. Alî ez-Zeydî, *el-İ'tisâm bi-Hablillâhi'l-Metîn*, Mektebetu'l-Yemeni'l-Kubrâ, San'â-Yemen, 1408/1987, V, 547-550.

süreklilik arz eden bir gerekliliktir” demektedir.¹⁴⁸⁸ O halde aynı şartlar oluştuğunda, yani dini yaşamada baskı olduğunda yaşanan yerden hicret etmek de vacip olmaktadır.

3.5.2. Hicret ve Dâr Kavramı

Hicret mefhumunun siyasi manası ve neticeleri olduğu hatırdan çıkartılmamalıdır. İstılâhi anlamda hicret mefhumu siyasî-hukuki bir muhteva taşımaktadır. Hicret, dâr/ülke, cihâd, kıtâl, harp, ilticâ sığınma, esaret/esirlik, adalet/zulüm ve benzeri konuların ele alınıp değerlendirildiği bir alandır. “*Siyer/Siyer-i Kebîr*” başlıklı eserlerde bu konu tafsilatıyla anlatılmaktadır. Dolayısıyla hicret sadece devlet içi değil devletlerarası hukuk, uluslararası ilişkiler ile ilgili bir konudur.¹⁴⁸⁹ Kur’ânî bir kelime olan “*dâr*” Kur’ân sözlüğü olan *el-Müfredât*’ta şu şekilde açıklanmaktadır:

“Dâr, etrafının duvarla çevrili olmasına itibar edilerek menzil/ev anlamına gelmektedir. Dâr kelimesinin çoğulu “*diyâr*” olarak gelir. Bu çerçevede belde dâr olarak isimlendirilmiştir, bölgeler/mıntıklar dâr olarak isimlendirilmiştir. Dünyâ’da bu minvalde dâr olarak isimlendirilmiştir. Dâru’d-dünyâ ve dâru’l-âhire tamlamaları neş’e-yi ûlâ ve neş’e-yi uhrâ olmak üzere iki yerleşim yerine işaret etmek üzere kullanılmaktadır. Bu manada Allah Teâlâ “*lehüm dâru’s-selâm*”¹⁴⁹⁰ buyurmaktadır. Buradaki “*dâru’s-selâm*” cennet demektir. Yine Kur’ân’da “*dâra’l-bevâr*”¹⁴⁹¹ geçmektedir ki cehennem anlamındadır.”¹⁴⁹²

İslâm hukukunda “*dâr*” kavramı ülkeler, ülkelerin yönetim biçimleri, ülkelerin birbirleriyle ve ülkelerde yaşayanlarla ülkeler arasındaki ilişkiler hakkında kullanılmaktadır. İslam hukukunun daha çok “*cihâd*” ve “*siyer*” başlıkları altında incelenen “*dâr*” kavramını izah etmek üzere yapılan tarifler konunun anlaşılmasına ışık tutacaktır.¹⁴⁹³

¹⁴⁸⁸ Sindî, Ebu’l Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî et-Tettevî, *Hâşiyetu Musned el-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Neşr. Nûruddîn Tâlib, Vüzâratu’l-Evkâf ve’s Şuûni’l-İslâmiyye, İdâratu’s-Şuûni’l-İslâmiyye, Katar [Dâru’n-Nevâdir, Beyrut] 1428/2008, II, 318 (1991/1148).

¹⁴⁸⁹ Bkz. Yaman, Ahmet, “*Siyer*”, *DİA*, XXXVII, 316-319; Yaman, Ahmet, “*es-Siyerü’l-Kebîr*”, *DİA*, XXXVII, 327-329.

¹⁴⁹⁰ En’âm 6/127.

¹⁴⁹¹ İbrâhîm 14/28.

¹⁴⁹² İsfahânî, *Müfredât*, s. 321.

¹⁴⁹³ İçerisinde yaşadığımız yüzyılda ve özellikle son yıllarda Müslüman coğrafyalardan Amerika ve Avrupa’ya, özellikle hayatlarını tehlikeye atma pahasına Avrupa ülkelerine göçler dikkate alındığında Dâr kavramının günümüzde yeniden ele alınması ve değerlendirilmesi gerekmektedir.

Hanefî Mezhebi fukahâsından Şemsüleimme Serahsî (ö. 483/1090) “*Ordu ile küffara karşı uygulanacak muamele*” konusunu ele alırken “*bölgeler bize yahut onlara kuvvet ve şevket itibarıyla nisbet edilirler*” demektedir.¹⁴⁹⁴ Bir başka yerde de “*bölgeler bize veya onlara kuvvet ve galebe itibarıyla nisbet edilirler. Şirk hükmünün zâhir olduğu her bir yerde şayet kuvvet müşriklerin ise orası dâru’l harptir ve İslâm hükmünün zâhir olduğu her bir yerde kuvvet Müslümanlarındır*” demektedir.¹⁴⁹⁵ Muhammed Hasan eş-Şeybânî’nin (ö. 189/805) İslam Devletler Hukuku’na dair yazmış olduğu *es-Siyeru’l-Kebîr* adlı eserin şerhinde Serahsî, “*dâru’l-İslâm, Müslümanların eli altında bulunan yerin ismidir. Bunun da alameti Müslümanların orada emniyet içerisinde olmalarıdır*” demektedir.¹⁴⁹⁶ Aynı eserin bir başka yerinde ise “*dâr’ın hükmü hususunda itibar hükmün zuhurundaki güç/sultân’dır*” demektedir.¹⁴⁹⁷

Kâsânî (ö. 587/1191) “*Dâru’l-İslâm ve Dâru’l-Harb*” kavramlarını ele almış olduğu başlık altında, İmâm Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed’in (ö. 189/805) Dâru’l-İslâm olan bir beldenin Dâru’l-Harb’e nasıl dönüşeceğine dair İmâm Ebû Hanîfe’nin kavlini değerlendirirlerken kendi görüşleri olan “*(Dâru’l-harb) İçerisinde küfür ahkâmının zâhir olması/zuhuruyla Dâru’l-Küfr’e dönüşür*” kavlinin açıklamasında şöyle demektedir:

“*Dâru’l-İslâm ve Dâru’l-Küfr tanımlamalarının esası, dâr’ın İslâm yahut küfre izafesidir. Bir dârın İslâm’a veya küfre izafe edilmesinin nedeni orada İslâm veya küfrün zâhir olması/zuhurudur, tıpkı Cennet’in, Cennette selâmetin varlığı nedeniyle “Dâru’s-Selâm, Cehennem’in Cehennem’de bevâr¹⁴⁹⁸’ın varlığı nedeniyle “Dâru’l-Bevâr” olarak isimlendirilmeleri gibi. İslâm ve küfrün zuhuru ahkâmları ile. Eğer bir yerde küfrün ahkâmı zâhir olmuşsa orası Dâr-ı Küfr’e dönüşür binâen aleyh izafet sahih olur. Aynı şekilde, başka bir şart aranmaksızın bir dâr da içerisinde İslâm ahkâmının zuhuruyla Dâr-ı İslâm olur ve yine bir dâr içerisinde küfür ahkâmının zuhuruyla Dâr-ı Küfr’e dönüşür –vallâhu sübhânehû ve teâlâ a’lem-”.*¹⁴⁹⁹

İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ülkelerin veya bölgelerin özelliklerinin ve isimlendirilmelerinin değişmez, kendilerinden ayrılmaz lâzımî bir özellik olmadığını

¹⁴⁹⁴ Serahsî, *Kitâbu’l-Mebsût*, Dâru’l-Marife, Beyrut 1409/1989, X, 33.

¹⁴⁹⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, X, 114.

¹⁴⁹⁶ Serahsî, *Şerhu Kitâbi’s-Siyeri’l-Kebîr*, IV, 86.

¹⁴⁹⁷ Serahsî, *Şerhu Kitâbi’s-Siyeri’l-Kebîr*, V, 12.

¹⁴⁹⁸ Aşırı kesad anlamındaki bevâr kelimesiyle helak kastedilmektedir. Bkz. İsfahânî, *Müfredât*, s. 152.

¹⁴⁹⁹ Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes’ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Kitâbu Bedâii’s-Sanâi’ fi Tertibi’s-Şerâi’*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2. Basım, Beyrut 1406/1986, VII, 130, 131.

değişken ve ârizî olduğunu ifade etmekte, bu durumu ifade ederken de diğer “dâr” isimlendirmelerini sıralamaktadır. İbn Teymiyye bu görüşünü şu şekilde dile getirmektedir:

“Bir yerin dâr-ı küfr veya dâr-ı İslâm veya îmân veya dâr-ı silm veya harb veya dâr-ı tâat veya ma’siyet veya dâru’l-mü’minîn veya fâsıkîn olmaları lâzımı/değişmez değil, ârizî/değişken vasıflardır. Tıpkı bir kişinin küfürden imana, cehaletten ilme veya tam tersi bir duruma intikali gibi bir vasıftan diğer bir vasfa intikal edebilir”.¹⁵⁰⁰

İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1350) genel bir özet niteliğinde:

“Cumhûr, Dâru’l-İslâm: Müslümanların yerleştikleri ve üzerinde İslâm ahkâmının cârî olduğu yerdir. Üzerinde İslâm ahkâmı uygulanmayan yer Dâru’l-İslâm olmaz sınırları bitişik de olsa. Mesela Tâif şehri, Mekke’ye çok yakın olmasına rağmen Mekke fethedildiğinde Dâru’l-İslâm’a dönüşmemiştir. Sâhil bölgeleri de aynı şekilde olmuştur demektedir” izahını yapmaktadır.¹⁵⁰¹

Bu konudaki görüşler değerlendirilecek olursa, bir yerde Ahkâmu’ş-şerîa zahir ise, hudûdullâh tatbik ediliyor ise, Allah’ın emrettikleri yerine getiriliyor, yasaklarından kaçınılıyor ise galebe, sultân, kuvvet, şevket, kahr, hakimiyet ehl-i imana ait ise, ehl-i iman dinlerini yaşayabilme hususunda korkusuz, emn-u emân içerisinde iseler orası Dâru’l-İslâm sayılmaktadır.¹⁵⁰²

Dâr’ın berirlenmesinde mihver noktanın “*ahkâmın zuhuru*”¹⁵⁰³ olmasının yanında “*emân*” olduğu hususunda Hanefî âlimlerinden gelen bir görüş bulunmaktadır.

¹⁵⁰⁰ İbn Teymiyye, Ebü’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, *Mecmûiatü’l-Fetâvâ*, Neşr. Âmir el-Cezzâr, Enver el-Bâz, Dâru’l-Vefâ, 3. Basım, Mansûra 1426/2005, XXVII, 29.

¹⁵⁰¹ İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkı el-Hanbelî, *Ahkâmu Ehli’z-Zimme*, Neşr. Ebü Berâ Yûsuf b. Ahmed el-Bekrî, Ebü Ahmed Şâkir b. Tevfik el-‘Ârûrî, Ramâdî li’n-Neşr, Dımâm 1418/1997, II, 828.

¹⁵⁰² Bkz. Şevkânî, *es-Seylu’l-Cerrâr el-Mütedeffiku alâ Hadâiki’l-Ezhâr*, thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1405/1985, IV, 545; Tehânevî, Muhammed A’lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî el-Fârûkî, *Keşşâfu Istulâhâti’l-Fünûn ve’l-Ulûm*, Neşr/İşrâf. Refik el-Acem, thk. Alî Dahrûc, Abdullâh el-Hâlidî, Corc Zînâtî, Mektebetu Lubnân Nâşirûn, Beyrut 1996, I, 779; İbn Âbidîn, Muhammed Emîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Huseynî ed-Dımaşkı, *Reddu’l-Muhtâr ale’d-Durri’l-Muhtâr Şerhu Tenviri’l-Ebsâr*, Dirâse, Tahkîk ve Ta’lik. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Alî Muhammed Muavviz, Takdîm ve Takrîz. Muhammed Bekr İsmâîl, Dâru Âlemi’l-Kutub, Riyâd 1423/2003, VI, 288, 289.

¹⁵⁰³ Kâsânî, “*Arkadaşlarımız arasında İslâm ahkâmının zuhuru ile Dâru’l-Küfr’ün Dâru’l-İslâm’a dönüşeceği hususunda hiçbir ihtilâf bulunmamaktadır*” diyerek dâr konusunda temel alınan ölçünün “*İslâm ahkâmının zuhuru*” olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-Sanâ’i*, VII, 130.

Kâsânî¹⁵⁰⁴ Dâru'l-İslâm'ın Dâru'l-Harb'e dönüşme şartlarına dair İmam Ebû Hanîfe'nin kavlini îzâh ederken şöyle demektedir:

“Ebû Hanîfe rahimehullâh'ın kavlinin veçhi şudur: Bir dâr'ın İslâm yahut küfre izâfe edilmesindeki maksat bizzat İslâm ve küfr değildir. Maksat emn ve havf/emniyet ve korkudur. Bunun manası şudur: şâyet bir yerde emân/emniyet ale'l-ıtlak Müslümanlar'da korku kâfirlerde ise orası Dâru'l-İslâm'dır. Eğer bir yerde emân/emniyet ale'l-ıtlak kâfirlerde korku Müslümanlar'da ise orası Dâru'l-Küfr'dür. (Bu çerçevede) Ahkâm, İslâm ve küfr'e dayalı değil, emân/emniyet ve korku üzerine mebnidir. Emân ve havf/korkuya itibar edilmesi daha evlâdır.”¹⁵⁰⁵

Dâr hukuku veya Dâru'l-İslâm ve dâru'l-harb ahkâmını ortaya koymak üzere âyetleri delil olarak alan, hadisi şerifleri aktaran, eski ve yeni müelliflerin kanaatlerini serdeden çalışmalar mevcut bulunmaktadır. Bu çalışmalarda birkaç âyete sıkça atıfta bulunmaktadır. Bunlardan ilki Nisâ suresinin doksan yedi ilâ doksan dokuzuncu âyetleri ve Enfâl suresinin yetmiş ikinci âyetidir. Ancak hicret ve dâr hukukuna temel teşkil eden ve içerisinde hicret söz konusu edilen Nisâ suresi ve Enfâl suresinin iki âyetine değinilmekle iktifa edilecektir.

Taberî, Nisâ suresinin doksan yedi, doksan sekizinci âyetleri ve sonrasının islam'ı kabul eden, Allah'a ve Rasul'üne iman eden fakat Hz. Peygamber hicret ettiği zaman O'nunla hicret etmeyen/hicret etmekten geri kalan Mekke'li kişiler hakkında nazil olduğunu, bu kişilerin fitneye maruz kaldıklarını, müşriklerle birlikte Müslümanlara karşı yapılan harbe katıldıklarını, bu kişilerin mazeret öne sürseler de Allah'ın onların bu mazeretlerini kabul etmediğini söylemektedir.¹⁵⁰⁶ Taberî bu kişileri “*nâs, kavm/akvâm*” gibi tabirlerle ifade etmekte daha sonra bu kişilerin isimlerini vermektedir.¹⁵⁰⁷ İbn Hişâm Nisâ suresi 4/97. ayette sözü edilen kişilerin isimlerini mensup oldukları kabilelerin adlarını belirterek aktarmaktadır.¹⁵⁰⁸

¹⁵⁰⁴ Koca, Ferhat, “Kâsânî”, *DİA*, XXIV, 531.

¹⁵⁰⁵ Kâsânî, *Bedâ'i'u's-Sanâ'i'*, VII, 131. ; Ayrıca bkz. Gazzâlî, Hucetu'l İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1417/1997, I, 417 (Lafzen: [المصلحة فهي عبارة في الأصل عن جلب منفعة أو دفع مضرة]). ; Hallâf, Abdülvehhâb, *Mesâdiru't-Teşrî'i'l-İslâmî fî mâ lâ Nassa fih*, Dâru'l-Kalem, 6. Basım, Kuveyt 1414/1993, s. 57.

¹⁵⁰⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 381.

¹⁵⁰⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 383, 384; Vâhidî, *Esbâbu Nuzûli'l-Kur'ân*, s. 180, 181; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, II, 176-178.

¹⁵⁰⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, II, 282, 283. İbn Hişâm bu kişileri fitye/gençler diyerek anmaktadır. Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, II, 282.

Râzî ayette yer alan zulm ile ilgili açıklama yaparken bu konuda iki görüş olduğunu ilkinin dâr-ı küfr’de İslâm’a girmiş, orada kalmış fakat dâr-ı İslâm’a hicret etmemiş kişiler, ikincisinin ise münafıklardan bir grup hakkında nâzil olduğunu, bunların korkudan mü’minlere karşı imanlarını ızhâr ettiklerini kendi kavmlerine döndüklerinde ise onlara inkârlarını ızhâr ederek Medîne’ye hicret etmeyen kişiler olduğunu, Allah teâlâ’nın bu kişilerin nifak, küfr ve hicreti terketmeleri nedeniyle nefislerine zulmedenler olduklarını beyan ettiğini söylemektedir.¹⁵⁰⁹ Taberî’nin ayetin tefsiri sadedinde aktarmış olduğu nakiller içerisinde dikkat çekici bir ayrıntı yer almakta, imanlarını gizleyerek müşriklerle birlikte hareket eden bu kişilerin müşriklerin sayılarını çoğalttıkları ifade edilmektedir.¹⁵¹⁰

Aliyyülkâri olarak anılan Alî el-Kârî (ö. 1014/1605) “*Allâh’ın arzı geniş değil miydi, hicret etseydiniz ya!*”¹⁵¹¹ âyetinin tefsirinde “*yani, tıpkı Habeşistan’a ve Medîne’ye hicret eden muhacirler gibi güvende olacağınız bir başka yere*” açıklamasını yapmakta “*onların varacağı yer Cehennemdir*”¹⁵¹² ayetine ise “*hicret vücûbiyetini terketmeleri, kâfirlerin sayılarını çoğaltmaları nedeniyle*” açıklamasını yapmakta, ardından “*fitne olan yerde sadece fitne biter, rahmet olan yerde insana rahmet değer*” sözünü nakletmektedir.¹⁵¹³

Diğer ismi “*Sûratu Bedr*” olan Enfâl suresinin¹⁵¹⁴ hicretin ikinci yılında nâzil olduğu hususunda görüş birliği bulunmaktadır.¹⁵¹⁵ Surenin son ayetleri hicretle ilgilidir. Burada kısaca değinilecek olan surenin yetmiş ikinci âyetidir.

[وَالَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا مَا لَكُمْ مِنْ وَلَايَتِهِمْ مِنْ شَيْءٍ حَتَّىٰ يُهَاجِرُوا وَإِنِ اسْتَنْصَرُوكُمْ فِي الدِّينِ فَعَلَيْكُمْ
[النَّصْرُ]¹⁵¹⁶

Alıntılanan kısım âyet metninin bir bölümüdür. Değerlendirmek gerekirse bu kısımda üç vurgu bulunmaktadır:

1. İman edip hicret etmeyenler [وَالَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا],

¹⁵⁰⁹ Râzî, *Mefâtihu'l Gayb*, XI, 12.

¹⁵¹⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 382

¹⁵¹¹ Nisâ 4/97.

¹⁵¹² Nisâ 4/97.

¹⁵¹³ Alî el-Kârî, *Envâru'l-Kur'ân*, I, 456.

¹⁵¹⁴ Devserî, Münîre Muhammed Nâsir ed-Devserî, *Esmâu Suveri'l-Kur'ân*, s. 200.

¹⁵¹⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XIX, 245.

¹⁵¹⁶ Enfâl 8/72.

2. Velâyet ilişkisi [مَا لَكُمْ مِنْ وَلَايَتِهِمْ مِنْ شَيْءٍ حَتَّىٰ يُهَاجِرُوا],
3. Din hususunda yardım talepleri [وَإِنِ اسْتَنْصَرُوكُمْ فِي الدِّينِ فَعَلَيْكُمُ النَّصْرُ إِلَّا عَلَىٰ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُم مِّيثَاقٌ].

Ayette geçen velâyet¹⁵¹⁷'in ne olduğu konusunda ileri sürülen görüşlerden bir tanesi miras¹⁵¹⁸ diğeri ayette geçen velâyettir.¹⁵¹⁹ Mü'minler hicret sebebiyle birbirlerine mirasçı olabiliyorlardı. İman ettikleri halde hicret etmeyen Mü'minlerin ve bedevîlerin¹⁵²⁰ dâr'larının uzaklığı veya velâyetlerinin inkıtâi nedeniyle¹⁵²¹ bu miras velâyetinden haklarının olmadığı âyetle beyan edilmektedir. Bir süre devam eden hicret etmekle vâris olma uygulaması Ahzâb suresi altıncı¹⁵²² âyetin nâzil olmasıyla ortadan kaldırılmış, neshedilmiştir.¹⁵²³

Taberî ayette yer alan velâyet'in mirâs değil nusret ve meûnet olduğuna kâni olduğunu, âyette neshin söz konusu olmadığını söylemektedir.¹⁵²⁴ Kurtubî de velâyet'in nusret ve neseb manasına geldiğini ifade etmektedir.¹⁵²⁵ Ayette yer alan velâyet konusu olduğu gibi alınacak olursa bu manayı destekleyen rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi Nahl suresi yüz altıncı¹⁵²⁶ ayetin sebebi nüzulü olarak aktarılan rivayet diğeri ise yine Nahl suresinin yüz onuncu ayetinin sebebi nüzulü olarak aktarılan rivayetlerde bulunan kayıtlardır. İlk kayıt şu şekildedir:

“Mücahid (ö. 103/721) “bu ayet Mekke ehlinde iman eden bazı kişiler hakkında inmiştir. Bu kimselere Medîne'deki Müslümanlar mektup yazmış, onların hicret etmelerini istemişler ve bizim yanımıza hicret edinceye kadar sizi kendimizden saymıyoruz demişlerdi. Bunun üzerine o kişiler Medîne'ye gitmek üzere yola çıkmışlar

¹⁵¹⁷ Kelimenin okunuşu ve manası için Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, III, 385.

¹⁵¹⁸ Süddî, *Tefsîru's-Süddî*, s. 285; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XI, 293, 294.

¹⁵¹⁹ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II, 439; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, III, 386.

¹⁵²⁰ Süddî, *Tefsîru's Süddî*, s. 285; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XI, 292, 293.

¹⁵²¹ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II, 439.

¹⁵²² Ahzâb 33/6.

¹⁵²³ Muhâsibî, Ebû Abdillâh Hâris b Esed el-Muhâsibî el-Anezî, *el-Aklu ve Fehmu'l-Kur'ân*, Neşr. Hüseyin el-Kuvvetlî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1391/1971, s. 428; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XI, 292; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II, 440; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, III, 385; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, X, 86. Cessâs tefsirinde “Mekke'nin fethine kadar hicret etmek farzdı, Mekke'nin fethinden sonra hicretin farziyeti ortadan kalktığı için, hicretle Mü'minlerin birbirlerine karşı olan tevâriis hakkı da neshedilmiş ve mirasın neseble sâbit olacağı hükmü konmuştur” demektedir. Bkz. Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, IV, 292; Kahtânî, Üsâme b. Saîd el-Kahtânî, *Mevsûatu'l-İcmâ'*, VIII, 869.

¹⁵²⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XI, 300.

¹⁵²⁵ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, X, 86.

¹⁵²⁶ Nahl 16/106.

ancak yolda Kureyş kendilerine yetişmiş ve onları istemedikleri şeye zorlamışlardı, işte bu ayet onlar hakkında nâzil olmuştur” demektedir.”¹⁵²⁷

Diğer kayıt ise Taberî'nin aktarmış olduğu aşağıdaki rivayettir:

“Bize anlatıldığına göre Allah (c.c.) hicret edinceye kadar Mekke halkının İslâm'ını kabul etmeyeceği (hükümünü) inzâl buyurunca Medîne halkı Mekke ehlinde olan arkadaşlarına bunu yazdılar. Bu mektup Mekke'dekilere gelince bu kişiler aralarında istişare edip, yola çıkmaya, şayet yolda Mekke'li müşrikler kendilerine yetişirlerse onlarla kurtuluncaya yahut Allah'a kavuşuncaya kadar savaşılmaya biatlaştılar. Nihâyet yola çıktılar ve müşrikler kendilerine yetişti. Yola çıkan Müslümanlar müşriklerle savaştılar, bir kısmı öldürüldü bir kısmı ise kurtuldu. Bu olay üzerine Allah Teâlâ bu âyeti inzâl buyurdu.”¹⁵²⁸

Hz. Peygamber'in hicret etmesiyle Medîne'nin Dâru'l-İslâm olması “Dâr” kavramı ile hicret arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. İslâm hukukçuları çeşitli meselelerde görüş beyan ederken, fetihten önce Mekke, hicretten önce Medîne olmak üzere, Medîne dışındaki yerleri Dâru'l-İslâm dışı olarak kabul etmektedirler.¹⁵²⁹ Bu durum onların hicret söz konusu olduğunda merkeze Allah (c.c.) ve Rasûlü (s.a.v)'nü aldıkları gibi, Hz. Peygamber'in bulunduğu şehri Dâru'l-İslâm saydıklarını göstermektedir.¹⁵³⁰ İslâm âlimleri Dâru'l-İslâm dışında yaşayanların Dâru'l-İslâm'a göç etmeleriyle alakalı olarak “bir Müslüman'ın Dâru'l-Harb'te ikameti seçmesi caiz değildir” demekte¹⁵³¹ ve Müslüman'ın Dâru'l-İslâm'da yaşamasının lüzumu ve “bu hicretin kıyamete değin baki bir zorunluluk” olduğuna işaret etmektedirler.¹⁵³²

Buraya kadar söylediklerimizi toparlayacak olursak Dâr kavramı Müslümanların yaşadıkları yurt, vatan ve coğrafyanın dini, hukuki bakımdan ele alınıp değerlendirilmesi sonucu verilen bir hüküm olmaktadır. Hz. Peygamber ve O'na inanan Mü'minlerin hicret etmeleriyle Medîne'nin İslâm yurdu haline geldiği gibi, yerleşim

¹⁵²⁷ Vâhidî, *Esbâbu Nuzûli'l-Kur'ân*, s. 467.

¹⁵²⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIV, 379.

¹⁵²⁹ İbn Sahnûn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sahnûn Abdisselâm b. Saîd et-Tenûhî el-Kayrevânî, *el-Mudevvenetu'l-Kubrâ*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1415/1994, II, 214; Abdullâh b. Hamza, el-Mansûr-Billâh Abdullâh b. Hamza b. Süleymân el-Hasenî ez-Zeydî, *Mecmû'u Resâil el-İmâm el-Mansûr-Billâh Abdillâh b. Hamza*, thk. Abdusselâm b. Abbâs el-Vecîh, [Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Alî es-Sekâfiyye, Ammán] Mektebetü'l-İmâm Zeyd b. Alî, San'â 1422/2002, I, 93.

¹⁵³⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, X, 18.

¹⁵³¹ İbnu'l-Murtazâ, el-İmâm el-Mehdî-Lidîfillâh Ahmed b. Yahyâ el-Murtazâ, *Kitâbu'l-Envârî'l-Müntekâ min Kelâmi'n-Nebiyi'l-Muhtâr (s.a.v)*, Tahkîk ve Dirâse. Latîfe İbrâhîm b. el-Kâsım el-Hâdî, Danışman. Muhammed Yahyâ el-Mâhizî, Danışman (Müşârik). Sâlih Yahyâ Savâb, Câmi'atu San'â, San'â 1434/2013, s. 675 (Eser doktora tezi olarak hazırlanmıştır).

¹⁵³² Uleyyîş, Ebû Abdillâh eş-Şeyh Muhammed Ahmed, *Fethu'l-Âliyyi'l-Mâlik fi'l-Fetvâ alâ Mezhebi'l-İmâm Mâlik (r.a.)*, Dâru'l-Marife, Beyrut tsz., I, 378.

yerlerinde İslâm'ın tezahür etmesi için hicret stratejik bir önem arz etmektedir. Bir Müslümanın yaşadığı yer İslam yurdu değil ise oradan İslâm yurduna hicret etmesi gerekmektedir. Bu noktada hicret mütemmim cüz olmaktadır. Mütemmim cüz ise aslının hükmünü taşımaktadır. Dâr ve hicret arasındaki bağlantı hicret ahkâmı bölümünde ele alınacaktır.

3.5.2. Hicret Ahkâmı

İslam yurdu olan bölgelerin dışında yaşayan Müslümanların İslâm'ın yaşandığı yerlere hicret etmeleriyle alakalı hükümler farklılık arz etmektedir. Ebu'l-Ferec İbn Kudâme (ö. 682/1283) hicret konusunda insanları üç bölümde ele almaktadır:

1. Hicret etmeleri gerekenler: Bunlar Kafirlerin arasında oturan, hicret etme imkanı olan, dinini ızhâr etme, dininin gereklerini yerine getiremeyenlerdir.
2. Hicret'ten muaf tutulanlar, mazur görülenler. Bunlar, hasta, çocuk, kadın, baskı altında tutulup hicret etmekten aciz olan mustaz'af'lardır.¹⁵³³
3. Hicret etmeleri müstehab olanlar. Bunlar, Dâru'l-Küfr'de ikamet eden, hicret etme gücü, imkanı olan bununla birlikte dinini ızhâr etme imkanı bulan kimselerdir. Bu kimselerin, Müslümanların cihadı yerine getirmeleri, sayılarını artırma ve onlara yardımcı olma gibi hususlar nedeniyle hicret etmeleri müstehabdır.¹⁵³⁴

İbn Âşûr hicretin hükmü bakımından Müslümanların oturdukları yerleri altı maddede incelemektedir.¹⁵³⁵ O'nun bu tasnifi tarihe olduğu kadar, günümüze de ışık

¹⁵³³ Kalıp olarak “zayıf bırakılmış” anlamına gelen mustaz'af sözlük bakımından güç, kuvvet ve himayeden mahrum, zayıf ve kimsesiz kişiler için kullanılan bir kavramdır. İbn Sa'd Vâkıdî'nin mustaz'af'ı “*Mekke'de akrabaları/aşireti olmayan, başına gelenleri defedecek imkânı ve gücü olmayan kimseler* (قَوْمٌ لَا عَشَائِرَ لَهُمْ بِمَكَّةَ وَلَا يَسْتَلِمْ لَهُمْ مَنْعَةٌ وَلَا قُوَّةٌ)” şeklinde tarif ettiğini nakletmektedir (İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 229). Kur'ân-ı Kerim'de sözü edilen mustaz'af'lar hicretle ilişkili olarak ele alındığında üç sınıftan söz etmek mümkündür. Birincisi tüm muhacirlerdir. Zira Allâh (c.c.) Müslümanlara zayıf kaldıkları zaman hicret etme emri vermiştir (Ebû Zehre, *Zehretu't-Tefâsîr*, II, 694). Nitekim daha sonra bu durumu Enfâl suresinde hatırlatmıştır (Enfâl 8/26). İkincisi hicret etmek isteyen fakat çıkış yolu bulamayan kimselerdir. İbn Abbâs bunların Mekke'de Müslüman olan bir takım kimseler olup hicret etmek üzere çıkma imkânı bulamayanlar olduğunu söylemektedir (Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 228). Âyette erkekler, kadınlar ve çocuklar olarak sayılmaktadır (Nisâ 4/98). Ebü'l-Berekât en-Nesefî çocukların zikredilmesinin, zalimlerin zulümlerinde ne kadar ileri gittiklerinin tescili (تَسْجِيلًا بِإِفْرَاطٍ ظَلَمَهُمْ) olduğunu söylemektedir (Nesefî, *Medârik*, I, 374). Üçüncüsü ise buldukları ortamdan rahatsızlık duymayan, Mâlik b. Nebî'nin dediği gibi “*sömürülmeyi içselleştirmiş* [الْقَابِلِيَّةُ لِلْإِسْتِعْمَارِ] (Mâlik b. Nebî, *Şürûtu'n-Nehda*, Çeviri. Ömer Kâmil Meskâvî, Abdussabûr Şâhîn, Dâru'l-Fikr, Dimaşk 1406/1986, s. 31)”, çıkış yolu aramayan, yol ve yön gösterenlere de karşı çıkanlardır (Bkz. Nisâ, 4/97).

¹⁵³⁴ İbn Kudâme, Ebu'l-Ferec Şemsüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *eş-Şerhu'l-Kebîr*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî, [Dâru] Hecr, Cîze 1415/1995, X, 37. Tasarrufla ve özetle tercüme edilmiştir. (el-Mukni' eş-Şerhu'l-Kebîr ve el-İnsâf adlı eser içerisinde).

¹⁵³⁵ Nisâ 4/97. âyetin tefsiri, İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, V, 173.

tutacak, konu hakkında tutarlı bir fikir verecek niteliktedir.¹⁵³⁶ Zeydî müelliflerden Ahmed b. Süleyman (ö. 566/1171) Akaid/Kelam'a dair¹⁵³⁷ yazmış olduğu *Hakâik* adlı eserinde Hicret adlı bir başlık açmakta ve hicretin gerekliliğinden söz etmektedir. Ancak Ahmed b. Süleyman'ın anlattığı hicret, zamanın imamına hicrettir. Müellif şöyle demektedir:

“Bil ki; nimet verene şükür, O'nun düşmanlarından dostlarına/evliyâ hicrettir. Şayet içerisinde bulunduğu çağda hak imam varsa hicret onadır, şayet bir müminin içerisinde bulunduğu çağda hak imam yoksa kendisini kaçtığından kurtaracağına dair zann-ı galib olan yere, zulmetten ve fisktan hicret etmesi -eğer buna imkân bulabilirse kendisine vacip olur, imkân bulamazsa günahkâr olmaz.”¹⁵³⁸

İbn Kudâme dinin gerektirdiklerini yapmanın, gücü yeten herkese gerekli olduğunu, hicretin bu gerekli görevlerden kaçınılmaz bir tanesi ve tetimme/tamamlayıcısı olduğunu, “*bir tamamlayıcı aslın hükmünü alır*” kaidesi doğrultusunda bir hükme sahip olduğunu belirtmektedir.¹⁵³⁹ Ebû Bekir İbnu'l-Arabî İslâm'a aykırı söz ve davranışların açıkça ortaya konduğu ve karşı çıkılması da imkân dışında bulunan ülkelerde oturma câiz olmadığını bazı ayetlere¹⁵⁴⁰ dayandırdıktan sonra hocalarından olup Mısır'da oturan Ebû Bekir el-Fihri ile aralarında geçen şu ilginç tartışmayı aktarmaktadır:

“-Mısır'dan kendi memleketine göçsen ya!, -Hâkim niteliği bilgisizlik ve akılsızlık olan bir yere göçmem. -Mekke'ye göç et. Allah ve Rasûlünün misafiri olarak yaşa; biliyorsun ki, bid'atların ve haramların yaygın olduğu yerlerde yaşamak câiz değildir! -Burada birçok kimsenin hidayetine sebep oluyorum, halkı irşad ediyorum, tevhid inancını telkin ediyorum, birçok yanlış inancı engelliyorum. İnsanları Allah yoluna çağırıyorum.”¹⁵⁴¹

¹⁵³⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, V, 178, 179; DİB Kurul, *Kur'an Yolu*, II, 126. Hicret ahkamı için bkz. İrânî, Bâkır el-İrânî, *Dürûsun Temhûdiyyetun fî Tefsîri Âyâti'l-Ahkâm mine'l-Kur'ân*, Tashîh. Alî es-Sâbûnî, Dâru Kumeyl/Bahreyn, Dâru'l-Evliyâ, Beyrut 1425/2004, II, 905, 906.

¹⁵³⁷ Demirci, Kadir/Ümit, Mehmet, Zeydî Kaynaklar ve Zeydiyye Üzerine Yapılmış Çalışmalar, *İslâmî İlimler Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 1, Bahar 2011, s. 348.

¹⁵³⁸ Mütevekkil 'Alellâh Ahmed b. Süleymân b. Muhammed b. el-Mutahhar b. Alî b. el-İmâm en-Nâsır Ahmed b. el-İmâm el-Hâdî İle'l Hak Yahyâ b. el-Huseyn, *Hakâiku'l-Ma'rife fî İlmî'l-Kelâm*, Neşr. Hasan b. Yahyâ el-Yûsufî, Müessesetu'l-İmâm Zeyd b. Alî es-Sekâfiyye, San'â 1424/2003, 299.

¹⁵³⁹ İbn Kudâme, Ebu'l-Ferec, *eş-Şerhu'l-Kebîr*, X, 38.

¹⁵⁴⁰ En'âm 6/68.

¹⁵⁴¹ İbnu'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 611; DİB Kurul, *Kur'an Yolu*, II, 127.

Yaşanan yerden hicret etmenin gerekli olup, olmadığına dair hükümleri, çeşitli durumların yaşandığı ülke, yurt ve vatan örnekleriyle İbn Âşûr'un değerlendirmesi çerçevesinde maddeleştirerek aktarmak istiyoruz.¹⁵⁴²

1. Müslümanlar imanlarıyla sınındıkları ve küfre zorlandıkları bir ortamda yaşıyorlar ve buldukları yerden çıkma imkânları varsa hicret etmeleri farzdır, hicreti terk etmeleri haramdır.¹⁵⁴³ Nitekim Endülüs Müslümanları Hristiyanlar kendilerini Hristiyanlaştırmaya zorladıklarında, canlarını ve mallarını kurtarmak için yurtlarını ve mallarını geride bırakarak yollara düşmüşlerdir.¹⁵⁴⁴

Endülüste İslâm hâkimiyetinin sona ermesinden sonra (897/1492) başlayan Müslümanlara dönük sürgün, öldürme, diri diri yakma gibi yöntemlerle zorla Hristiyanlaştırma sürecinde, Hristiyan hâkimiyeti altında yaşama Müslümanlar tarafından sorgulanmıştır.¹⁵⁴⁵ Cezayir'li Mâliki kadısı Venşerîsî [Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ el-Venşerîsî et-Tilimsânî el-Fâsî (ö. 914/1508)] Endülüsten gerçekten çaresiz durumda olanların dışındakilere hicret etmenin farz olduğu fetvasını vermiştir.¹⁵⁴⁶ Aynı dönemde batı Cezayir'de bir liman şehri olan Vehrân (Oran) müderrislerinden Magrâvî [Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Cum'a (Bûcum'a) el-Magrâvî el-Vehrânî (ö. 917/1511)] ikrah ve tehlike altında kalanların İslâm'ı nasıl yaşayabileceklerine dair görüşleri kabul görmüş Müslümanlar Endülüs'te Hristiyan hâkimiyeti altında ikâmet edip yaşamaya devam etmişlerdir. Magrâvî'nin görüşlerinin benimsenmesiyle on altıncı yüzyıl (16. yy) boyunca Endülüs'te İslâm gizlice yaşanmaya devam etmiştir.¹⁵⁴⁷

¹⁵⁴² Konuyla ilgili Mezheplerin görüşleri için bkz. Havvâ, Saîd, *el-İslâm, Dâru's-Selâm*, 4. Basım, Kâhire 1421/2001, s. 398, 399 vd..

¹⁵⁴³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, V, 174, 175. İbn Âşûr'un ifadesiyle “*حُكْمُهُ حُكْمُ الَّذِينَ نَزَلَتْ فِيهِمُ الْآيَةُ/Bu durumun hükmü haklarında âyetin indiği kişilerin hükmü gibidir*”. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, V, 178; Muhammed Hayr Heykel, *el-Cihâdu ve'l-Kitâlu fi's-Siyâseti's-Ser'iyye*, Dâru'l-Beyârik (Dağıtım: Dâru İbni Hazm, Beyrut), 2. Basım, el-Hamrâ/Beyrut 1417/1996, I, 687; Siddîk Hasan Han, Ebü't Tayyib Muhammed Siddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî el-Kannevcî, *el-'İbratu mimmâ Câe fi'l-Gazvi ve's-Şehâdeti ve'l-Hicra*, Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zaglûl, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, Beyrut 1408/1988, s. 233.

¹⁵⁴⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, V, 178; Kahtânî, *el-Velâ' ve'l-Berâ'*, s. 286-288.

¹⁵⁴⁵ Lewis, Bernard, *Çatışan Kültürler Keşifler Çağında Hristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler* (Cultures in Conflict Christians, Muslims and Jews in the Age of Discovery), Çeviren. Nurettin Elhüseynî, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 1996, s. 31 vd..

¹⁵⁴⁶ Venşerîsî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Muhammed el-Venşerîsî, *Esna'l-Metâcir fi Beyâni Ahkâmi men Galebe alâ Vatanihî en-Nasârâ ve mâ Yeterattebu aleyhi mine'l-Ukûbât ve'z-Zevâcir*, thk. Huseyn Mu'nîs, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Zâhir 1416/1996, s. 25 vd.; Venşerîsî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Muhammed el-Venşerîsî, *el-Mî'yâru'l-Mu'rib ve'l-Câmi'u'l-Mugrib an Fetâvâ Ehl-i İfrîkiyye ve'l-Endelüs ve'l-Magrib*, Neşr. Muhammed Haccî danışmanlığında bir heyet tarafından gerçekleştirilmiştir, Vüzâratu'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye li'l-Memleketi'l-Magribiyye, Rabât 1401/1981, II, 121 vd..

¹⁵⁴⁷ Yahyâvî, Cemâl, *Sukûtu Gırnâta ve Me'sâtu'l-Endelüsiyyîn*, Dâru Hûma, Cezâyir 2004, s. 51, 52, 53; Güney, Necmettin, “Maliki Fakih İbn Ebî Cum'a el-Magrâvî'nin İspanyol Zulmü Altındaki Endülüs

2. Müslümanlar küfür beldesinde yaşamaktayken canlarına dönük tehlike söz konusu olup, hürriyetlerinden yoksun bırakılma, esir alınma, mallarına mülklerine el konulma gibi risk söz konusu ise canlarını ve mallarını zarara sunma durumu olduğundan böyle bir ortamda kalmaları tartışmasız haramdır.¹⁵⁴⁸

3. Müslümanlar gayri Müslimlerin güçlü oldukları yerlerde yaşıyor fakat imanlarında, ibadetlerinde, canlarında, mallarında ve ırzlarında sınanma söz konusu olmuyor ancak bu bölgelerde gayri Müslimlerin hükümleri cari ise Müslümanların buralarda kalmaları hakkında haram ve mekruh olmak üzere iki hüküm verilmektedir.¹⁵⁴⁹

4. Müslümanların yaşadıkları yerler kâfirler tarafından ele geçirilmiş fakat Müslümanlar hiçbir baskı ve zulüm altında değilse, kendi aralarında İslâm'ın hükümlerini uygulayabiliyorlar ve sadece güç ve otorite kâfirlere ait ise Müslümanların buralardan hicret etmeleri veya kalmaları ayıplanmaz. Müslümanların hicret etme imkânı bulunuyor fakat dinlerini yaşayabiliyorlarsa hicret etmeleri vacip değil mendub veya müstehap sayılmaktadır.¹⁵⁵⁰

Bu durumun örneği Gırnata'da yaşanmıştır. Müslüman halk bir süre burada ikamet etmiş, âlimler yargı işine ve fetva vermeye devam etmişler, adalet ve güven sürmüştür. Hicret edenler olmuş, ne hicret edenler ne de kalanlar arasında bu hususta bir tartışma yaşanmamıştır.¹⁵⁵¹

5. Müslümanların yaşadıkları topraklarda bidatlar, münkerler çoğalmışsa İslâm'ın açık hükümlerine ters düşen uygulamalar görülüyorsa, Müslümanların sadece sözlü olarak itiraz hakları durumu varsa Müslümanların buralardan hicret etmelerinin farz olduğuna dair görüşlerin yanında farz olmadığına dair kanaatler de bulunmaktadır.¹⁵⁵²

Müslümanlarına (Moriskolara) Gönderdiği İkrâh/Takiyye Fetvası”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 31, 2018, s. 274, 275. Magrâvî'nin mektubu hakkında bir inceleme için bkz. Bubker, Hasûnî, “Mahtûta; Risâletü'l-İmâm Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Cumu'a el-Magrâvî Müftî ed-Diyâri'l-Vehrâniyye fi'l-Karnî'l-Âşir li-Ehli'l-Endelüs Zemâne'l-Mihne Dirâse veTa'lik”, *el-Mecelletu'l-Cezâiriyye li'l-Mahtûtât*, Cilt: 6, Sayı: 7, Vehrân/Cezâyir 2010, s. 156-163; Emin, Nazmi, *İhtîşamlı Medeniyetten Hazin Sona Endülüs*, Erem Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 89, 90.

¹⁵⁴⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, V, 178.

¹⁵⁴⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, V, 179.

¹⁵⁵⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, V, 179; Muhammed Hayr Heykel, *el-Cihâd*, I, 690.

¹⁵⁵¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, V, 179.

¹⁵⁵² İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, V, 180.

6. Müslümanların yaşadıkları topraklarda gayri Müslimlerin baskı, etki ve nüfuzu söz konusuysa, yerel yöneticiler olduğu halde gayri Müslimlerin tasarrufları devam ediyorsa, bu yerlerden hicret etmek gerekli değildir.¹⁵⁵³

7. Bir yerde Müslümanların varlığı İslâm'ın varlığı ve güçlenmesine imkân tanıyor ve Müslümanlara fayda sağlıyorsa Müslümanların o yerde ikamet etmeleri müstehaptır.¹⁵⁵⁴ Bir yer Müslümanların varlığıyla İslam yurduna dönüşme durumu var ve Müslümanların göç etmesiyle orası İslâm yurdu olmaktan çıkacaksa buralardan hicret etmenin haram olduğu söylenmektedir.¹⁵⁵⁵

Örneklerin sayısını çoğaltmak mümkündür. Müslümanlar yaşadıkları ve yurt edindikleri topraklarda yaşamayacak duruma gelme durumu dışında buldukları yerde İslâm'ı yaşama, İslâm'a davet etme, İslâm'ı yaşanır kılma mücadelesine devam etmeleri, ülke değişikliği anlamındaki hicretin iç dinamiği olan manevi hicreti gerçekleştirmelerinde İslâm toplumları için pek çok yarar ve maslahat bulunmaktadır. Sığ, yüzeysel, ifrat ve tefritle malul düşüncelerle Müslümanların yaşadıkları yurtlarından göç etmelerine yol açan hicret fetvaları beraberinde telafi edilemeyecek hata ve zararları getirmekte, adeta işgalcilere fırsat vermektedir. Bu nedenle kaynaklara dayandırılarak verilecek hicrete dair hükümlerin celb-i menâfi', def-i mazarrat, hicretin mana, mefhum ve makâsıdına uygun olması gerekmektedir.¹⁵⁵⁶

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde geçen Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656) tarafından aktarılan hadiste Hz. Peygamber'in:

“Beldeler Allâh'ın beldeleridir, Kullar Allâh'ın kullarıdır. Hayra nerede ulaşırsan orada ikamet et/yerleş” buyurduğu nakledilmektedir.¹⁵⁵⁷

Hicret hükümleri konusunda sonuç olarak söylenebilecek sözlerden birisi şudur:

*“Teorik açıklamalar her zaman ve mekânda ihtiyaçları karşılamaya, en uygun davranışı belirlemeye yetmemektedir. Tutulması gereken yol ve yöntem, ayetlerin ve hadislerin amacını kavramak ve ona göre davranmaktır.”*¹⁵⁵⁸ Müslümanlar, firâset ve basiretle hareket etmeli, stratejik, kritik hamlelerini Kur'ânî esas, Nebevî yöntem, İslâmî tarih ve tecrübe ışığında yapmalıdırlar.

¹⁵⁵³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, V, 179.

¹⁵⁵⁴ Havvâ, Saîd, *el-İslâm*, s. 399.

¹⁵⁵⁵ Muhammed Hayr Heykel, *el-Cihâd*, I, 691.

¹⁵⁵⁶ Bkz. Geçer, Genç Osman, “Azapzâde (Azabagic) Mehmet Tevfik'in “Hicret Hakkında Risale” Adlı Türkçe Eseri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkbilig Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2010/20, Ankara Güz 2010, s. 216-225.

¹⁵⁵⁷ Ahmed. Hanbel, *Müsned*, III, 37 (1420).

¹⁵⁵⁸ DİB Kurul, *Kur'an Yolu*, II, 127. Ayrıca bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VI, 262.

SONUÇ

Kur'ân-ı Kerîm, kelimeleri kendisine mahsus bir şekilde kullanmaktadır. Bu kelimeler, Kur'ân'ın temel konularını içeren kelimeler, kavramlar ve bunların dışında kalan diğer kelimelerle irtibatlı olabilmektedir. Dahası, Kur'ân'ın kullanmış olduğu bu kelimeler kendi bünyelerinde İslâm'ın evrensel değerlerini taşımaktadırlar. Kur'ân-ı Kerîm'de nüzulün ilk dönemlerinden itibaren farklı zamanlarda kullanılan “h-c-r” maddesinden türeyen kelimeler bunlardan birisidir.

Manalar güçlerini lafızlardan almaktadırlar. Bu nedenle bir lafzı oluşturan kök harfler ve bu harflerden türeyen kelimeler önemli olmaktadır. “H-c-r” maddesinden müştak kelimeler kadim Arapça sözlüklerde oldukça geniş bir biçimde ele alınmaktadır. Arapça sözlüklerde aktarıldığı üzere, “h-c-r” maddesinden türeyen kelimeler Arapların gündelik hayatlarında sıkça kullandığı kelimelerdendir. Bunlardan hicret, muhacir, hicran gibi kelimeler dilimize de geçmiştir. Sözlük ve kullanıldıkları bağlama göre geniş bir anlam sahası olan “h-c-r” maddesinden türeyen kelimelerin anlaşılması asırlar içerisinde çeşitli etkenlerle zorlaşmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm özü itibariyle açık ve açıklayıcı bir kitaptır. Hz. Peygamber risalet hayatında Kur'ân'ı tebliğ etmiş, sözleri, fiilleri, sîreti ile Kur'ân'ın anlaşılmasına gayret etmiştir. Kur'ân'ın nüzul döneminden uzaklaşma, toplumsal şartlarda değişme, İslâm toplumlarının farklı kültürlerle karşılaşması ve benzeri nedenlerle Kur'ân'ın doğru anlaşılması problemi belirlemiştir. Kur'ân kelimeleri üzerinde çalışırken bu problemler göz önünde bulundurularak araştırmak gerekmektedir.

İlk nazil olduğu dönemden itibaren “h-c-r” maddesinden müştak kelimeler Kur'ân-ı Kerîm'de yer almıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in surelerinin iniş sıralarını veren nüzul tertibi listelerinin ilk sıralarında yer alan Müzzemmil ve Müddessir surelerinin ilk âyetlerinde yer alan “h-c-r” maddesiyle beyan edilen esaslar, Hz. Peygamber'in şahsında insanlığa örnek ve önder olacak İslâm toplumunu inşa edecek nebevî ahlak esaslarını ihtiva etmektedir. Kur'ân vahyinin başlangıcında verilen bu emirler hicret edecek muhacirlerin ruhen hazırlanmalarında önemli bir prensip olmaktadır.

Sonraki süreçte Furkân suresinde Hz. Peygamber'in Allâh'a (c.c.) arz ettiği şikâyet olan Kur'ân'a uzak durmak, ilgisiz kalmak, “mehcûr” kelimesiyle geçmektedir. Bu kullanım ilk planda Kur'ân'a karşı müşrik birey ve toplumun tavrı olarak anlaşılrsa da âlimler buradan yola çıkarak Müslümanları Kur'ân'dan uzak kalma probleminde

sakındırmakta, Kur'ân'dan uzak kalmanın çeşitlerini ve çözüm önerilerini açıklamaktadırlar.

Sözlükler, “h-c-r” maddesiyle ifade edilen bir konu ya da nesnenin diğerlerinden çok farklı, mübalağalı, neredeyse emsalsiz bir mahiyette olduğunu söylemektedir. Örneğin “hecr”, mübalağalı terk, “hucr” ise çirkinlikte mübalağalı söz anlamına gelmektedir. Her iki anlamı da içeren Müminun suresinde geçen “tehcurûn” ifadesi İslâmî davet ve tebliğ karşısında müşriklerin tepkilerinin sertleştiğini, gelişen Müslüman topluluğa karşı ölçüsüzleştiklerini, zulüm ve işkencede haddi aştıklarını göstermektedir. Müminûn suresi 23/67. ayette geçen ifade, öncesiyle birlikte ele alındığında Mekke'lilerin yine bir peygamberden tevarüs ettikleri değerleri kendi menfaatleri için kullandıkları, kendi otorite ve egemenliklerini sürdürmek için her türlü değeri istismar etmekten geri durmadıklarını ortaya koymaktadır.

Kur'ân vahyinin oldukça erken döneminde gerçekleşen Habeşistan hicretinden sonraki dönemlerde Mekke'de nâzil olan âyetlerde geçen “h-c-r” maddesi insanlık tarihinin akışını değiştiren hicrete adım adım yaklaşıldığının, fiziki, kalbi ve ruhi hazırlıkların yapıldığının işareti olmaktadır.

Coğrafya değişikliği anlamında hicret konusu incelenirken Habeşistan hicreti, Hz. Peygamber ve Müminlerin Medine'ye hicretlerinin dönemin uluslararası ilişkileri çerçevesinde ele alınıp incelenmesi lazımdır. Yine, Hz. Peygamber Medine'ye hicret ederken Habeşistan'da Necâşî tarafından himaye gören muhacirlerin varlığı hatırd tutulmalıdır. Ayrıca, göç ve iskân düşüncesinin, Hz. Peygamber ve ailesinin beşerî bilgi dünyasındaki arka planının incelenmesi hicret konusuna farklı bir boyut kazandıracaktır.

Arap dili bilginleri esasında hicretin bedevîlerin yerleşmek üzere büyük yerleşim yerlerine (karye, medîne/müdün, hazar) çıkmaları olduğunu söylemeler de müfessirler Mekke ileri gelenlerinden şehirli/yerleşik olanların hicret etmelerini örnek vererek Kur'ân'ın sözünü ettiği hicretin a“rabî/bedevî”lerin göçü olmadığını, hicretin sadece göç olmadığını, hicretin bir değişim, dönüşüm hareketi olduğunu, İslâm'ı yaşamak gayesiyle Allâh'ın (c.c.) arzının imkânlarından yararlanma olduğunu vurgulamaktadırlar.

“H-c-r” maddesinin Arap dilindeki kullanımında, Medine döneminde demografik, sosyal yapı ve şehrin teşekkülü sırasında Nebevî beyanlarda, hicretle ilgili ayetlerin tefsirinde müfessirlerin ifade ettikleri şekliyle hicret ve muhacirlik bedevîliğin bir başka ifadeyle Kur'ân'ın nüzul döneminde ilk muhataplar açısından bedevî Araplar

anlaşılsa da Ebû Hâtim er-Râzî'nin belirttiği gibi hangi dili konuşursa konuşsun, hangi ırka mensup olursa olsun, şehir kültürü, medenî toplum özelliğine sahip olmamanın karşıtı olarak kullanılmaktadır. Bu tespit sadece sosyolojik anlamda değil, siyasî ve fikrî akımlarda da dikkat edilmesi gereken bir husustur.

Hız. Peygamber'in vefatından sonra oluşan siyasî ve fikrî hareketlerin arka planındaki bedevilik ve medenî toplum esaslarından uzak oluşa dikkat etmek ve bunlardan sakınmak gerekmektedir. Bu çerçevede a'râbîlerin bir başka ifadeyle İslâm'ı kabul etmiş bedevî kabilelerin, bu kabilelere mensup kişilerin dini konulardaki yaklaşımları, düşünme biçimleri gibi konuların araştırılarak belirlenmesi örneğin Hız. Peygamber sonrası siyasal olaylara katılan, büyük bir kısmı bedevî kabilelere mensup olan Kurrâ, yine çoğunluğu bedevî Araplardan oluşan Hâricilik hareketinin fıkıh ve akaid alanlarındaki yaklaşımlarını bilmek, bedevîliğin, a'rabilîğin karşıtı olan muhacirliğin anlaşılmasının bir başka boyutunu oluşturmaktadır.

Hicret, iç dünyada gerçekleştiği gibi dış dünyada yerleşim yeri değiştirmekle de gerçekleşmektedir. Bu anlamda Hız. Peygamber'den önceki peygamberler ve onlara inananlar da göç etmişlerdir. Bu peygamberlerden Hız. İbrahim kendisini muhacir olarak nitelemektedir. O'nun hicreti insanlığa çok önemli miraslar bırakmıştır. Aynı şekilde Hız. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicreti insanlık tarihi için en güzel örnekleri barındırmaktadır.

Yurt ve ülke değişikliği olan hicret, yaşanan yerden, aileden ayrılma, sosyal ve kültürel bakımdan farklı bir ortamda bulunma, yaşam biçimindeki değişiklikler beraberinde pek çok sorunun yaşanmasına yol açmıştır. Mekke'li müminlerin geleneksel aile yaşamı hicretten sonra Medine'deki ailevi ilişkilerdeki farklılıklardan etkilenmiştir. Medine'de nazil olan Nisâ suresinde birbirlerine nikâh bağıyla bağılı evli çiftler arasında, evlilik hukukunun gereğini yerine getirmeyen nâsizelerin tavırları nedeniyle meydana gelen anlaşmazlıklarda, yeniden uyumlu aile birlikteliğine dönmeleri için takip edilmesi önerilen çözüm süreçlerinden birinde hicretle aynı asla sahip olan "hecera" ifadesi kullanılmaktadır.

Hicret, göç ettiği yerde iman, ahlak ve bu değerler doğrultusunda yerleşim yeri tesis edecek veya o yerleşim yerini dönüştürecek yetişmiş insanların göçüdür. Hız. Peygamber'in hicretiyle Medine şehrinin planlanması ve Medine'ye göçler bunun en güzel örneğidir. Bu Nebevî ahlakın ilk çekirdeği ise vahyin başlangıcında Hız. Peygamber'in şahsında tüm insanlığa yapılan Müddessir suresindeki "her türlü pislikten, çirkinlikten uzak durma" hitabıdır.

Bu hitabın uygulama alanlarından birisi de ailedir. Ailede ister erkek, ister kadın olsun öncelikle Kur’ân-ı Kerîm’in nâzil olmaya başladığı dönemde vurgulanan ahlak ilkeleri, evrensel değerler ve nüzul dönemi boyunca getirilen ölçüler çerçevesinde mümince bir tavır belirleyerek aralarında meydana gelen anlaşmazlıkları gidermeleri gerekmektedir. Nisâ 4/34. ayette beyan edilen çözüm önerileri hakkında müfessirler edep/te’deb vurgusu yapmaktadırlar. Edep, insanî olmanın ötesinde terbiye, vicdan, estetik gibi değerleri kapsamaktadır. Örneğin ayette geçen va’z “muhatabın kalbini inceltecek/rikkate getirecek onun için en hayırlı olanı tavsiye etmek, hatırdan çıkanları hatırlatmak / تَذْكِيرُكَ إِيَّاهُ الْخَيْرَ وَنَحْوَهُ مِمَّا يَرُقُّ لَهُ قَلْبُهُ ” şeklinde tarif edilmektedir. Yine “hecrin” edep/edeplendirme için yapılması gerektiği belirtilmektedir. Edep kelimesine kök açısından bakıldığında “e-d-b/أ-د-ب” maddesiyle anlamı “hayret uyandıran zarafet”, “d-e-b/د-أ-ب” maddesiyle ise “Kur’ân-ı Kerîm’de örnek gösterilen şahsiyetlerin âdeti” anlamına gelmektedir. Bu değerlendirme ışığında müminlerden aile içerisinde hicretle inşa edilmiş Medine örneğinden hareketle medenî olmayan tavırdan sakınarak, özde ve davranışta muhacir tavrı sergilemeleri beklenmektedir. Aynı şekilde Nisâ 4/34. ayet-i kerimesi hakkında yazarken ve söz söylerken aynı hassasiyeti taşımak gerekmektedir.

Hicret sadece terk etmek, dinin yaşanmadığı yerlerden, yaşanabileceği ortamlara göç demek de değildir. Hicret, inanan birey ve toplumların inandıkları değerler doğrultusunda yaşam biçimi oluşturma çabasıdır. Hz. İbrahim örneğinde olduğu gibi bazen dini yaşama imkânının kalmadığı yerlerden hicret, bazen de Mekke’ye hicreti gibi bir şehri yeniden kurma, yeniden şekillendirmedir. Bu bakış açısıyla Mekke’nin şehirleşme sürecine, Hz. İbrahim’in aile fertlerini Mekke’ye iskânı, Kâbe’yi temelleri üzerinde yeniden bina etmesi, şehir bilinci, ebedi güven talep etmesi (Bakara 2/126; İbrâhîm 14/35) gibi hususların katkısının hatırdan çıkarılmaması gerekmektedir.

Yer, yurt değişikliği çeşitli şekillerde Hz. Âdem’den bugüne değin devam etmektedir. Kur’ân-ı Kerîm bu yer değişiklikleri için farklı kelimeler kullanmaktadır. Hicreti ifade etmek üzere kullanılan “h-c-r” maddesinden müştak kelimeler mana ve muhteva yönüyle bu kelimelerden ayrılmaktadır. Hem Arap dili hem de hicretle alakalı ayetlerden bu farkı anlamak mümkündür. Ayrıca Hz. Peygamber’in sireti, Hz. Peygamber döneminde hicrete verilen değer ve Hz. Peygamber’in göçüyle Yesrib’in Medîne’ye dönüşmesi hicrete İslâm tarihinde apayrı bir konum kazandırmıştır.

Hiz. Peygamber'in hicretiyle Medine, İslam Yurdu olmuştur. Dolayısıyla Dâru'l-İslâm kavramı ve bu kavramın dışında kalan Dâru'l-Harb/Dâru'l-Küfr gibi tanımlamaların hicretle alakası bulunmakta, İslâm hukukçuları tarafından bunlar ve bunlara dair ahkâm özel olarak incelenmektedir. Hicret, Medine'deki Nebevî yönetim sonrasında Dâru'l-İslâm, Dâru'l-Harb, idare, yargı gibi siyasi, hukuki meselelere zemin hazırlamıştır.

Hicret, İslâm'ı yeryüzünde yaşanabilir kılmak için kalbî ve ruhî iç dinamiklerle, çevre, mekân, yurt ve coğrafya gibi dış dinamikleri harekete geçirmektir. Hicretle Yesrib'i el-Medîne'ye dönüştüren Medîne kelimesinin etimolojisinde bulunan şehir/şehirlileşme ve adalet vurgusu son derece önem arz etmektedir.

İçerisinden geçtiğimiz yüzyılda İslâm yurdu olarak anılan topraklardan, Hristiyan batı ülkelerine göçler göz önünde bulundurulduğunda, Hiz. Peygamber'in ilk Müslümanlara hicret için Habeşistan'ı işaret ederken “orada zulmün olmadığı/adalet لَا يُظْلَمُ أَحَدٌ عِنْدَهُ” vurgusunun yeniden gündeme getirilmesi, bu doğrultuda İslâm yurdu/dâru'l-İslâm anlayışıyla birlikte adalet ve güven yurdu “dâru'l-'adâle ve dâru'l-enn” anlayışının geliştirilmesi kaçınılmaz hale gelmekte, Hiz. Peygamber'in hicretinin aynı zamanda, adalet, emniyet ve güven tesisi hareketi olduğu ve diğer hicretlerin bu hedef doğrultusunda olması gerektiğini yeniden düşünmek gerekmektedir.

EKLER

EK: I. TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 01. Muhammed Fuad Abdalbaki sayımına göre Mekkî surelerde geçen “h-c-r” kök harflerine sahip lafızlar.....	57
Tablo 02. Muhammed Fuad Abdalbaki sayımına göre Medenî surelerde geçen “h-c-r” maddesini ihtiva eden sahip lafızlar.....	58
Tablo 03. İçerisinde “h-c-r” kök harfleri ve müştakları geçen Mekkî surelerin nüzul sıralaması.....	60
Tablo 04. Mekki surelerde hicret ile alakalı ilk emirlerin sıralaması.....	60
Tablo 05. İçerisinde “h-c-r” kök harfleri ve müştaklarının yer aldığı Medenî surelerin sıralaması.....	61
Tablo 06. Medenî surelerde hicret ile alakalı âyetlerin nüzul sıralaması.....	62
Tablo 07. Müminûn suresi nüzul tertibi.....	76
Tablo 08. Ankebût suresi nüzul sıralaması.....	82
Tablo 09. Zümer Suresi Nüzul Tertibi.....	83
Tablo 10. “H-c-r” Maddesinin Yer Aldığı Âyetlerin Konularına Göre Nüzûl Sıralaması Genel Tablo [Mekke Dönemi].....	100
Tablo 11. Habeşistan Muhacirleri sayıları.....	151
Tablo 12. Habeşistan muhacirlerinin dönüşleri.....	153

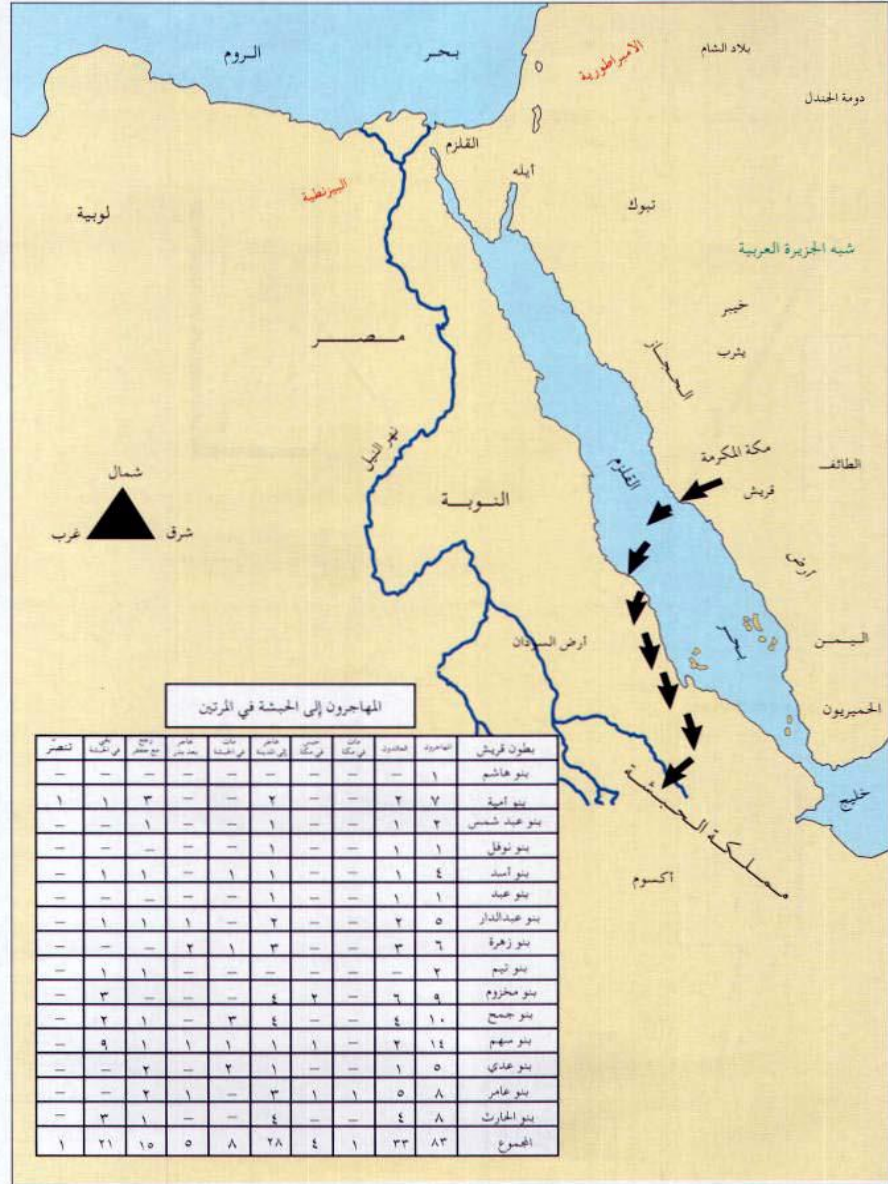
EK: II. HARİTALAR LİSTESİ

Harita 01: Hecer¹⁵⁵⁹

¹⁵⁵⁹ Ebû Halîl, Şevkî, *Atlasu'l-Hadîsi'n-Nebevî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1426/2005, s. 365.

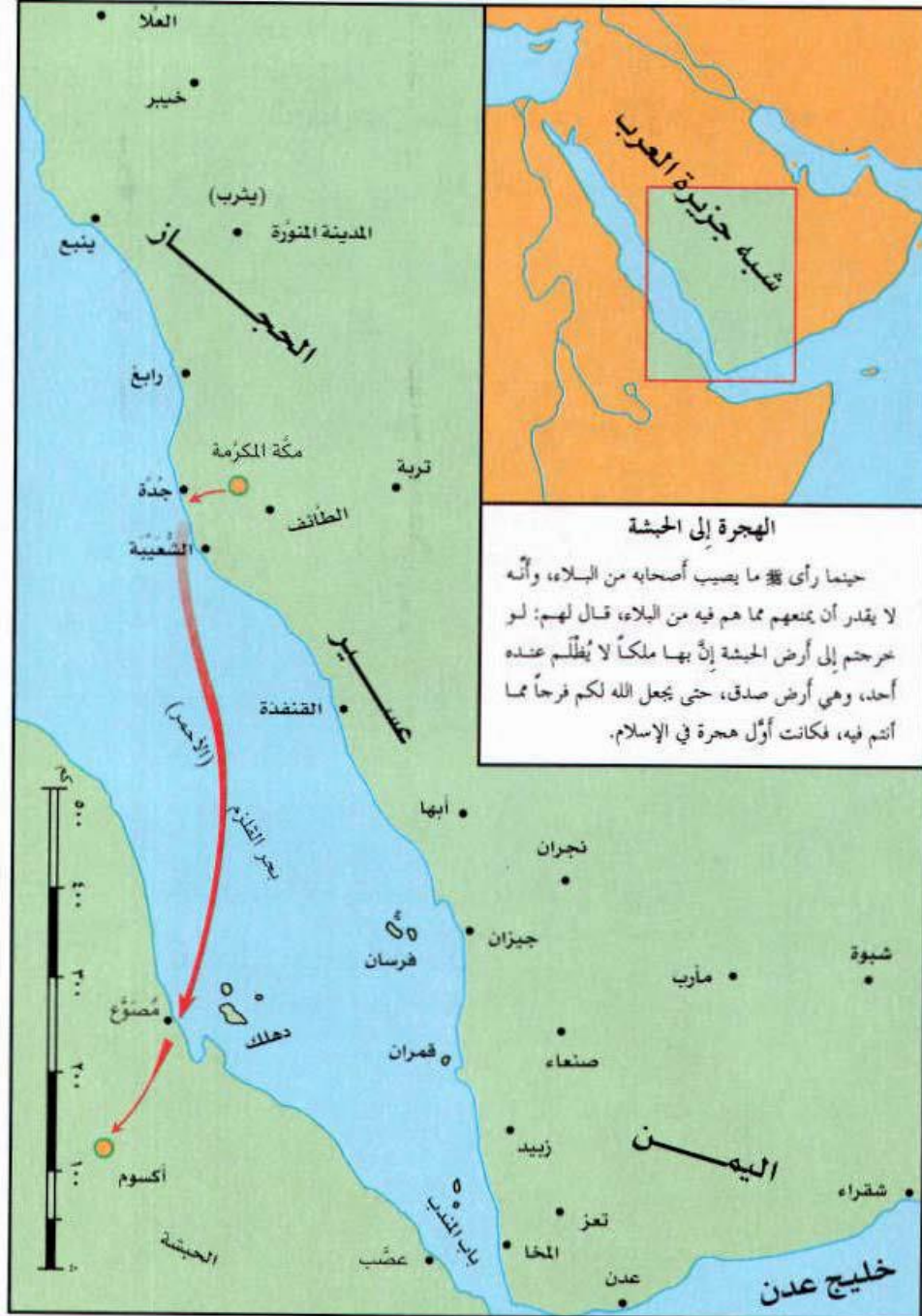

المهاجرون إلى الحبشة في المرتين

Harita 03: Habeşistan'a hicret ve Muhacirler¹⁵⁶¹

¹⁵⁶¹ Maglûs, Sâmî b. Abdillâh el-Maglûs, *el-Atlasu't-Târîhî li-Sîreti'r-Rasûl (s.a.v)*, Mektebetu'l-Ubeykân, Riyâd 1425, s. 109.

Harita 04: Habeşistan Hicreti¹⁵⁶²

¹⁵⁶² Ebû Halîl, Şevkî, *Atlasu's-Sîreti'n-Nebeviyye*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1423, 2003, s. 62.

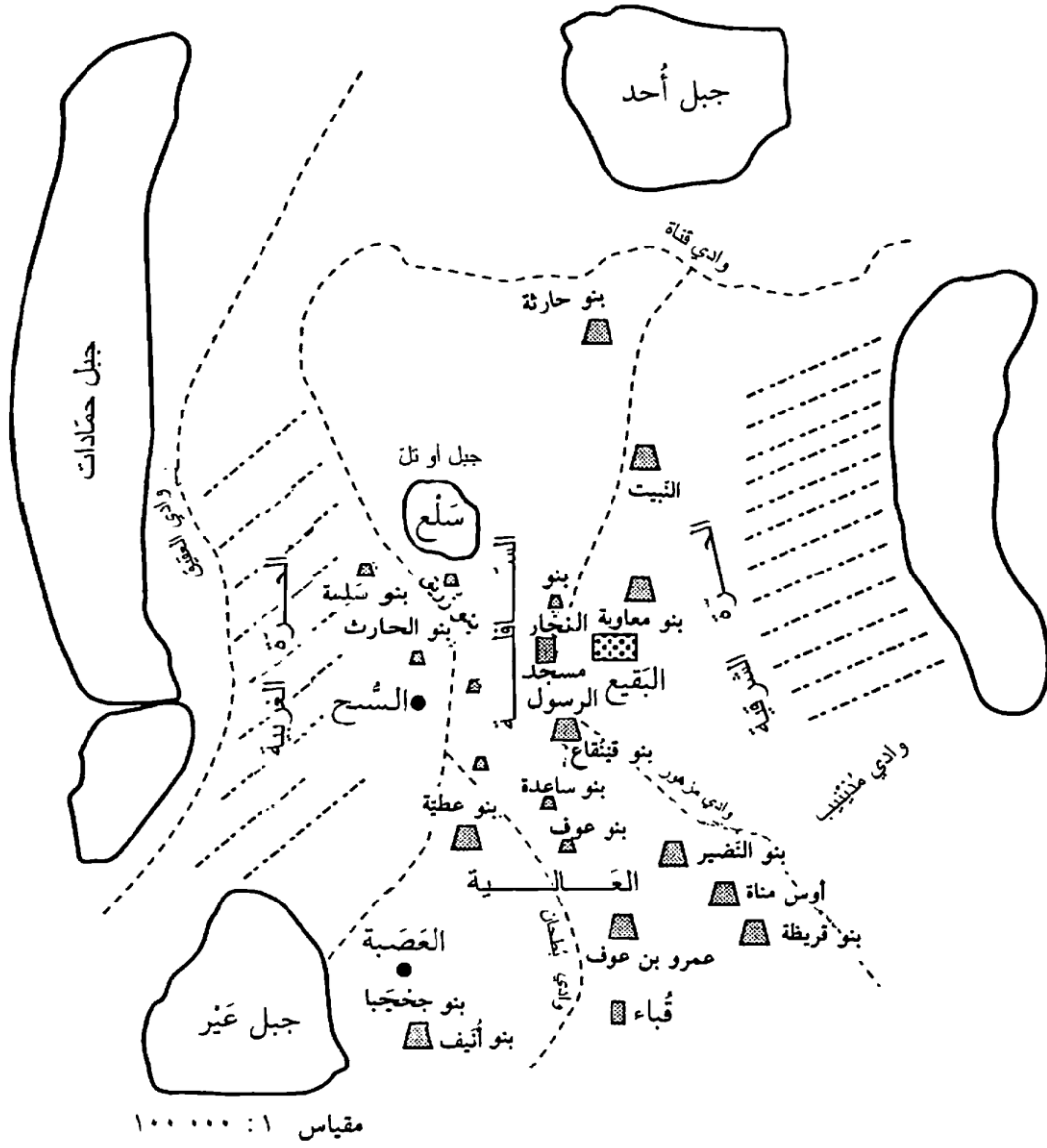
- ٧٦ -

Harita 05: Hicret Güzergâhı¹⁵⁶³

¹⁵⁶³ Ebû Halîl, Şevkî, *Atlasu's-Sîre*, s. 76.

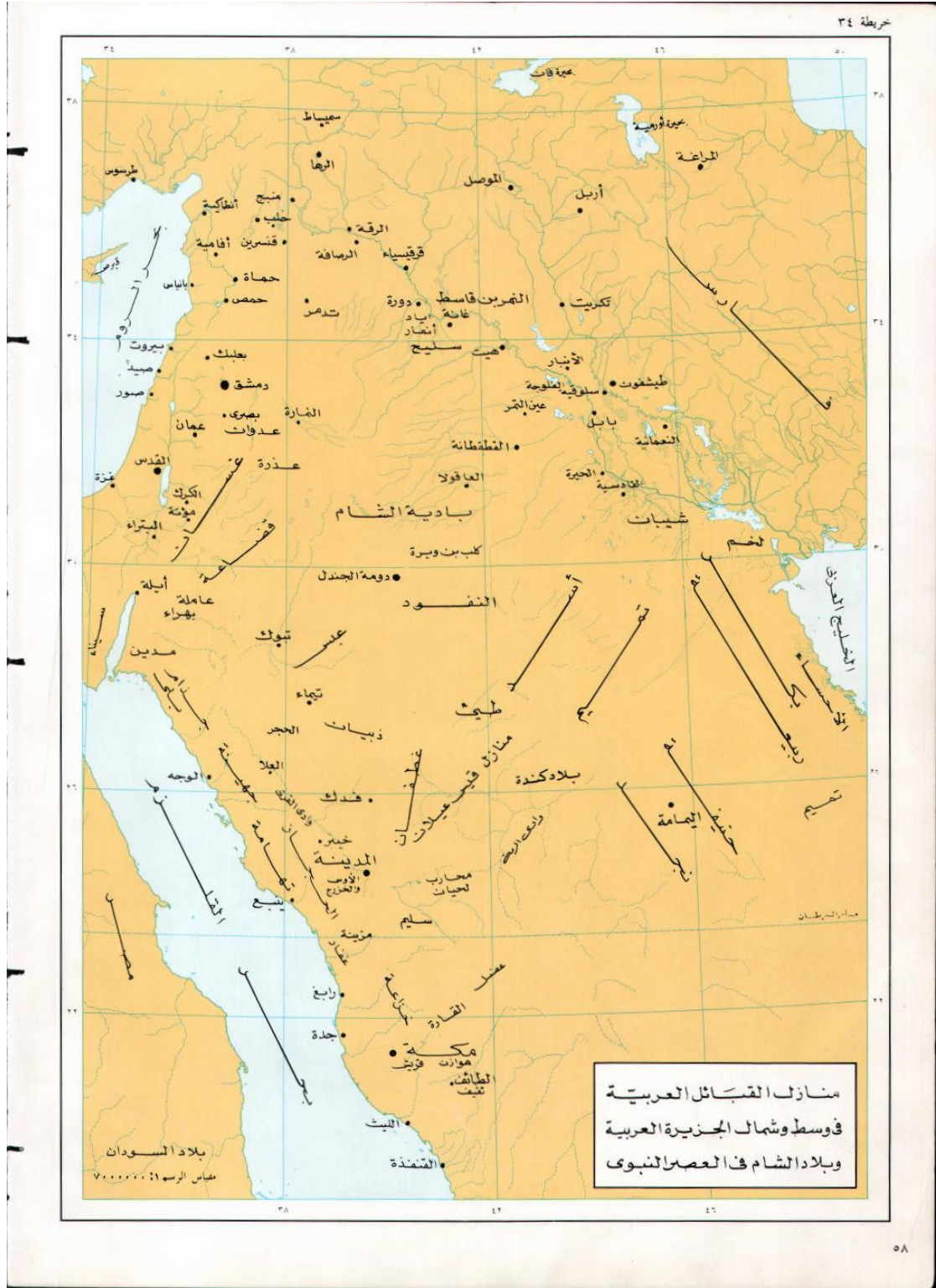

المدينة في زمن النبي

Harita 07: Hz. Peygamber döneminde Medine¹⁵⁶⁵

¹⁵⁶⁵ Cuayyıt, Hişâm, *fi's-Sîreti'n-Nebeviyye, Mesîratu Muhammed fi'l-Medîneti ve İntisârü'l-İslâm*, Dâru't-Talî'a, 2. Basım, Beyrut 2000, s. 41.

Harita 08: Arap Kabileleri Yerleşim Yerleri¹⁵⁶⁶

¹⁵⁶⁶ Mü'nis, Hüseyin, *Atlasu Târihi'l-İslâm, ez-Zehrâ li'l-İ'lâmi'l-Arabî, Kâhire 1407/1987*, s. 58 (Harita: 34). Medîne el-Munevvera ile ilgili iki farklı harita için bkz. Hayyârî, Ahmed Yâsîn Ahmed el-Hayyârî, *Târihu Me'âlimi el-Medîneti'l-Münevvera Kadîmen ve Hadîsen*, Notlandırarak Yayına Hazırlayan. Ubeydullâh Muhammed Emîn Kurdî, Müessesetu'l-Medîne li's-Sahâfe (Dâru'l-İlm), 4. Basım, Cidde 1414/1993, s. 54; Ensârî, Abdulkuddûs el-Ensârî, *Âsâru'l-Medîneti'l-Munevvera*, el-Mektebetu's-Selefiyye, 3. Basım, el-Medînetu'l-Munevvera 1393/1973, s. 272.

KAYNAKÇA

Abdulazîm Ahmed Abdulazîm, *el-Hicretu min Mekke ile 'l-Habeşeti fî Sadri 'l-İslâm*, Merkezu Dirâsâti'l-Mustakbel bi Câmîati Asyût, 2007.

Abdulbâkî, Muhammed Fuâd Abdulbâkî b. Sâlih el-Mısrî, *el-Mucemu 'l-Müfehres li Elfâzi 'l-Kur'âni 'l-Kerîm*, Dâru'l-Kütübi'l-Mısrıyye, Kâhire 1364.

Abdulkâdir b. Mustafâ b. Ahmed b. Abdilkâdir b. Abdirrahmân el-Magribî, *Kitâbu 'l-İştikâk ve 't-Ta'rib*, Matba'atu'l-Hilâl, Mısr/Ficâle 1908.

Abdullâh b. Hamza, el-Mansûr-Billâh Abdullâh b. Hamza b. Süleymân el-Hasenî ez-Zeydî, *Mecmû'u Resâil el-İmâm el-Mansûr-Billâh Abdillâh b. Hamza*, thk. Abdusselâm b. Abbâs el-Vecîh, [Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Alî es-Sekâfiyye, Ammân] Mektebetu'l-İmâm Zeyd b. Alî, San'â 1422/2002.

Abdurrezzâk, Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî, *Tefsîru Abdirrezzâk*, thk. Mahmûd Muhammed Abduh, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1999.

Abdurrezzâk, Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, Neşr. Habîburrahmân el-A'zamî, el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, Beyrut 1403/1983.

Adevî, Ebû Abdillâh Mustafâ b. el-Adevî, *et-Teshîlu li-Te'vîli 't-Tenzîl Tefsîr Sûratu 'l-Kehf fî Süâl ve Cevâb*, Mektebetu Mekke, 3. Basım, Tantâ 1425/2004.

Afgânî, Saîd el-Afgânî, *fî Usûli'n-Nahv*, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut 1407/1987.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsned*, Neşr. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1416/1995.

Ahmed, Yûsûf, *el-İslâmu fî 'l-Habeşeti*, Matbaatu Hicâzî, Kâhire 1354/1935.

Akpınar, Ali, "Hz. Hârûn (a.s.)'un Fesâhati ve İhtiyatlı Kararları", *Somuncubaba Aylık İlim Kültür ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 185, Yıl: 22, Mart 2016.

Albayrak, Kadir, *Tebdîli Mekân'da Ferahlık Var mıdır veya Eyne 'l-Mefer?*, Milel ve Nihal, İnanç Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 3, Eylül-Aralık, 2008.

Albert Dietrich, "Abdalmu'min b. Xalaf ad-Dimyâti'nin Bir Muhâcirun Listesi", Çeviri. Fikret Işıltan, Şarkiyat Mecmuası, Sayı: 3, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1959.

Algül, Hüseyin, "Ensar", *DİA*, XI.

Algül, Hüseyin, “Himyerîler”, *DİA*, XVIII.

Alî el-Kârî, Ebü'l Hasen Nûruddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî, *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Neşr. Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1421/2001.

Alî el-Kârî, *Mirkâtu'l-Mefâtih Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*, Neşr. Sıdkî Muhammed Cemîl el-Attâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1414/1994.

Alî, Cevâd, *Esnâmu'l-Arab*, Bağdâd 1967.

Âlu Abdilazîz, Ebû Enes Muhammed b. Fethî-Mellâh, Ebû Abdirrahmân Mahmûd b. Muhammed el-Mellâh, *Fethu'r-Rahmân fî Beyâni Hecri'l-Kur'ân*, Dâru İbn Huzeyme, Riyâd 1431/2010

Âlu Suûd, Suûd b. Selmân b. Muhammed Âlu Suûd, *Mevsûatu'l-Akîde ve'l-Edyân ve'l-Fırak ve'l-Mezâhibi'l-Muâsıra* [Encyclopedia of the Creed, Religions, Sects, and Contemporary Ideologies], Dâru't-Tevhîd, Riyâd 1439/2018.

Âlûsî, Ebü's-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Neşr. Mahmûd Şükrî el-Âlûsî el-Bagdâdî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut tsz..

Âmidî, Seyfüddîn, Ebu'l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Ebî Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî el-Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*, thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî, Dâru'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Merkezu Tahkîki't-Türâs, 2. Basım, Kâhire 1424/2004.

Âmir Hâfız Mûsâ, *ed-Düstûru'l-Îrânî fî Mîzânî'l-İslâm İsmetu'l-İmâm fî Fıkhî's-Siyâsî eş-Şî'i*, Takdîm. Alî Muhammed Cerîşe, Danışma/Gözetim. Muhammed Kemâl Ebu'l-Mecd, Yûsuf Kâsım, Mektebetu'l-İmâm el-Buhârî, el-İsmâ'iliyye/Mısır 1427/2006.

Anezî, Hâlid b. Avn el-Anezî, *el-Muhâcirûn ve'l-Ensâr ve'llezîne'ttebe'ühüm bi'İhsânin kemâ Tesfuhum Sûratu'l-Haşr*, Mecelletu'l-Câmiati'l-İslâmiyye li'l-Ulûmi's-Şer'iyye, el-Câmiatu'l-İslâmiyye, el-Medînetu'l-Munevvera, Sayı: 159.

Apaydın, H. Yunus, “Gaflet”, *DİA*, XII.

Arafât, Velîd, *Dîvânu Hassân b. Sâbit*, Dâru Sâdır, Beyrut 2006.

Arslantaş, Nuh, Cemaatten Ümmete Medine'de Yahudilerle Bir Arada Yaşama Tecrübesi (Nebevi Uyugulama), *H. Peygamber ve Birlikte Yaşama Hukuku*, Sempozyum, 17-19 Nisan 2015 Mardin, Diyanet İşleri Başkanlığı, DİB Yayınları/1249, İstanbul 2016.

Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *el-Furûku'l-Lugaviyye*, Neşr. Muhammed İbrâhîm Selîm, Dâru'l-İlm ve's-Sekâfe, Kâhire tsz.,

Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, Neşr. Muhammed Osmân, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kâhire 1428/2007.

Askerî, Ebû Hilâl, *Arab Dili'nde ve Kur'an'da Farklar Sözlüğü*, Tercüme. Veysel Akdoğan, İşaret Yayınları, İstanbul 2009.

Askerî, *Evâil*, Neşr. Muhammed es-Seyyid el-Vekîl, Dâru'l-Beşîr li's-Sekâfeti ve'l Ulûmi'l-İslâmiyye, Tantâ 1408/1987.

Asmaî, Ebû Saîd Abdulmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî, *İştikâku'l-Esmâ*, Neşr. Ramazân Abdu'ttevvâb, Salâhuddîn el-Hâdî, Mektebetu'l-Hâncî, 2. Basım, Kâhire 1415/1994.

Asmaî, Ebû Saîd Abdulmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî, *Kitâbu'd-Dârât*, Neşr. Yüsrî Abdulganiyy Abdullâh, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1407/1987.

Asmaî, Ebû Saîd Abdulmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî, *Kitâbü'l-İbil*, thk. Dr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Dâru'l-Beşâir, Dimaşk 1424/2003.

Asmaî, Ebû Saîd Abdulmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî, *Mâ İhtelefet Elfâzuhû ve İttefekat Meânîhi*, Neşr. Mâcid Hasan ez-Zehebî, Dâru'l-Fikr, Dimaşk 1406/1986.

Astal, Alî Rıdvân Ahmed el-Astal, *el-Vüfûd fi'l-Ahdi'l-Mekkî ve Eseruhâ'l-İ'lâmî*, Mektebetu'l-Menâr, Ürdün/ez-Zerkâ 1404/1984.

Âşikkutlu, Emin, "İbn Kurkûl", *DİA*, XX.

Âşûr, es-Seyyid Muhammed, *Belbîs Beledü'l-Enbiyâ' ve'r-Rusul*, Dâru'l-Emel, el-Herem 1419/1998.

Atar, Fahrettin, "Mahkeme", *DİA*, XXVII, 339.

Avâcî, Gâlib b. Alî 'Avâcî, *Fırakun Muâsıratun Tentesibu ile'l-İslâm ve Beyânu Mevkâfi'l-İslâmi minhâ*, el-Mektebetu'l-Asriyyetu'z-Zehebiyye, Dördüncü Baskı, Cidde 1422/2001.

Avayşe, Huseyn b. Avde el-Avayşe, *el-Faslu'l-Mubîn fî Mes'eleti'l-Hicreti ve Mufârakati'l-Müşrikîn*, Dâru İbni Hazm, Beyrut 1423.

Ayar, Kenan, *Dört Halife Siyasetinde Ebû Mûsa el-Eş'arî*, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Sayı: 4, Cilt:7, Ekim-Kasım-Aralık 2007.

Aydemir, Salih, Şahin, Mehmet Cem, "Tek Tanrılı Dinlerde Göç Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım: Göç Teorileri Açısından Bir Analiz", *İslâmî Araştırmalar*, Cilt: 28, Sayı: 3, 2017.

Aydın, Abdullah, Nurul İzah ve Tercümesi/El Miftah Şerh-i Nurul İzah, Neşre Hazırlayan. A. Fikri Yavuz, Çelik Yayınevi, İstanbul 2005.

Aydınlı, Abdullah, “Ebû Zer el-Gıfârî”, *DİA*, X.

Aynî, Bedruddîn, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed b. el-Huseyn b. Yûsuf b. Mahmûd el-Halebî el-Ayntâbî, *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Neşr. Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1421/2001.

Aynî, *Mirkâtu'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâti'l-Mesâbîh*, Neşr. Sıdkî Muhammed Cemîl el-Attâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1414/1994.

Aynî, *Mirkâtu'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâti'l-Mesâbîh*, thk. Cemâl Aytânî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1422/2001.

Azizova, Elnure, “Zülmecâz”, *DİA*, XLIV.

Ba'albekî, Rûhî el-Ba'albekî, *el-Mevrid/Al-Mawrid*, A Modern Arabic-English Dictionary, Kâmûsu Arabî-İngilîzî, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, Beyrut 2001.

Bahrânî, Mîsem b. Alî b. Mîsem el-Bahrânî, *İhtiyâru Misbâhi's-Sâlihîn Şerhu Nehci'l-Belâga el-Vasît*, thk. Muhammed Hâdî el-Eînî, Mecmau'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, Meşhed/İrân 1366/1408.

Bâlî, Vahîd b. Abdisselâm, *el-Hulâsâtu'l-Behiyye fî Tertîbi Ahdâsi's-Sîreti'n-Nebeviyye*, Dâru İbni Receb, Dâru'l-Fevâid, 2. Basım, Kâhire 1428/2003.

Bâlisânî, Muhammed b. eş-Şeyh Tâhâ el-Bâlisânî, *Tefsîru'l-Bâlisânî/ Hüsni'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an*, Neşr. Hüseyin el-Bâlisânî, Ahmed el-Bâlisânî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1437/2016 [1438/2017].

Bâr, Muhammed Alî el-Bâr, *Allâh celle celâluhû ve'l-Enbiyâ aleyhimusselâm fî't-Tevrâti ve'l-Ahdi'l-Kadîm*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk-Dâru'ş-Şâmiyye, Beyrut 1410/1990.

Bayram, Ayhan, “İlk İnen Vahye Dair Rivayetlerde Geçen Bazı İbarelerin Tahlili”, *AİBU Dergisi*, Cilt: 3, Yıl: 3, Sayı: 6, Güz 2015.

Bedr, Abdulmuhsin b. Hamed el-Abbâd el-Bedr, *Kutub ve Resâil Abdilmuhsin b. Hamed el-Abbâd el-Bedr*, Dâru't-Tevhîd, Riyâd 1428.

Bedr, Abdussamed Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil li'l-Medîneti'l-Munevvera*, Yayınevi adı yok, el-Medînetu'l-Munevvera 1414/1993.

Bedrâvî, Rüşdî el-Bedrâvî, *Kasasu'l-Enbiyâ ve't-Târîh*, Baskı. Mektebetu ve Matba'atu el-Mücelledi'l-Arabî, Kâhire 1998.

Bedrî, Cemâl Abdurrezzâk el-Bedrî, *en-Nebiyu İbrâhîm ve 'ş-Şer'iyetu's-Siyâsiyye*, el-Mektebu'l-Mısırî, Kâhire 1420/1999.

Beeston, A.F.L., **Ghul**, M.A., **Müller**, W.W., **Ryckmans**, J., *Sabaic Dictionary*, Librairie du Liban, Beyruth 1982.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mesûd b. Muhammed el-Ferrâ', *Meâlimü't-Tenzîl*, Tahkîk ve Tahrîc. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osmân Cum'a Damîriyye, Süleymân Müslim el-Haraş, Dâru Taybe, Riyad 1409.

Belâzurî, Ebu'l Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, Neşr. Abdullâh Enîs et-Tabbâ', Muessesetu'l-Ma'ârif, Beyrut 1407/1987.

Belâzurî, Ebu'l Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr, Riyâz Ziriklî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1417/1996.

Bendenîcî, Ebû Bişr el-Yemân b. Ebi'l-Yemân, *et-Takfiyetu fi'l-Luga*, thk. Halîl İbrâhîm el-Atiyye, Matbaatu'l-Ânî, Bagdâd 1976.

Bereketî, Muhammed Amîm el-İhsân el-Müceddidî el-Bereketî, *et-Ta'rîfâtu'l-Fikhiyye*, Neşr. Muhammed Alî Beyzûn, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.

Berîdî, Ahmed b. Muhammed el-Berîdî, Dâli', Fehd b. İbrâhîm b. Abdullâh ed-Dâli', *Mevsû'atu'l-Vücûh ve 'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru't-Tedmûriyye [Riyad 2014].

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Alî el-Beyhakî, *Delâilu'n-Nübüvve ve Ma'rîfetu Ahvâli Sâhibi 'ş-Şerîa*, Neşr. Abdülmü'tî Kal'acî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye Beyrut 1408/1988.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenu'l-Kubrâ*, Tahrîc. İslâm Mansûr Abdulhamîd, Dâru'l-Hadîs, Kâhire 1429/2008.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Alî el-Beyhakî, *Ma'rîfetu's-Sunen ve'l-Âsâr [ani'l-İmâm Ebî Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfi'î]*, thk. Seyyid Kisrevî Hasan, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1422/2001.

Beyzâvî, Nâsiruddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Tefsîru'l-Beyzâvî/Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Neşr. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut [1418/1988 Nâşirin Mukaddimesi].

Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlık el-Bezzâr, *Müsned/el-Bahru'z-Zehhâr*, thk. Âdil b. Sa'd, Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, el-Medînetu'l-Munevvera 1409/1988.

Bikâî, Burhânuddîn Ebi'l Hasen İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî, *Nazmu'd-Dürer fî Tenâsubi'l-Âyâtî ve's-Suver*, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kâhire tsz.,

Bircendî, Hüseyin el-Hasenî el-Bircendî, *Garîbu'l-Hadîs fî Bihâri'l-Envâr*, Müessesetu't-Tabâa ve'n-Neşr, Tahran 1421.

Birişık, Abdülhamit, "Mehâimî", *DİA*, XXVIII.

Birişık, Abdülhamit, "Nakkâş", *DİA*, X.

Bolelli, Nusrettin, "Fâtîma bint Alâeddin es-Semerkindiyye", *DİA*, XII.

Bozkurt, Nebi, "İbnu'd-Dugunne", *DİA*, XXI.

Bozkurt, Nebi, "Kasvâ", *DİA*, XXV.

Bozkurt, Nebi, "Nûbe", *DİA*, XXXIII.

Bozkurt, Nebi-Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Mekke", *DİA*, XXVIII.

Bozkurt, Nebi-Önkâl, Ahmet, "Deve", *DİA*, IX.

Branden, Albert Van Den, *Târîhu Semûd*, Tercüme. Necîb Gazâvî, el-Ebcediyyetu'l-Ma'rife, Dımaşk 1966.

Bubker, Hasûnî, "Mahtûta; Risâletu'l-İmâm Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Cumu'a el-Magrâvî Müftî ed-Diyâri'l-Vehrâniyye fî'l-Karnî'l-Âşîr li-Ehli'l-Endelüs Zemâne'l-Mihne Dirâse veTa'lik", *el-Mecelletu'l-Cezâiriyye li'l-Mahtûtât*, Cilt: 6, Sayı: 7, Vehrân/Cezâyir 2010.

Buchner, V.F. (Friedrich Karl Christian Ludwig Lois Buchner), "Şehir", *İA*, Millî Eğitim Bakanlığı Neşri, Millî Eğitim Basımevi, XI, İstanbul 1979.

Buhl, Frantz, "Medine", *İA*, Millî Eğitim Bakanlığı Neşri, Millî Eğitim Basımevi, VII, İstanbul tsz..

Buhûtî, Mansûr b. Yûnus b. İdrîs el-Buhûtî, *Keşşâfu'l-Kınâ' an Metni'l-İknâ'*, Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1403/1983.

Burhâneddîn el-Buhârî, Burhânuddîn (Burhânu's Şerîa) Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî el-Merginânî, *el-Muhîtu'l-Burhânî fî'l-Fıkhi'n-Nu'mânî*, thk. Abdulkerîm Sâmi el-Cundî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2004.

Bûsâk, Muhammed el-Medenî Bûsâk, *el-Mesâilu'lletî Benâhâ el-İmâmu Mâliku alâ Ameli Ehli'l-Medîne*, Dâru'l-Buhûs li'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye ve İhyâu't-Turâs, el-İmârâtu'l-Arabiyyetu'l-Muttahide, Dubâ, 1421/2000.

Can, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin H. I-III (M. VII-IX) Y.Y Fiziki Yapısı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Medeniyeti ve Sosyal Bilimler Ana Bilim Dalı, Danışman. Prof. Dr. Rüçhan Arık, Ankara 1991.

Câvî, Muhammed b. Ömer Nevevî el-Bentenî et-Tenârî el-Câvî, *Merâhu Lebîd li-Keşfi Ma'ne'l-Kur'âni'l-Mecîd*, Neşr. Muhammed Emîn ez-Zannâvî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1997.

Cebel, Muhammed Hasan Hasan Cebel, *el-Mu'cemu'l-İştikâkî el-Muessal li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm bi-Asvâtihâ ve Beyne Meânihâ*, Mektebetu'l-Âdâb, Kâhire 2010.

Cehdamî, Ebû İshâk İsmâîl b. İshâk b. İsmâîl el-Ezdî el-Cehdamî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, Neşr. Âmir Hasen Sabrî, Dâru İbni Hazm, Beyrut 1426/2005.

Cerrahoğlu, İsmail, "Süddî", *DİA*, XXXVIII, 17. ;

Cevherî, Ebû Nâsır İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-Lugati ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr, 4. Basım, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1990.

Ceyyânî (İbn Mâlik et-Tâî), Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelûsî et-Tâî, *İkmâlü'l-İ'lâm bi-Teslîsi'l-Kelâm*, Rivâyet. Muhammed b. Ebi'l Feth el-Ba'lî el-Hanbelî, thk. Sa'd b. Hamdân el-Gâmidî, Mektebetü'l-Medenî, Cidde 1404/1984.

Ceyyânî [İbn Mâlik et-Tâî], Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelûsî el-Ceyyânî, *el-Elfâzu'l-Muhtelifi fi'l-Me'âni'l-Mü'telifi*, Neşr. Muhammed Hasen Avvâd, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1411/1991.

Cezâirî, Ahmed b. İsmâîl b. eş-Şeyh Abdinnebî b. Sa'd et-Tüceybî en-Necefî el-Cezâirî, *Kalâidu'd-Durer fi Beyâni Âyâti'l-Ahkâm bi'l-Eser*, thk. Eş-Şeyh Ebu'l-Fazl el-İslâmî, Neşru'l-Fekâhe (Müessesetu'n-Neşri'l-İslâmî), Kum 1433.

Cezâirî, Ni'metullâh el-Cezâirî, *en-Nûru'l-Mubîn fi Kasasi'l-Enbiyâ' ve'l-Mürselîn*, Ta'lik. Alâuddîn el-A'lamî, Müessesetu'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, 2. Basım, Beyrut 1423/2002.

Corcî Zeydân, *Târîhu't-Temedduni'l-İslâmî*, Matbaatu'l-Hilâl, Mısır 1902.

Cuayyit, Hişâm, *fi's-Sîreti'n-Nebeviyye Târîhu'd-Da'veti'l-Muhammediyye fi Mekke*, Dâru't-Talîa, Beyrut 2007.

Cureys, Gaysân Alî, "Melâmihu Tetavvuri'l-Alâkâti's-Siyâsiyyeti ve't-Ticâriyyeti beyne'l-Habeşeti ve Bilâdi'n-Nûbeti mea'l-Hicâzi fi Sadri'l-İslâmî", *Dirâsâtu Ifrîkiyye*, Câmiatu Ifrîkiyye el-Âlemiyye, Sayı: 9, Hartûm 1414/1993.

Cürcânî, Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâye, Fâyiz ed-Dâye, Dâru'l-Fikr, Dimaşk 1428/2007.

Cürcânî, Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz fî İlmi'l-Ma'ânî*, Neşr [Muhammed Abduh-Muhammed Mahmûd et-Türküzi eş-Şinkîti tashihi ile]. Muhammed Reşîd Rızâ, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1409/1988

Cürcânî, Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, Neşr. Mahmûd Muhammed Şâkir, Matba'atu'l-Medenî, Mektebetu'l-Hâncî, Kâhire 1404/1984.

Cürcânî, Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *Durcu'd-Durer fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Tal'at Salâh el-Ferhân, Muhammed Edîb Şekûr, Dâru'l-Fikr, Ammân 1430/2009 (Tefsir “*Durcu'd-Durer*” ve “*Durcu'd-Durer*” olarak iki şekilde de isimlendirilmektedir.).

Cürcânî, Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *Durcu'd-Durer Fî Tefsîri'l-Âyi ve's-Suver*, thk. Velîd b. Ahmed b. Sâlih el-Hüseyn, İyâd Abdullatîf el-Kaysî, Mecelletu'l Hikme, Mecelletu'l-Hikme, Britanyâ/England-Manchester 1429/2008.

Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî, *Mu'cemu't-Ta'rîfât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî, Dâru'l-Fazîle, Kâhire tsz..

Çağrıci, Mustafa, “İsâr”, *DİA*, XXII.

Çakan, İsmail Lütfî, “Avf b. Mâlik”, *DİA*, IV.

Çelebi, Muharrem, “Ezdâd”, *DİA*, XII.

Çonkor, Burhan, “Surelerin Belirli Dönemlere ve Olaylara İzafesi”, *Dini Araştırmalar*, Ocak-Haziran 2016.

Dakîkî, Ebu'r Rebî' Süleymân b. Benîn b. Halef b. Ivaz Takiyyuddîn el-Mısırdî ed-Dakîkî en-Nahvî el-Arûzî, *İttifâku'l-Mebânî ve İftirâku'l-Meânî*, thk. Yahyâ Abdurraûf Cebr, Dâru Ammâr, Ammân 1405/1985.

Dâmegânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed ed-Dâmegânî el-Kebîr, *Kâmûsu'l-Kur'ân/İslâhu'l-Vücûh ve'n-Nezâir fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Neşr. Abdulazîz Seyyidu'l-Ehl, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 4. Basım, Beyrut 1983.

Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, Neşr. Lecnetu mine'l-Ulemâ bi İşrâfi'n-Nâşir, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1403/1983.

Dayf, Şevkî, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, Dâru'l-Me'ârif, 7. Basım, Kâhire 1968.

Demirci, Abdurrahman, “Ensar Kimliğinin Oluşumuna Etki Eden Faktörler”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, Yıl 2, Sayı 1, Güz 2016.

Demirci, Kadir/Ümit, Mehmet, Zeydî Kaynaklar ve Zeydiyye Üzerine Yapılmış Çalışmalar, *İslâmî İlimler Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 1, Bahar 2011.

Demirci, Mehmet, Kur’ân-ı Kerîm Işığında Sabır Kavramı, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 12, Yıl: 2002.

Demirci, Mustafa, İslam’da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri, *İstem*, Sayı: 2, Yıl: 1, 2003.

Denizer, Nurullah, “Bir Müfessir Olarak Süddî el-Kebîr”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 17, sayı: 1.

Devserî, Mahmûd Ahmed ed-Devserî, *Hecru’l-Kur’âni’l-Azîm Envâuhû ve Ahkâmuhû*, Dâru İbni’l-Cevzî, Riyad 1429/2008.

Devserî, Muhammed b. Ferhân el-Hevâmile ed-Devserî, *el-Ezdâd-fi’l-Kur’âni’l-Kerîm inde’l-Müfessirîn*, Câmîatu’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, yy. 1429-1430.

DİB Kurul (Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş), *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2012.

Dihlevî Şâh Veliyyullâh, Ebû Abdilazîz Kutbuddîn Şâh Veliyyullâh Ahmed b. Abdîrrahîm b. Vecîhiddîn ed-Dihlevî, *Te’vîlu’l-Ehâdis fi Rumûzi Kısasi’l-Enbiyâ’*, thk. Gulâm Mustafâ el-Kâsimî, Haydarâbâd 1385/1966.

Dîneverî, Îsâ b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Kitâbu’l-Elfâzi’l-Mugrabe bi’l-Elkâbi’l-Mu’rabe*, thk. Abdullâh Sıddîk, Merkezi Cem’ati’l-Mâcid li’s-Sekâfeti ve’t-Turâs, Dubai 1432/2011.

Dîvânu en-Nâbîga ez-Zubyânî, Neşr. Hamdû Tammâs, Dâru’l-Ma’rife, 2. Basım, Beyrut 1426/2005.

Doğrul, Ömer Rıza, *Tanrı Buyruğu*, Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kağıtçılık, 3. Basım, İstanbul 1928.

Dönmez, İbrahim Kafi, “Ameli Ehli Medine”, *DİA*, III.

Dusûkî, Muhammed es-Seyyid Alî ed-Dusûkî, *Makalât*, el-Va’yu’l-İslâmî Dergisi, Vüzâratu’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 133. Yayın, Kuveyt 1438/2017.

Ebân b. Osmân el-Ahmer el-Becelî, *el-Meb’as ve’l-Megâzi ve’l-Vefât ve’r-Ridde*, Neşr. Rasûl Ca’feriyân, Mektebu’l-İ’lâmi’l-İslâmî, Kum 1375.

Ebherî, Esîrûddîn el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkindî el-Ebherî, *Risâletun fî İlmi'l-Kelâm*, thk. Muhammed Ekrem Ebû Gûş, Dâru'n Nûr, Ammân, 1433/2012.

Ebû Ceyb, Sa'dî, *el-Kâmûsu'l-Fikhî*, Dâru'l-Fikr, 2. Basım, Dımaşk 1408/1988.

Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk b. Beşîr b. Şeddâd es-Sicistânî el-Ezdî, *el-Merâsîl*, Neşr. Şuayb el-Arnaût, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1408/1988.

Ebû Hâtîm er-Râzî, Ebû Hâtîm Ahmed b. Hamdân b. Ahmed er-Râzî el-Versinânî, *Kitâbü'z-Zîne*, Neşr. Saîd el-Gânimî, Menşûrâtü'l-Cemel, Beyrut 2015.

Ebû Hayyân, Esîrûddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Gırnâtî el-Endelüsî el-Ceyyânî en-Nefzî, *Tuhfetu'l-Erîb bimâ fi'l-Kur'âni mine'l-Garîb*, thk. Semîr el-Meczûb, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut 1403/1983.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Gırnâtî el-Endelüsî el-Ceyyânî en-Nefzî, *Tefsîru'l-Bahri'l-Muhît*, Neşr. Abdurrezzâk el-Mehdî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1423/2002.

Ebû Muhammed Abdülkerîm b. Sâlih b. Abdülkerîm el Hamîd, *el-Furkân Fî Beyâni İ'câzil-Kur'ân*, Neşr. Fehresetu Mektebeti'l-Melik Fehdi'l-Vataniyye, Riyâd 1423/2002.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Delâilu'n-Nubuvve*, Neşr. Muhammed Ravvâs Kal'âcî, Abdulber Abbâs, Dâru'n-Nefâis, 2. Basım, Beyrut 1406/1986.

Ebû Sitte, Ebû Abdillâh Muhammed b. Amr Ebû Sitte, *Hâşiyetu't-Tertîb 'Ale'l-Câmi'i's-Sahîh*, thk. İbrâhîm Muhammed Tallây, Metâbiu Dâri'l-Ba's, Kusantîne/Cezâyir 1415/1995.

Ebû Şuhbe, Ebû Ömer Muhammed b. Muhammed Suveylim, *el-Medhal li Dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Livâ, 3. Basım, Riyâd 1407/1987.

Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn b. Zeyd el-Herevî el-Bagdâdî, *Garîbu'l-Hadîs*, thk. Huseyn Muhammed Muhammed Şeref, Gözden Geçirme. Abdusselâm Muhammed Hârûn, [Cumhûriyyetu Mısr el-Arabiyye, el-İdâratu'l-Âmme li'l-Mu'cemât ve İhyâi't-Turâs] el-Hey'etu'l-Âmme li-Şüûni'l-Metâbi'i'l-Emîriyye, Kâhire 1404/1984.

Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm el-Miskîn el-Herevî, *el-Garîbu'l-Musannef*, thk. Dr. Muhammed el-Muhtâr el-Ubeydî, Dâru Mısr, Kâhire 1416/1996.

Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm el-Miskîn el-Herevî, *Kitâbu'l-Ecnâs*, Neşr. İmtiyâz Alî Arşî er-Râmfüri, Dâru'r-Râidi'l Arabî, Beyrut 1403/1983.

Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm el-Miskîn el-Herevî, *Kitâbu'l-Emsâl*, thk. Abdulmecîd Katâmiş, Dâru'l-Me'mûn, Beyrut 1400/1980.

Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm el-Miskîn el-Herevî, *Kitâbu'l-Emvâl*, Tahkîk ve Notlandırın. Ebû Enes Seyyid b. Receb, Dâru'l-Hedyi'n Nebevî, Mısır/Mansûra 1428/2007.

Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî, *Kitâbu'l-Âsâr*, Neşr. Ebû'l-Vefâ (el-Afgânî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut tsz.,

Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, *Zehretu't-Tefâsîr*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Yayın yeri ve tarihi yok.

Ebussuûd, *Tefsîru Ebi's-Suûd/İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut Tsz

Ebü'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî el-Kefevî, *el-Külliyât*, Hazırlayanlar. Adnân Dervîş, Muhammed el-Mısırî, 2. Basım, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1419/1998.

Ebü't-Tayyib el-Lugavî, Ebü't Tayyib Abdülvâhid b. Alî el-Halebî, *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut 1430/2009.

Ebü't-Tayyib el-Lugavî, Ebü't-Tayyib Abdülvâhid b. Alî el-Halebî, *Kitâbu'l-Ezdâd fî Kelâmi'l-Arab*, thk. İzzet Hasen, 2. Basım, Dimaşk 1996.

Efendioğlu, Mehmet, "Sâbikûn", *DİA*, XXXV.

el-Mucemu'l-Vasît, Neşr. Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye, Mektebetu'ş-Şurûki'd-Duveliyye, 4. Basım, Kâhire 1425/2004.

Emîn, Abdullâh, *el-İştikâk*, Mektebetu'l-Hâncî, 2. Basım, Kâhire 1420/2000.

Emin, Nazmi, *İhtişamlı Medeniyetten Hazin Sona Endülüs*, Erem Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

Enbârî, Ebu'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Ensârî, *Nüzhetü'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Üdebâ*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire 1418/1998.

Erdebîlî, el-Muhakkik el-Erdebîlî [Ahmed b. Muhammed Ahmed b. Muhammed el-Erdebîlî], *Zübdetu'l-Beyân fî Berâhîni Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Rızâ el-Üstâdî, Alî Ekber Zebânî Nejad, Neşr. İntişârâtu Mü'minîn, 3. Basım, Kum 1378.

Ergin Osmân Nûrî, *Mecelle-i Umûr-i Belediyye*, Matbaa-i Osmâniyye, İstânbûl/Dersâadet, Arşâk Garoyân Matbaası, İstânbûl 1330-1338/1922.

Erul, Bünyamin, “Rebî b. Habîb”, *DİA*, XXXIV.

Esed, Muhammed, *Kur’an Mesajı Meal-Tefsir*, Türkçeye Çevirenler: Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşâret Yayınları, İstanbul 1417/1996.

Ettafeyyîş, Muhammed b. Yûsuf el-Vehbî el-İbâzî el-Mus’abî, *Heymânu ’z-Zâd ilâ Dâri’l-Meâd*, thk. Abdulhafîz Şelebî, Vüzâratu’t-Türâs ve’l-Kavmî ve’s-Sekâfe, Saltanatu Umân, Yayınevi adı yok 1403/1983.

Ettafeyyîş, Muhammed b. Yûsuf, *Şerhu Kitâbi’n-Nîl ve Şifâi’l-Alîl*, Dâru’l-Felâh, 2. Basım (Dâru’t-Turâsi’l-Arabî, Lîbyâ/Mektebetu’l-İrşâd, Cidde) 1392/1972.

Ettafeyyîş, Muhammed b. Yûsuf, *Teyşîru’t-Tefsîr*, thk. İbrâhîm b. Muhammed Talây, Vuzâratu’t-Turâs ve’s-Sekâfe, Maskat 1425/2004.

Evezâî, Ebû Amr Abdurrahmân b. Amr b. Yuhmid el-Evezâî, *Cüz’ün Min Hadîsi’l-Evezâî*, Tasnîf. Ebü’l-Hasen Ahmed b. Süleymân b. Eyyûb b. Abdillâh b. Hazlem, thk. Ebû Abdîrrahmân Müs’ad es-Sa’denî, Şerîf b. Ebi’l-Alâ el-Adevî, Dâru Mâcid Asîrî, Cidde 2000.

Eyyûb, Hasen, *Kasasu’l-Enbiyâ*, Dâru’t-Tevzî’, Dâru’t-Tibâ’a, Kâhire 1418/1997.

Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher b. Talha el-Ezherî el-Herevî eş-Şâfi’î, *Tehzîbu’l-Luga*, thk. Muhammed Abdûlmun’im Hafâcî, Mahmûd Ferec Ukde, Gözden geçirme (Mürâcaât). Alî Muhammed el-Bicâvî, ed-Dâru’l-Misriyye li’t-Te’lif ve’t-Tercüme, Kâhire, 1384/1964.

Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher b. Talha el-Ezherî el-Herevî eş-Şâfi’î, *Kitâbu’z-Zâhir fî Elfâzi’l-Îmâm eş-Şâfi’î/Tefsîru Elfâzi Muhtasari’l-Müzenî*, Neşr. Mes’ud Abdulhamîd es-Sa’denî, Dâru’t-Talâî’, Kâhire tsz.,

Fâkihânî, Ebû Hafs Tâcuddîn Ömer b. Alî b. Sâlim b. Sadaka el-Lahmî el-İskenderânî el-Fâkihânî, *Riyâzu’l-Efhâm fî Şerhi Umdeti’l-Ahkâm*, Neşr. Nûruddîn Tâlib, Dâru’n-Nevâdir, Dîmaşk 1431/2010.

Fârâbî, Ebû İbrâhîm el-Fârâbî, *Dîvânü’l-Edeb*, thk. Ahmed Muhtâr Umer, İbrâhîm Enîs, Müessesetü Dâri’s-Şuab, Kâhire 1424/2003.

Fâris eş-Şidyâk, Ahmed Fâris b. Yûsuf b. Mansûr, *el-Câsûs Ale’l-Kâmûs*, Matba’atu’l-Cevânib, İstânbûl/Konstantiniyye, 1299.

Fâsî, Muhammed b. Tayyib el-Fâsî, *Şerhu Kifâyeti’l-Mutehaffiz*, Neşr. Alî Huseyn el-Bevvâb, Dâru’l-Ulûm, Riyâd 1403/1983.

Fayda, Mustafa, “Âmir b. Sa’saa (Benî Âmir b. Sa’saa)”, *DİA*, III.

Fayda, Mustafa, “Bedevî”, *DİA*, V.

Fegâlî, el-Hûrî Bolulos el-Fegâlî, *el-Muhîtu'l-Câmi' fi'l-Kitâbi'l-Mukaddes ve's-Şarki'l-Kadîm*, (Cem'iyetu'l-Kitâb el-Mukaddes, Beyrut) el-Mektebetu'l-Boulusiyye, Cünye/Lübân 2003.

Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ', *Kitâbun-fîhi Lugatu'l-Kur'ân*, Neşr. Câbir b. Abdillâh b. Süreyyi' es-Süreyyi', Yayınevi ve basım yeri yok 1435.

Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ', *Meâni'l-Kur'ân*, Âlemu'l-Kutub, 3. Basım, Beyrut 1403/1983.

Feyyâz, Ziyâd Mahmûd el-Feyyâz, *Tâcu'l-Hurra Mu'cemu Elfâz ve Evsâfi'n-Nisâ'*, Dâru Sa'diddîn, Dımaşk 1436/2015.

Feyyûmî, Ebû'l Abbâs Hatîbuddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî el-Hamevî, *el-Misbâhu'l-Munîr*, Mektebetu Lubnân, Beyrut 1987.

Fîrûzâbâbî, Ebu't-Tâhir Mecduddîn Muhammed b Ya'kûb b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ömer b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Mahmûd b. İdrîs b. Fazlillâh eş-Şîrâzî eş-Şâfi'î es-Sıddîkî, *el-Bulga fî Terâcimi Eimmeti'n-Nahvi ve'l-Luga*, thk. Muhammed el-Mısrî, Dâru Sa'diddîn, Dımaşk 1421/2000.

Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecduddîn Muhammed b Ya'kûb b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ömer b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Mahmûd b. İdrîs b. Fazlillâh eş-Şîrâzî eş-Şâfi'î es-Sıddîkî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, thk. Mektebü Tahkîki't-Türâsi fî Müesseseti'r-Risâle, Danışman (işrâf). Muhammed Naîm İriksûsî, Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım, Beyrut 1426/2005.

Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecduddîn Muhammed b Ya'kûb b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ömer b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Mahmûd b. İdrîs b. Fazlillâh eş-Şîrâzî eş-Şâfi'î es-Sıddîkî, *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbni Abbâs*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1412/1992.

Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecduddîn Muhammed b Ya'kûb b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ömer b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Mahmûd b. İdrîs b. Fazlillâh eş-Şîrâzî eş-Şâfi'î es-Sıddîkî, *Besâiru Zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbillâhi'l-Azîz*, thk. Abdülalîm et-Tahâvî, [Cumhûriyyetu Mısrî'l-Arabiyye el-Meclisu'l-A'lâ li's-Şuûni'l-İslâmiyye] Lecnetu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, Kâhire 1412/1992, V, 304.

Gamrî, Ebû Âsım Nebîl b. Hâşim el-Gamrî, *Menâhilu's Şifâ ve Menâhilu's-Safâ bi Tahkîki Kitâbi Şerafi'l-Mustafâ*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Mekketu'l-Mukerrame 1424/2003.

Gannâm, Huseyn b. Ebî Bekr b. Gannâm el-Ahsâi el-Mâlikî et-Temîmî, *el-Ikdu's-Semîn fî Şerhi Ehâdisi Usûli'd-Dîn*, thk. Muhammed b. Abdillâh el-Hebdân, Dâru'l-Kâsım, Riyâd Tarih yok [1423/2003 Şâmile Nüşhası].

Gays, Fethî, *el-İslâm ve'l-Habeşetu Abre't-Târîh*, Mektebetu'n-Nahda, Kâhire tsz.,

Gazzâlî, Huccetu'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1417/1997.

Gazzâlî, Huccetu'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Dâru'l-Marife, Beyrut 1402/1982.

Geçer, Genç Osman, “Azapzâde (Azabagic) Mehmet Tevfik'in “Hicret Hakkında Risale” Adlı Türkçe Eseri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkbilig Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2010/20, Ankara Güz 2010.

Geylânî, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdulkâdir b. Ebî Sâlih Mûsâ Zengîdost el-Geylânî, *Tefsîru'l-Cilânî*, Neşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, el-Mektebetu'l-Ma'rûfiyye, Kuveytâ/Pakistan 1431/2010.

Göç Terimleri Sözlüğü, Editörler. Richard Perruchoud, Jillyanne Redpath-Cross, Uluslararası Göç Örgütü (IOM), 2. Basım, s. 85 [Uluslararası Göç Hukuku No:31. Eserin çevirisi, basım yeri ve tarihi hakkında bilgi bulunmamaktadır.].

Görmez, Mehmet, Ebû Zerr el-Gıfârî Biyografileri Üzerine, *İslâmiyat Dergisi*, Cilt: V, Sayı: 2, 2002.

Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Otto Yayınları, Beşinci Baskı, Ankara 2014.

Gül, Muammer, *İslam Şehrinin Doğuşu*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı. 6, Aralık 2001.

Güler, Zekeriya, “Zâhir b. Harâm”, *DİA*, XLIV.

Günay, Hacı Mehmet, “Nüşûz”, *DİA*, XXXIII.

Güney, Necmettin, “Maliki Fakih İbn Ebî Cum'a el-Magrâvî'nin İspanyol Zulmü Altındaki Endülüs Müslümanlarına (Moriskolara) Gönderdiği İkra/Takiyye Fetvası”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 31, 2018.

Gürelli, Nevzat, “Şehirleşme ve Suç”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 32, Sayı: 2-4, 1966.

Haddâd, Radiyyuddîn Ebû Bekr b. Alî b. Muhammed el-Haddâd, *Tefsîru'l-Haddâd/Keşfu't-Tenzîl fî Tahkîki'l-Mebâhisi ve't-Te'vil*, thk. Muhammed İbrâhîm Yahyâ, Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, Beyrut 2003.

Hadramî, Muhammed b. Ömer Bahrak el-Hadramî eş-Şâfîî, *Hadâiku'l-Envâr ve Metâli'u'l-Esrâr fî Sîreti'n-Nebîyyi'l-Muhtâr*, Neşr. Muhammed Gassân Nasûh Azkûl, Dâru'l-Minhâc, Cidde 1436/2015.

Hafâcî, Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî, *Hâşiyetu's-Şihâb/Înâyetu'l-Kâzî ve Kifâyetu'r-Râzî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Neşr. Abdurrezzâk el-Mehdî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1997.

Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî, *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs*, Neşr. Seyyid Muazzam Hüseyin, el-Mektebetu'l-İlmiyye, 2. Basım, el-Medînetu'l-Munevvera 1397/1997.

Hâkim, en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, Neşr. Mustafâ Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, Beyrut 1422/2002.

Halebî, Semîn el-Halebî, Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Yûsuf b. Muhammed b. Mes'ûd, *ed-Dürrü'l-Masûn fî Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, Neşr. Ahmed Muhammed el-Harrât, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 1415/1994.

Halîl b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâî, Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, Beyrut 1988.

Halîfî, Saîd b. Halefân el-Halîfî, *Temhîdu'l-Kavâidi'l-Îmân ve Takyîdu Şevâridi Mesâili'l-Ahkâm ve'l-Edyân*, thk. Hâris b. Muhammed b. Şâmis el-Bettâşî, Mektebetu's-Şeyh Muhammed b. Şâmis el-Bettâşî, Saltanatu Umân, Maskat 1431/2010.

Hallâf, Abdulvehhâb, *İlmu Usûli'l-Fikh*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Matba'atu'l-Medenî, Kâhire 1996.

Hallâf, Abdülvehhâb, *Mesâdiru't-Teşrî'l-İslâmî fîmâ lâ Nassa fih*, Dâru'l-Kalem, 6. Basım, Kuveyt 1414/1993.

Hamd, Abdulkâdir Şeybe el-Hamd, *Kıyasu'l-Enbiyâ' el-Kasasu'l-Hak*, Mektebetu'l-Me'ârif, 2. Basım, Riyâd 1422/2002.

Hamdûye (Hamdeveyh), Ebû Amr Şemir b. Hamdûye el-Herevî, *Merviyyâtu Şemir b. el-Hamdûye el-Lugaviyye*, Cem, Tahkîk ve Dirâse. Hâzim Saîd Yûnus el-Beyâtî, Cum'atu'l-Mâcid li's-Sekâfeti ve't-Turâs, Dubai tarih yok.

Hamidullah, Muhammad, *İslam Peygamberi*, Çeviren. Salih Tuğ, İrfan Yayıncılık, 5. Basım, İstanbul 1414/1993.

Hammûd, Hızır Mûsâ Muhammed, *en-Nahvu ve'n-Nuhâtu el-Medârisu ve'l-Hasâis*, Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1423/2003.

Hammûş, Mustafâ Ahmed b. Hammûş, *el-Meâyîru'l-Hendesiyye ve't-Tahtîtiyye fi'l-Muduni'l-İslâmiyyei'l-Atîka*, Mecelletu Câmîati'l-Melik Suûd, el-İmâra ve't-Tahtît, 15. Dönem, Sayı:1, Riyâd 1423/2003.

Hammûş, Mustafâ Ahmed, *Fıkhu'l-Umrânî'l-İslâmî*, Dâru'l-Buhûs li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve İhyâi't-Turâs, Devletü'l-İmârâti'l-Muttahide, Dubai 1421/2000.

Hamzâvî, Mahmûd b. Muhammed Nesîb b. Huseyn b. Yahyâ Hamza el-Huseynî el-Hamzâvî el-Hanefî, *Dürri'l-Esrâr fî Tefsîri'l-Kur'ân bi'l-Hurûfi'l-Mühmele*, Neşr. Usâme Abdulazîm, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2011.

Hânî, Muhyiddîn el-Hânî, *Husnu'l-Beyân fî Tefsîri Müfredât mine'l-Kur'ân*, Matbaatu't-Terakkî, Dîmaşk 1342.

Harâşî, Süleymân b. Sâlih el-Harâşî, *Nazarâtun Şer'iyetun fî Fikrin Munharif*, Ravâfid li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, Beyrut 1429/2008.

Harman, Ömer Faruk, “İbrâhim”, *DİA*, XXI.

Harman, Ömer Faruk, “Lût”, *DİA*, XXVII.

Harman, Ömer Faruk, “Nuh”, *DİA*, XXXIII.

Hârûnî, el-İmâmu'n-Nâzır el-Müeyyed-Billâh Ahmed b. el-Huseyn b. Hârûn b. el-Huseyn b. Muhammed b. Hârûn b. Muhammed b. el-Kâsım b. el-Hasen b. Zeyd b. el-Hasen b. Alî b. Ebî Tâlib el-Hârûnî el-Hasenî, *Şerhu't-Tecrîd fî Fıkhi'z-Zeydiyye*, thk. Muhammed Yahyâ Sâlim Azzân, Hamîd Câbir Abîd, Merkezu't-Türâs ve'l-Bühûsi'l-Yemenî, el-Cumhûriyyetu'l-Yemeniyye, San'â' 1427/2006.

Harz, Muhammed Alî el-Harz, *el-Heceriyûn ve Devruhum fî Rivâyeti'l-Hadîs*, Yayınevi ve yayın yeri adı yok 1438/2017.

Hasîrîzâde Elif Efendi, Hasîrîzâde Mehmed Elîf b. Ahmed Muhtâr, *en-Nûru'l-Furkân Fî Şerhi Lugati'l-Kur'ân/Kur'ân Lügati*, Yayın Hazırlayanlar. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi, İstanbul 2015.

Hâşim, Abdullâh el-Hâşim, *Hecer mâ Kable'n-Nift*, ed-Dâru'l-Vataniyye el-Cedîde, el-Huber (el-Memleketü'l-Arabiyye es-Su'ûdiyye) 1432.

Hatîb, Mu'tez el-Hatîb, *el-Fukahâ ve'l-Medîne ve't-Temeddün*, “Nedvetu Tetavvuri'l-Ulûmi'l-Fıkhiyye fî Umân”, “el-Fıkhu'l-Hazârî, Fıkhu'l-Umrân”, Oturum:

Rebîu'ssânî (18-21), Nisan (3-6), Vuzâratu'l-Evkâf ve's-Şuûni'd-Dîniyye, Saltanatu Umân 2010.

Hattâbî, *A'lâmu'l-Hadîs fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Neşr. Muhammed b. Sa'd b. Abdîrrahmân Âl-i Suûd, Câmiatu Ummi'l-Kurâ, Mekke 1409/1988.

Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Hattâbî el-Büstî, *Garîbü'l-Hadîs*, thk. Abdülkerîm İbrâhîm el-Azbâvî, Tahrîc. Abdulkayyûm Abdurabbinnebiyy, Câmiatu Ummi'l-Kurâ, Mekke 1422/2001.

Havvâ, Saîd, *el-Esâs fî't-Tefsîr*, Dâru's-Selâm, Kâhire 1405/1985.

Havvâ, Saîd, *el-İslâm*, Dâru's-Selâm, 4. Basım, Kâhire 1421/2001.

Hayru'n-Nisâ, *Ma'na Kelimeti "el-Hicra" fî'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Dirâse Tahlîliyye Delâliyye), Danışman: Abdülvehhâb Reşîdî, Külliyyetu'l-Ulûmi'l-İnsâniyye ve's-Sekâfe Câmiatu'l-İslâmiyye, Malang 2008.

Hayyât, Abdulazîz İzzet el-Hayyât, *en-Nizâmu's-Siyâsî fî'l-İslâm en-Nazariyyetu's-Siyâsiyye Nizâmu'l-Hukm*, Dâru's-Selâm, Kâhire 1420/1999.

Hâzimî, Ebû Bekr Zeynuddîn Muhammed b. Mûsâ b. Osmân b. Hâzim el-Hâzimî el-Hemedânî, *Me'ttefeķa Lafzuhû ve'ftereķa Müsemmahü mine'l-Emkine*, Neşr. Hamed el-Câsir, Dâru'l-Yemâme, Yayın yeri yok.

Hecerî, Ebû Alî Hârûn b. Zekerîyyâ el-Hecerî, *et-Ta'likât ve'n-Nevâdir*, Neşr. Hamed el-Câsir, Yayınevi, ve basım yeri yok 1413/1992.

Hemdânî, Ebû Muhammed Lisânü'l Yemen el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb el-Hemdânî el-Bekîlî el-Erhâbî, *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*, thk. Muhammed b. Alî el-Ekva' el-Hivâlî, Mektebetu'l-İrşâd, San'a 1410/1990.

Herevî, Ebû Sehl Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Herevî en-Nahvî, *Kitâbu İsfâri'l-Fasîh*, Neşr. Dr. Ahmed b. Saîd b. Muhammed Kaşşâs, el-Câmiatu'l-İslâmiyye, el-Medînetü'l-Munevvera 1420.

Hevin, Abdulhannân Muhammed, *el-Lugatu'l-Arabiyye el-Yemeniyye el-Kadîme [Dirâse Delâliyye Te'sîliyye]*, Danışman. Muhammed Sâlih el-Âlûsî, Câmiatu Haleb, Külliyyetu'l-Âdâb ve'l-Ulûmi'l-İnsâniyye, 1438/2017.

Heyet [Mustafa Müslim Danışmanlığında], *et-Tefsîru'l-Mevzû li-Suveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Külliyyetu'd-Dirâsâti'l-Ulyâ ve'l-Bahsi'l-İlmî, Câmiatu's-Şârîka, el-İmârâtu'l-Arabiyyetu'l-Muttahide 1431/2010.

Heyet, Merkezu Tefsîr li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, *Mevsûatu't-Tefsîri'l-Mevzû li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Riyâd 1440/2019.

Himyerî, Beşîr b. Hasan el-Himyerî, *Mu'cemu'r-Resmi'l-Usmânî*, Merkezu Tefsîr li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, Riyâd 1436/2015.

Himyerî, İbn Abdulmun'im, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdulmun'im es-Sanhâcî el-Himyerî, *er-Ravzu'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr*, thk. İhsân Abbâs, Mektebetu Lubnân, 2. Basım, Beyrut 1984.

Hîrî, Ebû Abdirrahmân İsmâîl b. Ahmed b. Abdillâh el-Hîrî en-Nîsâbûrî ed-Darîr, *el-Kifâye fî't-Tefsîr*, Hazırlayan. Alî b. Gâzî b. Nemâ et-Tuveycirî, Danışman. Abdullâh b. Muhammed el-Guneymân, Külliyyetu'l-Kur'âni'l-Kerîm ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, el-Câmiatu'l-İslâmiyye, el-Memleketu'l-Arabiyyetu's-Suûdiyye 1414.

Hîrî, Ebû Abdirrahmân İsmâîl b. Ahmed b. Abdillâh el-Hîrî en-Nîsâbûrî ed-Darîr, *el-Kifâye fî't-Tefsîr*, Hazırlayan. Abdullâh b. Sûkân b. Abdullâh ez-Zehrânî, Danışman. Abdullâh b. Muhammed el-Guneymân, Külliyyetu'l-Kur'âni'l-Kerîm ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, el-Câmiatu'l-İslâmiyye, el-Memleketu'l-Arabiyyetu's-Suûdiyye 1415.

Hîrî, Ebû Abdirrahmân İsmâîl b. Ahmed b. Abdillâh el-Hîrî en-Nîsâbûrî ed-Darîr, *el-Kifâye fî't-Tefsîr*, Hazırlayan. Şelvâh b. Ivâz el-Luveyhik el-Mutayrî, Danışman. Abdullâh b. Muhammed el-Guneymân, Külliyyetu'l-Kur'âni'l-Kerîm ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, el-Câmiatu'l-İslâmiyye, el-Memleketu'l-Arabiyyetu's-Suûdiyye 1415.

Hizmetli, Mustafa, "Abbasi Bağdat'ının Kuruluşunda Göçün Rolü", Türk Göçü Konferansı, Viyana 2016, s. 232 [Türk Göçü 2016 seçilmiş bildiriler I, Yayına Hazırlayanlar. Pınar Yazgan, Fethiye Tilbe, London, Transnational Press London].

Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi İlk Dönem*, Ankara Okulu Yayınları, 9. Basım, Ankara 2015.

Huvvârî, Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî, *Tefsîru Kitâbi'llâhi'l-Azîz*, Neşr. Belhâc b. Saîd Şerîfî, Dâru'l Ğarbi'l İslâmî, Beyrut 1990.

Hünâî, Ebü'l Hasen Alî b. el-Hasen b. el-Hüseyn el-Hünâî el-Ezdî, *el-Müntehab min Ğarîbi Kelâmi'l-Arab*, Neşr. Muhammed b. Ahmed el-Umerî, Câmiatu Umî'l-Kurâ, Mekke 1409/1979.

Izutsu, Toshihiko, *Allâh ve'l-İnsânu fî'l-Kur'ân*, Çeviren. Hilâl Muhammed el-Cihâd, Merkezu Dirâsât el-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut 2007.

Izutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, Çeviren. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1975.

İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâluddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî el-Kurtubî, *et-Temhîd li-Mâ Fi'l-Muvatta' Mine'l-Meânî ve'l-Esânîd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Selîm Muhammed Âmir, Muhammed Beşşâr Avvâd, Müessesetu'l-Furkân li't-Turâsî'l-İslâmî, Londra 1439/2017.

İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâluddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî, *el-İstizkâr [el-Câmiu li Mezâhibi Fukahâi'l-Emsâri ve Ulemâi'l-Aktâri fîmâ Tezammenehu'l-Muvatta' min Meâni'r-Ra'yi ve'l-Âsâr ve Şerhi Zâlike Kullihî bi'l-Îcâz ve'l-İhtisâr]*, Neşr. Abdulmu'tî Emîn Kal'âcî, Dâru Kuteybe Dımaşk/Beyrut-Dâru'l-Va'y, Halep/Kâhire 1414/1993.

İbn Âbidîn, Muhammed Emîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Huseynî ed-Dımaşkî, *Reddu'l-Muhtâr ale'd-Durri'l-Muhtâr Şerhu Tenvîri'l-Ebsâr*, Dirâse, Tahkîk ve Ta'lîk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Alî Muhammed Muavvız, Takdîm ve Takrîz. Muhammed Bekr İsmâîl, Dâru Âlemi'l-Kutub, Riyâd 1423/2003.

İbn Acîbe, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. el-Mehdî b. el-Huseyn b. Muhammed el-Hasenî, eş-Şâzelî, et-Tıtvânî, el-Fâsî, el-Mâlikî, *el-Bahru'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Mecîd*, Neşr. Ahmed Abdullâh el-Kureşî Raslân, Yaynevi adı yok, Kâhire 1419/1999.

İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru't-Tûnisiyye, Tûnus 1984.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî, *el-Muharraru'l-Vecîz Fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdusselâm Abduşşâfi Muhammed, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1422/2001.

İbn Batta, Ebû Abdillâh Ubeydullâh b. Muhammed b. Muhammed el-Ukberî, *el-İbâne An Şerîati'l-Fırkati'n-Nâciyeti ve Mucânebetu'l-Firaki'l-Mezmûme*, Tahkîk ve Dirâse. Rızâ b. Neasân Mu'tî, Dâru'r-Râye, 2. Basım, Riyâd 1415/1994.

İbn Battâl, Ebu'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Belensî el-Kurtubî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Neşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm, Mektebetu'r-Rüşd, Riyâd tsz.,

İbn Beşküvâl, Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Mes'ûd b. Mûsâ b. Beşküvâl el-Hazrecî el-Ensârî el-Endelüsî, *Kitâbu'l-Gavâmiz vel-Mübhemât*, Neşr. Mahmûd Magrâvî, Dâru'l-Endelüsî'l-Hadrâ', 1415/1994.

İbn Cemâa, Bedreddin, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dillâh b. Cemâa el-Kinânî el-Hamevî, *Gureru't-Tıbyân fî Men Lem Yusemme fi'l-Kur'ân*, thk. Abdulcevâd Halef, Dâru Kuteybe, Dımaşk 1410/1990.

İbn Cinnî, Ebu'l Feth Osmân b. Cinnî el- Mevsilî el-Bagdâdî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Alî en-Neccâr, el-Mektebetu'l-İlmiyye, Yer ve Tarih yok.

İbn Cinnî, Ebu'l Feth Osmân b. Cinnî el- Mevsilî el-Bagdâdî, *el-Muhtesebu fî Tebyîni Vücûhi Şevâzî'l-Kırâati ve'l-Îzâhi anhá*, thk. Alî en-Necdî Nâsîf, Abdulfettâh İsmâil Şelebî, Cumhûriyyetu Mısri'l-Arabiyye, Vüzâratu'l-Evkâf, el-Meclisu'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Lecnetu İhyâi Kutubi's-Sünne, Kâhire 1414/1994.

İbn Cinnî, Ebu'l Feth Osmân b. Cinnî el- Mevsilî el-Bagdâdî, *el-Munsif*, thk. İbrâhîm Mustafâ, Abdullâh Emîn, Dâru İhyâi't-Turâsi'l Kadîm, Matbaatu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, Mısır 1373/1954.

İbn Dakîk el-İd, Ebu'l-Feth Takıyyuddîn Muhammed b. Alî b. Vehb b. Mutî' b. Ebi't-Tâ'a el-Kuşeyrî el-Kûsî, *İhkâmu'l-Ahkâm Şerhu Umdeti'l-Ahkâm*, Neşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Âlemu'l-Kutub, 2. Basım, Beyrut 1407/1987.

İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen b. Dureyd el-Ezdî el-Basrî, *el-İştikâk*, Tahkîk ve Şerh. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1411/1991.

İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen b. Dureyd el-Ezdî el-Basrî, *Kitâbu'l-Melâhin*, thk. Dr. Abdülilâh Nebhân, Vüzârâtü's-Sekâfe, Dimaşk 1992.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Ahmed b. Abdillâh el-Ammârî ez-Zehrânî, Dâru İbni'l-Cevzî, Demmâm 1439.

İbn Ebî Zemenîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Îsâ el-Murrî el-Kurtubî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz*, thk. Ebû Abdillâh Huseyn b. Ukkâşe, Muhammed b. Mustafa el-Kenz, el-Fârûku'l-Hadîse, Kâhire 1423/2002.

İbn Ebi'd Dünyâ, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bagdâdî, *el-Hulum (Hilm)*, Neşr. Muhammed Abdulkâdir Ahmed Atâ, Müessesetü'l-Kütubi's-Sekâfiyye, Beyrut 1413/1993 (Mecmûatu Resâili İbn Ebi'd-Dünyâ içerisinde).

İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bagdâdî, *Mekârimu'l-Ahlâk*, Neşr. Mecdî es-Seyyid İbrâhîm, Mektebetu'l-Kur'ân, Kâhire tsz.,

İbn Ebi'l-Hadîd, Ebû Hâmid İzzuddîn Abdulhamîd b. Hibetillâh b. Muhammed el-Medâinî, *Şerhu Nehci'l-Belâga*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şurakâuh, 2. Basım, Kum 1385/1965.

İbn Ebi'l-Hadîd, Ebû Hâmid İzzüddîn Abdülhamîd b. Hibetillâh b. Muhammed el-Medâinî, *Şerhu Nehci'l-Belâga*, thk. Muhammed İbrâhîm, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Bağdâd 1428/2007.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l Cîl, Beyrut 1411/1991.

İbn Fâris, *es-Sâhibî fî Fikhi'l-Lugati'l-Arabîyyeti ve Mesâlihâ ve Süneni'l-Arabi fî Kelâmihâ*, Neşr. Ahmed Hasen Besc, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1418/1997.

İbn Habîb es-Sülemî, Ebû Mervân Abdulmelik b. Habîb b. Süleymân es-Sülemî, *Kitâbu Edebi'n-Nisâi/Kitâbu'l-Gâye ve'n-Nihâye*, Neşr. Abdülmecîd Türkî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1412/1992.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliiyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasan el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî, *Târîhu İbn Haldûn/Dîvânu'l-Mübtede' ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Âsarahum min Zevi's-Şe'ni'l-Ekber*, Neşr. Halîl Şehâde, Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1431/2001.

İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b. Hamdân el-Hemedânî en-Nahvî el-Lugavî eş-Şâfi'î, *İ'râbu'l-Kırâ'âti's-Seb' ve İleluhâ*, Neşr. Abdurrahmân b. Suleymân el-Useymîn, Mektebetu'l-Hâncî, Kâhire 1413/1992.

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, thk. İhsân Abbâs, Dâru Sâdir, Beyrut 1398/1978.

İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî, *Kitâbu Sûrati'l-Arz*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut 1992.

İbn Hayyûn, Ebû Hanîfe en-Nu'mân b. Muhammed b. Mansûr b. Ahmed b. Hayyûn et-Temîmî el-Mağribî, *Kitâbu Esâsi't-Te'vîl*, Neşr. Ârif Tâmer, Menşûrâtu Dâri's-Sekâfe, Beyrut tsz. [Nâşirin Mukaddimesi. 1960].

İbn Hibbân, *es-Sîretu'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, Neşr. es-Seyyid Azîz Bek ve Diğeri, Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, Beyrut 1407/1987.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısrî, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, Neşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. Basım, Beyrut 1410/1990.

İbn İdrîs, Abdullâh Abdulazîz, *Müctemeu'l-Medîne fî Ahdi'r-Rasûl (s.a.v)*, İmâdetu Şuûni'l-Mektebât, Câmiatu'l-Melik Suûd, Riyâd 1402/1982.

İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî, *Kitâbü's-Siyer ve'l-Meğâzi*, Neşr. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1398/1978.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, Neşr. Ebû Berâ Yûsuf b. Ahmed el-Bekrî, Ebû Ahmed Şâkir b. Tevfik el-‘Ârûrî, Ramâdî li'n-Neşr, Dımâm 1418/1997.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *el-Fevâid*, thk. Muhammed Uzeyr Şems, Danışman/İşrâf. Bekr b. Abdillâh Ebû Zeyd, Dâru Âlemi'l-Fevâid, Mekke 1429,

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, thk. Muhammed Uzeyr Şems, Tahrîc. Nebîl b. Nassâr es-Sindî, Dâru Âlemi'l-Fevâid, el-Mekketu'l-Mukerrame 1441/2020.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *er-Risâletu't-Tebûkiyye*, Neşr. Hammâd Selâme, Muhammed Uveyza, Mektebetu'l-Menâr, Zerkâ'/Ürdün 1410/1989.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *Zâdu'l-Meâd fî Hedyi Hayri'l-İbâd*, Neşr. Şuayb el-Arnaût, Abdulkâdir el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, Beyrut 1418/1998.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İmâduddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Tahkîk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hecr, Cîze 1417/1997.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İmâduddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfî, *Kasasu'l-Enbiyâ'*, thk. Mustafâ Abdulvâhid, Mektebetu't-Tâlibi'l-Câmi'î, 2. Basım, Mekketu'l-Mukerreme 1408/1988.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İmâduddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Neşr. Muhammed Huseyn Şemsüddîn, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998.

İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî, *el-Mugnî*, Dâru Âlemi'l-Kutub, 3. Basım, Riyâd 1417/1997.

İbn Kudâme, Ebu'l-Ferec Şemsüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *eş-Şerhu'l-Kebîr*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî, [Dâru] Hecr, Cîze 1415/1995.

İbn Kurkûl, Ebû İshâk İbrâhîm b. Yûsuf b. İbrâhîm el-Vehrânî el-Hamzî, *Metâliu'l-Envâr alâ Sihâhi'l-Âsâr*, (Dâru'l-Felâh tarafından tahkik edilmiştir) Vüzâratu'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Katar 1433/2012.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Te'vîlu Müşkili'l-Kur'ân*, Notlandırın. İbrâhîm Şemsüddîn, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1428/2007.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Edebu'l-Kâtib*, Neşr. Muhammed ed-Dâlî, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1402/1981.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Kitâbu'l-Cerâsîm*, thk. Muhammed Câsim el-Humeydî, Vuzâratu's-Sekâfe, Dımaşk 1997.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Kitâbu'l-Mesâil ve'l-Ecvibe fi'l-Hadîsi ve't-Tefsîr*, thk. Mervân el-Atıyye, Muhsin Harâbe, Dâru İbni Kesîr, Dımaşk 1410/1990.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Kitâbu'l-Meâni'l-Kebîr fi Ebyâti'l-Meânî*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1984.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs*, thk. Muhammed Muhyiddîn el-Asfar, el-Mektebu'l-İslâmî, 2. Basım, Beyrut 1419/1999.

İbn Mâlik et-Tâî, Ebû Abdillâh Cemâluddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî, *Kitâbu'l-Îlâm bi-Müsellesi'l-Kelâm*, Şerh. Ahmet b. el-Emîn eş-Şinkitî, Matba'atu'l-Cemâliyye, Mısır 1329.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Ruveyfî, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, 3. Basım, Beyrut 1414.

İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el-Hâzin, *Tecârubu'l-Umem ve Te'âkubu'l-Himem*, thk. Seyyid Kisrevî Hasan, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.

İbn Mutarrif, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Mutarrif el-Kinânî el-Kurtubî et-Tarafî, *el-Kurtayn/Kitâbey Müşkili'l-Kur'ân ve Garîbihî li'bni Kuteybe*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut tsz..

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd Meni' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bagdâdî, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Alî Muhammed Ömer, Mektebetu'l-Hâncî, Kâhire 1421/2001.

İbn Sahnûn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sahnûn Abdisselâm b. Saîd et-Tenûhî el-Kayrevânî, *el-Mudevvenetu'l-Kubrâ*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1415/1994.

İbn Seyyidinnâs, Ebu'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Seyyidinnâs el-Ya'merî, *Uyûnu'l-Eser fi Fünûni'l-Megâzî ve's-Şemâil ve's-Siyer*, Neşr. Muhammed el-Îd el-Hatrâvî, Muhyiddîn Mestû, Mektebetu Dâri't-Türâs, el-Medînetu'l-Münevvera-Dâru İbn Kesîr, Dimaşk/Beyrut tsz.,

İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Alî b İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî, *el-Muhassas*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut tsz..

İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Alî b İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî, *el-Muhassas*, Neşr. Mektebetu't-Tahkîk bi Dâri İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1417/1996.

İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Alî b İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî, *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1421/2000.

İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Alî b İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî, *el-Müselles*, Neşr. Salâh Mehdî el-Fertûsî, Dâru'r-Reşîd, Irâk 1401/1981.

İbn Sikkît, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkît, *el-Kenzü'l-Lugavî fi'l-Leseni'l-Arabî*, Neşr. August Haffner, Matba'atu'l-Kâtûlîkiyye li'l-Âbâi'l-Yesû'ıyyîn, Beyrut 1903.

İbn Sikkît, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkît, *Kitâbu'l-Elfâz*, thk. Fahriddîn Gabâve, Mektebetu Lubnân Nâşirûn, Beyrut 1998.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ*, Neşr. Âmir el-Cezzâr, Enver el-Bâz, Dâru'l-Vefâ, 3. Basım, Mansûra 1426/2005.

İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdullâh b. Vehb b. Müslim el-Fihrî el-Mısırî el-Kuraşî, *el-Câmi'u fi'l-Hadîs*, Neşr. Mustafâ Hasen Huseyn Muhammed Ebu'l-Hayr, Dâru İbni'l-Cevzî, Demmâm 1416/1996.

İbn Yâsîn, Hikmet b. Beşîr b. Yâsîn, *et-Tefsîru's-Sahîh Mevsûatu's-Sahîh el-Mesbûru mine't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, Dâru'l-Meâsir, el-Medînetu'l-Munevvera 1420/1999.

İbn Zencûye, Ebû Ahmed Humejd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî, *Kitâbu'l-Emvâl*, Neşr. Şâkir Zîb Feyyâz, Merkezu'l-Melik Faysal li'l-Bühûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Riyâd 1406/1986.

İbni Âdil, Ebû Hafis Ömer b. Alî İbn Âdil ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *el-Lubâb fî Ulûmi'l-Kitâb*, Neşr. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Alî Muhammed Muavviz, Muhammed Sa'd Ramazân Hasen, Muhammed el-Mütevellî ed-Desûkî Harb, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998.

İbnu Ebî Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Ebî Âsım ed-Dahhâk b. Mahled b. Müslim b. Râfî' b. Rafî' b. Zühl b. Şeybân eş-Şeybânî en-Nebîl, *Kitâbu'l-Evâil*, Neşr. Muhammed b. Nâsır el-Acemî, Dâru'l-Hulefâ li'l-Kitâbi'l-İslâmî, Yayın yeri ve tarihi yok.

İbnu Ebû Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî, *Kitâbu'l-Cihâd*, Neşr. Ebû Abdîrrahmân Müsâid b. Süleymân er-Râşid el-Humejd, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 1409/1989.

İbnu'd-Deybâ', Ebû Abdillâh (Ebu'l-Ferec Ebû Muhammed) Vecîhuddîn Abdurrahmân b. Alî eş-Şeybânî eş-Şâfî ez-Zebîdî el-Abderî, *Hadâiku'l-Envâr ve Metâliu'l-Esrâr*, thk. Abdullâh İbrâhîm el-Ensârî, el-Mektebetu'l-Mekkiyye, 2. Basım, Mekketu'l-Mukerrame 1413/1993.

İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasen İzzuddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, Tahkîk ve Ta'lîk. Muhammed Alî Muavviz, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, Beyrut 1424/2003.

İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-Târîh*, Neşr. Ömer Abdusselâm Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 2012.

İbnu'l-Gazzî, Ebu'l-Meâlî Şemseddîn Muhammed b. Abdîrrahmân b. Zeyni'l-Âbidîn b. Zekerîyyâ b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Âmirî el-Gazzî, *Dîvânu'l-İslâm*, thk. Seyyid Kisrevî Hasen, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1411/1990.

İbnu'l-Hûce, Muhammed el-Habîb b. Şâzelî b. Abdilhâdî b. el-Hûce et-Tûnisî, *Beyne 'İlmeyi Usûli'l-Fıkh ve Makâsıdı'ş-Şerîa*, Vüzâratu'l-Evkâf ve'ş-Şûni'l-İslâmiyye, Katar 1425/2004.

İbnu'l-İbrî, Ebü'l Ferec Cemâlüddîn Yuhannâ Mâr Grigorius b. Tâciddîn Ehrûn (Hârûn-Aaron) el-Malatî, Târîhu *Muhtasari'd-Düvel*, Neşr. Halîl Mansûr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1418/1997.

İbnu'l-Kıftî, Ebu'l-Hasen Cemâluddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire/Müessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, Beyrut 1406/1986.

İbnu'l-Kûtiyye, Ebû Berk Muhammed b. Ömer b. Abdilazîz b. İbrâhîm el-Endelüsî el-İşbilî el-Kurtubî, *Kitâbu'l-Ef'âl*, thk. Alî Fûde, Mektebetu'l-Hâncî, Kâhire 1352/1952.

İbnu'l-Mi'mâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebi'l-Mekârim el-Bagdâdî el-Hanbelî, *Kitâbu'l-Fitüvvet*, Neşr. Mustafâ Cevâd, Muhammed Takiyyuddîn el-Hilâlî, Abdulhalîm en-Neccâr, Ahmed Nâcî el-Kaysî, Mektebetu'l-Müsennâ (Matba'atu Şefîk), Bagdâd 1958.

İbnu'l-Murtazâ, el-İmâm el-Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ el-Murtazâ, *Kitâbu'l-Envârî'l-Müntekâ min Kelâmi'n-Nebiyi'l-Muhtâr (s.a.v)*, Tahkîk ve Dirâse. Latîfe İbrâhîm b. el-Kâsım el-Hâdî, Danışman. Muhammed Yahyâ el-Mâhizî, Danışman (Müşârik). Sâlih Yahyâ Savâb, Câmi'atu San'â, San'â 1434/2013.

İbnu'n-Nefîs, Ebu'l-Hasen Alâuddîn Alî b. Ebi'l-Hazm İbnu'n-Nefîs el-Kareşî ed-Dımaşkî, *er-Risâletu'l-Kâmiyye fi's-Sîreti'n-Nebeviyye*, Tahkîk ve Ta'lîk. Abdulmun'im Muhammed Ömer, İnceleme. Ahmed Abdulmecîd Herîdî, Cumhûriyyetu Mısri'l-Arabiyye, Vuzâratu'l-Evkâf, el-Meclisu'l-A'lâ li'ş-Şûni'l-İslâmiyye, Lecnetu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, Yayın yeri yok 1408/1987.

İbnu's-Sâ'î, Ebû Tâlib Alî b. Eceb b. Abdillâh b. Ammâr b. Ubeydillâh b. Abdirrahîm el-Hâzin el-Bagdâdî, *ed-Durrü's-Semîn fî Esmâi'l-Musannifîn*, Neşr. Ahmed Şevkî Benbîn, Muhammed Sa'id Haneşî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Tûnus 2009.

İbnu'ş-Şecerî, Ebü's-Saâdât Ziyâuddîn Hibetullâh b. Alî b. Muhammed b. Hamza el-Hâşimî el-Alevî el-Hasenî el-Bagdâdî, *Mâ İttefeka Lafzuhû ve İhtelefe Ma'nâhu*, Dâru'l-Menâhil, Beyrut 1413/1992.

İbnu's-Şecerî, Ebü's-Saâdât Ziyâuddîn Hibetullâh b. Alî b. Muhammed b. Hamza el-Hâşimî el-Alevî el-Hasenî el-Bagdâdî, *Emâlî*, Neşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Mektebetu'l-Hâncî, Kâhire 1413/1992.

İbnu't-Türkmânî, Ebu'l-Hasen Alâuddîn Alî b. Osmân b. İbrâhîm b. Mustafâ b. Süleymân el-Mârdînî et-Türkmânî, *Behcetü'l-Erîb fî Beyâni mâ fî Kitâbillâhi mine'l-Garîb*, thk. Zâhî Abdalbâkî, Dâru İbn Kuteybe, Nukra/Kuveyt Tarihsiz.,

İbnü'd-Dehhân, Ebû Muhammed Nâsihuddîn Saîd b. el-Mübârek b. Alî b. Abdillâh en-Nahvî el-Bagdâdî, *el-Ezdâd fî'l-Luga*, Neşr. Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn, Mektebetu'n-Nahza [Matba'atu Dâri't-Tezâmun], 2. Basım, Bagdâd 1383/1963 (Nefâisu'l-Mahtûtât içerisinde).

İbnü'l-Arabî, Ebu Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Neşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.

İbnü'l-Arabî, Ebu Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî el-İşbîlî, *Sirâcu'l-Murîdîn fî Sebîli'd-Dîn*, Neşr. Abdullâh et-Tevrâtî, Dâru'l-Hadîsi'l-Kettâniyye, Tanca 1438/2017.

İbnü'l-Arabî, Ebu Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî el-İşbîlî, *en-Nâsihu ve'l-Mensûhu fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Neşr. Abdulkebîr el-Alevî el-Medgarî, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kâhire 1413/1992.

İbnü'l-Arabî, Ebu Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî el-İşbîlî, *Kitâbu'l-Kabes fî Şerhi Muvatta' Mâlik b. Enes*, thk. Muhammed Abdullâh Veled Kerîm, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1992.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bagdâdî, *Telkîhu Fühûmi Ehli'l-Eser fî Uyûni't-Târîh ve's-Siyer*, Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrut 1418/1997.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bagdâdî, *Nuzhetu'l-A'yuni'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vücûhi ve'n-Nezâir*, Neşr. Muhammed Abdulkerîm Kâzım er-Râzî, Müessesetü'r Risâle, 3. Basım, Beyrut 1407/1987.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bagdâdî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Neşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafâ Abdulkâdir Atâ, Tashîh. Nuaym Zarzûr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1415/1995.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bagdâdî, *Tenvîru'l-Gabes fî Fazli's-Sûdân ve'l-Habeş*, thk. Merzûk Alî İbrâhîm, Dâru'ş-Şerîf, Riyâd 1419/1998.

İbnü'l-Ecdâbî, Ebü İshâk İbrâhîm b. İsmâîl b. Ahmed el-Levâtî et-Trablusî, *Kifâyetu'l-Mutehaffiz fî'l-Luga*, Neşr. Sâih Alî Huseyn, Cem'iyetu'd-Da'veti'l-İslâmiyyeti'l-Âlemiyye, Tarih ve yer yok.

İbnü'l-Enbârî, Ebü Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî, *Kitâbu'l-Ezdâd*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1407/1987.

İbnü'l-Hâim, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. İmâd el-Karâfî el-Misrî, *et-Tibyân fî Tefsîri Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Zâhî Abdilbâkî Muhammed, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2003.

İbnü'l-Münzir, Ebü Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzir en-Nîsâbûrî, *Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân*, Neşr. Sa'd b. Muhammed es-Sa'd, Dâru'l-Meâsir, el-Medînetu'l-Munevvera 1423/2002.

İbnü'l-Münzir, Ebü Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzir en-Nîsâbûrî, *el-Evsat mine's-Suneni ve'l-İcmâ' ve'l-İhtilâf*, thk. İbrâhîm eş-Şeyh, Gözden Geçirme. Ahmed b. Suleymân b. Eyyûb, Dâru'l-Felâh, 2. Basım, el-Feyyûm 1431/2010.

İbnü'l-Münzir, Ebü Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzir en-Nîsâbûrî, *el-İşrâf alâ Mezâhibi'l-Ulemâ*, Neşr. Ebü Hâmid Sagîr Ahmed el-Ensârî, Mektebetu Mekke es-Sekâfiyye, el-İmârâtu'l-Arabiyye el-Muttahide, Re'su'l-Hayme 1425/2004.

İbnü'l-Esîr, Ebü's Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *Câmiu'l-Usûl fî Ehâdîsi'r-Rasûl*, thk. Abdulkâdir el-Arnaût, Mektebetu'l-Hulvânî, Matbaatu'l-Mellâh, Mektebetu Dâri'l-Beyân, Yayın yeri yok, 1389/1969.

İbnü'l-Esîr, Ebü's Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîsi ve'l-Eser*, Danışma ve Takdîm. Alî b. Hasen b. Alî b. Abdilhamîd el-Halebî el-Eserî, Dâru İbni'l-Cevzî, Cidde/Riyad 1421.

İbrâhîm, Velîd Abdulmecîd İbrâhîm, *et-Terâduf fî'l-Lugati'l-Arabiyye*, Merkezu'l-Kitâbi'l-Akâdîmî, Ammân 2012.

İdrîsî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sikillî, *Nüzhetu'l-Müştâk fî'htirâkı'l-Âfâk*, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kâhire 1422/2002.

Îrânî, Bâkır el-Îrânî, *Dürûsun Temhîdiyyetun fî Tefsîri Âyâtî'l-Ahkâm mine'l-Kur'ân*, Tashîh. Alî es-Sâbûnî, Dâru Kumeyl/Bahreyn, Dâru'l-Evliyâ, Beyrut 1425/2004.

İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, 4. Basım, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1430/2009.

İsfahânî, Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, Çeviren ve notlandıran. Yusuf Türker, 1. Basım, Pınar yayınları, İstanbul 2007.

İslamoğlu, Mustafa, *Gereğeli Meal-Tefsir [Hayat Kitabı Kur'ân Gereğeli Meal-Tefsir]*, Düşün Yayıncılık, 2. Basım, İstanbul 2008.

İsmâîl, Mûsâ, *Amelu Ehli'l-Medîne ve Eseruhû fi'l-Fıkhi'l-İslâmî*, Dâru't-Turâs Nâşirûn, Cezâir/Dâru İbni'l-Cevzî, Beyrut 1424/2004.

İsmâîl, Osmân Osmân, *Mu'cemu'l-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm fi'l-Ulûmi'l-Hadâra el-Âsâr ve'l-İmâra ve'l-Funûn*, el-Hilâlu'l-Arabiyye, Rabat 1414/1994.

Jeffery, Arthur, *Mukaddimetân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Mektebetu'l-Hâncî, Mısır 1954.

Ka'bâş, Muhammed b. İbrâhîm Saîd Ka'bâş, *Nefehâtu'r-Rahmân fî Riyâzi'l-Kur'ân*, Cem'iyetu'n-Nahza [Matba'atu'l-Arabiyye], Atf-Gardâye/el-Cezâir 1424/2003.

Kaçalin, Mustafa S., “Mütercim âsım Efendi”, *DİA*, XXXII.

Kaçalin, Mustafa S., “Vankulu”, *DİA*, XLII.

Kâdî İyâz, Ebu'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî es-Sebtî el-Mâlikî, *Meşâriku'l-Envâr alâ Sihâhi'l-Âsâr*, el-Mektebetu'l-Atîka, Tûnus/Dâru't-Turâs, Kâhire 1978.

Kâdî, Abdulfettâh el-Kâdî, *Esbâb-ı Nüzul Sahabe ve Muhaddislere Göre*, Türkçesi. Salih Akdemir, Fecr Yayınları, Beşinci Baskı, Ankara 2016.

Kâdîhân, Ebu'l-Mehâsin Fahrudîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî/Özcendî el-Fergânî, *Fetâvâ Kâdîhân fî Mezhebi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, Neşr. Sâlim Mustafâ el-Bedrî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2009.

Kahtânî, Muhammed b. Saîd el-Kahtânî, *el-Velâ' ve'l-Berâ' fi'l-İslâm*, Dâru Taybe, 6. Basım, Riyad 1413.

Kahtânî, Üsâme b. Saîd el-Kahtânî, *Mevsûatu'l-İcmâ' fi'l-Fıkhi'l-İslâmî*, Dâru'l-Hedyi'n-Nebevî, Mansûra/Dâru'l-Fazîle, Riyâd 1424/2013.

Kâfî, *Emâlî/Zeylû'l Emâlî*, el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Âmmetu li'l-Kitâb, Yayın yeri yok 1975.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Meâsiru'l-Înâfe fî Me'âlimi'l-Hilâfe*, thk. Abdussettâr Ahmed Ferrâc, Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1980.

Kandemir, M. Yaşar, “Ebû Mûsâ el-Eş'arî”, *DİA*, X.

Karaarslan, Nasuhi Ünal, “Huzeyl”, *DİA*, XIX.

Karaman, Hayreddin, “Âdet”, *DİA*, I.

Karaman, Hayrettin, “*Kadının Şahitliği, Örtünmesi ve Kamu Görevi*”, İslâmî Araştırmalar, Cilt:5, Sayı:4, Ekim 1991.

Kardâvî, Yûsuf el-Kardâvî, *es-Sabru fî'l-Kur'ân*, Mektebetu Vehbe, 3. Basım, Kâhire 1410/1989.

Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Kitâbu Bedâii's-Sanâi' fî Tertîbi's-Şerâi'*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, Beyrut 1406/1986.

Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî, *Tefsîru'l-Kâsımî/Mehâsinü't-Tefsîr*, Neşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürakâhu, yy. 1376/1957

Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî, *Tefsîru'l-Kâsımî/Mehâsinu't-Te'vil*, Neşr. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.

Katar, Mehmet, Tevrat'ın Lut Kıssası Üzerine Bir Araştırma, *AÜİFD*, Sayı:1, Cilt: 18, 2007.

Kedmî, Ebû Saîd Muhammed b. Saîd el-Kedmî, *el-İstikâme*, thk. Muhammed Ebu'l-Hasen, Vuzâratu't-Turâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, Saltanatu Umân, 1405/1985.

Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mucemu'l-Müellifîn*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut [1376/1957 Müellifin Mukaddimesi].

Kevâşî, Ebu'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. Yûsuf b. el-Hasen el-Kevâşî el-Mevsîlî, *et-Telhîs fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîz*, thk. Imâd Kadri el-İyâzî, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1440/2019.

Keyyâlî, Abdulvehhâb el-Keyyâlî, *Mevsûatu's-Siyâsiyye* (Mevsûa, Keyyâlî ve bir heyet tarafından hazırlanmıştır), el-Müessesetu'l-Arabiyye li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr, Dâru'l-Hudâ, Beyrut 1994.

Kılıç, Hulusi, “Kûfiyyûn”, *DİA*, XXVI.

Kırâetî, Muhsin, *Tefsîru'n-Nûr*, Tercüme. Huseyn Sâfî, Tercüme Kontrol. Muhammed Hasan Zarâkıt, Dâru'l-Muerrihi'l-Arabî, Beyrut 1435/2014.

Kindî, Saîd b. Ahmed b. Saîd b. Ahmed b. Muhammed b. Suleymân el-Kindî en-Nezevî, *et-Tefsîru'l-Muyeser li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Mustafâ b. Muhammed Şerîfî, Muhammed b. Mûsâ Bâbâammî, Cem'iyyetu't-Turâs, Karâra 1418/1998.

Kirmânî, Ebü'l Kâsım Tâcülkurrâ Burhânuddîn Mahmûd b. Hamza b. Nasr el-Kirmânî, *Garâibu't-Tefsîr ve Acâibu't-Te'vîl*, thk. Şemrân Serkâl Yûnus el-Acelî, Dâru'l-Kible, Cidde/Müessesetu Ulûmi'l-Kur'ân, Beyrut tsz.,

Kister, M.J., "Hulubân Seferi", Çeviren. Fatih Erkoçoğlu, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 2, 2010.

Kitâb-ı Mukaddes [el-Kitâbu'l Mukaddes], Dâru'l-Maşrik, 3. Basım, Beyrut 1994,

Kiyâ el-Herrâsî, Ebu'l Hasen Şemsülişlâm İmâduddîn Alî b. Muhammed b. Alî el-Herrâsî et-Taberî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Neşr. Cemâ'atun mine'l-Ulemâ bi-İşrâfî'n-Nâşir, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1403/1983.

Koca, Ferhat, "Kâsânî", *DİA*, XXIV.

Koca, Ferhat, "Kâsânî", *DİA*, XXIV.

Konevî, Kâsım b. Abdillâh el-Konevî er-Rûmî el-Hanefî, *Enîsu'l-Fukahâ fî Ta'rîfâti'l-Elfâzi'l-Mutedâvile Beyne'l-Fukahâ*, thk. Ahmed b. Abdirrezzâk el-Kubeyşî, Dâru'l-Vefâ, Cidde 1406/1986.

Köksal, Mustafa Asım, *Peygamberler Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Sekizinci Baskı Ankara 2004.

Kubeyşî, Ahmed Ubeyd el-Kubeyşî, *Mevsuatu'l-Kelime ve Ehavâtihâ fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1438/2017.

Kubeyşî, Furât Hamdân Abdulmecîd el-Kubeyşî, *Azvâun alâ Târîhi'l-Bahreyn ve Umân Hilâle'l-Usûri'l-Vüstâ*, Aşûrbânîbâl li's-Sekâfe, 2. Basım, Yayın yeri yok.

Kudâme b. Ca'fer, Ebu'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bagdâdî, *Cevâhiru'l-Elfâz*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1985.

Kummî, Ebu'l-Hasen Alî b. İbrâhîm b. Hâşim el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, Neşr. es-Seyyid Tayyib el-Musevî el-Cezâirî, Dâru'l-Kitâb, 3. Basım, Kum 1404.

Kûrânî/Molla Gürânî, Şihâbuddîn Ahmed b. İsmâil el-Kûrânî, *Gâyetu'l-Emânî fî Tefsîri'l-Kelâmi'r-Rabbânî*, thk. Hâmid b. Ya'kûb el-Ferîh, Dâru'l-Hadâra, Riyâd 1439/2018.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-Mübeyyinü li mâ tezammenehû mine's-Sünneti ve Âyi'l-Furkân*, Neşr. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1427/2006.

Kuşeyrî, Ebu'l-Fazl Bekr b. Muhammed b. el-Alâ' el-Basrî el-Mâlikî el-Kuşeyrî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Selmân es-Samedî, Câizetu Dubai ed-Düveliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm Vahdetu'l-Bühûs ve'd-Dirâsât, el-Îmârâtu'l-Arabiyye el-Muttahide, Dubai 1437/2016.

Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Tefsîru'l-Kuşeyrî/Letâifu'l-İşârât*, Neşr. Abdullatîf Hasen Abdurrahmân, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, Beyrut 1428/2007.

Kutrub, *Kitâbu'l-Ezdâd*, Tahkîk ve Takdîm. Dr. Hannâ Haddâd, Dâru'l-Ulûm, Riyâd 1405/1984.

Kutub, Seyyid [Seyyid b. Kutb b. İbrâhîm b. Hüseyin eş-Şâzilî], *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, Dâru's-Şurûk, 32. Basım, Kâhire 1423/2003.

Kuzgun, Şaban, "Hâcer", *DİA*, XIV.

Kuzgun, Şaban, *İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Haniflik*, Se-Da Yayınları, Kayseri 1985.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri-**Bozkurt**, Nebi, "Mescid-i Nebevî", *DİA*, XXIX.

Külâ'î, İbnu Sâlim/Ebu'r-Rebî' Süleymân b. Mûsâ b. Sâlim b. Hassân b. Süleymân b. Ahmed b. Abdisselâm el-Himyerî el-Belensî el-Endelüsî el-Mâlikî el-Külâ'î, *el-İktifâ bimâ Tezammenehû min Megâzî Rasûlillâhi Sallâllâhu Aleyhi ve Selleme ve's-Selâseti'l-Hulefâ*, thk. Muhammed Kemâluddîn İzzeddîn Alî, Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1417/1997.

Lâhim, Süleymân b. İbrâhîm b. Abdillâh el-Lâhim, *Tenvîru'l-Ukûl ve'l-Ezhân fî Tefsîri-Mufassali'l-Kur'ân*, Dâru'l-Âsime, Riyâd 1429/2008.

Lâşîn, Mûsâ Şâhîn, *Fethu'l-Mun'im Şerhu Sahîhi Muslim*, Dâru's-Şurûk, Kâhire 1423/2002.

Lewis, Bernard, *Çatışan Kültürler Keşifler Çağında Hristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler* (Cultures in Conflict Christians, Muslims and Jews in the Age of Discovery), Çeviren. Nurettin Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 1996.

Ma'mer b. Müsennâ, Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî, *Mecâzu'l-Kur'ân*, Neşr. Muhammed Fuâd Sezgin, Mektebetu'l-Hâncî, Kâhire 1374/1954.

Magrâvî, Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahmân el-Magrâvî, *et-Tedebbur ve'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'âni bi Sahîhi's-Sunen*, Yayınevi yok, Lübnân 1435/2014.

Makdisî, Ebu'l Yumn Mücîruddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdurrahmân el-Uleymî el-Makdisî el-Hanbelî, *Fethu'r-Rahmân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Neşr. Nuruddîn Tâlib, Vuzârâtu'l-Evkâf ve's Şuûni'l-İslâmiyye, Katar 1430/2009.

Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebu'l-Abbâs) Takıyyuddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *İmtâ'u'l-Esmâ' bi-mâ li'n-Nebiyyi Sallallâhu Aleyhi ve Selleme mine'l-Ahvâli ve'l-Emvâli ve'l-Hafedeti ve'l-Metâ'*, Tahkîk ve Ta'lîk. Muhammed Abdulhamîd en-Numeysî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1420/1999.

Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyuddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-İlmâm Bi Ahbâri Men Bi Arzi'l-Habeşe Min Mülûki'l-İslâm*, Neşr. Abdünnâim Zayfî Osmân Abdünnâim, el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, Kâhire 2006.

Makrîzî, *el-İlmâm* (Resâilu'l-Makrîzî içerisinde) Neşr. Ramazân el-Bedrî, Ahmed Mustafâ Kâsım, Dâru'l-Hadîs, Kâhire 1419/1997.

Malatî, Ebu'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Mûsâ b. Muhammed el-Malatî el-Halebî, *el-Mu'tasar mine'l-Muhtasar*, Âlemu'l-Kutub, Beyrut tsz.,

Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *el-Muvatta'*, Neşr. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, Dâru İhyâi't Turâsi'l Arabî, Beyrut 1406/1985.

Mansûr el-Yemen, Ebu'l-Kâsım Ca'fer b. el-Hasen b. Ferec b. Havşeb b. Zâdân el-Kûfî, *Serâir ve Esrâru'n-Nutekâ*, Neşr. Mustafâ Gâlib, Dâru'l-Endelüs, Beyrut 1404/1984.

Mansûr, Abdulkâdir, *Mevsûatu Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kalemi'l-Arabî, Haleb 1422/2002.

Mansûr-Billâh, Kâsım b. Muhammed, el-Mansûr-Billâh İbnu'r-Reşîd el-Kâsım b. Muhammed b. Alî ez-Zeydî, *el-İ'tisâm bi-Hablillâhi'l-Mefîn*, Mektebetu'l-Yemeni'l-Kubrâ, San'â-Yemen, 1408/1987.

Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî es-Semerkindî, *Tefsîru'l-Mâturîdî/Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Bâ Sellûm, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1426/2005.

Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî es-Semerkindî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, thk. Halil İbrahim Kaçar, Gözden Geçirme (Mürâcaât): Bekir Topaloğlu, Mizan Yayınevi, İstanbul 2007.

Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye ve'l-Vilâyetu'd-Dîniyye*, thk. Ahmed Mubârak el-Bagdâdî, Dâru İbni Kuteybe, Kuveyt 1409/1989.

Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye, *Mu'cemu Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İntişârâtü Nâsır-i Husrev, 2. Basım, Tahrân 1363.

Medînî, Ebû Mûsâ Muhammed b. Ebî Bekr Ömer b. Ebî Îsâ Ahmed b. Ömer b. Muhammed b. Ebî Îsâ el-İsfahânî eş-Şâfi'î el-Medînî, *el-Mecmû'u'l-Mugîs fî Garîbeyi'l-Kur'âni ve'l-Hadîs*, thk. Abdulkerîm Azbâvî, [el-Memleketu'l-Arabiyyetu's-Su'ûdiyye, Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, Merkezu'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâit-Türâsi'l-İslâmî, Külliyyâtu's-Şerîa ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Mekketu'l-Mukerreme], Dâru'l-Medenî, Cidde 1406/1986.

Mehâimî, Ebu'l-Hasen el-Mahdûm Alâuddîn Zeynuddîn Alî b. Ahmed b. Huseyn b. İbrâhîm b. İsmâîl en-Nâitî el-Gucerâtî el-Hindî el-Mehâimî, *Tebîru'r-Rahmân ve Teysîru'l-Mennân ba'da mâ Yüşîru ilâ İ'câzi'l-Kur'ân*, Âlemu'l-Kutub, 2. Basım, Beyrut 1403/1983, II, 373 [Eser Bulâk/Mısır 1295 yayınının tıpkıbasımı olarak Âlemu'l-Kutub tarafından neşredilmiştir].

Mehrân, Muhammed Beyyûmî, *Dirâsât fî Târîhi'l-Arabi'l-Kadîm*, Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, İskenderiyye tsz..

Mehrân, Muhammed Beyyûmî, *Dirâsâtun Târîhiyyetun mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'n-Nahda el-Arabiyye, 2. Basım, Beyrut 1407/1988.

Mehrân, Muhammed Beyyûmî, *Târîhu'l-Irâki'l-Kadîm*, Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, el-İskenderiyye 1410/1990, s. 74.

Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib b. Hammûş [Muhammed] b. Muhammed b. Muhtâr el-Kaysî, *Tefsîru'l-Müşkil min Garîbi'l-Kur'âni'l-Azîm ale'l-Îcâz ve'l-İhtisâr*, Neşr. Hüdâ et-Tavîl el-Mar'aşlî, Dâru'n-Nûr el-İslâmî [Dâru'l-Beşâir el-İslâmiyye, Beyrut], Beyrut 1408/1988.

Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib b. Hammûş [Muhammed] b. Muhammed b. Muhtâr el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ Bulûgi'n-Nihâye*,

Kulliyâtü'd-Dirâsâti'l-Ulyâ ve'l-Bahsi'l-İlmî, Câmiatu's-Şârîka, Basım yeri yok 1429/2008.

Merâgî, Ahmed Mustafâ el-Merâgî, *Tefsîru'l-Merâgî*, Şirketu Mektebetu ve Matbaatu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, Mısır 1365/1946.

Merâgî, Ahmed Mustafa el-Merâgî, *Tefsîru'l-Merâgî*, Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, Basım yeri yok 1365/1946.

Mersafî, Sa'd el-Mersafî, *el-Câmiu's-Sahîh li's-Sîreti'n-Nenebviyye*, Dâru İbni Kesîr, Kâhire/Kuveyt 1430/2009.

Mersûmî, es-Seyyid Ra'd el-Mersûmî, *Hadîsu's-Sekaleyn Dirâsetun fi's-Senedi ve'l-Metn*, Dâru'l Mahacceti'l Beyzâ, 2. Basım, Beyrut 1436/2015.

Mertoğlu, Mehmet Suat, "Vücûh ve Nezâir", *DİA*, XLIII.

Mervezî, Ebû Ya'kûb İshâk b. Mansûr b. Behrâm el-Kevsec el-Mervezî, *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve İshâk b. Râhûye bi-Rivâye İshâk b. Mansûr el-Mervezî*, thk. Muhammed b. Abdillâh ez-Zâhim, Vüzâratu't-Ta'lîmi'l-Âlî, el-Câmiatu'l-İslâmiyye, Imâdetu'l-Bahsi'l-İlmî, el-Medînetu'l-Munevvera 1425/2004.

Mevdûdî, Ebu'l A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, Tercüme: Kurul, İnsan Yayınları İstanbul 1987.

Mevsilî, Ebu'l-Fazl Mecduddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd b. Mahmûd b. Beldicî el-Mevsilî el-Hanefî, *el-İhtiyâr li-Ta'lîli'l-Muhtâr*, Neşr. Şuayb el-Arnaût, Ahmed Muhammed Berhûm, Abdullatîf Harzullâh, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Beyrut 1430/2009.

Meydânî, Abdurrahmân Hasan Habenneke el-Meydânî, *Meâricu't-Tefekkiir ve Dekâiku't-Tedebbür*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 1420/2000.

Meydânî, Abdurrahmân Hasan Habenneke el-Meydânî, *Zâhiratu'n-Nifâk ve Habâisu'l-Munâfikîn fi't-Târîh*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 1414/1993.

Meydânî, Ahmed b. Muhammed, Ebu'l Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el-Meydânî en-Nisâbûrî, *Mecmau'l-Emsâl*, Neşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Matbaatu's-Sünneti'l-Muhammediyye, Kâhire 1374/1955.

Mikâtî, Muhammed Bâsim, Ma'serânî, Muhammed Zührî, Dendeşî, Abdullâh Ahmed ed-Dendeşî, *el-Kutûf min Lugati'l-Kur'ân Mu'cemu Elfâz ve Terâkib Lugaviyye mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mektebetu Lübnân Nâşirûn, Beyrut 2007.

Mu'inî, Abdulhamîd el-Mu'inî, *Şu'arâu Abdi'l-Kays fi'l-Asri'l-Câhilî (Cem' ve Tahkîk ve Dirâse)*, Danışman. İhâb en-Necdî, Müessesetu Câizeti Abdilazîz Suûd el-Bâbtayn li'l-İbdâ'i's-Şi'r, Kuveyt 2002.

Muhâmî, Bâkır Emîn el-Verd el-Muhâmî, *Ashâbu'l-Hicreti fi'l-İslâm*, Gözden Geçirme. Velîd el-A'zamî, ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsû'ât, Beyrut 1986.

Muhammed b Ferhân el-Havâmile ed-Devserî, *el-Ezdâd fi'l-Kur'âni'l-Kerîm inde'l-Müfessirîn*, 1429/1430.

Muhammed b. Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî, *Kitâbu'l-Muhabber*, Neşr. Eliza Lichtenstadter, Dâru Âfâki'l-Cedîde, Beyrut tsz.,

Muhammed Hayr Heykel, *el-Cihâdu ve'l-Kitâlu fi's-Siyâseti's-Şer'iyye*, Dâru'l-Beyârik (Dağıtım: Dâru İbni Hazm, Beyrut), 2. Basım, el-Hamrâ'/Beyrut 1417/1996.

Muhâsibî, Ebû Abdillâh Hâris b Esed el-Muhâsibî el-Anezî, *el-Aklu ve Fehmu'l-Kur'ân*, Neşr. Hüseyin el-Kuvvetlî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1391/1971.

Mukâtil b. Süleymân, Ebu'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Hâtim Sâlih ez-Zâmin, Mektebetu'r-Ruşd, 2. Basım, Riyâd 1432/2011.

Mukâtil b. Süleymân, Ebu'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, Neşr. Abdullâh Mahmûd Şehhâte, Müessesetu't-Târîhi'l-Arabî, Beyrut 1423/2002.

Murâdî, Muhammed b. Es'ad el-Murâdî, *el-Mühezzeb fî Fetâvâ el-İmâm el-Mansûr billâh Abdullâh b. Hamza*, Neşr. Abdüsselâm b. Abbâs el-Vecîh, Müessesetu'l-İmâm Zeyd b. Alî es-Sekâfiyye, Ammân 1421/2001.

Musakhanov, Orkhan-Tosun, Necdet, Tefsiru'l-Ceylânî'nin Abdulkâdir Geylani'ye Nisbeti Meselesi, *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı: 33, 2014/1.

Müsevî, Seyyid Abbâs Alî el-Müsevî, *el-Vâzih fi't-Tefsîr*, Merkezi'l-Gadîr, Beyrut 1433/2012.

Mustafavî, Hasen b. Muhammed Rahîm et-Tebrîzî el-Mustafavî, *et-Tahkîku fî Kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Neşr. Merkezi Neşr Âsâri'l-Allâme el-Mustafavî, Tahrân 1385.

Mübarekfûrî, Safiyyurrahmân el-Mübârekfûrî, *Ravzatu'l-Envâr fî Sîreti'n-Nebiyi'l-Muhtâr*, Vüzâratu's-Şûûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, 7. Basım, Riyâd 1431.

Mücâhid b. Cebr, Ebü'l Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî, *Tefsîru'l-Îmâm Mücâhid b. Cebr*, thk. Muhammed Abdusselâm Ebu'n-Nîl, Dâru'l-Fikri'l-İslâmî el-Hadîse, Nasr [Medînetu Nasr]1410/1989

Müderriis, Abdulkerîm Muhammed el-Müderriis, *Mevâhibu'r-Rahmân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Neşr. Muhammed Alî el-Karadâgî, Dâru'l-Hurriyye, Bagdâd 1406/1986.

Müessesetu Dâirati Ma'ârifî'l-Fıkhî'l-İslâmî Tıbkan li-Mezhebi Ehli'l-Beyt Aleyhi's-Selâm, *el-Mu'cemu'l-Fıkhî li-Kutubi's-Şeyh et-Tûsî*, Mektebu'l-İlâmî'l-İslâmî li'l-Havzeti'l-İlmiyye, Kum 1424/2004.

Müfîd, Şeyh Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî el-Ukberî, *el-Cemel en-Nusra fî Harbi'l-Basra*, Mektebetu'd-Dâverî, 3. Basım, Kum 1403/1983.

Münâvî, Abdurraûf, Zeynuddîn Muhammed Abdurraûf b. Tâci'lârifin b. Nûriddîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Câmi'i's-Sagîr min Ehâdisi'l-Beşîri'n-Nezîr*, Neşr. Ahmed Abdusselâm, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1422/2001.

Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdurraûf b. Tâci'lârifin b. Nuriddîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî, *et-Tevkîf Alâ Mühimmâti't-Teârîf*, thk. Abdulhamîd Sâlih Hamdân, Âlemu'l-Kutub, Kâhire 1410/1990.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *es-Sahîhu'l-Muslim, Nevevî Şeri el-Minhâc ile Birlikte*, Mektebetu'l-Büşrâ, Karachi-Pakistan 1432/2011.

Mütercim Âsım Efendi [Ebu'l-Kemâl es-Seyyid Ahmed Âsım], *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsu'l-Muhît Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, Yayına Hazırlayanlar. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013.

Mütevekkil 'Alellâh Ahmed b. Süleymân b. Muhammed b. el-Mutahhar b. Alî b. el-Îmâm en-Nâsır Ahmed b. el-Îmâm el-Hâdî İle'l Hak Yahyâ b. el-Huseyn, *Hakâiku'l-Ma'rife fî İlmi'l-Kelâm*, Neşr. Hasan b. Yahyâ el-Yûsufî, Müessesetu'l-Îmâm Zeyd b. Alî es-Sekâfiyye, San'â 1424/2003.

Neccâr, Abdulvâhid en-Neccâr, *Kasasu'l-Enbiyâ'*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 3. Basım, Beyrut tsz..

Nedvî, Ebu'l Hasen Alî el-Hasenî en-Nedvî, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, Tahkîk ve Ta'lîk. Seyyid Abdulmâcid el-Gavrî, Dâru İbni Kesîr, 12. Basım, Dımaşk 1425/2004.

Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısrî, *Meâni'l-Kur'âni'l Kerîm*, Tahkîk. Muhammed Alî es-Sâbûnî, Câmiatu Umîi'l-Kurâ, Mekke 1409/1988.

Nekavî, Muhammed Takî Kâinî en-Nekavî, *Zıyâu'l-Furkân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Gevher Endişe Matbaası, Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, Tahrân 1439.

Nesâî, Ebû Abdîrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Kitâbu's-Suneni'l-Kubrâ*, Gözetim. Şuayb el-Arnaût, thk. Hasen Abdulmun'im Şelebî, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1421/2001, X, 194.

Neşvân el-Himyârî, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Ebî Himyer b. Ubeydillâh el-Himyârî el-Yemenî, *Şemsu'l-Ulûm ve Devâu Kelâmi'l-Arab Mine'l-Kulûm*, thk. Huseyn b. Abdullâh el-Amrî, Mutahhar b. Alî el-Iryânî, Yûsuf Muhammed b. Abdillâh, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1420/1999.

Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Sahîhu Muslim bi-Şerhi'n-Nevevî*, Müessesetu Kurtuba, 2. Basım, Yayın yeri yok 1414/1994.

Nîsâbü'rî, Ebu'l Kâsım Mahmûd b. Ebi'l-Hasen b. el-Hüseyn el-Gaznevî en-Nîsâbü'rî, *Îcâzu'l-Beyân an Meâni'l-Kur'ân*, thk. Hanîf b. Hasan el-Kâsımî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1995

Nuveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nuveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, thk. Alî Bû Mulhim, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2004.

Ömer, Ahmed Muhtâr, *el-Meknezu'l-Kebîr [Mu'cemun Şâmilun li'l-Mecâlât ve'l-Muterâdifât ve'l-Mutezâddât]*, Sütûr, Riyâd 1421/2000.

Öncü, Mustafa, "İlk Dönem Dilcilerden Kutrub'un "*Kitâbu'l-Ezdâd*" Adlı Eseri Perspektifinden Arapçada Ezdâd Olgusu", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 15, sayı 2, 2013.

Önkal, Ahmet, "Hicret", *DİA*, XVII.

Önkal, Ahmet-**Bozkurt**, Nebi, "*Camî*", *DİA*, VII.

Öztürk, Mustafa, "Mefâtihu'l Esrâr Adlı Kur'ân Tefsiri Bağlamında Ebü'l Feth eş-Şehristânî'nin Mezhebi Kimliği Üzerine Bir İnceleme", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:12, Sayı: 1, Ocak-Haziran 2012.

Öztürk, Mustafa, "*Şî-İmâmî Tefsir Kültürünün Genel Karakteristikleri*", Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar, İstanbul 2010.

Palabıyık, M. Hanefî, Hz. Peygamberin Devlet Kurma Faaliyeti, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 17, 2002.

Pîrzâde, Muhammed İmdâd Huseyn, *İmdâdu'l-Kerem fî Tefsîri Hayri'l-Kelim*, Urduca'dan Arapça'ya Çeviren. İbrâhîm Muhammed İbrâhîm es-Seyyid, Dâru'l-Feth, Ammân 1440/2019.

Raba'î, Ebû Muhammed Îsâ b. İbrâhîm b. Muhammed el-Vuzâhî el-Himyerî er-Raba'î, *Nizâmu'l-Garîb*, Neşr. Paul Brönnle, Matba'atu Hindiyeye, Mısır tsz., [Matba'atu Emîn Hindiyeye, Kâhire 1955?].

Râfi'î, Mustafâ Sâdık b. Abdurrezzâk b. Saîd b. Ahmed b. Abdilkâdir er-Râfi'î, *Târîhu Âdâbi'l-Arab*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1394/1974.

Râmis, Selmân, *el-Katîf ve Bilâdu'l-Bahreyn fî'l-Karni'l-Evveli'l-Hicrî*, Atyâf, 3. Basım, el-Katîf 1438/2017.

Ras'anî, Izzuddîn Abdurrezzâk b. Rizkılâh er-Ras'anî el-Hanbelî, *Rumûzu'l-Künûz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdulmelik b. Abdillâh b. Dehîş, Mektebetu'l-Esedî, Mekketu'l-Mukerreme 1429/2008.

Rastâkî, Hamîs b. Saîd b. Alî b. Mes'ûd eş-Şaksî er-Rastâkî [Rustâkî?], *Menhecu't-Tâlibîn ve Belâgu'r-Râgîbîn*, Danışman/Gözetim. Abdullâh es-Sâlimî, Neşr. Muhammed Kemâluddîn İmâm, (Vüzâratu'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'd-Dîniyye Saltanatu Umân) Umân 1432/2011.

Râvendî, Kutbuddîn Ebu'l-Hasen Saîd Hibetullâh er-Râvendî, *Kasasu'l-Enbiyâ'*, thk. Abdulhalîm İvaz el-Hillî, Mektebetu'l-Allâme el-Meclisî, Matba'atu Imrân Kum 1430.

Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *el-Mahsûl fî İlmi Usûli'l-Fıkh*, thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî, Müessesetu'r-Risâle, 2. Basım, Beyrut 1412/1992.

Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî/et-Tefsîru'l-Kebîr/Mefâtihu'l-Gayb*, Dâru'l-Fıkr, Beyrut 1401/1981.

Râzî, Ebü'l Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Muzaffer b. Muhtâr er-Râzî, *Mebâhisu't-Tefsîr*, Neşr. Hâtim b. Âbid b. Abdillâh el-Kuraşî, Dâru Kunûzi İşbiliyyâ, Riyâd 1430/2009.

Rebî' b Habîb, Ebû Amr er-Rebî' b. Habîb b. Amr el-Ezdî el-Ferâhidî el-Basrî, *el-Câmiu's-Sahîh [Müsned]*, Vüzâratu'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'd-Dîniyye, Saltanatu Umân, 1402/2011.

Remlî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Hamza el-Menûfî el-Mısrî el-Ensârî er-Remlî *Nihâyetü'l-Muhtâc ilâ Şerhi'l-Minhâc*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 3. Basım, Beyrut 1424/2003.

Rûmî, Fehd b. Abdirrahmân b. Süleymân er-Rûmî, *Tahrîfu'l-Mustalahâti'l-Kur'âniyye*, Yayınevi adı yok, Riyâd 1424/2003.

Sa'dî, Abdullâh b. Muhammed b. Hamza b. Ebi'n-Necm es-Sa'dî [Abdullâh b. Muhammed b. Abdillâh b. Hamza b. İbrâhîm b. Hamza b. el-Hasen b. Alî b. Muhammed b. Alî b. Muhammed b. Alî b. Hamza b. Alî b. İshâk b. Ebi'n-Necm es-Sa'dî], *et-Tibyân fi'n-Nâsîh ve'l-Mensûh*, Neşr. el-Murtazâ b. Zeyd el-Mehatverî el-Hasenî, el-Cumhûriyyetu'l-Yemeniyye, Mektebetu Bedr, San'â' 1420/1999.

Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *el-Keşfu ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, Neşr. Ebû Muhammed b. Âşûr, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1422/2002.

Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *Kasasu'l-Enbiyâ' el-müsemmâ Arâisu'l-Mecâlis*, Neşr. Abdullatîf Hasen Abdurrahmnân, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut tsz.,

Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *Kasasu'l-Enbiyâ' el-müsemmâ bi'l-Arâis*, el-Matbaatu'l-Âmira eş-Şerefiyye, Mısır 1324.

Sâbit b. Hazm, Ebu'l Kâsım Sâbit b. Hazm b. Abdirrahmân es-Sarakustî el-Endelüsî, *Kitâbü'd-Delâilü fi Garîbi'l-Hadîs*, thk. Muhammed b. Abdullâh el-Kannâs, Mektebetu'l-Ubeykân, Riyad 1422/2001.

Sâdikî, Muhammed es-Sâdikî, *el-Furkân fi Tefsîri'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân ve's-Sünne*, Neşr. İntişârâtü Ferhenk İslâmî, Matbaatu İsmâiliyyân, Kum, Dâru't-Turâsi'l-İslâmî, 2. Basım, Beyrut 1407.

Safedî, Ebu's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh eş-Şâfi'î es-Safedî, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Ahmed el-Arnaût, Türkî Mustafâ, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1420/2000.

Sâfûrî, Hedîr es-Sâfûrî, *Nüşûzu'l-Mer'eti'l-Yehûdiyye*, Mektebetu Medbûlî, Kâhire 2011

Sâgânî, Ebü'l-Fezâil Radiyyüddîn Hasen b. Muhammed b. Hasen es-Sâgânî, *et-Tekmiletu ve'z-Zeylu ve's-Sılatu li Kitâbi Tâci'l-Lugati ve Sîhâhi'l-Arabiyye*, Neşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Muhammed Mehdî Allâm, Matbaatu Dâri'l-Kutub, Kâhire 1973.

Sâgânî, Ebü'l-Fezâil Radiyyüddîn Hasen b. Muhammed b. Hasen es-Sâgânî, *Kitâbu'ş-Şevârid/Mâ Teferrade Bihî Ba'zu Eimmeti'l-Luga*, Neşr. Mustafâ Hicâzî, Muhammed Mehdî Allâm, el-Hey'etu'l-Âmme li-Şuûni'l-Metâbi'i'l-Emîriyye, Kâhire 1403/1983.

Sâgânî, Ebü'l-Fedâil Radiyyüddîn Hasen b. Muhammed b. Hasen es-Sâgânî, *el-Ubâbu'z-Zâhir ve'l-Lübâbü'l-Fâhir*, thk. Muhammed Hasan Âlü Yâsîn, Dâru'ş-Şuûni's Sekâfiyyeti'l-Âmme, Bağdâd 1987.

Sâgânî, Ebü'l-Fezâil Radiyyüddîn Hasen b. Muhammed b. Hasen es-Sâgânî, *Kitâbu'l-Ezdâd*, Neşr. August Haffner, el-Matbaatu'l-Katolikiyye li'l-Âbâi'l-Yesûiyyîn, Beyrut 1912 (Selâsu Kutub içerisinde).

Sâhib b. Abbâd, Ebü'l Kâsım İsmâil b. Abbâd b. el-Abbâs et-Tâlekânî, *el-Muhît Fi'l-Luga*, thk. Muhammed Hasen Âlü Yâsîn, Âlemü'l-Kutub, Beyrut 1414/1994.

Saîd b. Mansûr, Ebü Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horâsânî el-Mervezî el-Belhî el-Mekkî, *Kitâbu's-Sünen*, Neşr. Habîburrahmân el-A'zamî, ed-Dâru's-Selefiyye, Bombây 1403/1982.

Saîdî, Abdulmuteâl, en-Nazmu'l-Fennî fi'l-Kur'ân, Mektebetu'l-Âdâb, Basım yeri ve tarihi yok [el-Matba'atu'n-Nemûziciyye Kâhire].

Sâlih, Âläu Cihâd Fevzî Sâlih, *el-İ'râzu ve Nezâiruhû Fi'l Kur'âni'l Kerîm*, Câmîatu'l-İslâmiyye Kulliyetu Usûliddîn, Gazze 1431/2010.

Sâlimî, Ebü Muhammed [Ebü Şeybe] Nûruddîn Abdullâh b. Humeyd b. Sellûm [Sullûm] b. Ubeyd b. Halefân b. Hamîs es-Sâlimî, *Cevâbâtu'l-İmâm es-Sâlimî*, Neşr. Abdussettâr Ebü Gudde, Danışman. Abdullâh b. Muhammed b. Abdillâh es-Sâlimî, Mektebetu'l-İmâm es-Sâlimî, Saltanatu Umân, Bediyye 2010.

Sâlimî, Ebü Muhammed Nûruddîn Abdullâh b. Humeyd b. Sellûm es-Sâlimî, *Şerhu'l-Câmi'i's-Sahîh*, Neşr. Suûd b. Hamed b. Nûruddîn es-Sâlimî, Yayınevi ve yayım yeri yok 1993.

Sarây, Hamed Muhammed b. Sarây, Şâmesî, Yûsuf Muhammed eş-Şâmesî, *el-Mu'cemu'l-Câmi'limâ Surriha bihî ve Übhime fi'l-Kur'âni'l-Kerîmi mine'l-Mevâzi'*, Merkezu Zâyed li't-Turâsi ve't-Târîh, Devletü'l-İmârâti'l-Arabiyyeti'l-Muttahide, el-Ayn 1421/2000.

Seâlibî, Ebü Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Seâlibî, *Fikhu'l-Luga ve Esrâru'l-Arabiyye*, Neşr. Yâsîn el-Eyyûbî, el-Mektebetü'l-Asriyye, 2. Basım, Beyrut 1420/2000.

Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf el-Ca'ferî el-Cezâirî es-Seâlibî, *ez-Zehebu'l-İbrîz fî Tefsîri ve I'râbi Ba'zı Âyi'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Muhammed Şâyib Şerîf, Ebû Bekr Belkâsım Zayf, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1439/2018.

Sedementî, Butrus es-Sedementî, *el-Mukaddimetu fi't-Tefsîr*, Neşr. Butrus Van Den Akker, Dâru'l-Maşrık, Beyrut 1972.

Selâme, Avâtıf binti Edîb b. Alî Selâme, *Ehlu Medyen Dirâse li'l-Hasâis ve'l-Alâkât*, Mektebetu'l-Melik Fehd el-Vataniyye, Riyâd 1422/2001.

Selâmî, Muhammed el-Muhtâr es-Selâmî, *Nehcu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Matbaatu't-Tesfîri'l-Fennî, Yayın yeri yok 1436/2015.

Selîm b. İyd el-Hilâfî, Muhammed b. Mûsâ Âli Nasr, *el-İstî'âb fî Beyâni'l-Esbâb*, Dâru İbni'l-Cevzî, Beyrut 1425.

Selkînî, İbrâhîm Abdullâh, *el-Hicretu ve Ahkâmuhâ*, Dâru'n-Nevâdiri'l-Lübnâniyye, Beyrut 1435/2014.

Sellâmî, Muhammed Muhtâr es-Sellâmî, *Nehcu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Matba'atu't-Tesfîri'l-Fennî, Yayın yeri yok 1436/2015.

Selmân, Meşhûr Hasan Mahmûd, *el-Hecru fi'l-Kitâbi ve's-Sünne*, Dâru İbni Affân, Kâhire 1432/2011.

Semîn el-Halebî, Ebü'l Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm (Abdiddâim) el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrafi'l-Elfâz*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996.

Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Şerhu Kitâbi's-Siyeri'l-Kebîr*, Neşr. Ebû Abdillâh Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâil eş-Şâfî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1997.

Serahsî, *Kitâbu'l-Mebsût*, Dâru'l-Marife, Beyrut 1409/1989.

Sıcak, Ahmet Sait-Çalışkan, Necmettin, *Kur'ân'da "İhraç" Kavramı Özelinde Göç Olgusu*, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 9, Aralık 2018.

Sıddîk Hasan Han, Ebu't-Tayyib Sıddîk Hân b. Hasen b. Alî b. Lutfillâh el-Huseynî el-Buhârî el-Kannevcî, *Fethu'l-Beyân fî Makâsıdı'l-Kur'ân [Tefsîrun Selefiyyun Eseriyyun Hâlin mine'l-İsrâiliyyât ve'l-Cedeliyyât el-Mezhebiyye ve'l-Kelâmiyye Yuğnâ an Cemî'I't-Tefâsîri velâ Tuğnâ Cemûuhâ anhâ]*, Neşr. Abdullâh b. İbrâhîm el-Ensârî, el-Mektebetu'l-Asriyye, Saydâ/Beyrut 1412/1992.

Sıddîk Hasan Han, Ebü't Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî el-Kannevcî, *el-İbratu mim mâ Cae fi'l-Gazvi ve's-Şehâdeti ve'l-Hicra*, Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zaglûl, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, Beyrut 1408/1988.

Sıddîk Hasan Han, Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî el-Kannevcî, *Neylü'l-Merâm min Tefsîri Ayâti'l-Ahkâm*, Mektebetu't-Ticâriyyeti'l-Kubrâ, Mısır 1347/1929.

Sicistânî, Ebû Hâtim, Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed b. Osmân b. Kâsım (Yezîd) el-Cüşemî es-Sicistânî, *Kitâbu'n-Nahle*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1422/2002.

Sindî, Ebu'l Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî et-Tettevî, *Hâşiyetu Musned el-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Neşr. Nûruddîn Tâlib, Vüzâratu'l-Evkâf ve's Şuûni'l-İslâmiyye, İdâratu's-Şuûni'l-İslâmiyye, Katar [Dâru'n-Nevâdir, Beyrut] 1428/2008.

Sindî, Ebü'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî et-Tettevî, *Hâşiyetü's-Sindî alâ Süneni'n-Nesâî*, [Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî/el-Muctebâ*, thk. Sıdkî Cemîl el-Attâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1425-1426/2005 haşiyesinde].

Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzübân es-Sîrâfî, *Ahbâru'n-Nahviyyîn ve'l-Basriyyîn*, thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Muhammed Abdulmun'im el-Hafâcî, Şirketu ve Matba'atu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduh, Kâhire 1374/1955.

Sirhân, Muhammed Cemâl, *el-Müsâmere ve'l-Münâdeme inde'l-Arab Hatte'l-Karni'r-Rabi' i'l-Hicri*, Beyrut Amerikan Üniversitesi, 1978.

Sönmez, Zekiye, “*İnciller ve Kur'ân Işığında Hz. İsa*”, Dinler Tarihi Araştırmaları-III (Sempozyum, 09-10 Haziran 2001, Ankara), Dinler Tarihi Derneği Yayınları/3, Ankara 2002.

Subhânî, Ca'fer es-Subhânî, *Mefâhîmu'l-Kur'ân*, Müessesetu't-Târîhi'l-Arabî, Beyrut 1431/2010.

Subhânî, Muhammed İnâyetullâh Esed Subhânî, *Behcetü'l-Cenân fî Târîhi Tedvîni'l-Kur'ân*, Müessesetu Nizâmi'l-Kur'ân, Kerala/Hindistan 1435/2014.

Suhârî, Seleme b. Muslim el-Avtebî es-Suhârî, *Kitâbu'l-İbâne fî'l-Lugati'l-Arabiyye*, thk. Abdulkerîm Halîfe, Nusret Abdurrahmân, Salâh Cerrâr, Muhammed

Hasan Avvâd, Câsir Ebû Safiyye, Vüzâratu't-Turâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, Saltanatu Umân/Maskat 1420/1999.

Sûse, Ahmed, *Târîhu Hazâratî Vâdi'r-Râfidîn*, Dâru'l-Hurriyye, Bagdâd 1406/1986.

Suûd, Süleymân b. Alî es-Suûd, *Ehâdisu'l-Hicre-Cem'*, Tahkîk-Dirâse. Merkezu'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Birmingham 1411/1990.

Suyûrî, Ebû Abdillâh el-Mikdâd b. Abdillâh b. Muhammed b. el-Huseyn b. Muhammed es-Suyûrî el-Hillî el-Esedî el-Garavî (el-Fâzıl es-Suyûrî), *Kenzu'l-İrfân fî Fıkhî'l-Kur'ân*, Talîk. Muhammed Bâkır Şerîfzâde, Tashîh ve Tahrîc. Muhammed Bâkır el-Behbûdî, el-Mektebetu'l-Murtazaviyye li'İhyâi'l-Âsâri'l-Ca'feriyye, Tahrân 1373.

Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *Bugyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut 1384/1964.

Suyûtî, Ebü'l Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *eş-Şemârih fî İlmi't-Târîh*, Neşr. Abdurrahmân Hasen Mahmûd, Mektebetu'l-Âdâb, Kâhire 1411/1911.

Suyûtî, Ebü'l Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. İbrâhîm Sâlih, Dâru Sâdır, Beyrut 1417/1997.

Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *el-Hâvî li'l-Fetâvâ fî'l-Fıkh ve Ulûmi't-Tefsîr ve'l-Hadîs ve'l-Usûl ve'n-Nahv ve'l-İ'râb ve Sâiri'l-Fünûn*, Neşr. Abdullatîf Hasan Abdurrahmân, Beyrut 1421/2000.

Sübkî, Tâceddîn, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-Sübkî, *Cem'u'l-Cevâmiu fî Usûli'l-Fıkh*, Neşr. Abdülmun'im Halîl İbrâhîm, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.

Süddî, Ebû Muhammed İsmâîl b. Abdirrahmân b. Ebî Kerîme el-A'ver es-Süddî el-Kebîr el-Kûfî, *Tefsîru's-Süddî el-Kebîr*, Cem, Tevsik ve Dirâse. Muhammed Atâ Yûsuf, Dâru'l-Vefâ, Mansûra 1414/1993.

Süfyân Sevrî, Ebû Abdillâh Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî el-Kûfî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, Neşr. İmtiyâz Alî Arşî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1403/1983.

Sükkerî, Ebû Saîd el-Hasen b. el-Hüseyn b. Ubeydillâh el-Atekî es-Sükkerî, *Şerhu Eş'âri'l-Huzeliyyîn*, thk. Abdussettâr Ahmed Ferrâc, Gözden geçirme (Mürâcaât). Mahmûd Muhammed Şâkir, Mektebetu Dâri'l-Arûbe, Kâhire, 1965.

Sülemî, Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Sülemî, *el-Fütüvvet*, thk. İhsân Zünûn es-Sâmirî, Muhammed Abdullâh el-Kadehât, Dâru'r-Râzî, Ammân 1422/2002.

Şâdî, Muhammed İbrâhîm, *Şerhu Delâili'l-İ'câz*, Dâru'l-Yakîn, 2. Basım, Mansûra 1434/2013.

Şâfî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Cem. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî b. Abdillâh b. Mûsâ el-Beyhakî en-Nîsâbûrî, Neşr. Abdulganî Abdulhâlık, Muhammed Şerîf Sukker, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut 1410/1990.

Şâmî, *Sübülü'l-Hudâ ve'r-Reşâd*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Muhammed Alî Muavvid, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1414/1993.

Şehristânî, Ebü'l Feth Tâcüddîn (Lisânuddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî (ö. 548/1153), *Mefâtihu'l-Esrâr ve Mesâbihu'l-Ebrâr*, Neşr. Muhammed Alî Âzerşeb, Tahran 1429/2008.

Şekâvî, Emîn b. Abdillâh eş-Şekâvî, *ed-Düreru'l-Müntekât mine'l-Kelimâti'l-Mulgât*, Yayinevi adı yok, 8. Basım, Riyâd 1434/2013.

Şelebî, Ahmed, *et-Târîhu'l-İslâmî ve'l-Hazâreti'l-İslâmiyye*, Mektebetu'n-Nahzati'l-Mısriyye, 2. Basım, Kâhire 1959.

Sendî, İsmâîl, *Ahkâmu Hecri'z-Zevce fi'l-Fıkhî'l-İslâmî-Dirâse Mukârane, Mecelletu Câmiati'l-Kuds el-Meftûha*, Sayı: 36, Hazîrân 2015.

Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'anî el-Yemenî, *Neylü'l-Evtâr Şerhu Munteka'l-Ahbâr min Ehâdîsi Seyyidi'l-Ahyâr*, Neşr. Sabâbitî, İsmâuddîn es-Sabâbitî, Dâru'l-Hadîs, Kâhire 1413/1993.

Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'anî el-Yemenî, *Fethu'l-Kadîr el-Câmiu Beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min İlmi't-Tefsîr*, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 2. Basım, Dimaşk 1419/1998.

Şevkânî, *es-Seylu'l-Cerrâr el-Mütedeffiku alâ Hadâiki'l-Ezhâr*, thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1985.

Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr el-Câmiu Beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min İlmi't-Tefsîr*, Vüzâratu's-Şuûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşâd, Neşre Hazırlayan. Dâru'n-Nevâdir (Kuveyt), el-Memleketu'l-Arabiyyetu's-Suudiyye 1431/2010.

Şeybânî, Ebû Amr İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî, *Kitâbü'l-Cîm*, thk. Abdülkerîm el-Azbâvî, Gözden Geçirme (Mürâcaât): Abdülhamîd Hasen, Hey'etü'l-Âmme li Şüûni'l-Metâbii'l-Emîriyye, Kâhire 1395/1975.

Şinkitî, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkâdir el-Cekenî el-Himyerî eş-Şinkitî, *Def'u İhâmi'l-Izdirâb an Âyâti'l-Kitâb*, Mektebetu İbn Teymiyye, Kâhire 1417/1996.

Şîrâzî, Nâsır Mekârim eş-Şîrâzî, *Nefehâtu'l-Kur'ân*, Medresetu'l-İmâm Alî b. Ebî Tâlib, Matbaatu Süleymânzâde, Kum 1426.

Şirbînî, Hatîb, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî el-Kâhirî, *Mugni'l-Muhtâc ilâ Ma'rifeti Me'ânî Elfâzi'l-Minhâc*, Neşr. Alî Muhammed Muavviz, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1421/2000.

Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî el-Kâhirî, *es-Sirâcu'l-Münîr fi'l-Înâneti alâ Ma'rifeti Ba'zı Ma'âni Kelâmi Rabbine'l-Hakîmi'l-Habîr*, Bulâk 1285.

Şükrî, Ahmed Hâlid, Nezzâl, Imrân Semîh, *İlmu Târîhi Nüzûli Âyâti'l-Kur'âni'l-Kerîmi ve Suverihî*, Cem'iyetu'l-Muhâfaza ale'l-Kur'âni'l-Kerîm, Ammân 1423/2002.

Şürûnbülâlî, Ebu'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî eş-Şürûnbülâlî el-Vefâi el-Mısrî, *Nûru'l-Îzâh*, Mektebetu'l-Buşrâ, Kerâteşî-Karaçî 1431/2010.

T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü, *Türkiye Aile Yapısı Araştırması, Tespitler, Öneriler*, Araştırma ve Sosyal Politika Serisi 07, 1. Basım, İstanbul 2014.

T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, *Boşanma Nedenleri Araştırması*, Ankara 2009.

Tabbâra, Afîf Abdulfettâh Tabbâra, *Tefsîru Sûrati'n-Nisâ*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 2011.

Tabbâra, Afîf Abdulfettâh, *el-Yehûd fi'l-Kur'ân*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 10. Basım, Beyrut 1984.

Tabbâra, Afîf Abdulfettâh, *Mea'l-Enbiyâ' fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, Beyrut 1985.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Suleymân b. Ahmed b. Eyyûb b. Mutayr el-Lahmî et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, Neşr. Târik b. Ivazullâh b. Muhammed, Abdulmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî, Dâru'l-Hameyn, Kâhire 1415/1995.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Suleymân b. Ahmed b. Eyyûb b. Mutayr el-Lahmî et-Taberânî, *el-Ehâdisu't-Tivâl*, Tahkîk ve Tahrîc. Hamdî Abdulmecîd es-Selefî, el-Mektebu'l-İslâmî, 2. Basım, Beyrut 1419/1998.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Suleymân b. Ahmed b. Eyyûb b. Mutayr el-Lahmî et-Taberânî, *Kitâbu'l-Evâil*, Neşr. Muhammed Şekûr b. Mahmûd el-Hâcî Emrîr, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut-Dâru'l-Furkân, Ammân 1403/1983.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Suleymân b. Ahmed b. Eyyûb b. Mutayr el-Lahmî et-Taberânî, *Kitâbu'l-Evâil*, Neşr. Mervân el-Atıyye, Şeyh er-Râşid, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1413/1992.

Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmiu'l-Beyân An Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hecr, Kâhire 1422/2001.

Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, Neşr. Mahmûd Muhammed Şâkir, Ahmed Muhammed Şâkir, Mektebetu İbni Teymiyye, Kâhire 1969.

Tâî, Üsâme Kâzım et-Tâî, "Hecerâtu'n-Nebî İbrâhîm (a.s.) mine'l-İrâk ilâ Arzi'l-Mehcer", *Mecelletu Merkezi Bâbil li'd-Dirâsâti'l-İnsâniyye*, Cilt: 4, Sayı:2.

Tan, Zeki, *Kur'ân'a Göre Toplumsal Farklılıkları Bir Arada Yaşatmada Mabetlerin Fonksiyonu*, İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 2, Ekim 2012.

Tantâvî, Muhammed Seyyid, *et-Tefsîru'l-Vasît li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire 1412/1992.

Tantâvî, Muhammed Seyyid, *et-Tefsîru'l-Vasît li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Matbaatu's-Saâde, 3. Basım, yy. 1408/1987, XVIII, 249.

Tavîl, Ahmed b. Ahmed Muhammed Abdullâh et-Tavîl, *Vâhatu't-Tefsîr*, Yayınevi adı yok, Riyâd 1438/2016.

Tayyâr, Müsâid b. Süleymân b. Nâsır et-Tayyâr, *et-Tefsîru'l-Lugaviyyu li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İbni'l-Cevzî, Riyâd 1422.

Tayyib, Abdullah et-Tayyib, "*Hicretu'l Habeşeti ve Mâ Verâu min Nebein*", Dirâsâtu Ifrîkiyye, Câmiatu Ifrîkiyye el-Âlemiyye, Sayı: 18, Hartûm 1418/1998.

Teftâzânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Muhtasaru'l-Me'âni*, Mektebetu'l-Büşrâ, Kerâteşî 1431/2010

Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî el-Fârûkî, *Keşşâfu Istilâhâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, Neşr/İşrâf. Refîk el-Acem, thk. Alî Dahrûc, Abdullâh el-Hâlidî, Corc Zînâtî, Mektebetu Lubnân Nâşirûn, Beyrut 1996.

Tenûhî, el-Kâdî Ebu'l-Mehâsin el-Mufaddal b. Muhammed b. Musa'ar el-Ma'arrî et-Tenûhî, *Târîhu'l-Ulemâi'n-Nahviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn ve Gayrihim*, Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Câmi'atu'l-Îmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, [Metâbi'u Dâri'l-Hilâl] Riyâd 1401/1981.

Teymî, Tevfik Muhammed es-Sâmi'î, *el-Lugatu'l-Yemeniyye fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, el-Hey'etu'l-Âmme li'l-Kitâb, San'â' 2012.

Tırabzon, Abdullah, İslam Hukuku ve Şehir Yönetimi, *Şehir ve Düşünce Dergisi*, Sayı: 5, Esenler 2014.

Tîbî, Ebû Muhammed Şerefuddîn Huseyn b. Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî, *Futûhu'l-Gayb fî Keşfi An-Kinâi'r-Rayb*, Neşr. Muhammed Abdurrahîm Sultânû'l-Ulemâ, İyâd Ahmed el-Gavc, Cemîl Benî Atâ, Câizetu Dubay ed-Düveliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm, Dubai/Birleşik Arap Emirlikleri 1434/2013.

Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-Usûl fî Marifeti Ehâdîsi'r-Rasûl*, thk. Tevfik Mahmûd Tekle, Dâru'n-Nevâdir, Beyrut 1431/2010.

Topuzoğlu, Tevfik Rüşdü, "Halîl b. Ahmed", *DİA*, XV, 310.

Tûfî, Ebu'r-Rebî' Necmuddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd et-Tûfî el-Hanbelî, *el-İksîr fî ilmi't-Tefsîr*, thk. Abdulkâdir Hüseyin, Dâru'l-Evzâ'î, Beyrut 1409/1989.

Tur, Salih, "Samî Diller Üzerine Bir İnceleme", *Şarkiyât Mecmuası*, Sayı: XIV, 2009.

Tural, Hüseyin, *Arap Dilinde Ezdâd*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2011, s. 25. ; Çelebi, Muharrem, Arapça'da Ezdâd Meselesi, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı IV, İzmir 1987.

Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî, *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Tahkîk ve Neşr. Müessesetu'n-Neşri'l-İslâmî, Kum 1430.

Ubeydân, Ahmed b. Huseyn el-Ubeydân, *Nûbiyyât*, Dâru'l-Kerâme, Kum 1436/2015.

Ubeydî, Hâlid Fâik el-Ubeydî, *el-Kur'ânu Menhelu'l-Ulûm*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1425/2004.

Ukberî, Ebû'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyin b. Abdillâh el-Ukberî el-Ezecî el-Bağdâdî, *et-Tibyân fî İ'râbi'l-Kur'ân*, Neşr. S'ad Kureyyim el-Fakî, Dâru'l-Yakîn, Mansûra 1422/2001.

Ukberî, Ebü'l-Bekâ, *el-Lübâb fî İleli'l Binâi ve'l-İ'râb*, thk. Gâzî Muhtâr Tuleymât, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut/Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1416/1995.

Uleyvî, İbn Halife, *Câmiu'n-Nükûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*, Metâbi'u'l-Eşi'â', Riyâd 1404

Uleyyiş, Ebü Abdillâh eş-Şeyh Muhammed Ahmed, *Fethu'l-Aliyyi'l-Mâlik fî'l-Fetvâ alâ Mezhebi'l-İmâm Mâlik (r.a.)*, Dâru'l-Marife, Beyrut tsz...

Uludağ, Süleyman, "Gaflet", *DİA*, XII.

Umrânî, Ahmed el-Umrânî, *Mevsûatu Medreseti Mekke fî't-Tefsîr Tefsîru Abdillâh İbni Abbâs*, Dâru's-Selâm, Kâhire 1432/2011.

Urammî, Ebü Yâsîn Muhammed el-Emîn b. Abdillâh b. Yûsuf b. Hasan el-Urammî el-Alevî el-Esyûbî el-Hererî, *Tefsîru Hadâiki'r-Ravh ve'r-Reyhân fî Ravâbî Ulûmi'l-Kur'ân*, Danışman ve Gözden Geçirme. Hâşim Muhammed Hüseyin Mehdî, Dâru Tavki'n-Necât, Beyrut 1421/2001.

Useymîn, Muhammed b. Sâlih b. Muhammed el-Useymîn, *Şerhu'l-Akîdeti'l-Vâsitiyye*, Neşr. Sa'd b. Fevvâz es-Sumeyl, Dâru İbni'l-Cevzî, 6. Basım, Riyâd 1421.

Useymîn, Muhammed b. Sâlih el-Useymîn, *Şerhu Usûlin fî't-Tefsîr*, Müessesetü'ş-Şeyh Muhammed b. Sâlih el-Useymîn el-Hayriyye, Riyad 1434.

Useymîn, Muhammed b. Sâlih el-Useymîn, *Usûlün fî't-Tefsîr*, el-Mektebetu'l-İslâmî, yy. 1422/2001.

Utrûş, Ebü Muhammed el-Hasen b. Alî b. el-Hasen el-Utrûş el-Huseynî, *el-Bisât*, thk. Abdulkerîm Ahmed Cedbân, Mektebetu't-Turâsi'l-İslâmî, el-Cumhûriyyetu'l-Yemeniyye, Sa'de 1417/1997.

Uveyza, Nâile Abdurrahmân Ebü Uveyza (Aveyza), *İdâratu'l-Ezemâti's-Siyâsiyye ve'l-Askeriyye fî Zav'i's-Sünneti'n-Nebeviyye*, Danışman. Muhammed Muslih ez-Zu'bî, Câmiatu Âli'l-Beyt Külliyyetu'ş-Şerîa Usûluddîn kısmı, 2010/2011.

Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed b. Alî en-Nisâbûrî eş-Şâfi'î, el-Vâhidî, *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, Neşr. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Alî Muhammed Muavviz, Ahmed Muhammed Sayra, Ahmed Abdulganî el-Cemel, Abdurrahmân Uveys, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1415/1994.

Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed b. Alî en-Nisâbûrî eş-Şâfi'î, el-Vâhidî, *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbil-Azîz*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 1415/1995

Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed b. Alî en-Nisâbüri eş-Şâfi'î, el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l Basît*, Neşr. Heyet, Câmiatu'l-Îmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyad 1430.

Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed b. Alî en-Nisâbüri eş-Şâfi'î, el-Vâhidî, *Esbâbu Nuzûli'l-Kur'ân*, Neşr. Kemâl Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1411/1991.

Vâkîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî el-Eslemî el-Medenî, *Kitâbu'l-Megâzî*, Tahkîk. Marsden Jones, Dâru Âlemi'l-Kutub, 3. Basım, Beyrut 1404/1984.

Vâkîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî el-Eslemî el-Medenî el-Vâkîdî, *Kitâbu'r-Ridde*, thk. Yahyâ el-Cebûrî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1410/1990.

Vankulu, Mehmed Efendi [Mehmed b. Mustafâ el-Vânî], Vankulu Lugati, Yayına Hazırlayanlar. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2014.

Vellevî, Muhammed b. Alî b. Âdem b. Mûsâ el-İsyûbî el-Vellevî, *Zahîratu'l-Ukbâ fî Şerhi'l-Müctebâ/Şerhu Süneni'n-Neseî*, Dâru'l-Mi'râci'd-Düveliyye, Riyâd 1416/1996, XVI.

Vellevî, Muhammed b. Alî b. Âdem el-İtyûbî el-Vellevî, *el-Bahrul-Muhîtu's-Seccâcu fî Şerhi Sahîhi'l-Îmâm Müslim b. el-Haccâc*, Dâru İbni'l-Cevzî, Riyâd 1326.

Venşerîsî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Muhammed el-Venşerîsî, *Esna'l-Metâcir fî Beyâni Ahkâmi men Galebe alâ Vatanihî en-Nasârâ ve mâ Yeterattebu aleyhi mine'l-Ukûbât ve'z-Zevâcir*, thk. Huseyn Mu'nis, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Zâhir 1416/1996.

Venşerîsî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Muhammed el-Venşerîsî, *el-Mi'yâru'l-Mu'rib ve'l-Câmi'u'l-Mugrib an Fetâvâ Ehl-i Ifrîkiyye ve'l-Endelüs ve'l-Magrib*, Neşr. Muhammed Haccî danışmanlığında bir heyet tarafından gerçekleştirilmiştir, Vüzâratu'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye li'l-Memleketi'l-Magribiyye, Rabât 1401/1981.

Vercelânî, Ebû Yâ'kûb Yûsuf b. İbrâhîm el-Vercelânî, *Kitâbu't-Tertîb fî's-Sahîh min Hadîsi'r-Rasûl (s.a.v)*, Neşr. Nuruddîn Abdullâh b. Humeyd es-Sâlimî, Mektebetu Maskat, Maskat/Umân 1424/2003.

Ya'kûb, Emîl, Bedî', *Mevsû'atu Ulûmi'l-Lugati'l-Arabiyye*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1427/2006.

Yahyâ b. Âdem, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Âdem b. Süleymân el-Kureşî el-Umevî el-Kûfî, *Kitâbu'l-Harâc*, Dâru'ş-Şurûk, Kâhire/Beyrut 1987.

Yahyâ b. Âdem, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Âdem b. Süleymân el-Kureşî el-Umevî el-Kûfî, *Kitâbu'l-Harâc*, Neşr. Ahmed Muhammed Şâkir, el-Matbaatu's-Selefiyye, 2. Basım, Yayın yeri yok 1384.

Yahyâ b. Hüseyin el-Hâdî ilelhak, Ebu'l-Hüseyin Yahyâ b. el-Huseyn b. el-Kâsım b. İbrâhîm b. İsmâîl b. İbrâhîm b. el-Hasen b. el-Hasen b. Alî b. Ebî Tâlib, *Tefsîru'l-İmâm el-Hâdî*, thk. Abdulkerîm Ahmed Cedbân, Dâru'l-İmâm Zeyd b. Alî, San'â 1433/2012.

Yahyâvî, Cemâl, *Sukûtu Gırnâta ve Me'sâtu'l-Endeliüsiyyîn*, Dâru Hûma, Cezâyir 2004.

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. el-Hamevî, el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mucemu'l-Buldân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1397/1977.

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Udebâ İrşâdu'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, thk. İhsân Abbâs, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993.

Yaldızlı, Hasan, ““Vücûh” ve “Nezâir” Hakkında Yapılan Tanımlara Dair Bir Değerlendirme”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 31, 2014.

Yaman, Ahmet, “es-Siyeru'l-Kebîr”, *DİA*, XXXVII.

Yaman, Ahmet, “Siyer”, *DİA*, XXXVII.

Yâsîn, Abdusselâm, *el-Kur'ânu ve'n-Nubuvvetu*, Dâru Lubnân, Basım yeri yok 1431/2010.

Yâsîn, Hikmet Beşîr, *Mervıyyâtu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fi't-Tefsîr*, Cem ve Tahrîc. Hikmet Beşîr Yâsîn, Mektebetu'l-Mueyyed, Riyâd 1414/1994.

Yazıcı, Hüseyin, “İbn Kuteybe”, *DİA*, XX, 148.

Yâzicî, İbrâhîm b. Nâsif b. Abdillâh b. Nâsif b. Canbulât el-Yâzicî, *Nüc'atu'r-Râid ve Şir'atü'l-Vârid fi'l-Müterâdif ve'l-Mütevârid*, Hazırlayan. el-Emîr Nedîm Âlu Nâsıreddîn, 3. Basım, Mektebetu Lübnân, Beyrut 1985.

Yefuranî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilhak b. Süleymân el-Yefuranî et-Tilimsânî, *el-İktizâb fi Garîbi'l-Muvatta' ve İ'râbihî ale'l-Ebvâb*, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymîn, Mektebetu'l Ubeykân, Riyâd 1421/2001.

Yezdî, Muhammed Takî el-Mısbâh el-Yezdî, *el-Hukûk ve's-Siyâse fi'l-Kur'ân*, Dâru't-Teârif, Beyrut 1421/2001.

Yezîdî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ebî Muhammed Yahyâ b. el-Mubârek b. el-Mugîre el-Adevî el-Yezîdî, *Mâ İttefeka Lafzuh ve İhtelefe Ma'nâhu*, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymîn, Yayınevi adı ve Yayın yeri yok 1407/1987.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Arap", *DİA*, III.

Yılmaz, Mehmet, "Sahabe Şiirlerinde Hz. Peygamber'in Medine'ye Hicreti", *Bilimname*, Sayı: 37, Nisan 2019.

Zâfir el-Kâsimî, *Nizâmu'l-Hukm fi's-Şerîati ve't-Târîhi'l-İslâmî*, Dâru'n-Nefâis, 3. Basım, Beyrut 1407/1987.

Zâhirî, Ebû Turâb, *Şevâhidu'l-Kur'an*, en-Nâdi'l-Edebî es-Sekâfî, Cidde 1404/1983.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk el-Biligrâmî el-Hüseynî, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdülalîm et-Tahâvî, Gözden Geçirme (Mürâcaât): Abdülkerîm el-Garbâvî, Abdüsettar Ahmed Ferrâc, Danışmanlık (İşrâf): Lecnetun Fenniyyetun bi-Vüzâratî'l-İ'lâm, Matba'atu Hukûmeti'l-Kuveyt, Kuveyt 1393/1974.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bagdâdî, *İ'râbu'l-Kur'an*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-Mısrî, Kâhire/Dâru'l-Kitâbi'l-Lubnânî, Beyrut tsz.,

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bagdâdî, *Meâni'l-Kur'an ve İ'râbuhû*, Neşr. Abdulcelîl Abduh Şelebî, Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1408/1988.

Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî es-Saymerî en-Nahvî ez-Zeccâcî, *İştikâku Esmâi'llâh*, Neşr. Abdilhuseyn el-Mübârek, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1406/1986.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Neşr. Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, Beyrut 1402/1982.

Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2. Basım, Beyrut 1410/1990.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Umer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâga*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1997.

Zemahşerî, *el-Cibâlu ve'l-Emkinetu ve'l-Miyâh*, thk. Avaz, Ahmed Abdu'ttevvâb Avaz, Dâru'l-Fazîle, Kâhire 1419/1999.

Zemahşerî, *el-Keşşâfu an Hakâiki Gavamizi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*, Neşr. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Alî Muhammed Muavvid, Mektebetu'l-Ubeykân, Riyad 1418/1998.

Zerkeşî, Bedreddîn, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî ez-Zerkeşî eş-Şâfiî, *Teşnîfu'l-Mesâmi' bi Cem'i'l-Cevâmi' li Tâciddîn es-Subkî*, Neşr. Seyyid Abdülazîz, Abdullâh Rebî', Mektebetu Kurtuba, 2. Basım, yy. 2006.

Zeyd b. Alî b. el-Huseyn, *es-Safve [Kitâbu's-Safve]*, thk. Nâcî Hasan, Matba'atu'l-Îmân, Bagdâd 1967.

Zeydân, Abdülkerîm, Zeydân Behîc (Bîc) el-Ânî el-Kehlî el-Muhammedî (el-Mehmedî), *el-Mufassal fî Ahkâmi'l-Mer'e ve'l-Beyti'l-Müslim fi'ş Şerîati'l-İslâmiyye*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1413/1993.

Zeydân, Abdülkerîm Zeydân Behîc (Bîc) el-Ânî el-Kehlî el-Muhammedî (el-Mehmedî), *el-Vecîz fî Usûli'l-Fikh*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1987.

Zu'bî, Âmine Sâlih ez-Zu'bî, *et-Teğayyuru't-Târîhi li'l-Esvât*, Dâru'l-Kitâbi's-Sekâfi, İrbid/Ürdün 2008.

Zubyânî, Ebû Ümâme (Ebû Akreb) Ziyâd b. Muâviye b. Dabâb (Dıbâb) b. Câbir en-Nâbiga ez-Zübyânî, *Dîvânu en-Nâbiga ez-Zubyânî*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, Dâru'l-Ma'ârif, 2. Basım, Kâhire tsz.,

Zuhaylî, Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr fi'l-Akîdeti ve'ş-Şerîati ve'l-Menhec*, Dâru'l Fikr, 10. Basım, Dımaşk 1430/2009.

Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsîru'l-Vasît*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1422/2001.

Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Abdillâh b. Mezhic ez-Zübeydî, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, Dâru'l-Ma'ârif, 2. Basım, Kâhire 1392/1973.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Öz Geçmiş

Araştırmacı ilk, orta ve lise öğreniminden sonra intisap etmiş olduğu Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun olmuştur. Yüksek Lisans tezini Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı olarak yapmış, Selçuk Üniversitesi'nde başlamış olduğu Doktora öğrenimini Kur'ân-ı Kerîm'de Hicret adlı teziyle Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlamıştır.